PGED S1-02
(DSC)

দুবছৰীয়া স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম

(চি. বি. চি. এচ; এন ই পি ২০২০ অনুসৰি)

শিক্ষা মনোবিজ্ঞান

শিক্ষা

প্রথম ষাণ্মাসিক

ইন্দিৰা মিৰি শিক্ষা সত্র

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ

অধ্যাপক নীল ৰতন ৰয়, শিক্ষা বিভাগ, তেজপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক দুলুমনি গোস্বামী,শিক্ষা বিভাগ, গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
ড° মৰমী গোস্বামী, শিক্ষা বিভাগ, গৌহাটী মহাবিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ **ড° ৰিতিমনি বৰদলৈ আৰু ইন্দ্রাণী কলিতা,** কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*
১	ড° মৃদুস্মিতা দেৰী, প্রাগজ্যোতিষ মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী
২, ৩	ড° হাইম্য গোহাঁই, চৈদুৱাৰ মহাবিদ্যালয়
৪, ৬	ড° ৰশ্মি ৰেখা দেৰী, অসম মহিলা বিশ্ববিদ্যালয়, যোৰহাট
৫	ড° নমিতা গোস্বামী, প্রাগজ্যোতিষ মহাবিদ্যালয়
৭	ড° মৃদুস্মিতা দেৰী, প্রাগজ্যোতিষ মহাবিদ্যালয় ড° কৃষ্ণা কলিতা, KBVSASU
৮	ড° মৰমী গোস্বামী, শিক্ষা বিভাগ, গৌহাটী মহাবিদ্যালয়
৯, ১৪	ড° ফুনু দাস শর্মা, কটন কলেজ বিশ্ববিদ্যালয়
১০	ড° অপৰাজিতা শর্মা, এম এছ কলেজ, ৰঙিয়া
১১	ড° নিলিমা ডেকা, এল চি বি কলেজ
১২	ড° মধুস্মিতা দেৰী, বি বৰুৱা মহাবিদ্যালয়
১৩	ড° ৰূপা বৰুৱা, বি বৰুৱা কলেজ
১৫	ড° ইন্দ্রাণী কলিতা, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

ভাষান্তৰকাৰী

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*
১, ২	মল্লিকা শর্মা, শিক্ষক প্রশিক্ষণ মহাবিদ্যালয়, মির্জা
৩, ৪	বিকাশিতা বৰা, জাগিৰোড মহাবিদ্যালয়
৫, ৯	ড° হাইম্য গোহাঁই, চৈদুৱাৰ মহাবিদ্যালয়
৬, ১১	মনোজ কুমাৰ শর্মা, গোৰ্ভানমেণ্ট বি.টি. কলেজ
৭, ৮, ১০	শ্বাস্বতী চুতিয়া, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
১২	হৃদয়ানন্দ বৰা, উত্তৰ গুৱাহাটী মহাবিদ্যালয়
১৩, ১৪,১৫	ড° অপৰাজিতা শর্মা, মানৱেন্দ শর্মা ছোৱালী মহাবিদ্যালয়, ৰঙিয়া

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ **ড° নিলিমা ডেকা,** এল চি বি কলেজ
ভাষা সম্পাদনা ঃ **ড° প্রসেনজিৎ দাস,** ইংৰাজী বিভাগ, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ **ড° ৰিতিমনি বৰদলৈ,** কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রকাশ ২০২৫

কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এই স্ব-শিক্ষণ সামগ্রী ক্রিয়েটিভ কমন্স এটিবিউচন-নন-কমার্চিয়েল-শ্বেয়াৰএলাইক 4.0 লাইচেন্স (আন্তঃৰাষ্ট্রীয়) ঃ http//creativecommons.org/licences/by-nc-sa/4.0 ৰ অধীনত উপলব্ধ কৰা হৈছে। http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণীগেট, গুৱাহাটী-৭৮১০১৭
নগৰ কার্যালয় ঃ ৰেচম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী-৭৮১০২২
Web : www.kkhsou.in

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞান ৭-২৯

শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অর্থ ঃ শিক্ষা আৰু মনোবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক, শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ স্বৰূপ, শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ; শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহ ঃ পর্যবেক্ষণ পদ্ধতি, অন্তঃপ্রেক্ষণ পদ্ধতি, পৰীক্ষণ পদ্ধতি, ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি।

অধ্যায় ২ ঃ বর্ধন আৰু বিকাশ ৩০-৪৬

বর্ধন আৰু বিকাশৰ অর্থ ঃ বর্ধন আৰু বিকাশৰ সংজ্ঞা, বিকাশ, বর্ধন আৰু পূর্ণতাপ্রাপ্তি, বর্ধন আৰু বিকাশৰ তুলনা, বিকাশৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ; বিকাশৰ স্তৰসমূহ; বর্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশসমূহ; বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহ শৈক্ষিক তাৎপর্য।

অধ্যায় ৩ ঃ শিকন ৪৭-৯৬

শিকনৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি ঃ শিকনৰ সংজ্ঞা, শিকনৰ লক্ষ্য; শিকন আৰু পৰিপক্কতা; শিকনৰ প্রকাৰ; শিকনৰ তত্বসমূহ ঃ থর্নডাইকৰ সংযোগবাদ তত্ব, পেভলভৰ প্রাচীন অনুবন্ধবাদ তত্ব,Âবি. এফ. স্কিনাৰৰ ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধনবাদ তত্ত্ব, গেষ্টাল্ট তত্ত্ব ঃ অন্তদর্শনৰ দ্বাৰা শিকন।

অধ্যায় ৪ ঃ শিকনৰ স্থানান্তৰ ৯৭-১১২

স্থানান্তৰণৰ অর্থ; শিকনৰ স্থানান্তৰণৰ অর্থ; স্থানান্তৰণৰ প্রকাৰ ঃ ধনাত্মক স্থানান্তৰণ, ঋণাত্মক স্থানান্তৰণ, শূণ্য স্থানান্তৰণ বা নিৰপেক্ষ স্থানান্তৰণ; শিকনৰ স্থানান্তৰণ তত্ত্বসমূহ; স্থানান্তৰণৰ চর্তসমূহ; শিক্ষণ পদ্ধতি আৰু শিক্ষকৰ ভূমিকা।

অধ্যায় ৫ ঃ অভিপ্রায় বা অভিৰোচন ১১৩-১২৫

অভিপ্রায়ৰ কৌশল; অভিপ্রায়ৰ কৌশল; অভিপ্রায়ৰ কাৰক; শিক্ষণত প্রেৰণাৰ ভূমিকা; মাছ্লা'ৰ আত্ম বাস্তৰায়ন তত্ত্ব।

অধ্যায় ৬ ঃ বুদ্ধি আৰু ইয়াৰ তত্ত্বসমূহ ১২৬-১৪৬

বুদ্ধিৰ অর্থ ঃ বুদ্ধিৰ প্রকৃতি, বুদ্ধিৰ বৈশিষ্ট্য; বুদ্ধিৰ তত্ত্বসমূহ; বুদ্ধিৰ ক্ষেত্রত বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ ভূমিকা; বিনে ছাইমন মাপকাটি; বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্রেণীবিভাগ ঃ বুদ্ধিৰ মৌখিক অভীক্ষা, বুদ্ধিৰ অমৌখিক অভীক্ষা, বুদ্ধিৰ সম্পাদন অভীক্ষা; বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত অভীক্ষা ঃ ব্যক্তিগত মৌখিক অভীক্ষা, ব্যক্তিগত অমৌখিক অভীক্ষা; বুদ্ধিৰ দলীয় অভীক্ষা ঃ দলীয় মৌখিক অভীক্ষা, দলীয় অমৌখিক অভীক্ষা; বয়স মানভিত্তিক আৰু সংখ্যা মানভিত্তিক অভীক্ষা; বুদ্ধি অভীক্ষাৰ ব্যৱহাৰ।

অধ্যায় ৭ ঃ সৃজনশীলতা ১৪৭-১৬০

সৃজনশীলতাৰ ধাৰণা; সৃজনশীলতাৰ বৈশিষ্ট্য; সৃজনশীলতাক প্রভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ; সৃজনশীলতাৰ পর্যায় তথা স্তৰসমূহ; সৃজনশীল ব্যক্তি এজনৰ বৈশিষ্ট্যÂলক্ষণসমূহ; সৃজনশীলতা আৰু বুদ্ধিৰ মাজৰ সম্বন্ধ; সৃজনশীলতা আৰু শিক্ষাৰ মাজৰ সম্বন্ধ ঃ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰখনৰ ভূমিকা, সৃজনশীলতাৰ বিকাশত বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা।

অধ্যায় ৮ ঃ স্মৃতি আৰু বিস্মৃতি **১৬১-১৮৫**

স্মৃতিৰ অর্থ ঃ স্মৃতিৰ সংজ্ঞা, স্মৃতি বৈশিষ্ট্য; স্মৃতিৰ প্রকাৰ; স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনৰ বাবে প্রশিক্ষণ ঃ স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনত শিক্ষকৰ ভূমিকা; বিস্মৃতিৰ অর্থ ঃ বিস্মৃতিৰ সংজ্ঞা, বিস্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্য; বিস্মৃতি অর্থ।

অধ্যায় ৯ঃ যুক্তি আৰু সমস্যা সমাধানৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি **১৮৬-২০৫**

যুক্তিৰ অর্থ; যুক্তিৰ সংজ্ঞা; যুক্তিৰ বৈশিষ্ট্য; যুক্তিৰ প্রকাৰ; সমস্যা সমাধানৰ অর্থ; সমস্যা সমাধানৰ পদ্ধতি; সমস্যা সমাধানত চক্র; সমস্যা সমাধানত প্রভাৱ পেলোৱা কাৰক; ফলপ্রসু সমস্যা সমাধানৰ কৌশল; সমস্যা সমাধান শিকোৱাৰ নীতি।

অধ্যায় ১০ ঃ ব্যক্তিত্ব **২০৬-২২৬**

ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণা ঃ ব্যক্তিত্ব সংজ্ঞা, ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য বা প্রকৃতি; ব্যক্তিত্বৰ তত্ত্বসমূহ; ব্যক্তিত্বৰ পৰিমাপন; ব্যক্তিত্বৰ সমাযোজন; প্রতিৰক্ষা প্রণালী।

অধ্যায় ১১ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষা **২২৭-২৪৭**

ব্যতিক্রমী শিশুৰ অর্থ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য, ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষাৰ নীতি; প্রতিভাশালী শিশুৰ অর্থ ঃ প্রতিভাশালী শিশুৰ চিনাক্তকৰণ, প্রতিভাশালী শিশুৰ বৈশিষ্ট্য, প্রতিভাশালী শিশুৰ শিক্ষা; মানসিকভাবে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ ঃ মানসিকভাবে বাধাগ্রস্তৰ প্রকাৰ, মানসিকভাবে বাধাগ্রস্তসকলৰ শিক্ষা; অনগ্রসৰ শিশুৰ অর্থ ঃ অনগ্রসৰ শিশুৰ বৈশিষ্ট্য, আনগ্রসৰ শিশুৰ শিক্ষা।

অধ্যায় ১২ঃ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা **২৪৮-২৭০**

মানসিক স্বাস্থ্যৰ ধাৰণা ঃ মানসিক স্বাস্থ্যৰ সংজ্ঞা, মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্রকৃতি, মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্য, মানসিক স্বাস্থ্যৰ উপাদান ঐকাৰক; মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণা ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সংজ্ঞা, মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ উদ্দেশ্য, মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষা; বিদ্যালয়ত স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা বজাই ৰখাৰ উপায়; মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাক প্রসাৰ কৰা ঃ ঘৰৰ ভূমিকা, বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা, সমাজৰ ভূমিকা।

অধ্যায় ১৩ ঃ সমাযোজনৰ কৌশলসমূহ **২৭১-২৮৪**

সমাযোজনৰ অর্থ ঃ সমাযোজনৰ সংজ্ঞাসমূহ, সমাযোজনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ; সমাযোজনৰ পদ্ধতিসমূহ; কিছুমান সাধাৰণ সমাযোজনৰ কৌশল; অপসমাযোজনৰ ধাৰণা ঃ অপসমাযোজনৰ কাৰণসমূহ, অপসমাযোজনৰ প্রতিৰোধৰ উপায়সমূহ।

অধ্যায় ১৪ঃ অভিক্ষমতাৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি আৰু ইয়াৰ পৰিমাপন **২৮৫-৩০২**

অভিক্ষমতাৰ অর্থ; অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞা; অভিক্ষমতাৰ প্রকৃতি; অভিক্ষমতাৰ অভীক্ষাৰ ধাৰণা; অভিক্ষমতাৰ অভীক্ষণৰ প্রকাৰ; শিক্ষাণক্ষেত্রত অভিক্ষমতাৰ অভীক্ষণৰ উপযোগিতা।

অধ্যায় ১৫ঃ কৈশোৰ অপৰাধ প্রৱণতা **৩০৩-৩১৫**

কৈশোৰ অপৰাধ প্রৱণতাৰ অর্থ ঃ অপৰাধ প্রৱণতাৰ সংজ্ঞা, অপৰাধ প্রৱণতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, অপৰাধীসকলৰ কার্যকলাপ; অপৰাধ প্রৱণতাৰ কাৰণসমূহ; অপৰাধ প্রৱণতাৰ প্রতিকাৰমূলক ব্যৱস্থা।

প্রসঙ্গ পুথি **৩১৬-৩১৮**

পাঠ্যক্রমৰ পৰিচয়

এই পাঠ্যক্রমটো দুবছৰৰ স্নাতকোত্তৰ ডিগ্ৰী স্তৰৰ প্ৰথম যাণ্মাসিকৰ বাবে শিক্ষাৰ দ্বিতীয় পাঠ্যক্রম মূল পাঠ্যক্রম হিচাপে অন্তৰ্ভুক্তি কৰা হৈছে। এই ছেমিষ্টাৰৰ দ্বিতীয় পাঠ্যক্রমত আমি শিক্ষাৰ শৈক্ষিক মনোবিজ্ঞানৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম।

এই পাঠ্যক্রমত প্ৰথম অধ্যায়ত শিক্ষাত মনোবিজ্ঞানৰ অৰ্থ, গুৰুত্ব আৰু শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহ। দ্বিতীয় অধ্যায়ত বৃদ্ধিৰ অৰ্থ আৰু ধাৰণাটোৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু বিকাশ, ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ লগতে শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াত বিকাশৰ বিভিন্ন নীতি। তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ অধ্যায়ত আপোনাক শিক্ষণৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি, তত্ত্বসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাত সহায় কৰিব শিক্ষণ, শিক্ষণৰ স্থানান্তৰ আৰু ইয়াৰ তত্ত্বসমূহ।

পঞ্চম অধ্যায়ত অৰ্থ, কৌশল, কাৰকসমূহৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে আৰু প্ৰেৰণা তত্ত্ব। ষষ্ঠ এককত বুদ্ধিমত্তাৰ ধাৰণা আৰু তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ত সৃষ্টিশীলতাৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি আৰু সৃষ্টিশীলতা আৰু বুদ্ধিমত্তা। অষ্টম অধ্যায়ত স্মৃতি আৰু পাহৰণিৰ অৰ্থ আৰু স্মৃতিশক্তিৰ প্ৰকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

নৱম অধ্যায়ত যুক্তিৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে আৰু কিছুমানৰ ওপৰত পোহৰ পেলোৱা হৈছে ফলপ্ৰসূ সমস্যা সমাধানৰ বাবে কৌশল। দশম অধ্যায়ত ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণা, তত্ত্বসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিৰক্ষা ব্যৱস্থা। একাদশ অধ্যায়ত ব্যতিক্ৰমী শিশুসকলক কেনেকৈ শিক্ষিত কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে বিতংভাৱে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়ত মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণা আৰু বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব। ঘৰ আৰু সমাজক মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাক প্ৰসাৰিত কৰাৰ বাবে। তেৰশ অধ্যায়ত আলোচনা কৰে সৃষ্টিশীলতাৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি আৰু সৃষ্টিশীলতা আৰু বুদ্ধিমত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক। চতুৰ্দশ অধ্যায়ত যোগ্যতাৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি আৰু যোগ্যতা পৰীক্ষাৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। পোন্ধৰতম একক যিটো হৈছে এই পাঠ্যক্রমৰ শেষৰ অধ্যায়ত কিশোৰ অপৰাধৰ কাৰণ আৰু প্ৰতিৰোধৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব।

এই পাঠ্যভাগটি অধ্যয়ন কৰোঁতে আপোনালোকে কিছুমান সৰু বাকচ লক্ষ্য কৰিব যিবোৰত থকা তথ্যই আপোনালোকক কিছুমান কঠিন, অপৰিচিত অভিধা বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। আপোনালোকে ‘কার্যকলাপ’ নামৰ এক বস্তু পাব য’ত আপোনালোকে নিজৰ সম্যক জ্ঞান আৰু ভাৱ কিছু প্ৰাসংগিক বিষয়ৰ প্ৰশ্নত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰিব। ‘আমি জানো আহক’ নামৰ শিৰোনামত কিছু প্ৰাসংগিক ধাৰণাৰ আভাস পাব। প্ৰত্যেক খণ্ডৰ শেষত আপোনালোকে ‘অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ’ নামৰ শিৰোনামত প্ৰশ্ন যুগুত থকা পাব। এই প্ৰশ্নসমূহৰ দ্বাৰা আপোনালোকৰ নিজৰ অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতি খতিয়ান ল’ব পাৰিব। আপোনালোকে বাকচৰ ভিতৰত থকা প্ৰশ্নসমূহক খণ্ডসমূহ অধ্যয়নৰ শেষত লগে লগে সমাধা কৰি ‘অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ’ৰ উত্তৰসমূহ’ৰ লগত ৰিজাই চালে অধিক উপকৃত হ’ব।

অধ্যায় ১ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞান

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অর্থ

- ১.৩.১ শিক্ষা আৰু মনোবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক
- ১.৩.২ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ স্বৰূপ
- ১.৩.৩ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ

১.৪ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহ

- ১.৪.১ পর্যবেক্ষণ পদ্ধতি
- ১.৪.২ পৰীক্ষণ পদ্ধতি
- ১.৪.৩ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি
- ১.৪.৪ অন্তর্দর্শন পদ্ধতি

১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৬ অধিক জানিবলৈ

১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অর্থ আৰু স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- শিক্ষা আৰু মনোবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

বিগত কেইবা শতিকা ধৰি মনোবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক অন্যতম বিষয় হিচাপে পৰিগণিত হৈ আহিছে। কিন্তু কুৰি শতিকাৰ আগভাগলৈ মনোবিজ্ঞানক দর্শনৰ এটা ভাগ হিচাপে ধৰা হৈছিল। বর্তমান মনোবিজ্ঞান এটা স্বাধীন বিষয় আৰু সাম্প্রতিক সময়ৰ আটাইবোৰ মানসিক বিষয়ৰ অন্যতম, যাৰ অর্থ ধাৰাবাহিকভাৱে পৰিৱর্তন হৈ আছে। অতীতৰ ধাৰণাত্মক মনোবিজ্ঞানৰ অর্থ সলনি হৈ আধুনিক যুগৰ আচৰণ বিজ্ঞান ৰূপে আত্মপ্রকাশ কৰিবলৈ মনোবিজ্ঞানক প্রায়

২০০ বছৰ সময়ৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। বৰ্তমান সময়ত মনোবিজ্ঞানক মানুহৰ আচৰণ, অভিজ্ঞতা আৰু মানসিক প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়ন হিচাবে বিবেচনা কৰা হয়। আমি শিক্ষা বিষয়ৰ শিক্ষার্থী। শিক্ষাৰ মূল লক্ষ্য হ'ল শিক্ষা প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ আধাৰত মানৱ আচৰণ সংশোধিত কৰা। সেইবাবে, বিভিন্ন সামৰ্থৰ শিক্ষার্থীৰ বাবে উপযুক্ত শিক্ষাৰ পৰামৰ্শ দিবলৈ শিক্ষা বিজ্ঞানে মানৱ বিকাশৰ ক্ৰমোন্নতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগে। এই প্ৰয়োজনীয়তাৰ ফলস্বৰূপে শিক্ষা মনোবিজ্ঞানক জ্ঞান ক্ষেত্ৰখনত অধ্যয়নৰ নতুন শাখা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। এই অধ্যায়টোত আপোনালোকে শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অৰ্থ আৰু স্বৰূপ, মনোবিজ্ঞান আৰু শিক্ষাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক তথা শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ আৰু পদ্ধতিসমূহৰ সৈতে চিনাকি হ'বলৈ হোৱাৰ সুযোগ পাব।

১.৩ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অৰ্থ

পোনপ্ৰথমে আমি মনোবিজ্ঞানৰ অৰ্থ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁ। বুৎপত্তিগত অৰ্থ অনুযায়ী মনোবিজ্ঞানৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ 'psychology' শব্দটো গ্ৰীক ভাষাৰ 'psyche' আৰু 'logos' শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে, যাৰ অৰ্থ হ'ল ক্ৰমে 'আত্মা' আৰু 'কথা' নাইবা 'অধ্যয়ন' নাইবা 'বিজ্ঞান'। গতিকে বুৎপত্তিগত অৰ্থ অনুসৰি মনোবিজ্ঞান মানে হৈছে 'আত্মাৰ বিজ্ঞান' অথবা 'আত্মাৰ' অধ্যয়ন। আত্মা অদৃশ্যমান আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে প্ৰণালীৱদ্ধ অধ্যয়নৰ সুবিধা নোহোৱা হেতুকে মনোবিজ্ঞানক আত্মাৰ বিজ্ঞান বোলা ধাৰণাটো পৰিহাৰ কৰা হৈছে। পৰৱৰ্তী সময়ত মনোবিজ্ঞানক মনৰ বিজ্ঞান (Science of mind) বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছিল যদিও মনৰ স্বৰূপো আত্মাৰ দৰেই বিমূৰ্ত হোৱা হেতুকে মনোবিজ্ঞানৰ এই সংজ্ঞাও পৰিহাৰ কৰা হয়। কোনো কোনো মনোবিজ্ঞানীয়ে মনোবিজ্ঞানক 'চেতনাৰ বিজ্ঞান' (Science of consciousness) হিচাপে অভিহিত কৰে। চেতনা মানে হ'ল কোনো এক পৰিস্থিতি সাপেক্ষে মনৰ সজাগতা। এই চেতনাই মানুহৰ সমগ্ৰ মনোজগতৰ এক ন্যূনতম অংশহে অধিকাৰ কৰি থাকে। সেইবাবে চেতনা বিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় ধাৰণাটোও পৰিহাৰ কৰা হৈছে। পৰৱৰ্তী সময়ত 'আচৰণৰ বিজ্ঞান' (Science of behaviour) হিচাপে মনোবিজ্ঞানৰ এক ব্যাপক পৰিসৰৰ সংজ্ঞা গঢ় লৈ উঠে। মানুহৰ সমগ্ৰ মনত সংঘটিত হোৱা অভিজ্ঞতাসমূহৰ আচৰণৰ জৰিয়তে বহিঃপ্ৰকাশ ঘটে। এনে আচৰণে দৈহিক আৰু মানসিক, স্বাভাৱিক আৰু আস্বাভাৱিক, শিশু আৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক আটাইবোৰকে বহলভাৱে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লয়। আচৰণৰ বিজ্ঞান হিচাপে মনোবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞাটো সকলোৰে বাবে গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা বুলি পৰিগণিত হৈছে। বিখ্যাত মনোবিজ্ঞানী মেকডুগেলে মনোবিজ্ঞানক 'আচাৰ আৰু আচৰণৰ এক ইতিবাচক বিজ্ঞান' বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল।

শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল সাধাৰণ মনোবিজ্ঞানৰ এনে এক শাখা যিটোৱে শিকন পৰিৱেশত মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰে। শিক্ষা বিষয়টো শিক্ষণ, প্ৰশিক্ষণ আৰু নিৰ্দেশনাৰ লগত জড়িত। আনহাতে মনোবিজ্ঞান মানুহ আৰু জীৱ-জন্তুৰ আচৰণৰ লগত জড়িত। শিক্ষা

মনোবিজ্ঞানৰ ধাৰণাটো শিক্ষাৰ আন্তঃবিষয়ক দৃষ্টিকোণ (interdisciplinary approach)ৰ ফলশ্রুতিত উদ্ভৱ হৈছে। মনোবিজ্ঞানে সমগ্র শৈক্ষিক প্রক্রিয়াটোক বিভিন্ন দিশৰ পৰা প্রভাৱিত কৰিছে। বর্তমান যুগত ইয়াৰ প্রয়োজনীয়তাৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি শিক্ষা মনোবিজ্ঞানক বিভিন্ন শিক্ষক প্রশিক্ষণ কার্যসূচীত বাধ্যতামূলক কৰা হৈছে যাতে ভৱিষ্যত শিক্ষকসকলে শ্রেণীকোঠাত সন্মুখীন হ'ব পৰা বিভিন্ন শিকন শিক্ষণ সমস্যা উপযুক্ত কৌশল আৰু পাৰদর্শিতাৰ জৰিয়তে সমাধান কৰিবলৈ সক্ষম হৈ উঠে।

স্কীনাৰৰ (Skinner) মতে, "শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হৈছে মনোবিজ্ঞানৰ সেইটো শাখা, যিটোৱে শিক্ষাদান আৰু গ্রহণ সম্বন্ধে অধ্যয়ন কৰে।" (Educational Psychology is that science which explains the changes that take place in individuals as they pass through the various stages of development.)

ওপৰোক্ত সংজ্ঞাসমূহ বিশ্লেষণ কৰিলে বুজা যায় যে শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল এক প্রায়োগিক বিষয়। ই 'শিক্ষা' আৰু 'মনোবিজ্ঞান' এই দুটা বিষয়ক একত্রিত কৰে। মানুহৰ শিকন আৰু নির্দেশনাৰ লগত জড়িত তত্ত্ব আৰু নীতিসমূহৰ বিকাশ, মূল্যায়ন আৰু প্রয়োগৰ দিশবোৰৰ সৈতে শিক্ষা মনোবিজ্ঞান জড়িত হৈ থাকে। ইয়াৰ জৰিয়তে মানৱ আচৰণসমূহৰ বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়ন কৰি ভৱিষ্যৎ জীৱনৰ লক্ষ্য তথা উদ্দেশ্যসমূহ বোধগম্য কৰি তোলাৰ লগতে সেইবোৰক বাস্তৱত ৰূপায়িত কৰাৰ বাবে উপযুক্ত কার্যপন্থা নির্ণয় কৰিব পাৰি। শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ সহায়ক শৈক্ষিক পৰিণামসমূহ শিক্ষাৰ ক্ষেত্রখনত প্রয়োগ কৰিব পাৰি। অতীতৰ লগতে বর্তমানেও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানীসকলে শিকন আৰু শিক্ষণ সম্পর্কে অধ্যয়ন কৰি আহিছে আৰু সমগ্র শৈক্ষিক ক্ষেত্রখনৰ সামগ্রিক উন্নয়নৰ বাবে অহোপুৰুষার্থ চেষ্টা চলাই আহিছে।

১.৩.১ শিক্ষা আৰু মনোবিজ্ঞাৰ মাজত সম্বন্ধ

শিক্ষা আৰু মনোবিজ্ঞান এই দুয়োটাই জ্ঞানৰ দুটা পৃথক শাখা যদিও দুয়োটাৰে মাজত গভীৰ সম্পর্ক আছে। দুয়োটা বিষয় এটা আনটোৰ সৈতে ওতঃপ্রোত তথা অবিছিন্নভাৱে জড়িত। শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল মনোবিজ্ঞানৰ এক প্রায়োগিক শাখা য'ত শিকন পৰিস্থিতিত মানুহৰ আচৰণ আৰু সমস্যাসমূহ আলোচনা কৰা হয়। শিক্ষাবিদসকলে সন্মুখীন হোৱা বিভিন্ন সমস্যা মনোবিজ্ঞানৰ এই শাখাটোতেই অধ্যয়ন কৰা হয়। সাধাৰণ মনোবিজ্ঞানৰ নীতি, সূত্র আৰু নতুন উদ্ভাৱনসমূহ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে শ্রেণীকোঠাৰ শিকন পৰিস্থিতিত প্রয়োগ কৰে। ই প্রধানকৈ শিক্ষার্থী আৰু শিক্ষকে শিকন আৰু শিক্ষণৰ ক্ষেত্রত সন্মুখীন হোৱা সমস্যাসমূহৰ অধ্যয়ন। শিক্ষা মনোবিজ্ঞান এনে এক বিজ্ঞান য'ত মানুহৰ শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশ অন্তর্ভুক্ত কৰি লোৱা হয়। শিক্ষাগ্রহণৰ আগ্রহ আৰু অভিপ্রেৰণা সৃষ্টিৰ দিশটোও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে সামৰি লয়। শিকনৰ ক্ষেত্রত ছাত্র-ছাত্রীৰ সামর্থ, সম্ভাৱনীয়তা, ব্যক্তিগত বৈষম্য আৰু সীমাৱদ্ধতা ইত্যাদি ইয়াত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। পিটাৰ চেণ্ডিফোর্ডৰ (Peter Sandiford) মতে "শিক্ষা

মনোবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু হৈছে শিক্ষাগ্রহণ প্রক্রিয়াত মানুহে প্রদর্শন কৰা আচৰণ অধ্যয়ন।"

তলত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যসমূহৰ জৰিয়তে শিক্ষা আৰু মনোবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্কৰ বিষয়ে এক চমু আভাস পোৱা যায় ঃ

- মনোবিজ্ঞান হ'ল আচৰণৰ বিজ্ঞান আৰু শিক্ষা হ'ল আচৰণৰ সংশোধন। শিকন আৰু শিক্ষণৰ যোগেদি মানৱ আচৰণ সংশোধন কৰিব পৰা যায়।
- মনোবৈজ্ঞানিক ভিত্তিৰ সহায়ত শিক্ষাক শিশুকেন্দ্রিক কৰি তুলিব পৰা যায়।
- শিশুৰ ব্যক্তিগত পার্থক্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ ক্ষেত্রতো শিক্ষাক মনোবৈজ্ঞানিক ভিত্তিয়ে সহায় কৰে।
- শিক্ষাৰ জৰিয়তে চৰিত্র গঠনৰ ক্ষেত্রতো মনোবিজ্ঞানে সহায় আগবঢ়ায়।
- মনোবিজ্ঞানে শৈক্ষিক চিন্তাধাৰাসমূহক কার্যত ৰূপায়িত কৰে।
- শিক্ষাৰ জৰিয়তে সামাজিক বিকাশৰ ক্ষেত্রতো মনোবিজ্ঞানে গুৰুত্ব প্রদান কৰে।
- বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ অনুসৰি ফলপ্রসূ শিক্ষা প্রদানৰ বাবে শিক্ষণ পদ্ধতি বিকশিত কৰাতো মনোবিজ্ঞানে শিক্ষাক সহায় কৰে।
- শিক্ষাৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্য আৰু শিক্ষাৰ মান ইত্যাদিক বাস্তৱত ৰূপায়িত কৰাৰ ক্ষেত্রতো মনোবিজ্ঞানে শিক্ষাক সহায় কৰে।

১.৩.২ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ স্বৰূপ

- মনোবিজ্ঞানৰ নীতিসমূহ শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত প্রয়োগ কৰা বিভাগটোৱেই হ'ল শিক্ষা মনোবিজ্ঞান। সেইবাবে ইয়াক প্রায়োগিক মনোবিজ্ঞান বুলিও কোৱা হয়।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে কোনোধৰণৰ পূর্ব নির্ধাৰিত আদর্শৰ অবিহনে বস্তুনিষ্ঠভাৱে ঘটনাসমূহ বর্ণনা কৰে। ই কোনো ধৰণৰ সিদ্ধান্ত প্রদান নকৰে, কেৱল ঘটনাহে বর্ণনা কৰে।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল এক শৈক্ষিক বিজ্ঞান। শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত শিক্ষার্থীয়ে সন্মুখীন হোৱা বিভিন্ন সমস্যা জনাত ই শিক্ষকক সহায় কৰে।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ যিবোৰ তথ্যৰ শিকন-শিক্ষণ প্রক্রিয়াত বিশেষভাৱে গুৰুত্ব আছে সেই তথ্যসমূহ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে অধ্যয়নৰ বাবে নির্বাচন কৰি লয়।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ প্রকৃতি ব্যৱহাৰিক আৰু উপযোগিতামূলক। ই বাস্তৱ জীৱনৰ লগত সম্পর্কিত। শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ জ্ঞানে শিক্ষক আৰু শিক্ষার্থী উভয়কে সহায় কৰে।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রখনত সম্পন্ন হৈ থকা বিভিন্ন গৱেষণা কার্যৰ ফলস্বৰূপে ই দিনে দিনে বর্ধনশীল আৰু উন্নয়নশীল বিজ্ঞানৰ ৰূপ লৈ আগবাঢ়ি গৈছে আৰু শিক্ষাৰ ক্ষেত্রখনত অধ্যয়নৰ নতুন নতুন দিশৰ সূচনা কৰিছে।

- জি লেষ্টাৰ এণ্ডাৰচন (G. Lester Anderson)ৰ মতে শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল এক শৈক্ষিক বিষয়। শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ সমগ্ৰ ফলাফল আৰু পৰিণামৰ ভিত্তি হ'ল বিভিন্ন শৈক্ষিক তত্ত্ব।

১.৩.৩ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ

শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল মনোবিজ্ঞানৰ এক প্ৰধান ভাগ আৰু ইয়াৰ পৰিসৰো যথেষ্ট ব্যাপক। কিন্তু 1920 চনৰ পাছতহে শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে এটা নিৰ্দিষ্ট ৰূপ লাভ কৰিছে। ইয়াৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্গত গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশসমূহৰ এক চমু আভাস তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- **মানৱ শিশুৰ বৃদ্ধি আৰু বিকাশ**

  (Growth and Development of the Human child)

শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে মানুহৰ মনো-দৈহিক বিকাশৰ সকলোবোৰ দিশ অধ্যয়ন কৰে। জন্মৰ পৰা পৰিপক্ক অৱস্থা প্ৰাপ্তিলৈকে মানৱ শিশুৱে বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰে। প্ৰতিটো স্তৰতে শিশুৰ বিকাশ কেনেধৰণে হয়, বিকাশৰ লক্ষণসমূহৰ লগতে প্ৰয়োজনসমূহ কেনেধৰণৰ— এই আটাইবোৰ দিশৰ অধ্যয়ন শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত। মানুহৰ মনো-দৈহিক বিকাশৰ প্ৰকৃতিৰ উন্মেষ আৰু ইয়াৰ বিশ্লেষাণাত্মক অধ্যয়ন কৰাত শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে সহায় আগবঢ়ায়।

- **মানৱ আচৰণ অধ্যয়ন**

  (Study of the human behaviour)

শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে শিকন পৰিৱেশত মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰে। এগৰাকী আগ্ৰহ, অভিৰুচি, অভিপ্ৰায়, আকাংক্ষাৰ স্তৰৰ লগতে সামাজিক, বৌদ্ধিক, দৈহিক আৰু আৱেগিক প্ৰয়োজনসমূহৰ অধ্যয়নক শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে সাঙুৰি লয়।

- **ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ অধ্যয়ন**

  (Study of Individual difference)

পৃথিৱীত প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তি ইজন আনজনৰ পৰা পৃথক। দৈহিক দিশৰ লগতে মানসিক দিশৰ ক্ষেত্ৰতো এজন আনজনৰ পৰা পৃথক। ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰে শিক্ষণ ব্যৱস্থা পৃথক হোৱা উচিত। একেদৰে, শ্ৰেণীকোঠাৰ কাৰ্যসূচীসমূহে শ্ৰেণীৰ প্ৰতিগৰাকী ছাত্ৰ-ছাত্ৰীকে সমানে লাভান্বিত নকৰে। শিক্ষাৰ্থীসকলৰ সম্ভাৱনীয়তা আৰু সীমাৱদ্ধতাসমূহ প্ৰত্যেক শিক্ষকৰে বিবেচনাৰ বিষয়। শিক্ষাৰ্থীৰ ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি উপযুক্ত শিক্ষা প্ৰদান কৰাৰ দিশটোও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়।

- **পৰিমাপন আৰু মূল্যায়ন**

  (Measurement and Evaluation)

শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত মানসিক পৰিমাপনৰ দিশটোৱেও উল্লেখযোগ্য স্থান দখন কৰি আছে। শিক্ষার্থীৰ শিকনৰ পৰিমাপন, পৰিমাপনৰ নীতিসমূহ আৰু সমাযোজনৰ পৰিমাপন ইত্যাদি বিষয় শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে সামৰি লয়। ছাত্র-ছাত্রীৰ প্রতিভাসমূহ চিনাক্তকৰণ আৰু মূল্যায়ন কৰাটো মনোবিজ্ঞানীসকলৰ কাৰণে অতি গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়। বিভিন্নধৰণৰ বুদ্ধি পৰীক্ষা, ব্যক্তিত্ব পৰীক্ষা আৰু মানসিক সামর্থৰ পৰীক্ষা ইত্যাদি আহিলাৰ দ্বাৰা শিক্ষকে ছাত্র-ছাত্রীৰ প্রতিভা, শিকনৰ মাত্রা আৰু শিক্ষণৰ ফলপ্রসুতা আদিৰ পৰিমাপন কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

- **ব্যক্তিত্ব আৰু সমাযোজন**

  (Personality and Adjustment)

মানুহৰ ব্যক্তিত্ব আৰু সমাযোজনৰ মাত্রা নির্ধাৰণত তেওঁৰ আৱেগ অনুভূতি, মানসিক দিশ, আগ্রহ আৰু অভিৰুচি ইত্যাদিয়ে বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে। সেয়েহে ছাত্র-ছাত্রীক একোটা সুস্থ ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী কৰিবলৈ তথা সমাজত উপযুক্ত সমাযোজন ঘটাবলৈ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানীসকলে শিক্ষার্থীসকলৰ আৱেগিক দিশৰ বিকাশত যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। শিক্ষার্থীৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশত প্রভাৱ পেলোৱা বিভিন্ন উপাদানৰ অধ্যয়ন কৰি শিক্ষার্থীসকলক সুস্থ সমাযোজনৰ যোগ্য কৰি তোলাৰ দিশটোও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অধ্যয়নে সাঙুৰি লয়।

- **মানসিক স্বাস্থ্য বিজ্ঞান তথা অস্বাভাৱিকতাসমূহৰ অধ্যয়ন**

  (Study of mental hyguene and Abnormalities)

মানসিক স্বাস্থ্য বিজ্ঞানৰ লগতে বিভিন্ন অস্বাভাৱিকতাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাটোও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অন্তর্গত। সময় তথা পৰিস্থিতি সলনি হোৱাৰ লগে লগে সমাজত বিভিন্নধৰণ জটিলতা বৃদ্ধি হৈ গৈ আছে। কেনেদৰে সমাজৰ প্রতিগৰাকী ব্যক্তিকে হতাশা, নিৰাশা, উদ্বিগ্নতা আৰু ব্যর্থতা ইত্যাদিৰ দৰে মানসিক চাপৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব পাৰি, এই বিষয়সমূহো শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে অধ্যয়ন কৰে।

- **নির্দেশনা আৰু পৰামর্শদান**

  (Guidance and Counselling)

যদিও নির্দেশনা আৰু পৰামর্শদান বিষয়টো এক স্বাধীন বিষয় তথাপিও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রতো ই এক উল্লেখনীয় স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। বর্তমানৰ পৰিস্থিতিৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি ছাত্র-ছাত্রীক নিজস্ব প্রতিভা অনুসৰি উপযুক্ত শিক্ষা প্রদানৰ বাবে নির্দেশনা দিয়াটো অতি প্রয়োজনীয়। ছাত্র-ছাত্রীৰ সুপ্ত প্রতিভাসমূহ বিকশাই তুলি এক উজ্জ্বল ভৱিষ্যৎ নিশ্চিত কৰা নির্দেশনাদানে গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। ইয়াৰ উপৰি এই ক্ষেত্রত ছাত্রী-ছাত্রীয়ে সন্মুখীন হোৱা বিভিন্নধৰণ সামাজিক আৰু শৈক্ষিক সমস্যাসমূহ সমাধান কৰাৰ ক্ষেত্রতো উপযুক্ত পৰামর্শ অত্যন্ত প্রয়োজনীয়। ছাত্র-ছাত্রীৰ

ব্যক্তিগত পার্থক্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি উপযুক্তভাৱে নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰা দিশটোও শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে নিজৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত সামৰি লয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অৰ্থ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় এটা বহল সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

.....

.....

১.৪ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহ

শ্ৰেণীকোঠাত শিকন-শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াৰ উন্নতিসাধনৰ বাবে শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে বিভিন্ন ধৰণৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰে। এই পদ্ধতিসমূহ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বিকাশ আৰু জ্ঞান আহৰণ সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন তথ্য সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি। শিক্ষাৰ্থীসকলৰ ব্যক্তিত্বত প্ৰভাৱ পেলোৱা বিভিন্ন তথ্যও ইয়াৰ দ্বাৰা সংগ্ৰহ কৰিব পৰা যায়। শিক্ষাৰ্থীসকলৰ ব্যক্তিত্বত প্ৰভাৱ পেলোৱা বিভিন্ন উপাদানসমূহ, যেনে— শিকন, সামাজিক সমাযোজন তথা পৰিৱেশ ইত্যাদিৰ লগতে বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰত শিক্ষাৰ্থীয়ে সন্মুখীন হোৱা অভিজ্ঞতাসমূহৰ বিষয়ে এই পদ্ধতিৰ জৰিয়তে জানিব পৰা যায়। মনোবিজ্ঞানৰ এক প্ৰায়োগিক শাখা হোৱা হেতুকে শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহকে ব্যৱহাৰ কৰে। শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

১.৪.১ পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতি (Observation)

মনোবিজ্ঞানৰ বিভিন্ন পদ্ধতিসমূহৰ ভিতৰত পৰ্যৱেক্ষণ এক প্ৰাচীন পদ্ধতি। বৰ্তমান সময়তো খেতিয়কসকলে বতাহৰ গতি অনুভৱ কৰি, আকাশলৈ চাই অথবা চন্দ্ৰ, সূৰ্য, তৰা ইত্যাদি নিৰীক্ষণ কৰি বতৰ সম্বন্ধে পূৰ্বানুমান কৰে আৰু আসন্নক ঋতুৰ বিষয়ে আগজাননী প্ৰদান কৰিব পাৰে।

গুড (Good)ৰ মতে, "পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতিয়ে উপযুক্ত পৰিস্থিতিত ব্যক্তিৰ বাহ্যিক আচৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে।" (Observation deals with the overt

behaviour of persons in appropriate situations.) পর্যবেক্ষণক 'সজুঁলিবিহীন পৰিমাপন' বুলিও কোৱা হয়।

বিভিন্ন পৰিমাপন আহিলাৰ ভিতৰত শিক্ষাত পর্যবেক্ষণ হ'ল বহুলভাৱে ব্যৱহৃত আহিলা। অতীতৰ লগতে বর্তমানেও ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক পর্যবেক্ষণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিয়েই অতি মেধাসম্পন্ন, মধ্যমীয়া, কম মেধাযুক্ত, অধ্যাৱসায়ী নাইবা এলেহুৱা ইত্যাদি বিভিন্ন শ্ৰেণীত নাইবা শ্ৰেণীবিভক্ত কৰি অহা হৈছে। একেদৰে শিক্ষকসকলেও শিক্ষার্থীসকলক ১, ২, ৩ আৰু ৪ আদি ক্ৰমত ৰাখি শ্ৰেণীত স্থান নিৰূপন কৰে।

পর্যবেক্ষণ পদ্ধতিৰ ব্যৱহাৰ আৰু সুবিধাসমূহ ঃ

- শিশুৰ আচৰণ স্বাভাৱিক পৰিস্থিতিত নিৰীক্ষণ কৰা হয় বাবে পর্যবেক্ষণ পদ্ধতি অধিক নির্ভৰযোগ্য আৰু বস্তুনিষ্ঠ হয়।
- পৰীক্ষাৰ নিয়ন্ত্ৰিত পৰিবেশৰ তুলনাত পর্যবেক্ষণ পদ্ধতিত অধিক ফলপ্ৰসূভাৱে তথ্য সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি। কাৰণ, ইয়াত ব্যক্তিক এক মুকলি পৰিবেশ প্ৰদান কৰা হয়।
- এই পদ্ধতি সকলো বয়সৰ শিশুৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। কমবয়সীয়া আৰু লাজকুৰীয়া শিশুৰ ক্ষেত্ৰত এই পদ্ধতি উপকাৰী বুলি প্ৰামাণিত হৈছে।
- পর্যবেক্ষণ পদ্ধতি ব্যৱহাৰৰ বাবে বেছি প্ৰশিক্ষণৰ প্ৰয়োজন নহয় কাৰণ, কোনো বিশেষ আহিলা ইয়াত ব্যৱহাৰ নহয়। সকলোধৰণৰ শিক্ষকে এই পদ্ধতিৰ দ্বাৰা শিক্ষার্থীসকলক নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰে।
- এই পদ্ধতি শিক্ষকে শ্ৰেণীকোঠাত, খেল-ধেমালিৰ পৰিবেশৰ লগতে যিকোনো পৰিবেশতে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।
- পর্যবেক্ষণ পদ্ধতিৰ দ্বাৰা মানুহৰ আচৰণ ব্যক্তিগতভাৱে আৰু দলগতভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিব পৰা যায়।

সীমাৱদ্ধতা আৰু দুর্বলতাসমূহ ঃ

- এই পদ্ধতিত নিৰীক্ষক গৰাকীৰ পক্ষপাতমূলক দৃষ্টিভংগীয়ে প্ৰাপ্ত তথ্যক প্ৰভাৱিত কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে।
- পৰিস্থিতি নিৰীক্ষণ কৰাৰ সময় আৰু তথ্য লিপিৱদ্ধকৰণৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধান অধিক হ'লে তথ্যসমূহ সম্পূর্ণৰূপে শুদ্ধভাৱে লিপিৱদ্ধ নহ'বও পাৰে।
- পর্যবেক্ষণ পদ্ধতিৰে শিক্ষার্থীৰ আচৰণৰ কিছুমান বিশেষ দিশহে নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰি। শিক্ষার্থীৰ সমগ্ৰ আচৰণ পর্যবেক্ষণ কৰাতো অতি কঠিন।
- এই পদ্ধতিত বাহ্যিক আচৰণসমূহহে পর্যবেক্ষণ কৰিব পাৰি। মনৰ আভ্যন্তৰীণ অনুভৱক শুদ্ধভাৱে নিৰীক্ষণ কৰাতো সহজসাধ্য নহয়।

পর্যবেক্ষণ পদ্ধতিৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ

পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

- পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতি এক শৃংখলাৱদ্ধ পদ্ধতি। ইয়াত নিৰীক্ষণৰ সময়, বিৰতিৰ সময়, পৰিস্থিতি আৰু বিভিন্ন আহিলা ইত্যাদিৰ বিষয়ে সম্পর্কে পূর্বতে পৰিকল্পনা কৰি লোৱা হয়।
- ই কেৱল মানুহৰ আচৰণ পর্যৱেক্ষণ নকৰে। কিছুমান বিশেষ পৰিস্থিতিত বিশেষ আচৰণসমূহকহে পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতিৰে পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।
- পর্যৱেক্ষণৰ তথ্যসমূহ সংখ্যাগত হয় বাবে ইয়াক বস্তুনিষ্ঠভাৱে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি।
- পর্যৱেক্ষণৰ লক্ষ্য উদ্দেশ্যসমূহ পোনপ্রথমে নির্ধাৰণ কৰি লোৱা উচিত।
- পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতিৰ যোগেদি প্রাপ্ত তথ্যসমূহ উপযুক্তভাৱে পৰীক্ষা কৰা উচিত।

পর্যৱেক্ষণৰ কার্য স্তৰসমূহ ঃ

পর্যৱেক্ষণৰদ্বাৰা বৈধ আৰু নির্ভৰযোগ্য তথ্য লাভ কৰিবৰ বাবে পর্যৱেক্ষণকাৰীয়ে তলত উল্লেখ কৰা কার্য স্তৰসমূহ মানি চলিব লাগে -

পৰিকল্পনা ঃ পোনপ্রথমে পর্যৱেক্ষণকাৰীয়ে পর্যৱেক্ষণ কৰিব লগীয়া কার্যসমূহ নির্দিষ্ট কৰি ল'ব লাগে। পর্যৱেক্ষণৰ পটভূমি, বিষয়বস্তু, সময়সীমা, বিভিন্ন আহিলা, পর্যৱেক্ষণ কৰিবলগীয়া দলটোৰ প্রকৃতি ইত্যাদি দিশবোৰ আগতীয়াকৈ চিনাক্ত কৰিব লাগে।

কার্যকৰীকৰণ ঃ এই স্তৰত পৰিকল্পিত আঁচনিসমূহ বাস্তৱ কার্যকৰী কৰা হয়। পর্যৱেক্ষণকাৰীয়ে এক সঠিক অৱস্থানত নিজকে ৰাখি পর্যৱেক্ষণ কার্য সম্পন্ন কৰাৰ লগতে প্রাপ্ত তথ্যসমূহ লিপিৱদ্ধ কৰে।

লিপিৱদ্ধকৰণ ঃ পর্যৱেক্ষণৰ তৃতীয় স্তৰত তথ্য লিপিৱদ্ধকৰণ কৰা হয় যদিও পর্যৱেক্ষণ চলি থকাৰ সময়তো তথ্যসমূহ নথিভূক্ত কৰিব পাৰি। তথ্য লিখিতভাৱে সংৰক্ষণ কৰাৰ উপৰিও অত্যাধুনিক আহিলা, যেনে - টে'প ৰেকর্ডিং, কেমেৰা, ভিডিঅ' ৰেকর্ডিং ইত্যাদিৰ জৰিয়তেও সংৰক্ষণ কৰিব পৰা যায়।

বিশ্লেষণ ঃ পর্যৱেক্ষণৰ যোগেদি সংগ্রহ কৰা তথ্যসমূহ বিশ্লেষণ কৰি বিভিন্নধৰণে সেয়া ব্যাখ্যা কৰা হয়। এই স্তৰত পর্যৱেক্ষক গৰাকীয়ে কোনোধৰণৰ পক্ষপাতিত্বমূলক মনোভাৱ নাৰাখি বস্তুনিষ্ঠভাৱে তথ্যসমূহ বিশ্লেষণ কৰা উচিত।

পর্যৱেক্ষণৰ প্রকাৰ ঃ

ব্যৱহৃত পদ্ধতি আৰু নিয়ন্ত্রণৰ ধৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতিক বিভিন্ন ভাগত ভগোৱা হৈছে। পর্যৱেক্ষণৰ প্রধান ভাগসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

- **অংশগ্রহণমূলক পর্যৱেক্ষণ** (Participant observation)

ইয়াত পর্যৱেক্ষক গৰাকীয়ে সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ কৰি ঘটনা, পৰিস্থিতি আৰু কার্যসমূহ পর্যবেক্ষণ কৰে। দলৰ সদস্যসকলৰ লগত লগৰীয়া হিচাপে থাকি

ভাৱৰ আদান-প্রদান কৰাৰ লগতে বিভিন্ন কার্যত অংশ গ্রহণ কৰে আৰু আচৰণসমূহ অধ্যয়ন কৰে।

- **অনা-অংশগ্রহণমূলক পর্যৱেক্ষণ** (Non-participant observation)

এই পদ্ধতিত পর্যৱেক্ষকগৰাকী সক্রিয়ভাৱে উপস্থিত নাথাকি আঁতৰৰ পৰা দলটোৰ কার্যসমূহ নিৰীক্ষণ কৰে। ইয়াৰ পর্যৱেক্ষকজনে দলটোৰ কোনো কার্যতে প্রভাৱ নেপেলায় আৰু দূৰে দূৰে থাকি আচৰণসমূহ পর্যৱেক্ষণ কৰে।

- **অনিয়ন্ত্রিত পর্যৱেক্ষণ** (Non- controlled observation)

এই পদ্ধতিত কোনোধৰণৰ বাহিৰা নিয়ন্ত্রণ আৰু প্রভাৱ অবিহনে সম্পূর্ণ স্বাভাৱিক পৰিৱেশত পর্যৱেক্ষণ কৰা হয়।

- **নিয়ন্ত্রিত পর্যৱেক্ষণ** (Controled observation)

নিয়ন্ত্রিত পর্যৱেক্ষণত পর্যৱেক্ষকগৰাকীয়ে বিভিন্ন পৰিঘটনাৰ মাজত কার্যকাৰণ সম্পর্ক স্থাপন কৰিব পাৰে। কাৰণ, এই পর্যৱেক্ষণ সম্পূর্ণ নিয়ন্ত্রিত আৰু পূর্ব পৰিকল্পিতভাৱে সম্পন্ন কৰা হয়। ইয়াত পৰিস্থিতিৰ বিভিন্ন দিশ বস্তুনিষ্ঠভাৱে জুখিবৰ বাবে বিভিন্নধৰণৰ আহিলা, যেনে— শব্দ ৰেক'র্ডাৰ, একমুখী পর্দা, চলচ্চিত্র, দাপোনত গতি নিৰীক্ষণ কৰা আহিলা ইত্যাদি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

১.৪.২ পৰীক্ষণ পদ্ধতি (Experiment)

মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহৰ ভিতৰত পৰীক্ষণ পদ্ধতি হ'ল আটাইতকৈ নির্ভৰযোগ্য পদ্ধতি। এই পদ্ধতিত পৰীক্ষণ কার্য পৰীক্ষাগাৰৰ ভিতৰত নিয়ন্ত্রিত পৰিৱেশত সম্পন্ন কৰা হয়। ১৮৭৯ চনত উণ্ট্-এ (Wundt) পোনপ্রথমবাৰৰ বাবে লিপ্জিগ্ (Leipzig) নামৰ চহৰত মনোবৈজ্ঞানিক পৰীক্ষাগাৰ স্থাপন কৰিছিল। তেতিয়াৰ পৰাই মনোবিজ্ঞানত পৰীক্ষণ পদ্ধতি অধিক জনপ্রিয় হৈ পৰে।

পৰীক্ষণ পদ্ধতিত মূল বিষয়বস্তু কিছুমান পূর্বানুমানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পৰীক্ষণ কৰা হয় আৰু পৰিৱেশৰ পৰিৱর্তনীয় প্রভাৱসমূহক নিয়ন্ত্রণ কৰা হয়। এক কথাত ই এক শৃংখলাৱদ্ধ পৰিৱেশত কৰা পর্যৱেক্ষণ। পৰীক্ষণ পদ্ধতিত ব্যক্তিৰ আচৰণক প্রভাৱিত কৰিব পৰা বাহ্যিক পৰিৱেশৰ গতিশীল কাৰকসমূহ নিয়ন্ত্রিত কৰি কেৱল মূল উপাদানটো পৰীক্ষা কৰা হয়। এই পদ্ধতি সম্পাদন কৰিবৰ বাবে পূর্ব পৰিকল্পিত আঁচনি, উপযুক্ত পৰীক্ষাগাৰ, বিভিন্ন আহিলা, পৰিক্ষণীয় ব্যক্তি আৰু অভিজ্ঞ পৰীক্ষা গ্রহণকাৰী ব্যক্তিৰ প্রয়োজন হয়। ইয়াৰ উপৰিও উপযুক্ত প্রকল্প আৰু পৰীক্ষণৰ নক্সাও এই পদ্ধতিৰ অন্যতম দৰকাৰী উপাদান। পৰীক্ষণ পদ্ধতিত দুটা চলক পৰিলক্ষিত হয়। স্বতন্ত্র চলক (independent variable) আৰু নির্ভৰশীল চলক (dependent variable)। স্বতন্ত্র চলকসমূহে এটা আচৰণ প্রদর্শনৰ ক্ষেত্রত ব্যক্তিগৰাকীক অথবা পৰিস্থিতিক প্রভাৱিত কৰে। আনহাতে, নির্ভৰশীল চলক হ'ল ব্যক্তিগৰাকীয়ে প্রদর্শন

কৰা আচৰণ। স্বতন্ত্ৰ চলকৰ ক্ষেত্ৰত পৰীক্ষকে যদি কিবা পৰিৱৰ্তন কৰে পৰতন্ত্ৰ চলকৰ ক্ষেত্ৰতো সেই পৰিৱৰ্তন দেখা পোৱা যায়। এনে পৰিৱৰ্তনসমূহ পৰীক্ষক গৰাকীয়ে নিৰীক্ষণ আৰু লিপিৱদ্ধ কৰে।

পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ কার্য স্তৰসমূহ (steps involved in Experimental Method) সাধাৰণতে পৰীক্ষণকার্য সুচাৰুৰূপে সম্পন্ন কৰিবলৈ নিম্নলিখিত স্তৰসমূহ মানি চলা হয়।

- পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ প্ৰথম কার্য স্তৰটো হ'ল পৰীক্ষণৰ বাবে সমস্যা এটাৰ চিনাক্তকৰণ।
- পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ দ্বিতীয় কার্য স্তৰটো হ'ল সমস্যাটোক এটি প্ৰকল্প নির্ধাৰণ কৰা। যদি পৰীক্ষণৰ ফলাফলটো প্ৰকল্পটিৰ সপক্ষে হয়, তেন্তে গ্ৰহণ কৰা হয় অন্যথা পৰিহাৰ কৰা হয়।
- তৃতীয় কার্য স্তৰত সমস্যাটিৰ লগত জড়িত স্বতন্ত্ৰ আৰু নির্ভৰশীল চলকসমূহ নির্ণয় কৰা হয়।
- চতুর্থ কার্য স্তৰত পৰীক্ষক গৰাকীয়ে পৰীক্ষণৰ বাবে আৱশ্যকীয় আহিলা সহায়ত এক নিয়ন্ত্ৰিত পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰে।
- পঞ্চম কার্য স্তৰত পৰীক্ষণৰ যোগেদি প্ৰাপ্ত তথ্যসমূহ বিশ্লেষণ কৰা হয়।
- অন্তিম কার্য স্তৰত পৰীক্ষাত প্ৰাপ্ত তথ্যৰ সহায়ত পূৰ্বৰ প্ৰকল্প অর্থ ধাৰণাৰ সত্যাসত্য পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।

পৰীক্ষণৰ পদ্ধতিসমূহ (Methods of Experimentation)

শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত পৰীক্ষণসমূহ প্ৰধানকৈ শ্ৰেণীকোঠাত প্ৰয়োগ কৰা হয়। ইয়াত পৰীক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ লগত পৰীক্ষা কার্য সম্পাদন কৰে। মেক্‌কলৰ (Mc.call)ৰ মতে পৰীক্ষণৰ তিনিধৰণৰ পদ্ধতি থাকে। পদ্ধতিসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ -

- **একক দল পদ্ধতি (One group method)**
  এই পদ্ধতিত বিভিন্ন উপাদানৰ মাজৰ পৰা এটা উপাদান আঁতৰাই তাৰ ঠাইত নতুন উপাদান এটা সংযোজন কৰি তাৰ পৰিৱৰ্তনসমূহ পৰিমাপন কৰা হয়।
- **সমান্তৰাল দল পদ্ধতি (The paralled group method)**
  এই পদ্ধতিত দুটা অথবা ততোধিক দল নির্বাচন কৰা হয়। দলসমূহ সকলো দিশৰ পৰা সমান্তৰাল হোৱা উচিত। তাৰ পাছত এটা উপাদান ভিন্ন কৰি ৰাখি বাকী উপাদানসমূহ স্থিৰ কৰি ৰখা হয়। একে সময়তে সমান্তৰালভাৱে আনটো দলকো নিৰীক্ষণ কৰি থকা হয়। ইয়াত চলক (variable) অন্তর্ভুক্ত কৰা নহয়। কিছু সময়ৰ বিৰতিৰ পাছত দুয়োটা দলৰ তথ্যসমূহ তুলনা কৰা হয়।
- **ঘূৰ্ণন দল পদ্ধতি (The rotation group technique)**
  এই পদ্ধতিত বিভিন্ন দল থাকে। সমান্তৰাল দল নৰখাকৈ এই দলবোৰৰ ওপৰত

ঘূর্ণন পৰীক্ষা কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পৰীক্ষণ কাৰ্য সম্পাদন কৰা হয়। কিছু সময়ৰ বিৰতিৰ মূৰে মূৰে উপযুক্ত পদ্ধতি পালন কৰি দলসমূহক চক্ৰাকাৰ নাইবা ঘূর্ণন নিয়মেৰে পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।

পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ (Merits of Experimental method)

পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ তলত সংক্ষেপে উল্লেখ কৰা হ'ল -

- পৰীক্ষণ পদ্ধতিত পৰীক্ষাসমূহৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিব পাৰি আৰু ফলাফলসমূহ পুনৰ বিবেচনা কৰি সাধাৰণীকৰণ কৰিব পাৰি।
- পৰীক্ষণ পদ্ধতি এক শৃংখলাৱদ্ধ, নির্ভুল, বস্তুনিষ্ঠ আৰু নির্ভৰযোগ্য পদ্ধতি।
- পৰীক্ষণ পদ্ধতিত এক নিয়ন্ত্রিত পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰা হয়। ইয়াৰ জৰিয়তে অদৰকাৰী কাৰকসমূহৰ প্ৰভাৱ আঁতৰাই ৰাখিব পৰা যায়।

পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ দুর্বলতাসমূহ (Disadvantages of Experimental method)

পৰীক্ষণ পদ্ধতি যদিও বহুলভাৱে ব্যৱহৃত পদ্ধতি তথাপি ইয়াৰ কিছুমান দুর্বল দিশ আছে।

- মানুহৰ আচৰণ গতিশীল। সকলোধৰণৰ আচৰণ পৰীক্ষণৰ দ্বাৰা স্থায়ীৰূপত পৰিমাপন কৰাতো এক কঠিন কাম।
- পৰীক্ষণ পদ্ধতিত উপযুক্ত, সুসংগঠিত পৰীক্ষাগাৰৰ লগতে বিভিন্ন আহিলা আৰু সজুঁলিৰ প্ৰয়োজন হয়। এই সুবিধাসমূহ সকলো পৰিস্থিতিত উপলব্ধ কৰি ৰখাতো হোৱা সম্ভৱপৰ নহয়।
- পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ জৰিয়তে লাভ কৰা ফলাফলসমূহ স্বাভাৱিক পৰিৱেশত লাভ কৰা ফলাফলৰ লগত একে নহ'বও পাৰে। আনহাতে, পৰীক্ষাগাৰৰ নিয়ন্ত্রিত, পৰীক্ষাত অৱতীর্ণ হোৱা পৰিৱেশত ব্যক্তিয়ে স্বাভাৱিক আচৰণ প্ৰকাশ নকৰিবও পাৰে।
- কম বয়সীয়া শিশুৰ ক্ষেত্রত পৰীক্ষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা কঠিন। কাৰণ, শিশুৰ ক্ষেত্রত আনুভূতিক দিশে অধিক ক্রিয়া কৰে আৰু এই দিশসমূহ নিয়ন্ত্রণ কৰা অতি কঠিন।
- পৰীক্ষণ পদ্ধতি এক ব্যয়বহুল পদ্ধতি।

এনেবোৰ দুর্বলতা থকা স্বত্বেও পৰীক্ষণ পদ্ধতি মনোবিজ্ঞানৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ পদ্ধতিৰূপে পৰিগণিত হৈ আহিছে। বস্তুনিষ্ঠতা, নির্ভৰযোগ্যতা, বৈধতা, শৃংখলাৱদ্ধতা ইত্যাদি গুণৰ বাবে পৰীক্ষণ পদ্ধতি এক যথেষ্ট জনপ্ৰিয় পদ্ধতি। যদি এই পদ্ধতিক অন্তর্দর্শন পদ্ধতি, ঘটনা বিৱৰণ পদ্ধতি আৰু পাৰিসাংখ্যিক পদ্ধতি ইত্যাদিৰ লগত সংযোগ কৰা হয়, তেন্তে মানৰ আচৰণ পর্যৱেক্ষণ, বিশ্লেষণ আৰু সংশোধন কৰাৰ ক্ষেত্রত যথেষ্ট লাভৱান হ'ব পৰা যাব।

পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ (Application of Experimental method)

শিক্ষাৰ বিভিন্ন সমস্যা সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত পৰীক্ষণ পদ্ধতি বহুলভাৱে ব্যৱহৃত হৈ আহিছে। শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত এই পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ তলত দিয়া ধৰণে উল্লেখ কৰিব পাৰি।

- শিশুক বুজাত সহায় কৰে। (Understanding the child)
  পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ দ্বাৰা শিশু মনোবিজ্ঞানীসকলৰ লগতে শিক্ষকসকলে শিশুৰ প্ৰকৃতি আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। শিশুসকলৰ সুপ্ত প্ৰতিভা, শিকন সামৰ্থ আৰু অন্যান্য বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে জনাত পৰীক্ষণ পদ্ধতিয়ে তেওঁলোকক সহায় আগবঢ়ায়।
- ব্যক্তিগত পাৰ্থক্য চিনাক্তকৰণত সহায় কৰে।
  (Helps in Locating Individual differences)
  শিশুৰ ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবও বাবেও পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ সহায় লোৱা হয়। ইয়াৰ যোগেদি শিক্ষকে বিকাশৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ লক্ষণসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰে। এই পদ্ধতিৰ সহায়ত শিক্ষকসকলে শিক্ষাৰ্থীৰ ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ প্ৰকৃতিসমূহ জানি লৈ তেওঁলোকৰ বাবে উপযুক্ত শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে।
- পছন্দ আৰু অপছন্দৰ বিষয়ে অধ্যয়নত সহায় কৰে।
  (Study of likes and dislikes)
  পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত মনোবিজ্ঞানী আৰু শিক্ষকসকলে শিশুৰ পছন্দ আৰু অপছন্দ সমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি বস্তুনিষ্ঠভাৱে শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে।
- বুদ্ধিৰ বিষয়ে কৰা অধ্যয়নত সহায় আগবঢ়ায় (Study of intelligence)
  শিক্ষাত পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ ঘটাৰ ফলত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বুদ্ধিৰ বিষয়ে জনা লাভ আৰু বুদ্ধিৰ পৰিমাপন কৰাৰ দিশটোৱে যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বুদ্ধিৰ মাত্ৰাৰ বিষয়ে বুজ লৈ শিক্ষকে ব্যক্তিগতভাৱে তেওঁলোকৰ অগ্ৰগতিত মনোযোগ দিব পাৰে আৰু ভৱিষ্যৎ শিক্ষাৰ পৰিকল্পনা কৰিব পাৰে।
- শিক্ষকৰ বাবে এক উপযোগী পদ্ধতি (Useful for the teacher)
  পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা শিক্ষকে, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাঞ্ছিত আচৰণৰ আঁৰত থকা শক্তি আৰু চৰ্তসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা শিক্ষণ আৰু শিকনৰ সমস্যাসমূহৰ বিষয়ে বুজ ল'ব পৰা যায়।
- পৰীক্ষণমূলক শিক্ষাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰতো পৰীক্ষণ পদ্ধতিয়ে যথেষ্ট অৱিহণা আগবঢ়োব পাৰে।

১.৪.৩ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি (Case study method)

ঘটনা অধ্যয়ন মানে হ'ল ব্যক্তিগত ঘটনাৰ বিষয়ে কৰা অধ্যয়ন। কোনোধৰণৰ

সমস্যাজড়িত শিশুৰ ক্ষেত্ৰত ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিত শিশু সম্পৰ্কে তথ্য আহৰণৰ বাবে গৱেষকসকলে দ্ৰাঘিমামূলক পদ্ধতি (Longitudinal method) আৰু প্ৰস্থচ্ছেদমূলক পদ্ধতি (Cress-sectional method) প্ৰয়োগ কৰে। দ্ৰাঘিমামূলক পদ্ধতিৰ সহায়ত শিশুৰ দেহ-মানসিক বিকাশৰ কোনো এক দিশ প্ৰণালীৱদ্ধভাৱে দীৰ্ঘদিন ধৰি পৰ্যৱেক্ষণ কৰা হয়। আনহাতে, প্ৰস্থচ্ছেদমূলক পদ্ধতি গৱেষণা কাৰ্যতো প্ৰয়োগ কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা শিশুৰ কোনো বিশেষ সমস্যা অথবা অস্বাভাৱিকতা চিনাক্তকৰণ কৰি সেয়া নিৰাময়ৰ ব্যৱস্থা কৰা লোৱা হয়। এই পদ্ধতি নিৰ্দেশনা কাৰ্যতো ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু শিক্ষাৰ্থী সম্বন্ধে বিভিন্ন তথ্য সংগ্ৰহ কৰি বিশ্লেষণ কৰা হয়।

কিছুমান ঘটনা অধ্যয়ন নিদানমূলক দিশতেই সীমাৱদ্ধ হয়। আনহাতে, কিছুমানে পৰামৰ্শমূলক তথা চিকিৎসামূলকো বৈশিষ্ট্য বহন কৰে। ঘটনা অধ্যয়নৰ যোগেদি শিশুৰ অস্বাভাৱিকতা সম্পৰ্কে বুজ লৈ উপযুক্ত চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে এই পদ্ধতি সফল হ'ব।

ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ সংগঠন আৰু ব্যৱহাৰ ঃ

(Making and using a case study)

এগৰাকী শিক্ষাৰ্থী সম্পৰ্কে ঘটনা অধ্যয়ন কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে তেওঁ শিক্ষাগ্ৰহণ কৰা বিদ্যালয়ৰ পৰা শৈক্ষিক তথ্যসমূহ সংগ্ৰহ কৰিব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত শিক্ষাৰ্থীগৰাকীৰ সঞ্চায়ী অভিলেখ তথ্য (Cumulative record card)ৰ সংগ্ৰহ কৰা প্ৰয়োজন।

নিয়ম অনুসৰি তথ্যসমূহ নিয়মীয়া বিৰতিৰ মূৰে মূৰে লিপিৱদ্ধ কৰিব লাগে। সাধাৰণ তথ্যসমূহ লিপিৱদ্ধ কৰাৰ সময় আৰু ঘটনা অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ৰ মাজত কেইবা সপ্তাহৰ বিৰতি থাকিব লাগে। শিক্ষাৰ্থীগৰাকীৰ বিষয়ে নিৰ্ভুল তথ্য আহৰণৰ বাবে ঘটনা অনুসন্ধানকাৰী গৰাকীয়ে শিক্ষাৰ্থীগৰাকীৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা ব্যক্তিসমূহৰ সাক্ষাৎকাৰ গ্ৰহণ কৰিব লাগে।

তাৰ পাছত ঘটনা অধ্যয়ন কৰা শিক্ষাৰ্থীগৰাকীৰ সাক্ষাৎকাৰ গ্ৰহণ কৰিব লাগে। সাক্ষাৎকাৰত প্ৰয়োজন সাপেক্ষে কিছুমান পৰীক্ষাও প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, শিক্ষাৰ্থীৰ পঠন দক্ষতা পৰীক্ষা কৰিবৰ বাবে তেওঁক সৰৱ পঠন আৰু নীৰৱ পঠন কৰিবলৈ দিব পাৰে।

আটাইখিনি তথ্য আহৰণ কৰাৰ পাছত সমগ্ৰ ঘটনাটো লিপিৱদ্ধ কৰি নিদানমূলক ব্যৱস্থা অথবা প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থাৰ পৰিকল্পনা কৰা হয়। তথ্যসমূহ সময়ে সময়ে সাম্প্ৰৰণ কৰা হয়। ঘটনাটো অধ্যয়ন কৰি লিখিতভাৱে সংৰক্ষণ কৰাৰ ফলত ভৱিষ্যতে প্ৰয়োজনীয় পৰামৰ্শ দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত সহায় আগবঢ়ায়।

এটা ঘটনা অধ্যয়ন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পৰামৰ্শদাতা গৰাকী-এ (counsellor) নিম্নলিখিত কথাবোৰ মনত ৰাখিব লাগে।

- শ্ৰেণীকোঠাৰ ভিতৰত যিগৰাকী ছাত্ৰ নাইবা ছাত্ৰীক অধিক সহায় অথবা মনোযোগৰ প্ৰয়োজন আছে তেনে ছাত্ৰ অথবা ছাত্ৰীক ঘটনা অধ্যয়নৰ বাবে নিৰ্বাচন কৰিব লাগে।
- প্ৰথমে ঘটনা এটা কম পৰিসৰৰ ভিতৰত পৰিকল্পনা কৰিব লাগে। লাহে লাহে সময় অতিক্ৰম কৰাৰ লগে লগে যদি দৰকাৰ হয় এই পৰিসৰ ক্ৰমে বৃদ্ধি কৰিব লাগে।
- তথ্য সংগ্ৰহ কৰোঁতে শিক্ষাৰ্থীগৰাকীক কোনোধৰণৰ প্ৰতিৰক্ষামূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰোৱাতো কৰা উচিত নহয়। শিক্ষকে বন্ধুত্বসুলভ মনোভাৱেৰে শিক্ষাৰ্থীগৰাকীৰ সমস্যাসমূহৰ বুজ ল'বলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে।
- তথ্যসমূহ লিপিৱদ্ধ কৰোঁতে সহজ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে আৰু মুখ্য দিশসমূহ নিৰ্দিষ্ট কৰি দেখুৱাব লাগে।
- প্ৰতিবেদন তৈয়াৰ কৰোঁতে সাধাৰণ আৰু বিশেষ দুয়োধৰণৰ উদাহৰণ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।
- ঘটনা অনুসন্ধানকাৰীয়ে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ বাহিৰে আন কোনোধৰণৰ প্ৰতিকাৰ আগবঢ়াব নালাগে। ইয়াৰ সাধাৰণতে শিক্ষকে শিকনৰ লগত জড়িত সমস্যা, আগ্ৰহৰ অভাৱ আৰু সৰুসুৰা আচৰণজনিত সমস্যা ইত্যাদি সমাধান কৰিব পাৰে।
- কোনো সমস্যাৰ প্ৰতিকাৰ প্ৰদান শেষ হোৱাৰ পাছত সেই সমস্যাটোৰ যাতে পুনৰাবৃত্তি নঘটে তালৈ লৈ বিশেষভাৱে লক্ষ্য ৰখা উচিত। পঠন, লিখন আৰু গণনা ইত্যাদি কৌশলৰ ক্ষেত্ৰত এয়া প্ৰযোজ্য। কিছুমান শিক্ষাৰ্থীয়ে নিদানমূলক পৰ্যায়ত বিশেষ কৌশল এটাত ভাল অগ্ৰগতি প্ৰদৰ্শন কৰে যদিও লাহে লাহে তদাৰক অভাৱত পুনৰ পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ ঘূৰি যায়।

ঘটনা অধ্যয়নৰ কাৰ্য স্তৰসমূহ (Various steps in case studies)

- অনুসন্ধান কৰিবলগীয়া ঘটনাটোৰ পৰিস্থিতি সম্পৰ্কে নিৰীক্ষণ আৰু পৰিমাপনৰ জৰিয়তে বুজ লোৱা।
- ঘটনাটোৰ পূৰ্বৱৰ্তী অৱস্থাসমূহ নিৰ্ধাৰণ কৰা।
- একেজাতীয় ঘটনাবোৰৰ পৰা জ্ঞান লৈ এক নিৰ্দিষ্ট প্ৰকল্প প্ৰস্তুত কৰা।
- প্ৰকল্পটোৰ সত্যাসত্য পৰীক্ষা কৰা।
- অপসমাযোজন আঁতৰাবৰ বাবে প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা।
- ঘটনাটো সম্পৰ্কে ভৱিষ্যৎ কাৰ্যপন্থা নিৰ্ধাৰণ কৰা।

ভাল ঘটনা অধ্যয়নৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics of a good case study)

- সম্পূর্ণ তথ্য সংগ্রহ
- তথ্যৰ বৈধতা
- গোপনীয়তা ৰক্ষাৰ নীতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত
- বিজ্ঞানসন্মত সংশ্লেষণ
- ধাৰাবাহিকতা

ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ

- এই পদ্ধতিত 'সম্পূর্ণ শিশু'টোক পর্যৱেক্ষণ কৰা হয়। এটা ভাল ঘটনা অধ্যয়নত শিশুৰ দৈহিক, মানসিক, সামাজিক আৰু আৱেগিক এই আটাইবোৰ দিশ পৰীক্ষা কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা সিহঁতৰ অস্বাভাৱিক আচৰণৰ কাৰণ জানিব পাৰি।
- মূল্যায়নৰ বিভিন্ন আহিলাৰ ভিতৰত এই পদ্ধতিয়েও শিক্ষকক বিশেষভাৱে সহায় কৰে।
- এই পদ্ধতিৰ যোগেদি নির্ভৰযোগ্য বিশ্লেষণ কৰা কৰিব হয়।
- প্রতিগৰাকী ছাত্র অথবা ছাত্রীৰ ব্যক্তিগত সমস্যাসমূহৰ জনাৰ ক্ষেত্রতো ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিয়ে শিক্ষকক সহায় কৰে।
- এই পদ্ধতিৰ বহুল ব্যৱহাৰৰ ফলত ই শিক্ষণ প্রক্রিয়াৰ এক অভিন্ন অংগ হৈ পৰিছে।
- এই পদ্ধতিৰ জৰিয়তে শিক্ষকে শিশুৰ স্বাভাৱিক আচৰণ আৰু অস্বাভাৱিক আচৰণৰ বিষয়ে অধিক জ্ঞান লাভ কৰে।

ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ দুর্বলতাসমূহ

- ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি এক ব্যক্তিনিষ্ঠ পদ্ধতি। ইয়াৰ বাবে উপযুক্ত প্রশিক্ষণ প্রাপ্ত আৰু নিপুণ অনুসন্ধানকাৰীৰ প্রয়োজন হয়।
- উপযুক্ত কৌশল অবিহনে শিক্ষকসকলে তথ্য সংগ্রহ আৰু বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰে।
- ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি এক সময় খৰছী পদ্ধতি।
- কিছুমান ঘটনাৰ ক্ষেত্রত অতীতৰ তথ্য লাভ কৰাতো সম্ভৱপৰ হৈ নুঠে। আনহাতে কিছুমান প্রাপ্তবয়স্ক লোকে নিজৰ জীৱনৰ গোপন কাহিনী প্রকাশ কৰিব নিবিচাৰে।

যদিও ওপৰোক্ত আসোঁৱাহসমূহ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিত দেখা যায় তথাপিও ব্যক্তিৰ প্রয়োজনীয় তথ্য আহৰণ কৰি বিশ্লেষণ কৰিবৰ বাবে ই এক যথেষ্ট গুৰুত্বপূর্ণ পদ্ধতি। ব্যক্তিৰ অস্বাভাৱিক নাইবা অগতানুগতিক আচৰণৰ উপযুক্ত কাৰণসমূহ নির্ণয় কৰি সেহবোৰৰ প্রতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ যথেষ্ট প্রয়োজনীয়তা আছে।

১.৪.৪ অন্তর্দর্শন পদ্ধতি (Introspection method)

অন্তর্দর্শৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ 'Introspection' ভাঙনি কৰিলে পোৱা যায় যে 'Intro'ৰ অর্থ হ'ল 'আভ্যন্তৰীণ' আৰু 'aspection' ৰ অর্থ হ'ল 'দর্শন' অর্থাৎ, আভ্যন্তৰীণ অথবা অর্ন্তভাগলৈ প্রদান কৰা দৃষ্টি অথবা দর্শনেই হ'ল অন্তর্দর্শন। এই পদ্ধতিত ব্যক্তিয়ে নিজৰ মনৰ অনুভূতি, চিন্তা আৰু অভিপ্রায় ইত্যাদি পৰীক্ষা কৰে। ইয়াত নিজেই নিজৰ অর্ন্তভাগত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি চিন্তাধাৰাসমূহ বিশ্লেষণ কৰে। উদাহৰণৰ দ্বাৰা কথাটো আলোচনা কৰো আহচোন। ধৰি লোৱা হ'ল আপুনি সুখী। এই সুখী অৱস্থাত আপুনি নিজৰ ভিতৰলৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিছে। এই সুখী অৱস্থাত আপোনাৰ মনৰ ভিতৰত কেনে ক্রিয়া-প্রতিক্রিয়া সংঘটিত হৈ আছে সেয়া নিজেই অনুভৱ কৰিছে। একেদৰে দুখী অৱস্থাত নাইবা শংকিত অৱস্থাতো এনেদৰে নিজৰ মানসিক পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে নিজে অনুভৱ কৰিছে। অন্তর্দর্শনৰ সহায়ত মানুহে নিজৰ মানসিক পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে নিজে বর্ণনা কৰিব পাৰে।

অন্তর্দর্শন পদ্ধতি মনোজগত পৰীক্ষাৰ প্রাচীনতম পদ্ধতি। ইয়াক দার্শনিকসকলে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সংগঠনবাদীসকলে (Structuralists) এই পদ্ধতি উদ্ভাৱন কৰিছিল আৰু তেওঁলোকেই মনোবিজ্ঞানক সচেতন মনৰ অধ্যয়নৰূপে প্রতিষ্ঠা কৰি ইয়াৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছিল।

অন্তর্দর্শন পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ

- এই পদ্ধতিটো আন সকলো পদ্ধতিৰ তুলনাত কমখৰছী, কাৰণ ইয়াত কোনোধৰণৰ আহিলাৰ প্রয়োজন নহয়।
- যিকোনো সময়ত যিকোনো ঠাইত এই পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- প্রত্যেক ব্যক্তিৰ ক্ষেত্রতে এই পদ্ধতি প্রযোজ্য।
- অন্তর্দর্শন পদ্ধতিৰ ভিত্তিতেই অইন বস্তুনিষ্ঠ পদ্ধতিসমূহ গঢ় লৈ উঠিছে। বর্তমানেও পৰীক্ষামূলক অনুসন্ধানসমূহত এই পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- এইটোৱেই পদ্ধতি হ'ল একমাত্র পদ্ধতি য'ত ব্যক্তিয়ে নিজেই নিজৰ আৱেগৰ অনুভূতিসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰে।

অন্তর্দর্শন পদ্ধতিৰ দুর্বলতাসমূহ

- এই পদ্ধতিৰে ব্যক্তিয়ে নিজৰ মনটো নিজেই অধ্যয়ন কৰে। কিন্তু ব্যক্তিমনে সকলো সময়তে নিজকে নির্ভুলভাৱে অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, খং নাইবা ভয়ৰ অৱস্থাত ব্যক্তিয়ে নিজে নিজকে শুদ্ধৰূপে অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰে। আনহাতে সেই মুহূর্তত কোনোবাই যদি নিজৰ মনটো অধ্যয়ন কৰিব পাৰে, তেন্তে লগে লগে তেওঁ আত্মসচেতন হ'ব আৰু খং নাইবা ভয় নাইকিয়া হ'ব।

- মানুহ হ'ল এক গতিশীল প্ৰাণী। মানুহৰ মানসিক অৱস্থা ধাৰাবাহিকভাৱে পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে। অন্তৰ্দৰ্শন কৰিবলৈ সাজু হোৱাৰ কিছু সময়ৰ পাছতেই ব্যক্তিগৰাকীৰ মনোবৈজ্ঞানিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন হ'ব পাৰে। তেনে পৰিস্থিতিত সঠিক অন্তৰ্দৰ্শন সম্ভৱ নহয়।
- অন্তৰ্দৰ্শন দ্বাৰা সংগৃহীত তথ্য পৰীক্ষা কৰিব নোৱাৰি। এগৰাকী ব্যক্তিৰ মানসিক অৱস্থা পুনৰাই একে কৰাটো অসম্ভৱ। তথ্যসমূহ পৰীক্ষা কৰাৰ কোনো ধৰণৰ স্বাধীন উৎস ইয়াত নাথাকে।
- এই পদ্ধতিৰ জৰিয়তে পোৱা তথ্য ব্যক্তিনিষ্ঠ। ব্যক্তিয়ে নিজৰ অভ্যন্তৰত ঘটা সকলো ঘটনাৰ তথ্য সঠিকভাৱে প্ৰকাশ নকৰিবও পাৰে।
- অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিত ব্যক্তিয়ে ইচ্ছাকৃতভাৱে গোপনীয় তথ্য প্ৰকাশৰ পৰা বিৰত থাকে।
- এই পদ্ধতি সৰ্বসাধাৰণ অথবা প্ৰখৰ বুদ্ধিসম্পন্ন ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। অস্বাভাৱিক ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত এই পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি।
- কম বয়সৰ শিশুসকলে অন্তৰ্দৰ্শন কৰিব নোৱাৰে।
- সঠিক তথ্য আহৰণৰ বাবে অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিত প্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত আৰু অভিজ্ঞ লোকৰ প্ৰয়োজন হয়।

অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিৰ আসোঁৱাহসমূহ উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণ আৰু অনুশীলনৰ যোগেদি আতঁৰাব পৰা যায়। ইয়াৰ উপৰি অন্তৰ্দৰ্শন সময়ত প্ৰয়োগ কৰা সচেতনতা আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত তথ্যসমূহক অভিজ্ঞ লোকে প্ৰদান কৰা তথ্যৰ লগত তুলনা কৰিও সীমাৱদ্ধতাসমূহ কিছু পৰিমাণে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা যায়।

অন্তৰ্দৰ্শনৰ স্তৰসমূহ (Stages of Introspection)

অন্তৰ্দৰ্শনৰ তিনিটা নিৰ্দিষ্ট স্তৰ আছে। সেই স্তৰসমূহ তলত উল্লেখ হ'ল -

- প্ৰথম স্তৰটো হ'ল ব্যক্তিৰ আত্ম সচেতনতা। ব্যক্তিয়ে নিজৰ মানসিক ক্ৰিয়াসমূহৰ ভিত্তি অথবা কাৰণৰ সন্ধান কৰে।
- দ্বিতীয় স্তৰটো হ'ল মনন অথবা চিন্তা-চৰ্চাৰ স্তৰ। ইয়াত ব্যক্তিয়ে নিজৰ কাৰ্যসমূহৰ ভাল অথবা বেয়া ফলাফল সম্পৰ্কে চিন্তা-চৰ্চা কৰা আৰম্ভ কৰে।
- তৃতীয় স্তৰটো হ'ল সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাৰ। ইয়াত ব্যক্তিয়ে নিজক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু তেওঁৰ কোনবোৰ কাৰ্য গ্ৰহণযোগ্য আৰু কোনবোৰ গ্ৰহণযোগ্য নহয় তাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে।

এনেদৰে অন্তৰ্দৰ্শনৰ যোগেদি ব্যক্তিয়ে নিজৰ মানসিক ক্ৰিয়াসমূহৰ আত্ম নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এই পদ্ধতি কিন্তু আত্ম-প্ৰতিফলন নহয়।

অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিৰ ব্যৱহাৰসাধ্যতা (Applicability of Introspection)

- ব্যক্তিৰ মানসিক ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া সম্বন্ধে অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে মনোবিজ্ঞানত ব্যৱহৃত অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতি হ'ল এক ব্যক্তিনিষ্ঠ ব্যৱস্থা। ই এক সহজ আৰু মিতব্যয়ী পদ্ধতি। অন্যান্য পদ্ধতিসমূহ হ'ল যেনে - পৰ্যৱেক্ষণ, পৰীক্ষণ আৰু মনোবিশ্লেষণ ইত্যাদিয়ে যদি বিচৰা লক্ষ্যত উপনীত হোৱাত সহায় কৰাত ব্যৰ্থ হয়, তেনে পৰিস্থিতিত অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয়। উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণ আৰু অনুশীলনৰ জৰিয়তে আসোঁৱাহসমূহ দূৰ কৰি অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতি উপযুক্তভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব পৰা যায়।
- একেদৰে, ব্যক্তিমনৰ অস্থিৰতাৰ বাবেও শুদ্ধ অন্তৰ্দৰ্শন কৰাতো সম্ভৱ নহয়। এক কথাত ক'বলৈ হ'লে অন্তৰ্দৰ্শী গৰাকীয়ে অন্তৰ্দৰ্শন কৰি থকাৰ সময়ত একে মানসিক অৱস্থাত নাথাকে। জেমচ এচ ৰ'চ্ (James S Ross)ৰ মতে কোনো এক মানসিক অৱস্থাৰ মনন কাৰ্যই অনিবাৰ্যভাৱে সেই অৱস্থাৰ চৰিত্ৰ সলনি কৰে (Relflection on a mental state inevitably changes the character of the state)। এই আসোঁৱাহ আঁতৰ কৰিবৰ বাবে ব্যক্তিক দীৰ্ঘ সময়ৰ বাবে ধৰি নিজৰ মানসিক অৱস্থাত কোনো বহিঃপ্ৰভাৱ নপৰাকৈ ৰখাৰ পৰামৰ্শ দিয়া হয়। কাৰ্যটো সম্পন্ন হোৱাৰ পিছত ব্যক্তিয়ে স্মৃতিৰ সহায়ত নিজৰ মানসিক ক্ৰিয়াসমূহ পৰীক্ষা কৰিব পাৰে।
- অন্তৰ্দৰ্শনৰ ফলাফলসমূহ পৰীক্ষা কৰাতো কঠিন। সেয়েহে ইয়াৰ ফলাফলাতো সমূহক ব্যক্তিনিষ্ঠ প্ৰকৃতিৰ বুলি অভিহিত কৰা হয়।

যদিও অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিৰ বিভিন্ন দুৰ্বলতা আছে, তথাপিও মনোবিজ্ঞানীসকলে ইয়াৰ ব্যৱহাৰসাধ্যতাৰ নিৰ্দিষ্ট দিশ কিছুমান আঙুলিয়াই দিছে। শিক্ষাৰ সমস্যাসমূহ সমাধানৰ ক্ষেত্ৰতো এই পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। মানসিক ক্ৰিয়াসমূহ বিশ্লেষণ কৰাৰ বাবে এই পদ্ধতি উপযোগী। এই পদ্ধতিৰ যোগেদিয়েই আমি অন্য ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতা বিশ্লেষণ কৰিব পাৰোঁ। যদিও অন্তৰ্দৰ্শন এক ব্যক্তিনিষ্ঠ পদ্ধতি, ইয়াৰ প্ৰয়োগ মনোবিজ্ঞানীসকলৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। অন্য পদ্ধতিসমূহ প্ৰয়োগৰ সময়তো অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিক পৰিপূৰক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। সেয়েহে মনোবিজ্ঞানীসকলে অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজনীয়তা কেতিয়াও অগ্ৰাহ্য কৰা নাই।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ বিষয়ে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতিৰ এটা চমুটোকা লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ দুটা সুবিধা আৰু দুটা দুৰ্বলতা বৰ্ণনা কৰক।

.....

.....

১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মনোবিজ্ঞানৰ সীমা বিস্তৃত আৰু এক ধনাত্মক বিজ্ঞান হিচাপে ই শিক্ষাত এক নির্দিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে।
- মনোবিজ্ঞানৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ হ'ল Psychology বুৎপত্তিগত অৰ্থৰ দিশেৰে Psychology শব্দটো গ্ৰীক 'Psychee' আৰু 'logos' শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। 'Psychee' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'মন' অথবা 'আত্মা' আৰু 'logos' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'অধ্যয়ন' অথবা 'বিজ্ঞান'। গতিকে 'Psychology' শব্দৰ বুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল 'আত্মাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন' বা 'আত্মাৰ বিজ্ঞান'।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হ'ল মনোবিজ্ঞানৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ শাখা, য'ত শিক্ষাবিদসকলে সন্মুখীন হোৱা সমস্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়। সাধাৰণভাৱে শিক্ষা মনোবিজ্ঞান মনোবিজ্ঞানৰ এক প্ৰায়োগিক শাখা। ইয়াত শিকনৰ পৰিৱেশ একোটাত শিক্ষাৰ্থীসকলৰ আচৰণ আৰু সমস্যাসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা হয়। মনোবিজ্ঞানৰ নীতি, সূত্ৰ আৰু নতুন উদ্ভাৱনসমূহ শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰখনত শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ দ্বাৰাই প্ৰয়োগ কৰা হয়।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বহল আৰু ব্যাপক। শিশুৰ বৃদ্ধি আৰু বিকাশ, মানৱ আচৰণ অধ্যয়ন, ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ অধ্যয়ন, পৰিমাপন আৰু মূল্যায়নৰ অধ্যয়ন, ব্যক্তিত্ব আৰু সমাযোজনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন, মানসিক স্বাস্থ্য আৰু অস্বাভাৱিকতাৰ অধ্যয়ন, নির্দেশনা আৰু পৰামৰ্শদান ইত্যাদি দিশ মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্গত।
- পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতি, পৰীক্ষণ পদ্ধতি, ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি আৰু অন্তৰ্দৰ্শন পদ্ধতিৰ বিষয়ে এই অধ্যায়ত বহলভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

১.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

1) বৰুৱা যতীন (2012), শিক্ষাৰ মনোবিজ্ঞানভিত্তিক অধ্যয়ন, কলেজ হোষ্টেল ৰ'ড,

গুৱাহাটীঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

2) শৰ্মা, ড^{0} মুকুল কুমাৰ ঃ স্নাতক মহলাৰ শিক্ষা মনোবিজ্ঞান আৰু পৰিসংখ্যা, ডিব্ৰুগড় ঃ ষ্টুডেণ্টছ এম্পৰিয়াম।

3) দাস (শৰ্মা) ড^{0} ফুনু, কলিতা ড^{0} উৎপল, বৈশ্য ড^{0} বন্দনা (2019) ঃ শিক্ষাৰ মনোবৈজ্ঞানিক ভিত্তি, গুৱাহাটী ঃ শান্তি প্ৰকাশন

১.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞান সাধাৰণ মনোবিজ্ঞানৰ এক প্ৰায়োগিক শাখা। ই শৈক্ষিক পৰিৱেশত মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰে। মনোবিজ্ঞানে স্বাভাৱিক পৰিৱেশত মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰে। আনহাতে, শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে মানুহৰ আচৰণ শৈক্ষিক পৰিৱেশত অধ্যয়ন কৰি প্ৰয়োজন সাপেক্ষে সংশোধন কৰে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্কীনাৰৰ মতে 'শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে সেই ফলাফলসমূহ ব্যৱহাৰ কৰে যিবোৰে মানুহৰ আচৰণ বিজ্ঞানসন্মতভাৱে অধ্যয়ন কৰিব পাৰে আৰু জীৱনৰ লক্ষ্যসমূহ বুজি লৈ ভৱিষ্যৎ পথ নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰিব পাৰে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ মানে হ'ল আটাইবোৰ অধ্যয়নৰ দিশ যিবোৰ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে সাঙুৰি লয়। শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বুলিলে নিম্নলিখিত দিশসমূহ উল্লেখ কৰিব পাৰি ঃ

- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগ আৰু কাৰ্যপ্ৰণালীৰ সীমাসমূহ ।
- শিক্ষা মনোবিজ্ঞানে অন্তৰ্ভূক্ত কৰা বিভিন্ন ভাগ, পাঠ আৰু বিষয়বস্তুসমূহ।
- মানৱ শিশুৰ বৃদ্ধি আৰু বিকাশ, মানৱ আচৰণ অধ্যয়ন, ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ অধ্যয়ন, পৰিমাপন আৰু মূল্যায়ন, ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ অধ্যয়ন, পৰিমাপন আৰু মূল্যায়ন, ব্যক্তিত্ব আৰু সমাযোজন, মানসিক স্বাস্থ্যবিজ্ঞান আৰু অস্বাভাৱিকতা, নিৰ্দেশনা তথা পৰামৰ্শদান ইত্যাদি দিশৰ বিষয়ে শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত আলোচনা কৰা হয়।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহৰ ভিতৰত পৰীক্ষণ পদ্ধতি অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ পদ্ধতি। এই পদ্ধতিৰ সহায়ত মানৱ আচৰণৰ পৰিকল্পিতভাৱে নিয়ন্ত্ৰিত পৰ্যৱেক্ষণ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ যোগেদি কাৰ্যকাৰণ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰা হয়।

এই পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ এনেধৰণৰ -

- এই পদ্ধতিত ন্যূনতম দুগৰাকী ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন হয় - পৰীক্ষাগ্ৰহণকাৰী আৰু পৰীক্ষণীয় ব্যক্তি।
- ইয়াত কিছুমান কাৰক নিয়ন্ত্ৰিত কৰি ৰখা হয়।

- ইয়াত দুই ধৰণৰ চলক থাকে। স্বতন্ত্ৰ চলক (Independent variable)
- পৰীক্ষণ পদ্ধতি ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত যাদৃচ্ছিকভাৱে প্ৰয়োগ কৰা হয়।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতিৰ অৰ্থ হ'ল এগৰাকী ব্যক্তিৰ দৈহিক অংগীভংগী, মুখৰ ভাৱভংগী আৰু অন্যান্য পৰিৱৰ্তনসমূহ নিৰীক্ষণ কৰা কাৰ্য। পৰ্যৱেক্ষণগৰাকীয়ে স্বাভাৱিক পৰিৱেশত শৃংখলাৱদ্ধভাৱে এই নিৰীক্ষণবোৰ কৰি প্ৰাপ্ত তথ্যসমূহ লিপিৱদ্ধ কৰে। মনোবিজ্ঞানীসকলে এই পদ্ধতিক এক উপযুক্ত পদ্ধতি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। কাৰণ, ব্যক্তিৰ মানসিক অৱস্থাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া বাহ্যিক আচৰণত প্ৰকাশ পায়। পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতিত তিনিধৰণৰ নীতি মানি চলা হয়। সেইবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰ -

- পৰ্যৱেক্ষণ পদ্ধতিত ব্যক্তিৰ লগতে সমগ্ৰ পৰিস্থিতি পৰ্যৱেক্ষণ কৰা হয়।
- পৰ্যক্ষেণৰ বাবে উপযুক্ত পৰিকল্পনাৰ আৱশ্যক পৰ্যবেক্ষণৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য, আহিলা ইত্যাদি আগতীয়াকৈ নিৰ্দিষ্ট কৰি ল'ব লাগে।
- পৰ্যৱেক্ষণৰ সময়সীমা আগতীয়াকৈ নিৰ্দিষ্ট কৰি ল'ব লাগে। অত্যধিক সময়ৰ প্ৰয়োগে পৰ্যৱেক্ষকৰ মনোযোগ ভংগ কৰিব পাৰে আৰু তেওঁক ভাগৰুৱা কৰি তুলিব পাৰে। আনহাতে, প্ৰয়োজনতকৈ কম সময়ৰ প্ৰয়োগে উপযুক্ত তথ্য সংগ্ৰহ কৰাত ব্যাঘাত জন্মাব পাৰে।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ দুটা সুবিধা হ'ল -

- ব্যক্তিৰ চিন্তা, দুখ আৰু যিকোনো ধৰণৰ অপযোজনৰ বিষয়ে বুজাৰ ক্ষেত্ৰত ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিয়ে যথেষ্ট সহায় কৰে।
- এই পদ্ধতিৰ জৰিয়তে ব্যক্তিৰ বিষয়ে বুজ লৈ উপযুক্ত পৰামৰ্শ আৰু নিদেৰ্শনা প্ৰদান কৰিব পাৰি। ইয়াৰ ফলত ব্যক্তিগৰাকীয়ে প্ৰয়োজনীয় কথবোৰত সঠিক সমাযোজন কৰিবলৈ সক্ষম হৈ উঠে।

ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ দুৰ্বলতা হ'ল -

- অধিকাংশ ঘটনা অধ্যয়নৰ অনুসন্ধানকাৰী কাৰিকৰী দিশত পটু নহয়। ইয়াৰ বাবে নিৰ্ভৰযোগ্য তথ্য লাভ কৰাতো কঠিন হৈ পৰে।
- ব্যক্তিৰ সমস্যাসমূহ চিনাক্তকৰণ কৰি প্ৰতিকাৰ প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত কিছু পৰিমাণে বৈ যোৱাৰ থকাৰ আশংকা ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিত দেখা যায়।

১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্রশ্ন ২ ঃ মনোবিজ্ঞান শিক্ষাৰ লগত কেনেদৰে জড়িত?

প্রশ্ন ৩ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ অন্তর্দর্শন আৰু পর্যবেক্ষণ পদ্ধতিৰ অর্থ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ প্রয়োজনীয়তা চমুকৈ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৫ ঃ পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখিব।)

প্রশ্ন ১ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ স্বৰূপ আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ শ্রেণীকোঠাত শিক্ষার্থীৰ সৈতে পাৰস্পৰিক আদান প্রদানৰ ক্ষেত্রত শিক্ষকৰ আহিলা হিচাপে শিক্ষা মনোবিজ্ঞান কিমান ফলপ্রসু?

প্রশ্ন ৩ ঃ এনে পাঁচটা শ্রেণীকোঠাৰ সমস্যা চিনাক্ত কৰক, য'ত আপুনি শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিসমূহ প্রয়োগ কৰিব পাৰে।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখিব।)

প্রশ্ন ১ ঃ পৰীক্ষণ পদ্ধতি বুলিলে কি বুজে? পৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ কার্য স্তৰসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ২ ঃ অন্তর্দর্শন পদ্ধতি মানে কি? এই পদ্ধতিৰ সুবিধা আৰু দুর্বলতাসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ৩ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ পৰীক্ষণ পদ্ধতিটো সুবিধা বিষয়ে সৱলতা আৰু দুর্বলতাসহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞানৰ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিয়ে শিশুৰ আচৰণজনিত সমস্যা সংশোধন কৰাৰ ক্ষেত্রত শিক্ষকক কেনেদৰে সহায় কৰে বর্ণনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ২ ঃ বর্ধন আৰু বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ বর্ধন আৰু বিকাশৰ অর্থ

২.৩.১ বিকাশৰ সংজ্ঞা

২.৩.২ বিকাশ, বর্ধন আৰু পূর্ণতাপ্রাপ্তি

২.৩.৩ বর্ধন আৰু বিকাশৰ তুলনা

২.৩.৪ বিকাশৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

২.৪ বিকাশৰ স্তৰসমূহ

২.৫ বর্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশ

২.৬ বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতি

২.৭ বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য

২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.৯ অধিক জানিবলৈ

২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- বর্ধন আৰু বিকাশৰ অর্থ, সংজ্ঞা আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বর্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশ আৰু স্তৰৰ বিষয়ে বহলাই লিখিব পাৰিব
- বর্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন নীতি আৰু সেইবোৰৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

শিক্ষাৰ প্রধান লক্ষ্য হ'ল শিশুৰ ব্যক্তিত্বৰ সর্বতোপ্রকাৰে বিকাশ সাধন কৰা। এই লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবে শিক্ষা মনোবিজ্ঞান আৰু শিক্ষাৰ প্রযুক্তিবিজ্ঞানে সহায় আগবঢ়ায়। পৰিৱেশৰ লগত অবিৰতভাৱে কৰা পাৰস্পৰিক ক্রিয়াৰ ফলত শিশুৱে জন্মগতভাৱে লাভ কৰা ক্ষমতা আৰু সুপ্ত প্রতিভাসমূহৰ বর্ধন আৰু বিকাশ সম্ভৱপৰ হৈ উঠে। সেয়েহে আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ লগতে অনানুষ্ঠানিক শিক্ষাৰো অন্যতম কার্য হ'ল শিশুৰ বর্ধন আৰু বিকাশত সহায় কৰা। শিশুৰ

সন্তোষজনক বর্ধন আৰু বিকাশত সহায় কৰিবলৈ শিক্ষকে শিশুৰ বর্ধন আৰু বিকাশৰ প্রকৃতি জনাটো অত্যাৱশ্যকীয়। শিক্ষার্থীক উপযুক্ত নির্দেশনা প্রদান, শিক্ষণ পৰিৱেশ সৃষ্টি আৰু শৈক্ষিক আঁচনিসমূহৰ সঠিক পৰিকল্পনা কৰিবৰ বাবে শিক্ষকে শিক্ষার্থীৰ জীৱনৰ প্রতিটো স্তৰতে হোৱা বর্ধন আৰু বিকাশ সম্বন্ধীয় জ্ঞান আহৰণ কৰাটো প্রয়োজনীয়। ইয়াৰ যোগেদি শিশুৰ ব্যক্তিত্বৰ আশানুৰূপ আৰু সর্বাত্মক বিকাশ সম্ভৱপৰ হৈ উঠে। এই অধ্যায়টোত আমি বর্ধন আৰু বিকাশৰ প্রক্রিয়াৰ লগতে বিভিন্ন দিশ সম্পর্কে বুজ লোৱাৰ চেষ্টা কৰিম।

২.৩ বর্ধন আৰু বিকাশৰ অর্থ

শিক্ষাৰ লক্ষ্য হ'ল ব্যক্তিৰ সর্বাত্মক বিকাশ সাধন কৰা। এখন দেশৰ ভৱিষ্যৎ নির্ণয় কৰে সেই দেশখনৰ নৱপ্রজন্ম, অর্থাৎ শিশুসকলে। শিশুৰ বাল্যকালটোৱেই হ'ল সিহঁতৰ ভৱিষ্যৎ বিকাশৰ মূল ভেটি স্বৰূপ। জীৱনৰ প্রথম বছৰসমূহত গঢ় লৈ উঠা সঠিক দৃষ্টিভংগী, অভ্যাস আৰু আচৰণৰ ধৰণ ইত্যাদিয়ে শিশু এটিৰ পিছৰ জীৱনছোৱাত সমাযোজনৰ ক্ষমতা নির্ধাৰণ কৰে। সেই কাৰণে শিশুৰ বিকাশৰ দায়িত্ব পালন কৰা শিক্ষকসকলে শিশুৰ বিকাশৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে জনাটো অতি প্রয়োজীয়।

প্রতিটো শিশুৱেই বিশেষ। প্রতিটো শিশুৰ ব্যক্তিগত পার্থক্য থাকে এইবোৰে তেওঁলোকৰ বিকাশত অৱিহণা যোগায়। সর্বোচ্চ বিকাশৰ বাবে প্রতিটো শিশুৰ নিজস্ব প্রয়োজনসমূহ পূৰণ হোৱাটো নিতান্তই আৱশ্যক। ইউনিচেফৰ (UNICEF) ৰ মতে এখন দেশৰ উন্নয়নৰ জোখ সেই দেশখনৰ শিশুসকলৰ উন্নয়নৰ মাত্রাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। এই ক্ষেত্রত মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল এই আন্তর্জাতিক সংস্থাটোৰ মতে জনসাধাৰণৰ জনমূৰি আয় দেশখনৰ বাবে এক গৌণ অগ্রাধিকাৰযোগ্য বিষয়। ১৯৯০ চনত 'ইউনিচেফ'- ইটালীৰ ৰোমত শিশুৰ বর্ধন আৰু বিকাশ সম্পর্কীয় এখন কর্মশালাৰ আয়োজন কৰিছিল। এই কর্মশালাত শিশুৰ অধিকাৰ সূচক দিশসমূহ প্রতিনিধিত্ব কৰিবৰ বাবে এজোপা 'বিকাশ বৃক্ষ' তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। এই 'বিকাশ বৃক্ষ'ৰ শিপাসমূহে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক উন্নয়নৰ অধিকাৰৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে আৰু ডালসমূহে অন্যান্য পৰিপূৰক (Complementary) অধিকাৰসমূহ (খেলাৰ অধিকাৰ, শান্তিপূর্ণভাৱে বসবাস কৰাৰ অধিকাৰ, তথ্য জনাৰ অধিকাৰ ইত্যাদিৰ)ৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে।

২.৩.১ বিকাশৰ সংজ্ঞাসমূহ

ই. বি. হাৰলকৰ (E.B.Hurlock) মতে, 'বিকাশ বুলিলে প্রগতিশীলভাৱে সংঘটিত হোৱা এলানি পৰিৱর্তনক বুজায়, যি দেহৰ পৈনতা প্রাপ্তি আৰু অভিজ্ঞতাৰ ফলস্বৰূপে শৃংখলাৱদ্ধ তথা পূর্ব- অনুমান প্রকট সাধ্যভাৱে হয় (Development means a progressive series of changes that occur in an orderly predictable pattern as a result of maturation and experience)। জে. ই এণ্ডাৰচন (J.E. Anderson)ৰ মতে, 'বিকাশ মানে কেৱল ব্যক্তিৰ দৈর্ঘতাত ইঞ্চি

যোগ দি যোৱা অথবা সামর্থৰ প্রমাণ দাঙি ধৰাতেই নিহিত নাথাকে। ইয়াৰ পৰিৱর্তে বিকাশ হ'ল বিভিন্ন দৈহিক-মানসিক সংৰচনা তথা প্রকার্য সংহত কৰা এক জটিল প্রক্রিয়া।' (Development does not consist merely of adding inches to ones height or im proving ones ability. Instead, development is a complex process of integrating many structures and functions)।

ৰবাট এম. লিবাট, আৰ. ডব্লিউ পুল'চ আৰু জি. এচ মাৰম'ৰ (Robert M. liebert, R.W. pulos and G.S. Marmor)ৰ মতে বিকাশে বর্ধন আৰু সামর্থৰ পৰিৱর্তনৰ এনে এক প্রক্রিয়াক সূচায় যিটো পৈণতাপ্রাপ্তি আৰু পৰিৱেশৰ লগত পাৰস্পৰিক সংস্পর্শৰ ফলত সৃষ্টি হয় (Development refers to a process of change in growth and capability overtime as function of both maturation and interaction with the environment)। এই সংজ্ঞা অনুসৰি বিকাশে চাৰিটা দিশ সাঙুৰি লয়- (i) বর্ধন (ii) সামর্থ (iii) পৈণতাপ্রপ্তি আৰু (iv) পৰিৱেশৰ লগত পাৰস্পৰিক সংস্পর্শ।

হেৰ'ল্ড ষ্টিভেনচন (Harold Stevenson) (১৯৬৮) নামৰ এগৰাকী প্রখ্যাত বিকাশ অধ্যয়নকাৰী মনোবিজ্ঞানীয়ে বিকাশৰ সংজ্ঞা এনেদৰে আগবঢ়াইছিল- 'সমগ্র জীৱনকালত সংঘটিত হোৱা আচৰণৰ পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাৰ সৈতে বিকাশ মনোবিজ্ঞান জড়িত' (Development psychplogy is concerned with the study of changes in behaviour throughout the life span)। জি. ডব্লিউ. এলপোর্টৰ (G.W. Allport) ৰ মতে, 'বিকাশশীল ব্যক্তিক বাহ্যিকভাৱে কোনো কথা বিশকাব নোৱাৰি। বিকাশক দৰাচলতে ব্যক্তিৰ নিজৰ মাজতে সৃষ্ট এক প্রক্রিয়া বুলি বিৱেচনা কৰা হয়। ই এক সুবিধাজনক বিমূর্ততা'। (The developing individual cannot be thought of a thing in himself. Development, insofar as it is considered to be produced from within the indivdual himself alone, is anly a convenient abstraction)।

এ. আনগ্যাল(A. Angyal)ৰ মতে, 'বিকাশক অকল মনৰ দৃষ্টিভংগীৰে বিবেচনা কৰিব নোৱাৰি ই ব্যক্তিৰ সামগ্রিক দিশ তথা অন্যলোকৰ সৈতে হোৱা। অভিজ্ঞতাকে সামৰি লয়। বিকাশ সমগ্র জৈৱিক প্রক্রিয়াৰ লগত জড়িত আৰু এই প্রক্রিয়াটো ব্যক্তি আৰু কার্যৰ আন্তঃসম্পর্কৰ জৰিয়তে সংঘটিত হয়।' (Development cannot be considered in terms of the mind alone but rather in terms of the individual as a whole in relationship with his experience with others. Thus, development is concerned with the biological total process taking place in the subject- object interrelation)।

সামৰণিত ক'ব পাৰি যে বিকাশ হ'ল ব্যক্তি পৈণতাপ্রাপ্তিৰ দিশে আগবাঢ়োতে

হোৱা পৰিৱৰ্তনসমূহৰ এক নিয়মীয়া ক্ৰম। ইয়াত নিয়মীয়াৰ দ্বাৰা পৰিৱৰ্তনসমূহৰ শৃংখলাৱদ্ধতাক সূচোৱা হৈছে। প্ৰত্যেক স্তৰৰ পৰিৱৰ্তনসমূহে তাৰ আগৰ স্তৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে আৰু পিছৰ পৰিৱৰ্তনসমূহো পূৰ্ৱৱৰ্তী স্তৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। বিকাশ বিশৃংখলভাৱে সংঘটিত নহয়। 'উন্নয়নশীল' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল পৰিৱৰ্তনসমূহ সদায় সন্মুখৰ পিনে গতি কৰে আৰু এইবোৰে ব্যক্তিক উপযুক্ত সমাযোজনৰ বাবে সমৰ্থ কৰি তোলে।

বিকাশৰ চাৰিটা প্ৰাথমিক উপাদান আছে ঃ

- বৰ্ধন
- পৈণতা প্ৰাপ্তি
- অভিজ্ঞতা
- সামাজিক হস্তান্তৰকৰণ (ভাষাৰ জৰিয়তে শিকন, বিদ্যালয় অথবা অভিভাৱকৰ দ্বাৰা লাভ কৰা প্ৰশিক্ষণ)

২.৩.২ বিকাশ, বৰ্ধন আৰু পূৰ্ণতাপ্ৰাপ্তি

সাধাৰণভাৱে বিকাশ, বৰ্ধন আৰু পূৰ্ণতাপ্ৰাপ্তি এই শব্দ তিনিটাৰ অৰ্থ একে বুলি ভবা হয় যদিও ইহঁতৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আছে।

আৰ্ন'ল্ড গিছেল (Arnold Gessel)এ লিখিছিল, "বৰ্ধন হ'ল পৰিৱেশৰ সলনি জীৱ দেহত সংঘটিত হোৱা এক কাৰ্য। পৰিৱেশে বিকাশ প্ৰকটকাৰী উপযুক্ত পৃষ্ঠভূমিৰ যোগান ধৰে। এই প্ৰকটভৱন কাৰ্য ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰৱণতাৰ জৰিয়তে পৰিচালিত হয় আৰু ব্যক্তিদেহৰ সূক্ষ্ম শৰীৰ বিজ্ঞান ভিত্তিক বিকাশৰ দ্বাৰা এই প্ৰকাশবোৰে সুসংগঠিত ৰূপ লয়। বৰ্ধনৰ নমনীয়তাৰ (plasticity) বাবে সীমিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত কৌশলৰ প্ৰয়োজন হয়। বৰ্ধন এক আভ্যন্তৰীণ আৰু নিয়ন্ত্ৰিত কৌশলৰ প্ৰয়োজন হয়। বৰ্ধন এক সূক্ষ্ম আৰু অতি সংবেদনশীল প্ৰক্ৰিয়া বাবে ইয়াক কিছুমান সুদৃঢ় স্থিৰকাৰী কাৰকৰ প্ৰয়োজন। যিবোৰ বাহ্যিক নহৈ আভ্যন্তৰীণ হয় আৰু যিবোৰে সমগ্ৰ বৰ্ধনৰ গাঁথনিৰ ভাৰসাম্য ক্ষেত্ৰত নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰিব পাৰে। পূৰ্ণতাপ্ৰাপ্তিয়েই হ'ল এই নিয়ন্ত্ৰিত কৌশলৰ আন এক নাম।" (Arnold Gessel in 1929 wrote, "Growth is a function of the organism rather than that of environment as such. The enviroment furnishes the foil and the milieu for the manifestation of divelopment but these manifestations come fron inner compulsion and are primarily organized by inherent inner mechanisms and by an intrinsic physiology of development. The very plasticity of growth requires that there will be limiting and regulatory mechanisms. Growth is a process so intricate and so sensitive that there must be powerful

stabilising factors, intrinsic rather than extrinsic, which preserve the balance of the total pattern and direction of the growth trend. Maturation is, in a sense, a name for this regulatory mechanism). এল. ডি. গর্ড (L.D. Gow) ৰ মতে বিকাশ ব্যক্তিৰ সংৰচনাত্মক আৰু শৰীৰ বিজ্ঞানভিত্তিক পৰিৱৰ্তনবোৰৰ কথা সূচায়। বিকাশে পাৰিপাৰ্শ্বিকতাকেন্দ্রিক পৰিস্থিতিসমূহৰ ফল হিচাপে হোৱা ব্যক্তিক বৰ্দ্ধন তথা আচৰণগত পৰিৱৰ্তনবোৰৰ কথা বুজায়"। (L.D. Gow, 1962, suggested that growth refers to sturctural and physiological changes, and development is concerned with growth as well as those changes in behaviour, which result from enviroment situations).

বর্ধনে আকাৰ বৃদ্ধিৰ কথা সূচায়। পৈণতাপ্রাপ্তি হ'ল ব্যক্তিৰ দেহৰ গুণগত পৰিৱৰ্তন।

যেতিয়া এটি শিশুৰ উচ্চতা বৃদ্ধি হয়, হাড় তথা মাংসপেশী আৰু অন্যান্য শাৰিৰীক অংগসমূহৰ আকাৰ - আকৃতি বৃদ্ধি হয় তেতিয়াই বর্ধন সংঘটিত হয়। আনহাতে ব্যক্তিৰ জন্মগত প্রতিভাসমূহ উদ্‌ঘাটন কৰা কার্যই হ'ল পৈণতা প্রাপ্তি। শিশু এটাৰ বয়স বৃদ্ধিৰ লগে লগে দেহ আৰু মন পৈণত হয়। ফলস্বৰূপে শিশুটিয়ে উচ্চ পর্যায়ৰ কার্য সমাধান কৰিবলৈ যোগ্য হৈ উঠে। পৈণতা প্রাপ্তি আৰু শিকনৰ ফলত ব্যক্তিৰ বিকাশ সংঘটিত হয়।

বিকাশ বুলিলে এলানি উন্নয়নশীল, প্রণালীৱদ্ধ আৰু অর্থপূর্ণ পৰিৱৰ্তনক বুজায় যিয়ে পৈণতা প্রাপ্তিৰ লক্ষ্যসমূহৰ দিশে ব্যক্তিক অগ্রসৰ কৰায়। সাধাৰণতে বিকাশৰ ক্ষেত্রত বর্ধনৰ অৱদান থাকে যদিও সদায় তেনে নঘটে। এগৰাকী ব্যক্তিৰ বর্ধন স্থবিৰ হোৱাৰ পাছতো অথবা পৈণতা প্রাপ্তিৰ পাছতো বিকাশ ঘটিব পাৰে।

বর্ধন হ'লেও সদায় বিকাশ সম্ভৱ নহয়। এটি শিশু অথবা এগৰাকী প্রাপ্তবয়স্ক লোক শকত হৈ ওজন বৃদ্ধি হ'লে তাক বিকাশ বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ ই ব্যক্তিৰ পৈণতাপ্রাপ্তিৰ উচ্চস্তৰ সূচিত নকৰে। যেতিয়া এগৰাকী ব্যক্তি শাৰিৰীকভাৱে সুস্থ হোৱাৰ লগতে শৰীৰত এক উপযুক্ত পেশী সমাযোজন কৰিবলৈ সক্ষম হয়, তেতিয়া সেই ব্যক্তিগৰাকীৰ বিকাশ হোৱা বুলি কোৱা হয়। বর্ধনৰ লগে লগে ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা বিভিন্নধৰণ সংবেদী সঞ্চালন ক্ষমতাসমূহৰ প্রয়োগৰ লগতে আভ্যন্তৰীন সুপ্ত প্রতিভাসমূহ প্রয়োগ কৰি বর্ধন শেষ হোৱাৰ পাছতো বিকাশৰ ফালে অগ্রসৰ হৈ থকাৰ সামর্থ লাভ কৰে। শাৰীৰিক বিকাশৰ প্রকৃতি পৰিমাণগত আৰু ইয়াকো ইঞ্চি, পাউণ্ড নাইবা অন্যান্য এককৰ সহায়ক জুখিব পাৰি।

২.৩.৩ বর্ধন আৰু বিকাশৰ তুলনা

বর্ধন	বিকাশ
➢ বর্ধন শব্দটো সম্পূর্ণভাৱে শাৰিৰীক দিশ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াত আকৃতি, দৈর্ঘ, ওজন ইত্যাদিৰ পৰিৱৰ্তনসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। বর্ধনৰ সীমাৰ ভিতৰত পৰিমাণগত দিশসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়।	➢ ব্যক্তিৰ আকাৰ, গঠন আদিৰ উন্নতিৰ লগতে সামগ্রিক কার্য ক্ষমতা বৃদ্ধিক বিকাশ হিচাপে বুজোৱা হয়। ইয়াত পৰিমাণগত দিশৰ তুলনাত গুণগত দিশৰ পৰিৱৰ্তনত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়।

➢ বিকশিত মানসিক প্রক্রিয়াৰ অন্যতম দিশ হ'ল বর্ধন। একেযাৰে ক'বলৈ হ'লে ব্যক্তিৰ পৰিমাণগত দিশৰ বিকাশেই হ'ল বর্ধন।	➢ বকাশ হ'ল ব্যাপক পৰিসৰৰ শব্দ। ই ব্যক্তিৰ সামগ্রিক পৰিৱর্তনক সূচিত কৰে। বর্ধন বিকাশৰ এক অন্যতম অংগ।
➢ বর্ধনে জীৱদেহৰ দৈহিক পৰিৱর্তন আৰু জৈৱিক আচৰণসমূহ বর্ণনা কৰে।	➢ বিকাশে জৈৱিক পৰিৱর্তনসমূহ সামগ্রিকভাৱে ব্যাখ্যা কৰে আৰু অংশসমূহৰ পৰিৱর্তনৰ সূচী তৈয়াৰ কৰে।
➢ বর্ধন এক জীৱনজোৰা প্রক্রিয়া নহয়। পৰিপক্কতা লাভ কৰাৰ সময়তে বর্ধনে স্থগিত হৈ পৰে।	➢ বিকাশ হৈছে এক জীৱনজোৰা প্রক্রিয়া। ই মাতৃগভর্ত আৰম্ভ হৈ মৃত্যু পর্যন্ত চলি থাকে। পৰিৱর্তনসমূহ ক্ষুদ্র হ'লেও ই সমগ্র জীৱন জুৰি চলি থাকে।
➢ বর্ধনৰ দ্বাৰা অর্জন কৰা পৰিৱর্তনসমূহ পৰিমাপন যোগ্য।	➢ বিকাশে ব্যক্তিদেহৰ কার্য আৰু আচৰণৰ উন্নতি সম্পর্কে আলোচনা কৰে। এইবোৰ গুণগত পৰিৱর্তনৰ অন্তর্গত আৰু পৰিমাপন কৰাতো কঠিন। বিভিন্ন আচৰণজনিত পৰিস্থিতিৰ সূক্ষ্ম পর্যৱেক্ষণ কৰি বিকাশৰ বিষয়ে কিছু অনুমান কৰিব পাৰি।
➢ বর্ধনে বিকাশ সংঘটিত কৰিবও পাৰে নকৰিবও পাৰে। এটি শিশুৰ ওজন বৃদ্ধিয়ে শিশুটিৰ ক্ষেত্রত কোনোধৰণৰ গুণগত পৰিৱর্তন সাধন নকৰিবও পাৰে।	➢ বর্ধন অবিহনেও বিকাশ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। কিছুমান শিশুৰ ক্ষেত্রত আকাৰ, দৈর্ঘ অথবা ওজন বৃদ্ধি নোহোৱাকৈও সামাজিক, আৱেগিক, বৌদ্ধিক ইত্যাদি দিশত বিকাশ লক্ষণীয় হয়।

শাৰীৰিক বিকাশ পৰিমানগত আৰু গুণগত দুইধৰণৰ হ'ব পাৰে। যাৰ ফলত ব্যক্তিৰ সামর্থতাৰ বিকাশ, কার্যক্ষমতাৰ বিকাশ আৰু সুপ্ত প্রতিভাৰ বিকাশ সম্ভৱপৰ হৈ উঠে।

বর্ধন পৰিমাপন কৰিব পাৰি আনহাতে বিকাশ পর্যৱেক্ষণ কৰিব পাৰি। পৈণতাপ্রাপ্তিৰ সময়ত অথবা পাছত কোনো ধৰণৰ আকাৰ অথবা আচৰণৰ পৰিৱর্তন অবিহনেও বিকাশ সংঘটিত হব পাৰে।

২.৩.৪ বিকাশৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

বিকাশৰ প্রয়োজনীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

- ➢ বাল্যকাল হ'ল ব্যক্তিৰ জীৱনৰ বিকাশৰ মূল ভেটি।
- ➢ বিকাশ হ'ল পৈণতাপ্রাপ্তি আৰু শিকনৰ ফল।

- বিকাশে এটা নির্দিষ্ট আৰু ভৱিষ্যতদর্শী গতি মানি চলে।
- প্রত্যেক ব্যক্তিয়েই ভিন্ন আৰু সেই অনুসৰি প্রত্যেকৰে বিকাশ ভিন্নভাৱে হয়।
- বিকাশৰ প্রতিটো পর্যায়তে কিছুমান নির্দিষ্ট সংলক্ষণ বৈশিষ্ট্য জড়িত হৈ থাকে।
- বিকাশৰ প্রত্যেক পর্যায়তে নানা সমস্যা জড়িত হৈ থাকে।
- ভিন ভিন বয়সৰ ব্যক্তিৰ সৈতে পৰস্পৰাগত বিশ্বাস জড়িত হৈ থাকে।
- ব্যক্তিয়ে প্রকাশ কৰা সাধাৰণৰ পৰা বিশেষ প্রতিক্রিয়ালৈকে সকলোতে বিকাশ জড়িত থাকে।
- বিভিন্ন ঘটনাৰ মাজৰ পার্থক্য বুজি উঠাৰ ক্ষেত্রত শিশুক বিকাশে সহায় তোলে।
- শাৰিৰীক গঠন আৰু ইয়াৰ কার্যসমূহৰ বিকাশ মূৰৰ পৰা আৰম্ভ হৈ শৰীৰৰ নিম্নফালে গতি কৰে।
- বিকাশ দেহৰ মূল অংশত আৰম্ভ হৈ অন্যান্য অংগসমূহলৈ প্রসাৰিত হয়।
- বর্ধন আৰু শিকনৰ যোগেদি আচৰণৰ বিকাশ সাধন হয়।
- ব্যক্তি দেহত বিকাশ ধীৰে ধীৰে এক ক্রমবর্ধমান গতিত সাধিত হয়।
- বিকাশ ধাৰাবাহিকভাৱে সংঘটিত হয়। এটি শিশুৱে আঁঠু কঢ়াৰ আগতে চুচৰিবলৈ শিকে, খোজ কঢ়াৰ আগতে থিয় হ'বলৈ শিকে, শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ আগতে কলকলায়।
- বিকাশৰ বিভিন্ন দিশৰ মাজত আন্তঃসম্পর্ক থাকে।
- প্রত্যেক ব্যক্তিৰ ক্ষেত্রত বিকাশৰ ধৰণ একে নহয়।
- বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ দ্বাৰাও বিকাশ প্রভাৱিত হয়।

জানি থোৱা ভাল

বর্ধন আৰু বিকাশৰ অর্থ হ'ল ঃ

- দুয়োটা শব্দকেই প্রায়েই সমার্থক শব্দ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- দুয়োটাই জীৱদেহৰ প্রয়োজনীয় বৈশিষ্ট্য।
- বর্ধনে আকাৰ-আকৃতিৰ পৰিৱর্তনক বুজায়।
- বর্ধন আৰু বিকাশৰ প্রক্রিয়া দুটা সমকালীনভাৱে চলি থাকে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ বিকাশৰ সংজ্ঞা প্রদান কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ পৈণতাপ্ৰাপ্তিয়ে গুণগত পৰিৱৰ্তনক সাঙুৰি লয়। (শুদ্ধনে অশুদ্ধ)

.....

২.৪ বিকাশৰ স্তৰসমূহ

ব্যক্তি জীৱনৰ সুদীৰ্ঘ পৰিক্ৰমা বৰ্ণনা কৰিবৰ বাবে শিক্ষাবিদ আৰু মনোবিজ্ঞানীসকলে বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ চিনাক্ত কৰিছে। বিকাশৰ ভিন ভিন স্তৰত শিশুসকলে কেনে আচৰণ প্ৰদৰ্শন কৰে সেয়া জানিবৰ বাবে তলৰ শিতানত এক চমু আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। বয়স বৃদ্ধিৰ লগে লগে এটি শিশুৱে কেনেদৰে নতুন শিক্ষা লাভ কৰি জটিল কামসমূহ কৰিবলৈ সক্ষম হয়, সেই বিষয়ে তলত উল্লেখ কৰা বিভাজনসমূহৰ পৰা এক আভাস পোৱা যাব।

(১) বিকাশৰ স্তৰ সম্পৰ্কে ৰুচোৰ (Rousseaus) মতামত ঃ

শিশুৰ বিকাশৰ স্তৰ সম্পৰ্কে পোনপ্ৰথমে প্ৰচেষ্টা তথা মতামত আগবঢ়োৱা ব্যক্তি গৰাকী হ'ল ৰুচো। ব্যক্তিৰ বিকাশ প্ৰক্ৰিয়াক ৰুচোৱে চাৰিটা ভাগত ভাগ কিৰিছিল। সেইসমূহ এনেধৰণৰঃ

স্তৰ	সময় আৰু আনুমানিক বয়স	বৈশিষ্ট্যসমূহ
(১) শৈশৱ কাল	১ ৰ পৰা ৫ বছৰ	(১) মুক্ত বিচৰণ (২) সৰল বস্তুৰ সৈতে খেল-ধেমালি (৩) শাৰীৰিক বিকাশ
(২) বাল্যকাল	৫ ৰ পৰা ১২ বছৰ	(১) ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ বিকাশ (২) মৌখিক পাঠ বিহীনতা (৩) কাৰ্য আৰু অভিজ্ঞতা
(৩) প্ৰাক কৈশোৰ কাল	১২ ৰপৰা ১৫ বছৰ	(১) বৌদ্ধিক ক্ষমতা বিকাশৰ সময় (২) প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন (৩) হাতৰ কাম আৰু ঔদ্যোগিক কলাৰ জ্ঞান
(৪) শেহতীয়া কৈশোৰ কাল বা বয়ঃপ্ৰাপ্তি	১৫ ৰ পৰা ২০ বছৰ	(1) যৌন শিক্ষা (2) বিভিন্ন কৰ্ম আৰু বৃত্তিৰ জৰিয়তে নৈতিক শিক্ষা (3) জটিল সামাজিক সম্পৰ্কসমূহ বুজি উঠা।

(২) ই. এইচ. এৰিকচন (E.H.Ericksons)ৰ মনো-সামাজিক বিকাশ (psycho-social)ৰ স্তৰসমূহ ঃ

এৰিকচনৰ মতে ব্যক্তিৰ জৈৰিক প্ৰয়োজনসমূহ আৰু দৈনন্দিন জীৱনত লাভ কৰা

সামাজিক শক্তিসমূহৰ আন্তঃসম্পর্কৰ ফলত বিকাশ সংঘটিত হয়। তলত এৰিকচনৰ বিভাজন ক্রমসমূহ উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

মনো-সামাজিক স্তৰ	কার্য অথবা সংঘাত	সামাজিক চর্ত	মনো-সামাজিক ফলাফল
স্তৰ ১ঃ মৌখিক সংবেদনাত্মক (জন্মৰ পৰা ১ বছৰ)	মই পৃথিৱীখনক বিশ্বাস কৰিব পাৰোঁনে ?	প্রাথমিক প্রয়োজন সমূহৰ ব্যৱস্থা। সহায় আৰু বঞ্চনাৰ অভাৱ	প্রাথমিক বিশ্বাস প্রাথমিক অবিশ্বাস
স্তৰ ২ঃ মাংশপেশীগত পায়ুগত (২ৰ পৰা ৩ বছৰ)	মই নিজে নিজৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰিমনে ?	স্বৈৰতান্ত্রিকতা আৰু সহায়, অত্যধিক সুৰক্ষা সহায়ৰ অভাৱ	স্বায়ত্বশাসন, লাজ আৰু শংকা
স্তৰ ৩ঃ অস্থি সম্বন্ধীয় জননেন্দ্রিয়গত (৪ৰ পৰা ৫ বছৰ)	মই মোৰ সীমাসমূহ বুজি মা-দেউতাৰ পৰা স্বাধীন হ'ব পাৰিমনে ?	অনুসন্ধানৰ বাবে উৎসাহ, অনুসন্ধানৰ বাবে সুযোগৰ অভাৱ	চেষ্টা দোষ
স্তৰ ৪ঃ সুপ্তাৱস্থা (৬ৰ পৰা ১১ বছৰ)	সমাযোজনৰ বাবে প্রয়োজনীয় কৌশল সমূহত মই দক্ষ হ'ব পাৰিমনে ?	উপযুক্ত প্রশিক্ষণ আৰু উৎসাহ, সহায়ৰ অভাৱ; নিম্ন পর্যায়ৰ প্রশিক্ষণ	উদ্যোগী হীন্যমন্যতা
স্তৰ ৫ঃ যৌৱনাৰম্ভ আৰু কৈশোৰ কাল (১২ৰ পৰা ১৮ বছৰ)	মই কোন ? মোৰ বিশ্বাস আৰু দৃষ্টিভংগী কেনেধৰণৰ ?	আভ্যন্তৰীণ সুস্থিৰতা, ধনাত্মক সম্পর্ককেন্দ্রিক প্রতিপুষ্টি, দোধৰ মোধৰ আৰু অস্পষ্ট প্রতিপুষ্টি	ব্যক্তিগত পৰিচয় চৰিত্রৰ দোমোজা
স্তৰ ৬ঃ তৰুণ, প্রাপ্তবয়স্ক	মই নিজকে আনৰ ওচৰত সমর্পণ কৰিব পাৰিমনে ?	আন্তৰিকতা আৰু ভগাই লোৱা নিঃসংগতা	বন্ধুত্ব অকলশৰীয়া ভাৱ
স্তৰ ৭ঃ প্রাপ্তবয়স্ক	মই ভৱিষ্যত প্রজন্মক কি প্রদান কৰিম ?	উদ্দেশ্যপূর্ণতা আৰু উৎপাদনমুখীতা, বর্ধনৰ অভাৱ আৰু দমন	উৎপাদনশীলতা স্থবিৰতা
স্তৰ ৮ঃ পৈণতাপ্রাপ্তি	মোৰ জীৱনৰ কার্যসমূহ আৰু খেলাৰ মাজেৰে মই সন্তুষ্টি লাভ কৰিছোনে ?	একতা আৰু পূর্ণতা দুখ আৰু অসন্তুষ্টি	পূর্ণতা হতাশা

(৩) জীন পিয়াজেৰ (Jean Piaget's) বিকাশৰ স্তৰসমূহ ঃ

চুহজাৰলেণ্ডক শিক্ষাবিদ পিয়াজেই প্ৰায় ৫০ বছৰ ধৰি শিশুসকলক পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে ২০খনৰো অধিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। তেওঁ বিকাশৰ নিম্নলিখিত স্তৰ চাৰিটা চিনাক্ত কৰিছিল।

স্তৰ	**বয়স/সময়**	**বৈশিষ্ট্যসমূহ**
(১) সংবেদন সঞ্চালন স্তৰ	জন্মৰ পৰা ২ বছৰলৈ	শিশুৱে পৰিৱেশৰ বিভিন্ন বস্তু হাতেৰে লৰচৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে
(২) প্ৰাক্-কাৰ্যকৰীকৰণ স্তৰ	২ বছৰৰ পৰা ৬ বছৰৰ মাজত	শিশুৱে শব্দ জ্ঞান আয়ত্ব কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে
(৩) বাস্তৱ কাৰ্যকৰীকৰণ স্তৰ	৬ বছৰৰ পৰা ১১/১২ বছৰৰ মাজত	শিশুৱে যোগ, বিয়োগ, পূৰণ, হৰণ শিকে
(৪) আনুষ্ঠানিক কাৰ্যকৰীকৰণ স্তৰ	১১/১২ বছৰৰ পৰা ১৪ নাইবা ১৫বছৰলৈ	শিশুৱে যুক্তিসংগতভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে

সামৰণি ঃ আমি যদি জন্ম পূৰ্ব সময়খিনিকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰো, তেন্তে জীৱৰ বিকাশৰ স্তৰসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে আগবঢ়াব পাৰি।

ক্ৰমিক নং	**স্তৰৰ নাম**	**সময় আৰু আনুমানিক বয়স**
১)	জন্ম পূৰ্ব স্তৰ	গৰ্ভধাৰণৰ পৰা জন্মলৈ
২)	শৈশৱ কাল	জন্মৰ পৰা 3 বছৰলৈ
৩)	বাল্যকাল (ক) পূৰ্ব বাল্যকাল (খ) আগতীয়া বাল্যকাল (গ) শেহতীয়া বাল্যকাল	৪ বছৰৰ পৰা ১২ বছৰলৈ বা যৌৱনাৰম্ভ লৈ ৪ বছৰৰ পৰা ৬ বছৰলৈ ৭ বছৰৰ পৰা ৯ বছৰলৈ ১০ বছৰৰ পৰা ১২ বছৰলৈ
৪)	বয়ঃপ্ৰাপ্তি	যৌৱনাৰম্ভৰ পৰা পৈণতাপ্ৰাপ্তিলৈকে সাধাৰণতে ১৩ বছৰৰ পৰা ১৯ লৈকে
৫)	প্ৰাপ্তবয়স্ক	20 বছৰৰ পৰা বা পৈণতাপ্ৰাপ্তিৰ পৰা উৎপাদনক্ষম হৈ থকা লৈকে
৬)	বৃদ্ধাৱস্থা	উৎপাদনক্ষমতা সমাপ্তিৰ পৰা মৃত্যু পৰ্যন্ত

এইটো মন ৰখাতো ৰখাতো ভাল হ'ব যে ওপৰোক্ত বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত কোনো নিৰ্দিষ্ট বাধ্যবাধকতা নাহয়। বিকাশৰ স্তৰ বিভাজন অথবা সময় সীমা বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত কোনো দৃঢ় নিয়ম মানি চলা নাই। ব্যক্তিগত ভিন্নতাৰ বাবে প্ৰত্যেক শিশুৱে নিৰ্দিষ্ট সময়সীমা অনুসৰি বিকাশ সংঘটিত নহ'বও পাৰে। ইয়াত কেৱল এটা সাধাৰণীকৰণৰ উল্লেখ কৰা হৈছে যিটো সকলোৰে ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিব পৰা যায়। তথাপিও এই বিভাজনসমূহৰ জৰিয়তে বিকাশৰ স্তৰসমূহত জীৱ দেহত ধৰা পৰা ভিন ভিন বৈশিষ্ট্যসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰি।

২.৫ বর্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশসমূহ

বর্ধন আৰু বিকাশক সমার্থক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিলে মানৱ শিশু এটিয়ে তলত উল্লেখ কৰা বিভিন্ন বর্ধন আৰু বিকাশৰ দিশ অতিক্রম কৰিবলগীয়া হয়।

(ক) শাৰীৰিক বিকাশ

(খ) বৌদ্ধিক অথবা মানসিক বিকাশ

(গ) আৱেগিক বিকাশ

(ঘ) নৈতিক অথবা চাৰিত্রক বিকাশ

(ঙ) সামাজিক বিকাশ

এই দিশসমূহৰ বিকাশ সম্পর্কে তলত দিয়া ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

(ক) শাৰিৰীক বিকাশ ঃ ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক অংগসমূহৰ বিকাশক শাৰীৰিক বিকাশৰ ভিতৰত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়।

(খ) বৌদ্ধিক অথবা মানসিক বিকাশ ঃ ইয়াত ব্যক্তিৰ বৌদ্ধিক অথবা মানসিক ক্ষমতাসমূহ, যেনে - চিন্তা, তুলনা, কল্পনা, মনোযোগ, সৃজনশীলতা, সংবেদন, সংবোধন, স্মৃতি, অনুষংগ, বিভিন্নতা, সাধাৰণীকৰণ ইত্যাদিক অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়।

(গ) আৱেগিক বিকাশ ঃ ইয়াত ব্যক্তিৰ প্রাথমিক প্রবৃত্তিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অন্যান্য আৱেগসমূহৰ ক্রমবিকাশক সাঙুৰি লোৱা হয়। ব্যক্তি এগৰাকী আৱেগিকভাৱে পৈণত হোৱাৰ লগে লগে আৱেগিক আচৰণসমূহ বিকশিত হৈ উঠে।

(ঘ) নৈতিক অথবা চাৰিত্রক বিকাশ ঃ নৈতিক দিশৰ বির্ৱতন আৰু চৰিত্রৰ বিকাশক এই ভাগৰ ভিতৰত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। ইয়াত ব্যক্তিৰ ন্যায়নিষ্ঠ আৰু নৈতিক লক্ষণ কিছুমান বিকশিত হৈ উঠে।

(ঙ) সামাজিক বিকাশ ঃ পোনপ্রথমে শিশুৰ স্বভাৱ আত্মকেন্দ্রিক আৰু সমাজ বিৰোধী প্রকৃতিৰ হৈ থাকে। লাহে লাহে সমাজৰ নীতি-নিয়ম আৰু মান ইত্যাদিৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ কৰি শিশুটিয়ে নিজকে সমাজৰ লগত সমাযোজিত কৰাৰ শিক্ষা লাভ কৰে।

২.৬ বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহ

শিশুসকলক সূক্ষ্মভাৱে পর্যৱেক্ষণ কৰি সংগ্রহ কৰা বিজ্ঞানসন্মত তথ্যসমূহৰ সহায়ত কিছুমান নীতি উদ্ভাৱন কৰা হৈছে। এই নীতিসমূহে অভিভাৱক আৰু শিক্ষকসকলক শিশু এটিৰ বিকাশ সম্পর্কীয় জ্ঞান দিয়াত যথেষ্ট গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা লয়। শিশু এটিক উপযুক্তভাৱে বিকশাই তুলিবলৈ শিক্ষা আৰু নিদের্শনা দিয়াৰ ক্ষেত্রত বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহ খুবেই প্রয়োজনীয়। তলত এই নীতিসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

- **ধাৰাবাহিক বিকাশৰ নীতি ঃ** ব্যক্তিৰ বিকাশ এক ধাৰাবাহিক আৰু অবিৰত প্রক্রিয়া। এই প্রক্রিয়া মাতৃ গর্ভৰ পৰা আৰম্ভ হৈ মৃত্যু পর্যন্ত চলি থাকে আৰু মাজতে কেতিয়াও স্তব্ধ

নহয়। এক ধাৰাবাহিক বিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়া অতিক্ৰম কৰি এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এটি সূক্ষ্ম কোষত জীৱন ধাৰণ কৰি এক পূৰ্ণ মানৱলৈ সম্পন্ন ব্যক্তিলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়।

- **বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ সমৰূপী নহয় ঃ** যদিও বৰ্ধন আৰু বিকাশ ধাৰাবাহিকভাৱে হয়, তথাপিও দুয়োটা সকলোৰে ক্ষেত্ৰত সকলো সময়তে সমৰূপী নহয়। জীৱনৰ আদি অৱস্থাত বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ দ্ৰুত হয়, কিন্তু পাছৰ সময়ছোৱাত ই লেহেমীয়া হৈ পৰে। বয়ঃপ্ৰাপ্তি অথবা যৌৱনাৰম্ভৰ সময়ত বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ হঠাৎ বৃদ্ধি হোৱা দেখা যায় কিন্তু এয়া পাছলৈ সমগতিত আগ নাবাঢ়ে। গতিকে বিকাশৰ কোনো এটা স্তৰতে বৰ্ধন আৰু বিকাশ সমৰূপত হোৱা দেখা নাযায়।
- **সমৰূপতাৰ নীতি ঃ** বিকাশৰ ভিন ভিন স্তৰত ব্যক্তি পাৰ্থক্য অনুসৰি বৰ্ধন আৰু বিকাশ ভিন্ন হ'লেও ই এটা নিৰ্দিষ্ট ক্ৰম মানি চলে, যিটো জাতিগতভাৱে সকলোৰে ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। উদাহৰণস্বৰূপে, মানৱ শিশুৰ বৰ্ধন মূৰ অংশত আৰম্ভ হৈ ভৰিৰ পিনে গতি কৰে। ঠিক তেনেদৰে ভাষাৰ বিকাশ আৰু হস্তচালিত কৌশলৰ বিকাশসমূহে একোটা নিৰ্দিষ্ট গতি মানি চলে।
- **সাধাৰণৰ পৰা বিশেষ প্ৰকৃতিৰ বিকাশলৈ গতি কৰাৰ নীতি ঃ** শিশুৰ সকলোধৰণৰ বিকাশ প্ৰথমতে সাধাৰণ দিশত আৰম্ভ হৈ বিশেষ দিশলৈ গতি কৰে। বিশেষ দিশ অথবা কৌশল আয়ত্ব কৰাৰ আগতেই সাধাৰণ ক্ষেত্ৰবোৰ প্ৰথমতে বিকশিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, শিশু এটিয়ে প্ৰথমতে বস্তু এটা গোটেই হাতখনেৰে মুঠি মাৰি ধৰে, পৰৱৰ্তী পৰ্যায়তহে আঙুলি ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা হয়। একেদৰে নৱজাত শিশু এটিয়ে কান্দিলে গোটেই দেহটোৱে জড়িত হৈ পৰে। লাহে লাহে কান্দোন কেৱল কণ্ঠ নলী, চকু এইবোৰতেই সীমাৱদ্ধ হৈ পৰে। ভাষা বিকাশৰ ক্ষেত্ৰতো শিশুৱে প্ৰথমতে কিছুমান সাধাৰণ শব্দ উচ্চাৰণ কৰে তাৰ পাছতহে বিশেষ শব্দ ক'বলৈ আৰম্ভ কৰে। প্ৰথমতে সকলোধৰণৰ পুৰুষকেই দেউতা বুলি মতাৰ পাছতহে শিশুৱে পিছতহে দেউতা শব্দটো নিজৰ দেউতাকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰে।
- **অখণ্ডতাৰ নীতি ঃ** যদিও বিকাশ প্ৰক্ৰিয়া সাধাৰণৰ পৰা বিশেষলৈ নাইবা সমগ্ৰৰ পৰা অংশলৈ অগ্ৰসৰ হয়, তথাপি ব্যক্তিৰ শিক্ষা আৰু অভিজ্ঞতা বৃদ্ধিৰ লগে লগে বিশেষ প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহ একত্ৰ হোৱা দেখা যায়। কুপ্পুস্বামী (Kuppuswamy)-এ বিকাশৰ বিষয়ে মত আগবঢ়াই কৈছিল য়ে ই কোনো এক প্ৰতিক্ৰিয়াক সমগ্ৰৰ পৰা অংশবিশেষলৈ আৰু অংশবিশেষৰ পৰা সমগ্ৰলৈ সাঙুৰি লয় (Development involves a movement from the whole to the part and from the parts to the whole)। বিকাশ প্ৰক্ৰিয়াত সমগ্ৰ আৰু অংশৰ লগতে বিশেষ আৰু সাধাৰণ প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহৰ একতা দেখা যায়। এইবোৰে শিশু এটিক বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ দিশেৰে সন্তোষজনকভাৱে আগবাঢ়ি যোৱাত সহায় কৰে।
- **আন্তঃসম্পৰ্কৰ নীতি ঃ** বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশ, যেনে— শাৰীৰিক, মানসিক,

আৰু সামাজিক ইত্যাদিৰ আন্তঃসম্পর্ক থাকে আৰু এটা আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হৈ চলে। এটা দিশৰ বর্ধন আৰু বিকাশে আন এটা দিশৰ ওপৰতো প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে- গড় জোখতকৈ অধিক বুদ্ধিসম্পন্ন শিশুসকলৰ শাৰিৰীক আৰু সামাজিক বিকাশো গড় জোখতকৈ অধিক দেখা যায়। এটা দিশৰ বর্ধনে আন এটা দিশৰ বর্ধনৰ ক্ষেত্রতো উচ্চ সম্ভাৱনা বহন কৰে। সেইবাবে নিম্ন শাৰিৰীক বিকাশ ঘটা শিশুৰ নিম্ন আৱেগিক, সামাজিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশৰ প্রতি বিশেষ মনোযোগ দিয়া হয়।

- **বিকাশ হ'ল পূর্বানুমানিক ঃ** শিশু এটিৰ বর্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰৰ সহায়ত সেই শিশুটিৰ ভৱিষ্যতে হ'ব লগীয়া পৈণতা প্রাপ্তিৰ সীমা সম্পর্কে পূর্বানুমান কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে, শিশু এটিৰ হাড়ৰ ৰঞ্জন ৰশ্মিৰ আলোকচিত্রৰ দ্বাৰা সেই শিশুটিৰ ভৱিষ্যতে হ'ব লগা হাড়ৰ বিকাশ সম্পর্কে আভাস পাব পাৰি। একেদৰে, শিশুৰ বর্তমানৰ মানসিক ক্ষমতাৰ সহায়ত ভৱিষ্যতৰ মানসিক বিকাশ সম্বন্ধে নিশ্চিত হ'ব পাৰি।
- **বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ আন্তঃক্রিয়াৰ নীতি ঃ** বংশগতি আৰু পৰিৱেশকেন্দ্রিক কাৰকৰ আন্তঃসম্পর্কৰ ফলত ব্যক্তিয়ে বিকাশ লাভ কৰে। যদিও ব্যক্তিৰ বর্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ তথা এইবোৰৰ গুণাগুণ নির্ণয়ৰ ক্ষেত্রত জিনসমূহৰ প্রভাৱ থাকে তথাপিও ব্যক্তিৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱেশ, ভৌতিক পৰিৱেশ আৰু আবেগিক পৰিস্থিতিৰো বিকাশৰ ক্ষেত্রত নিজস্ব অৱদান থাকে।
- **পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ আন্তঃসম্পর্কৰ নীতি ঃ** পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ ফলত বর্ধন আৰু বিকাশ সম্ভৱপৰ হয়। পৰিপক্কতা হ'ল ব্যক্তিয়ে জন্মসূত্রে অথবা বংশানুক্রমে লাভ কৰা গুণ অথবা সংলক্ষণসমূহক বিকশাই তোলাৰ এক স্বাভাৰিক প্রক্রিয়া। আনহাতে শিকন হ'ল প্রশিক্ষণ আৰু অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে আচৰণৰ সংশোধন কার্য। পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ পাৰস্পৰিক আদান প্রদানৰ ফলত ব্যক্তিৰ বিকাশ সংঘটিত হয়।

২.৭ বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহৰ শিক্ষামূলক তাৎপর্য

ওপৰত আলোচিত বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহৰ জ্ঞান শিশু, অভিভাৱক আৰু শিক্ষক আটাইৰে কাৰণে অতি প্রয়োজনীয়। ইয়াৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য তলত বর্ণনা কৰা হ'ল—

- এই নীতিসমূহৰ যোগেদি গম পোৱা যায় যে ব্যক্তিগত ভিন্নতা অনুসৰি প্রত্যেক শিশুৰে বর্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ ভিন্ন হয়। শৈক্ষিক কার্যসূচী আৰু পাঠ্যক্রমসমূহ পৰিকল্পনা কৰাৰ সময়ত শিক্ষাৰ লগত জড়িত ব্যক্তিসকলে শিশুৰ এই দিশটোৰ প্রতি মনোযোগ দিয়া উচিত।
- এই নীতিসমূহৰ সহায়ত শিশুৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰত সিহঁতৰ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু সামাজিক ইত্যাদি বিকাশ কেনেদৰে হয় সেয়া জানিব পাৰি। কোন সময়ত শিশুৰ পৰা কেনে ধৰণৰ আচৰণ আশা কৰিব পৰা যায় সেই সম্বন্ধে জনাত নীতিসমূহে যথেষ্ট সহায় কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা শিশুভেদে অত্যধিক গুৰুত্ব দিবলগীয়া অথবা অৱহেলা নকৰিবলগীয়া

দিশসমূহ চিনাক্ত কৰিব পৰা যায়।

- বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহৰ দ্বাৰা শিশুৰ বিকাশৰ গতি সম্পৰ্কে আভাস পাব পাৰি। ইয়াৰ দ্বাৰা শিশুৰ অস্বাভাৱিকতা চিনাক্ত কৰি উলিয়াই উপযুক্ত প্ৰতিকাৰ আগবঢ়াব পৰা যায়। বিকাশ প্ৰথমে সমগ্ৰৰ পৰা অংশবিশেষলৈ আৰু পাছত অংশবিশেষৰ পৰা সমগ্ৰলৈ গতি কৰে। এই জ্ঞানৰ যোগেদি শিশুৰ বাবে শিক্ষণীয় বিষয়বস্তুসমূহ আৰু শিক্ষণ পদ্ধতিসমূহ পৰিকল্পনা কৰিব পৰা যায়।
- বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশৰ মাজত আন্তঃসম্পৰ্ক আৰু আন্তঃনিৰ্ভৰশীলতাৰ জ্ঞানে শিশুৰ সৰ্বাত্মক বিকাশৰ বাবে উপযুক্ত ব্যৱস্থা গ্ৰহণত সহায় কৰে।
- বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ সমৰূপতাৰ নীতি সম্পৰ্কে জ্ঞাত অভিভাৱক আৰু শিক্ষকসকলে শিশুৰ সম্ভাব্য পৰিৱৰ্তনসমূহৰ বিষয়ে অনুমান কৰি উপযুক্ত পৰিকল্পনা কৰিব পাৰে। শিশুসকলেও নিজৰ সম্ভাব্য পৰিৱৰ্তনসমূহৰ বিষয়ে পূৰ্বানুমান কৰি ভৱিষ্যত সম্পৰ্কে সচেতন হোৱাৰ সুযোগ পায়।
- বিকাশ আৰু বৰ্ধনৰ ক্ষেত্ৰত বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কীয় জ্ঞানৰ যোগেদি শিশুক বিকাশৰ বাবে উপযুক্ত পৰিৱেশৰ গঢ়ি দিয়াত মনোনিৱেশ কৰিব পৰা যায়।

এনেদৰে বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহৰ জ্ঞানে উঠি অহা প্ৰজন্মক উপযুক্তভাৱে বিকশিত কৰাত যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে।

জানি থোৱা ভাল

হাৱলকৰ মতে ব্যক্তি দেহৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন দিশ, যেনে— শাৰীৰিক, আৱেগিক, বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনক চাৰিটা প্ৰধান ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সেইবোৰ হ'ল -

(১) আকাৰৰ পৰিৱৰ্তন

(২) অনুপাতৰ পৰিৱৰ্তন

(৩) পুৰণি লক্ষণসমূহৰ অন্তৰ্ধান

(৪) নতুন লক্ষণ আহৰণ

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ দুটা নীতি লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কোনে প্ৰথমে বিকাশৰ স্তৰ বিভাজনৰ চেষ্টা চলাইছিল?

.....

.....

২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ব্যক্তিৰ জীৱনৰ প্ৰথম বছৰসমূহত গঢ় লৈ উঠা দৃষ্টিভংগী, অভ্যাস আৰু আচৰণৰ প্ৰকৃতিয়ে ব্যক্তি গৰাকীৰ পাছৰ জীৱনত সমাযোজনাৰ মাত্ৰা নিৰ্ধাৰণ কৰে। সেয়েহে শিক্ষকসকলে বিকাশৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে জনাটো অতি প্ৰয়োজনীয় যাতে সৰুৰে পৰা শিশুসকলক উপযুক্ত শিক্ষা প্ৰদান কৰিব পাৰি।
- জে.ই এণ্ডাৰচনৰ মতে, 'বিকাশ মানে কেৱল ব্যক্তিৰ দৈৰ্ঘতাত ইঞ্চি যোগ দি যোৱা অথবা সামৰ্থৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰাতেই নিহিত নাথাকে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে বিকাশ হ'ল বিভিন্ন দৈহিক-মানসিক সংৰচনা তথা প্ৰকাৰ্য সংহত কৰা এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া।'
- বৰ্ধন মানে হ'ল আকাৰৰ পৰিৱৰ্তন। পৈণতা প্ৰাপ্তি হ'ল গুণগত পৰিৱৰ্তন। বিকাশ হ'ল এলানি উন্নয়নশীল, প্ৰণালীৱদ্ধ আৰু অৰ্থপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন যিয়ে ব্যক্তিক পৈণতাপ্ৰাপ্তিৰ লক্ষ্যসমূহৰ দিশে অগ্ৰসৰ কৰায়। সাধাৰণতে বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত বৰ্ধন অৱদান সদায় একে নহয়। এগৰাকী ব্যক্তিৰ বৰ্ধন স্থবিৰ হোৱাৰ পাছতো অথবা পৈণতাপ্ৰাপ্তি লাভ কৰাৰ পাছতো বিকাশ ঘটি থাকিব পাৰে।
- বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশ হ'ল - শাৰীৰিক বিকাশ, বৌদ্ধিক অথবা মানসিক বিকাশ, আৱেগিক বিকাশ, নৈতিক অথবা চাৰিত্ৰিক বিকাশ আৰু সামাজিক বিকাশ।
- বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহ হ'ল - ধাৰাবাহিকতাৰ নীতি, বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ, সমৰূপতাৰ নীতি, সাধাৰণৰ পৰা বিশেষ বিকাশলৈ গতি কৰাৰ নীতি, অখণ্ডতাৰ নীতি, আন্তঃসম্পৰ্কৰ নীতি, বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ নীতি তথা পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ আন্তঃসম্পৰ্কৰ নীতি।

২.৯ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ

১) বৰুৱা যতীন (২০১২) শিক্ষাৰ মনোবিজ্ঞানভিত্তিক অধ্যয়ন কলেজ হোষ্টেল ৰ'ড, গুৱাহাটী ঃ অৰুন প্ৰকাশন

২) শইকীয়া ড° মুকুল (২০২১) বিকাশমূলক মনোবিজ্ঞান, পানবজাৰ, গুৱাহাটী ঃ মনি-মানিক প্ৰকাশ

৩) ৰহমান মঃ মোস্তাফিজুৰ, ফুকন গিতীকা (২০১৯) বিকাশমূলক মনোবিজ্ঞান, গুৱাহাটী ঃ বি ডি প্ৰকাশ

২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জে.ই এণ্ডাৰচনৰ মতে, 'বিকাশ মানে কেৱল ব্যক্তিৰ দৈর্ঘতাত ইঞ্চি যোগ দি যোৱা অথবা সামর্থৰ প্রমাণ দাঙি ধৰাতেই নিহিত নাথাকে। ইয়াৰ পৰিৱর্তে বিকাশ হ'ল বিভিন্ন দৈহিক-মানসিক সংৰচনা তথা প্রকার্য সংহত কৰা এক জটিল প্রক্রিয়া।'

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধাৰাবহিক বিকাশৰ নীতি ঃ ধাৰাবাহিক বিকাশৰ নীতি ঃ ব্যক্তিৰ বিকাশ এক ধাৰাবাহিক আৰু অবিৰত প্রক্রিয়া। এই প্রক্রিয়া মাতৃ গর্ভৰ পৰা আৰম্ভ হৈ মৃত্যু পর্যন্ত চলি থাকে আৰু মাজতে কেতিয়াও স্তব্ধ নহয়। এক ধাৰাবাহিক বিকাশৰ প্রক্রিয়া অতিক্রম কৰি এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এটি সূক্ষ্ম কোষত জীৱন ধাৰণ কৰি এক পূর্ণ মানৱলৈ সম্পন্ন ব্যক্তিলৈ পৰিৱর্তিত হয়।

- **বর্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ সমৰূপী নহয় ঃ** যদিও বর্ধন আৰু বিকাশ ধাৰাবাহিকভাৱে হয়, তথাপিও দুয়োটা সকলোৰে ক্ষেত্রত সকলো সময়তে সমৰূপী নহয়। জীৱনৰ আদি অৱস্থাত বর্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ দ্রুত হয়, কিন্তু পাছৰ সময়ছোৱাত ই লেহেমীয়া হৈ পৰে। বয়ঃপ্রাপ্তি অথবা যৌৱনাৰম্ভৰ সময়ত বর্ধন আৰু বিকাশৰ হাৰ হঠাৎ বৃদ্ধি হোৱা দেখা যায় কিন্তু এয়া পাছলৈ সমগতিত আগ নাবাঢ়ে। গতিকে বিকাশৰ কোনো এটা স্তৰতে বর্ধন আৰু বিকাশ সমৰূপত হোৱা দেখা নাযায়।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰুচোয়ে পোন প্রথমে বিকাশৰ স্তৰ বিভাজনৰ চেষ্টা চলাইছিল।

২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চমু প্রশ্ন (১৫০ ৰ পৰা ৩০০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

প্রশ্ন ১ ঃ বর্ধন আৰু বিকাশ শব্দ দুটাৰ বিষয়ে কি বুজে?

প্রশ্ন ২ ঃ বর্ধন আৰু বিকাশৰ পার্থক্যসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ বিকাশৰ প্রাথমিক উপাদান চাৰিটা বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ বিকাশৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য চিনাক্ত কৰক।

(খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০ ৰ পৰা ৫০০ টা মানশব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

প্রশ্ন ১ ঃ বিকাশৰ নীতিসমূহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ বর্ধন আৰু বিকাশৰ নীতিসমূহৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য বর্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ব্যক্তিৰ বিকাশৰ প্ৰধান স্তৰসমূহৰ কি কি? ব্যক্তিৰ জীৱন পৰিক্ৰমাৰ সৰ্বাধিক গ্ৰহণযোগ্য স্তৰসমূহৰ এটা সন্তোষজনক বিভাজন উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ব্যক্তিৰ বৰ্ধন আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন দিশ চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ এগৰাকী শিক্ষকে কিয় ব্যক্তিৰ বৰ্ধন আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে জনাতো আৱশ্যক? সমালোচনামূলকভাৱে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ 'শিশুৰ কেৱল বৰ্ধন নহয়, শিশু ব্যক্তি হিচাপে বিকশিতও হয়'- বৰ্ণনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ঃ শিকন

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ শিকনৰ অর্থ আৰু প্ৰকৃতি

৩.৩.১ শিকনৰ সংজ্ঞা

৩.৩.২ শিকনৰ লক্ষ্য

৩.৪ শিকন আৰু পৰিপক্কতা

৩.৫ শিকনৰ প্ৰকাৰ

৩.৬ শিকনৰ তত্ত্বসমূহ

৩.৬.১ থৰ্নডাইকৰ সংযোগবাদ তত্ত্ব

৩.৬.২ পেভলভৰ প্ৰাচীন অনুবন্ধবাদ তত্ত্ব

৩.৬.৩ বি. এফ. স্কিনাৰৰ ক্ৰিয়াত্মক অনুবন্ধনবাদ তত্ত্ব

৩.৬.৪ গেষ্টাল্ট তত্ত্ব ঃ অন্তৰ্দৰ্শনৰ দ্বাৰা শিকন

৩.৭ গঠনবাদ

৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

৩.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- শিকনৰ অর্থ, সংজ্ঞা, বৈশিষ্ট্য, প্ৰকৃতি আৰু লক্ষ্য সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- শিকনৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ অন্বেষণ - ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য, সীমাৱদ্ধতা আৰু শৈক্ষিক তাৎপর্য সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব
- গঠনবাদতত্ত্ব, ইয়াৰ নীতিসমূহ আৰু শ্ৰেণীকোঠাৰ আন্তঃক্ৰিয়াত ইয়াৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব

৩.২ পৰিচয়

শিকন হৈছে জীৱনৰ এক স্বাভাৱিক আৰু সাধাৰণ অভিজ্ঞতা। প্ৰত্যেকেই শিকি ভাল পায়। মানুহৰ আচৰণ গঠনৰ ক্ষেত্ৰত শিকন হৈছে মূল প্ৰক্ৰিয়াটো সাধাৰণতে, শিকন প্ৰক্ৰিয়াটো

ব্যক্তিৰ জন্মতেই আৰম্ভ হয় আৰু মৃত্যুপৰ্যন্ত চলি থাকে। শিকন প্ৰক্ৰিয়াটো প্ৰত্যেক জীৱৰ জীৱনত সচেতনভাৱে, অচেতনভাৱে অথবা অৱচেতনভাৱে একেবাৰে শৈশৱ অৱস্থাৰ পৰাই আৰম্ভ হয়। শিকনক ব্যক্তিৰ বৃদ্ধি অথবা পৰিৱৰ্তন এক প্ৰকাৰ হিচাপে বৰ্ণনা কৰিব পাৰি। ই ব্যক্তিৰ আচৰণৰ প্ৰকৃতি সলনি কৰে অথবা ইয়াৰ সংশোধনত সহায় কৰে। শিক্ষা মনোবিজ্ঞানত শিকন হৈছে এটি অতি আৱশ্যকীয় উপাদান।

শিক্ষা মনোবিজ্ঞান হৈছে মানুহৰ তেনেবোৰ আচৰণৰ অধ্যয়ন যিবোৰ শিকনৰ জৰিয়তে সংশোধন কৰিব পাৰি। এটি শিশুৱে পৰিৱেশৰ সংস্পৰ্শলৈ অহাৰ লগে লগে শিকন আৰম্ভ হয়। আমি জীৱনৰ প্ৰতিটো স্তৰতেই এই পৰিঘটনাৰ সন্মুখীন হওঁ। শিকনীয় পৰিস্থিতিসমূহ জীৱনত আটাইতকৈ স্বাভাৱিক তথা সাধাৰণ আৰু প্ৰত্যেকেই কিবা নহয় কিবা কথা শিকে, যদিও মানুহ এই বিষয়ে সচেতন নহ'বও পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি এটি শিশুৱে এজম জ্বলন্ত মমবাতি স্পৰ্শ কৰে, জুয়ে পোৰাৰ লগে লগে তৎক্ষণাত হাত আঁতৰাই নিয়ে। গতিকে, সি কেৱল জ্বলন্ত মমবাতিয়েই নহয়, অভিজ্ঞতাৰে সকলোধৰণৰ জ্বলন্ত বস্তুকেই পৰিহাৰ কৰিবলৈ শিকিব। সেয়েহে, আমি ক'ব পাৰো যে শিশুটিয়ে এইটো কথা শিকিব পাৰিলে যে জ্বলন্ত শিখাই হাত পোৰে। এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে শিকনৰ ধাৰণাৰ লগতে ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য তথা প্ৰকৃতি আৰু তত্ত্বসমূহৰ এক আভাস দাঙি ধৰিবলৈ বিচৰা হৈছে। শিকনৰ প্ৰতিটো তত্ত্বৰ বৈশিষ্ট্য আৰু সীমাৱদ্ধতাৰ তত্ত্বোৰৰ লগতে শৈক্ষিক তাৎপৰ্য সম্পৰ্কেও অধ্যায়টিত আলোচনা হৈছে।

৩.৩ শিকনৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতি

শিকনে আমাৰ জীৱনত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। আমি কৰা অথবা নকৰা প্ৰতিটো কামেই আমি কি শিকিছো আৰু কেনেকৈ শিকিছো তাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। সেয়েহে, শিকনে ব্যক্তিৰ আচৰণ অথবা ব্যক্তিত্ব গঠনৰ চাবিকাঠি স্বৰূপে কাম কৰে। ব্যক্তিয়ে জন্মৰ পাছতেই শিকিবলৈ আৰম্ভ কৰে অথবা মাতৃগৰ্ভৰ পৰাই শিকনৰ আৰম্ভণি হয় বুলি ক'ব পাৰি। আৰম্ভণিৰে পৰাই সকলোধৰণৰ প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ অভিজ্ঞতাই ব্যক্তিৰ আচৰণ গঠনত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰা দেখা যায়। জ্বলি থকা জুইশলা কাঠি এডালে যদি শিশুৰ হাত পোৰে, তেন্তে শিশুটিয়ে হাতখন তৎক্ষণাত আঁতৰাই নিব। গতিকে, পাছলৈ শিশুটিয়ে জ্বলন্ত জুইশলা দেখিলে কোনোধৰণৰ সময় নষ্ট নকৰাকৈ নিজকে আঁতৰাই আনিব। শিশুটিয়ে কেৱল জ্বলন্ত জুইশলাই নহয়, সকলোধৰণৰ জ্বলন্ত বস্তুকেই এৰাই চলিবলৈ শিকিব। এনেদৰেই, প্ৰত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষ অভিজ্ঞতাৰ যোগেদি ব্যক্তিৰ আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন হয়। অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে এনেদৰে আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন হোৱাকে সাধাৰণতে শিকন বুলি জনা যায়। বহল অৰ্থত শিকন শব্দটোৱে ব্যক্তিৰ আচৰণৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা সকলোধৰণৰ পৰিৱৰ্তন আৰু সংশোধনক বুজায়। ব্যক্তিৰ তেওঁ জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈকে এই পৰিৱৰ্তন আৰু সংশোধন প্ৰক্ৰিয়াটো চলি থাকে।

৩.৩.১ শিকনৰ সংজ্ঞা

গার্ত্তনাৰ মাফিৰ মতে শিকন শব্দই ব্যক্তিয়ে পৰিৱেশত সমাযোজন কৰিবৰ বাবে প্রয়োজন হোৱা আচৰণৰ সকলো পৰিৱর্তনকে সামৰি লয়।

হেনৰি. পি. স্মিথৰ মতে শিকন হ'ল অভিজ্ঞতাৰ ফলশ্রুতি হিচাপে নতুন আচৰণ আয়ত্বকৰণ অথবা পুৰণি আচৰণৰ দৃঢ়কৰণ অথবা শিথিলকৰণৰ প্রক্রিয়া।

উডৰ'র্থৰ মতে ব্যক্তিৰ বিকাশ সাধন কৰা যিকোনো কামক শিকন বুলি ক'ব পাৰি (যিকোনো দিশতে, ভাল অথবা বেয়া)। শিকনে ব্যক্তিক অন্যথা যি হ'লহেঁতেন তাৰপৰা পৃথক আচৰণ আৰু অভিজ্ঞতা সলনি কৰিবলৈ বাধ্য কৰে।

কিংছলি আৰু গোৰৰ মতে শিকন হৈছে সেইটো প্রক্রিয়া যিটোৰ দ্বাৰা আচৰণৰ উৎপত্তি হয় (বহল অর্থত) আৰু অনুশীলন অথবা প্রশিক্ষণৰ জৰিয়তে এই আচৰণবোৰৰ পৰিৱর্তন হয়।

- প্রেজি, ৰবিনছন আৰু হৰক্সৰ মতে শিকন হৈছে এটা পৰিঘটনা য'ত এগৰাকী অভিৰোচিত ব্যক্তিয়ে নিজৰ আচৰণক পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে যাতে তেওঁ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ প্রয়োজন বুলি অনুভৱ কৰা পৰিস্থিতিত সফল হ'ব পাৰে।
- ক্র' আৰু ক্র'ৰ মতে শিকন হ'ল অভ্যাস, জ্ঞান আৰু মনোভাৰ আয়ত্বকৰণৰ প্রক্রিয়া। ইয়াৰ লগত কাম কৰাৰ নতুন পদ্ধতি জড়িত হৈ থাকে আৰু ই ব্যক্তিৰ বাধা অতিক্রম কৰি নতুন পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খাবলৈ চলোৱা প্রচেষ্টাক প্রভাৱিত কৰে। ই ব্যক্তিক কোনো লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ থকা আগ্রহ পূৰণ কৰিব পৰাকৈ সক্ষম কৰি তোলে।
- হিলগার্তৰ মতে শিকন হৈছে এনে এটা প্রক্রিয়া যিটোৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে সন্মুখীন হোৱা কোনো পৰিস্থিতিত প্রতিক্রিয়া প্রকাশৰ জৰিয়তে কোনো কার্যকলাপৰ উৎপত্তি অথবা পৰিৱর্তন কৰে। এনে যদিহে কার্যকলাপৰ পৰিৱর্তনৰ সৈতে জড়িত বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যক্তিগৰাকীৰ জীৱনটোৰ স্থানীয় সঁহাৰি, প্রৱণতা, পৰিপক্কতা অথবা অস্থায়ী অৱস্থাৰ ভিত্তিত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি।

  ওপৰৰ উল্লেখিত সংজ্ঞাসমূহে শিকনৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি সম্পর্কে তলত দিয়া তথ্যসমূহ উন্মোচিত কৰে।
- **সমাযোজন অথবা সমন্বয় হিচাপে শিকন ঃ** ব্যক্তিযে পৰিৱেশৰ সৈতে অহৰহ ভৌতিক আৰু সামাজিক সমাযোজন তথা সমন্বয় ৰক্ষাৰ ক্ষেত্রত সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। শিকন হ'ল এই উদ্দেশ্য সাধনৰ এক সঠিক উপায়। কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিত কেনেদৰে আচৰণ কৰিব লাগে অথবা প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে ব্যক্তিয়ে অবিৰত শিকন প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে বুজি উঠে আৰু

নিজৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সমাযোজন তথা সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰি চলিবলৈ প্ৰস্তুত হয়। সেইবাবে শিকনক ব্যক্তিয়ে সন্মুখীন হোৱা পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিৰ সৈতে প্ৰগতিশীল সমাযোজন ঘটোৱা এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপেও অভিহিত কৰা হয়।

- **উন্নীতকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে শিকন ঃ** শিকনক অনুশীলন আৰু প্ৰশিক্ষণৰ জৰিয়তে উন্নীতকৰণৰ এক প্ৰক্ৰিয়া বুলি প্ৰায়ে বিবেচনা কৰা হয়। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে সকলোধৰণৰ শিকনে শিশুক আকাংক্ষিত লক্ষ্য অথবা ফলাফলৰ দিশে আগবাঢ়ি যোৱাত সহায় কৰে। অৱশ্যে এই কথা সদায় সঁচা নহয়। এটি শিশুৱে শ্ৰেণীকোঠাত এনে বহু বস্তুৰ বিষয়ে শিকে যিবোৰে তেওঁক লক্ষ্যত উপনীত হোৱাত কোনো সহায় নকৰে। অলসতাৰ অভ্যাস, কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰতি অসন্মান, দুৰ্বল হস্তলিপিৰ বিকাশ, উচ্চাৰণ আৰু বৰ্ণনাত ত্ৰুটি থকা ইত্যাদি ইয়াৰ উদাহৰণ। সেয়েহে শিকনে উন্নতি সূচায় বুলি ঠিৰাংকৈ ক'ব নোৱাৰি (বিশেষকৈ সাফল্য লাভৰ ক্ষেত্ৰত)।
- **বিকাশ হিচাপে শিকন ঃ** উডৱ'ৰ্থে তেওঁৰ শিকনৰ সংজ্ঞাত এই কথা স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে যে শিকনক বিকাশৰ এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰোঁতে ইয়াক কেৱল ফলাফল অথবা লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ সঠিক দিশত অগ্ৰগতি লাভ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে সীমাৱদ্ধ ৰখা উচিত নহয়। শিকনৰ বাবে বিকাশ যিকোনো দিশত ঘটিব পাৰে ইতিবাচক অথবা নেতিবাচক। ব্যক্তিয়ে যে সদায় ভাল জ্ঞান, আকাংক্ষিত অভ্যাস, আগ্ৰহ আৰু মনোভাৱৰ অধিকাৰী হ'ব তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাই। তেওঁৰ মানৰ ব্যক্তিত্ব নেতিবাচক দিশত ঢাল খোৱাৰোৱা সমানেই সম্ভাৱনা আছে।
- **শিকন আৰু আচৰণগত পৰিৱৰ্তন ঃ** পৰিৱৰ্তনৰ দিশ যিয়েই নহওঁক কিয়, এই কথা সদায়েই সত্য যে শিকনে এগৰাকী ব্যক্তিৰ আচৰণত প্ৰগতিশীল পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনে যাৰ ফলত ব্যক্তিয়ে পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিৰ সৈতে সমাযোজন কৰি চলিব পাৰে। এগৰাকী ব্যক্তিৰ আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন কেৱল শিকনেই কঢ়িয়াই নানে অথবা নিয়ন্ত্ৰণ নকৰে। অন্য কিছুমান কাৰক, যেনে - অৱসাদ, ড্ৰাগছ, শাৰীৰিক অসুস্থতা আদিয়েও আচৰণগত পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিব পাৰে। এই কাৰকসমূহৰ দ্বাৰা হোৱা আচৰণগত দিশৰ পৰিৱৰ্তনবোৰ তুলনামূলকভাৱে অধিক স্থায়ী তথা চিৰস্থায়ী প্ৰকৃতিৰ হ'ব পাৰে।
- **শিকন হৈছে বৃদ্ধি ঃ** বৃদ্ধি শব্দটো সাধাৰণতে শৰীৰৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। শিক্ষাৰ্থীৰ মানসিক বৃদ্ধিৰ যদিও সুপ্ত, তথাপিও আমি বৃদ্ধি অনুভৱ কৰিব পাৰো। দৈনন্দিন কাৰ্যকলাপৰ জৰিয়তে এটি শিশুৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক বৃদ্ধি হয়। সেয়েহে শিকনক অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে হোৱা বৃদ্ধি বুলি কোৱা হয়।

- **শিকন অভিজ্ঞতাৰ সংগঠন ঃ** শিকন কেৱল জ্ঞানৰ সংযোজন নহয়। ই কেৱল অনুশীলন আৰু পুনৰাবৃত্তিৰ জৰিয়তে তথ্য আৰু দক্ষতা আহৰণ কৰাকার্য নহয়। শিকন হৈছে অভিজ্ঞতাৰ পুনৰ সংগঠন।
- **শিকন উদ্দেশ্যপ্রণোদিত ঃ** সকলো প্রকৃত শিকনেই উদ্দেশ্যভিত্তিক। উদ্দেশ্যই শিকনত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। কাইবার্ণৰ মতে এই উদ্দেশ্য সদায়েই প্রবৃত্তিমূলক শক্তিৰ ব্যৱহাৰৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। অর্থাৎ, যি শক্তিৰে আমি জন্মগতভাৱে সমৃদ্ধ হৈছো সেয়া ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ আমি মুখামুখি হোৱা সকলো বস্তুকেই জধে-মধে নিশিকো। বিদ্যালয়ৰ সকলোবোৰ কার্যকলাপেই উদ্দেশ্যপ্রণোদিত হোৱা উচিত যাতে শিশুৱে শিকনৰ বাবে প্রকৃত আগ্রহ অনুভৱ কৰিব পাৰে।
- **শিকন বুদ্ধি নির্ভৰ ঃ** অর্থহীন প্রচেষ্টাই স্থায়ী ফলাফল নিদিয়ে। যান্ত্রিকভাৱে কৰা যিকোনো কামেই আত্মাহীন। যেতিয়া এটি শিশুৱে বুদ্ধিহীনভাৱে শিকে তেতিয়া তেওঁ শিকা কথাবোৰ অতি সোনকালে পাহৰি যোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। তেওঁ বিষয়বস্তু সঠিকভাৱে আয়ত্ব কৰাৰ সলনি কেৱল মনত ৰখাত মনোনিৱেশ কৰে। কেৱল বুদ্ধিমানৰূপে কৰা প্রচেষ্টাইহে শিকনৰ স্থায়ী প্রভাৱ নিশ্চিত কৰে।
- **শিকন হৈছে সক্রিয় ঃ** শিকন আত্মক্রিয়া আৰু উদ্দেশ্যবিহীনভাৱে শিকন সম্ভৱ নহয়। শিকন-শিক্ষণ প্রক্রিয়াত শিক্ষকৰ কার্যকলাপতকৈ শিক্ষার্থীৰ কার্যকলাপ বেছি গুৰুত্বপূর্ণ। সকলো আধুনিক শিক্ষাবিদৰ মতে কর্মৰ জৰিয়তে শিকাটো হৈছে শিকনৰ প্রধান নীতি।

  শিকন হৈছে সকলো প্রগতিশীল শিক্ষা পদ্ধতি, যেনে- ডেল্টন পৰিকল্পনা, প্রকল্প পদ্ধতি আৰু মণ্টেছৰি পদ্ধতি আদিৰ আধাৰস্বৰূপ।
- **শিকন ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক দুয়ো ধৰণৰ ঃ** শিকনক ব্যক্তিগত কার্যকলাপতকৈ সামাজিক কার্যকলাপ বোলা উচিত। ব্যক্তিগত মনটোক গোট অথবা সমূহিক মনটোৱে সচেতনভাৱে অথবা অসচেতনভাৱে যথেষ্ট প্রভাৱিত কৰে। যিহেতু ব্যক্তি সদায়েই তেওঁৰ বন্ধু-বান্ধৱ, আত্মীয়-স্বজন, সহপাঠী, অভিভাৱক আদিৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত, আদর্শ, অনুভূতি, ধাৰণা আদি আয়ত্ব কৰে। বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক সংস্থা, যেনে— পৰিয়াল, উপাসনা স্থলী, চলচ্চিত্র গৃহ আৰু খেলাৰ লগৰীয়াই শিশুৰ ওপৰত অসাধাৰণ প্রভাৱ পেলায় আৰু সদায়েই তেওঁক সংশোধন কৰিবলৈ যত্ন কৰে।
- **শিকন পৰিৱেশৰ সৃষ্টি ঃ** পৰিৱেশে ব্যক্তিৰ বৃদ্ধি আৰু বিকাশত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সেয়েহে, পৰিৱেশ সদায়েই স্বাস্থ্যকৰ, সুস্থ আৰু শৈক্ষিক সম্ভাৱনাৰে সমৃদ্ধ হোৱা উচিত।
- **প্রকৃত শিকনে শিকাৰুৰ আচৰণত প্রভাৱ পেলায় ঃ** প্রতিটো অভিজ্ঞতা লাভ

কৰাৰ পাছত শিকাৰুৰ মানসিক গঠনত পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়।

৩.৩.২ শিকনৰ লক্ষ্য

শিকনৰ লক্ষ্যক তিনিটা প্ৰধান ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি -

১) জ্ঞান আহৰণ, ২) দক্ষতা আহৰণ, ৩) আদৰ্শ আৰু মনোভাৱ আহৰণ

১) জ্ঞান আহৰণে তলত দিয়া বিষয়সমূহ সামৰি লয় -

(ক) সংবোধন ঃ সংবোধন বুলিলে যিকোনো বিশেষ মূৰ্হুতত ইন্দ্ৰিয়ক প্ৰত্যক্ষভাৱে উদ্দীপিত কৰা বস্তু অথবা পৰিঘটনাৰ বিষয়ে নিৰ্দিষ্ট জ্ঞান আহৰণক বুজায়।যেতিয়া কোনো এটা বস্তুক আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ই অনুভৱ কৰে, আমি ইয়াৰ সংবেদন লাভ কৰোঁ আৰু অতীত অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তাৰ লগত অৰ্থৰ সংযোজন ঘটে। ইয়াকেই সংবোধন বোলে আৰু এইধৰণৰ শিকনক সংবোধন শিকন বুলি কোৱা হয়। এটি শিশুৱে এগৰাকী মহিলাক দেখিলে আৰু সংবোধনৰ সহায়ত গম পালে যে তেওঁ শিশুটিক অতীতত খুৱাইছিল। গতিকে, এই অতীত অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত শিশুটিয়ে বুজি পায় যে সেই মহিলাগৰাকী তেওঁৰ মাতৃ অথবা ধাই।

(খ) সংপ্ৰত্যয়ন ঃ সংপ্ৰত্যয়ন বুলিলে সাধাৰণ আদৰ্শ নাইবা ধাৰণাৰ ৰূপত সংগঠিত জ্ঞান আহৰণ প্ৰক্ৰিয়াক বুজায়। সংবোধনে ব্যক্তিৰ বিশেষ পৰিস্থিতিক সূচায় আৰু সংপ্ৰত্যয়নে সাধাৰণ নাইবা সাৰ্বজনীনতাক বুজায়। এটি শিশুৱে আপেল, কল, কমলা আদিৰ সংবোধন লাভ কৰে আৰু এইবোৰৰ সাধাৰণ গুণসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰে। এই গুণসমূহৰ ভিত্তিতেই তেওঁ ফল বিষয়ক ধাৰণা গঠন কৰে।

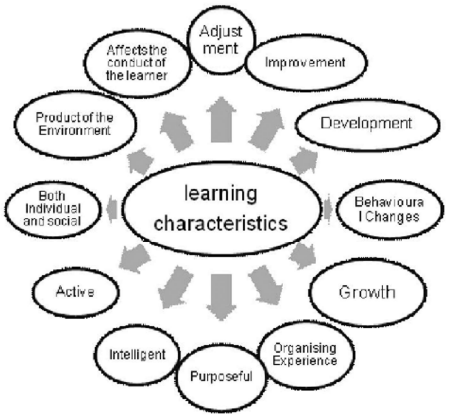
(গ) সহযোগী/সহঃসম্বন্ধিত শিকন ঃ সহঃসম্বন্ধিত শিকনত সহঃসম্বন্ধত স্থাপনৰ বাবে কৰা ইচ্ছাকৃত পুনঃস্মৰণ আৰু প্ৰত্যাভিজ্ঞা, অতীত অভিজ্ঞতা আৰু অভ্যাস স্মৃতি অথবা স্বয়ংক্ৰিয় স্মৃতি ৰূপে মৌলিক স্মৃতিশক্তিৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে। সহযোগী অথবা সহঃসম্বন্ধিত শিকন হ'ল আন সকলো শিকনৰ মৌলিক ভিত্তি।

২) **দক্ষতা আহৰণ ঃ** ই ইন্দ্ৰিৰ সঞ্চালনাত্মক প্ৰক্ৰিয়াসমূহ, যেনে - লিখা, পঢ়া, বাদ্যযন্ত্ৰ বজোৱা, ভাষা শিকন, ছবি আঁকা, হাতৰ কাম আদিক সামৰি লয়।

৩) **আদৰ্শ আৰু মনোভাৱ আহৰণ ঃ** ই অনুভৱ অথবা অনুভূতিমূলক উপাদানত নিহিত থাকে। আদৰ্শ হৈছে এনে এক ধাৰণা যিটো কিছুমান প্ৰমূল্যৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ থাকে।

জানি থোৱা ভাল

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃশিকনৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ শিকনৰ দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

৩.৪ শিকন আৰু পৰিপক্কতা

শিকন আৰু পৰিপক্কতাৰ ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে আৰু উভয়ে পৰস্পৰ নির্ভৰশীল। কেতিয়াবা কোনবোৰ আচৰণগত দিশৰ পৰিৱর্তন শিকনৰ ফলশ্রুতিত হৈছে আৰু কোনবোৰ পৰিপক্কতাৰ ফলস্বৰূপে হৈছে এই কথা সঠিককৈ নির্ধাৰণ কৰাটো কঠিন হৈ পৰে।

এ. ৰেইজমেন- এ ১৮৮৯ চনত পৰিপক্কতাৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। তেওঁ মতে প্লাজমাই এটা প্রজন্মৰ পৰা আনটো প্রজন্মলৈ বংশগতিৰ বাহক হিচাপে কাম কৰে। শেহতীয়াকৈ এ. গিছেলে এই শব্দটি জনপ্রিয় কৰি তুলিছে। তেওঁৰ মতে বৃদ্ধি ইমানেই জটিল আৰু সংবেদনশীল প্রক্রিয়া যে ইয়াত শক্তিশালী কাৰক আৰু বাহ্যিক বৃদ্ধিৰ প্রৱণতাৰ পৰিৱর্তে অন্তর্নিহিত বৃদ্ধিৰ প্রৱণতা থাকিব লাগিব। পৰিপক্কতা এক অর্থত ক'বলৈ গ'লে বৃদ্ধি নিয়ন্ত্রণ ব্যৱস্থাৰ অন্য নাম।'

ছি. চি. মার্কেছে পৰিপক্কতাক অধিক নির্দিষ্ট ধৰণে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰি কৈছে যে পৰিপক্কতা হ'ল আন্তঃকোষীয় আৰু অন্তঃকোষীয় পৰিৱেশত থকা উদ্দীপকৰ প্রতি প্রতিক্রিয়া স্বৰূপে জীৱৰ আর্হিৰ পৰিৱর্তন অথবা সংশোধন, যিবোৰ নির্দিষ্ট মূহুর্তত বাহ্যিক প্রভাৱৰ পৰা মুক্ত।

জে. এ. মেকগথে আচৰণগত পৰিৱৰ্তনৰ পৰিপক্কতাক দিশেৰে সংজ্ঞায়িত কৰিছে। জৈৱিক বিকাশৰ ফলত ব্যক্তিৰ ব্যক্তিৰ বয়স বৃদ্ধিৰ লগে লগে পূৰ্ব অভিজ্ঞতা আৰু অনুশীলনৰ অবৰ্তমানত আচৰণৰ ধাৰাৰ যি পৰিৱৰ্তন হয়, তাকে পৰিপক্কতা বোলে।

মেক্‌গচ- এ শিকনক সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰি কৈছিল যে- শিকন হৈছে অনুশীলন কাৰ্যৰূপে অৰ্জিত আচৰণ পৰিৱৰ্তনৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। বহুক্ষেত্ৰত এই পৰিৱৰ্তনৰ একোটা দিশ থাকে, যিয়ে ব্যক্তিক বৰ্তমানৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা প্ৰেৰণাদায়ক অৱস্থাবোৰ পূৰণ কৰে।

এল. কাৰ্মিকেল- এ পৰিপক্কতা তথা শিকন সম্পৰ্কে ব্যাপক গৱেষণা চলাইছিল আৰু কৈছিল যে বৰ্তমান সময়ত এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে মানৱৰ বৃদ্ধিৰ গোটেই সময়ছোৱাত আৰু আনকি পৰিপক্কতা প্ৰাপ্তি তথা বৃদ্ধিৰ বয়সত ক্ষমতা হ্ৰাস পোৱাৰ সময়তো কোনো জীৱন আচৰণ সদায়েই পৰিৱৰ্তন, গঠন আৰু অনুশীলনৰ ফলস্বৰূপে নিৰ্ধাৰিত হয়। তদুপৰি তেওঁৰ নিৰীক্ষণত ধৰা পৰিছিল কৰিছিল যে এই পৰিৱৰ্তনসমূহ কাৰ্যত ঃ বংশানুক্ৰমিকভাৱে লাভ কৰা আৰু কিছুমান শিকন তথা পৰিৱেশজনিত অভিজ্ঞতাৰ পৰা মুক্ত।

এম. এল. বিগি আৰু এম. পি. হাণ্ট (১৯৬৮) এ লিখিছিল যে -

"পৰিপক্কতা হৈছে বিকাশৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াৰ ভিতৰত এগৰাকী ব্যক্তিয়ে সময়ে সময়ে বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য প্ৰকাশ কৰে। এই বৈশিষ্ট্যবোৰ তেওঁ গৰ্ভত স্থিত হোৱাৰ সময়ৰ পৰাই তেওঁৰ কোষত প্ৰতিচিত্ৰ হিচাপে স্থাপিত হয়।

জৰ্জ. পি. থম্প্‌চন (১৯৭৯)- ৰ মতে পৰিপক্কতা হৈছে বৃদ্ধি প্ৰক্ৰিয়াৰ এক নাম। নিৰ্দিষ্ট সময়ত কোনো এক গঠন অথবা এক কাৰ্যই প্ৰাপ্তবয়স্কতাৰ দিশে গতি কৰাটোৱেই হ'ল পৰিপক্কতা। তেওঁ পুনৰ নিৰীক্ষণ কৰি কৈছে যে এই সংজ্ঞাসমূহে পৰিপক্কতাৰ বিভিন্ন দিশত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে যদিও জৈৱিক দিশেৰে আভ্যন্তৰীণ বৃদ্ধি প্ৰক্ৰিয়াটোত মূলতঃ একেধৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া এই বৃদ্ধি জীৱৰ বাহ্যিক পৰিৱেশজনিত কাৰকৰ পৰা মুক্ত।

ওপৰৰ আলোচনাৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে পৰিপক্কতাই স্বাভাৱিক বৃদ্ধিৰ লগত জড়িত পৰিৱৰ্তনসমূহৰ কথা বুজায়। ই কাৰ্যকলাপ, অভিজ্ঞতা আৰু অনুশীলনৰ পৰা আপেক্ষিকভাৱে মুক্ত।

আনহাতে, শিকন হৈছে ব্যক্তিৰ জীৱনত হোৱা এক পৰিৱৰ্তন। ই বংশগতিৰ ফল হোৱা নহয়। শিকন এনেএক প্ৰক্ৰিয়া যিটো বাহ্যিক উদ্দীপনাৰ ফলত সংঘটিত হয়। শিকন প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্যকলাপ, অভিজ্ঞতা আৰু প্ৰশিক্ষণে ব্যক্তিৰ আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে।

এটা আচৰণক পৰিপক্ক বুলি তেতিয়াহে কোৱা হয় যেতিয়া এই আচৰণৰ ক্ৰমটো কেনেধৰণৰ হস্তক্ষেপকাৰী অনুশীলন নাইবা প্ৰশিক্ষণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰাকৈ নিয়মীয়া পৰ্যায়ৰ মাজেৰে বিকশিত হয়। যদিহে প্ৰশিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াই আচৰণ সংশোধন নাইবা দ্ৰুত কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে তেনেধৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰক সাধাৰণতে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচনা কৰা নহয় আৰু পৰিৱৰ্তনবোৰকো শিকন হিচাপে শ্ৰেণীবিভাজন কৰা নহয়।

সাঁতোৰ আৰু চৰাইৰ উৰণৰ কাৰণ পৰিপক্কতা বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে, মানুহৰ ক্ষেত্ৰত

এই কথা ঠিৰাং কৰা সহজ নহয় যে কার্যসমূহ পৰিপক্কতা নাইবা শিকন- এই দুটা প্রক্রিয়াৰ কোনটোৰ ফলস্বৰূপে সম্পন্ন হৈছে। ইয়াৰ আটাইতকৈ সৰল উদাহৰণটো হ'ল শিশুৰ আচৰণ। এটি শিশুৱে পৰিপক্কতাৰ এক নির্দিষ্ট বয়স অথবা স্তৰত উপনীত হ'লেহে কথা ক'বলৈ শিকে। কিন্তু এই কথাও সত্য যে শিশুটিয়ে কেৱল সেই নির্দিষ্ট বয়স পোৱাৰ বাবেই ভাষা নিশিকে। ভাষাটো তেওঁক শিকোৱা হয়। যিটো ভাষা তেওঁ শুনি থাকে, সেই ভাষাটোকেই আয়ত্ব কৰি লয়। এই কথা স্পষ্ট যে শিকন আৰু পৰিপক্কতা দুয়োটা প্রক্রিয়াই পৰস্পৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত। পৰিপক্কতাই শিকনত সহায় কৰে। শিকন তেতিয়াহে সম্ভৱ হয় যেতিয়া পৰিপক্কতা প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে শিকনৰ বাবে দৰকাৰী স্তৰত উপনীত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ বিপৰীতটো ব্যক্তিৰ পক্ষে ক্ষতিকাৰক। অর্থাৎ, যদি এটি শিশুৱে পৰিপক্কতা লাভ কৰাৰ আগতেই কিছুমান কথা কোৱাৰ ধৰণ শিকিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হয়, তেন্তে শিশুটিৰ বাক্‌শক্তিৰ স্বাভাৱিক বিকাশত ব্যাঘাত জন্মিব। আকৌ, উপযুক্ত বয়সত বাকশক্তিৰ নির্দিষ্ট প্রশিক্ষণ দিব নোৱাৰিলে শৈক্ষিক দিশত এক ডাঙৰ ভুল কৰা হ'ব পাৰে।

পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ মাজৰ পার্থক্য ঃ

পৰিপক্কতা	শিকন
i) পৰিপক্কতা প্রাথমিকভাৱে বংশগতিৰ ওপৰত আধাৰিত	i) শিকন প্রধানতঃ পৰিৱেশৰ ওপৰত আধাৰিত
ii) আচৰণগত দিশৰ পৰিৱর্তনৰ বাবে পৰিপক্কতা হৈছে স্বয়ংক্রিয় প্রক্রিয়া	ii) শিকন হৈছে আচৰণ সংশোধন এক পৰিকল্পিত প্রক্রিয়া।
iii) পৰিপক্কতা প্রক্রিয়াত বয়সৰ সীমা থাকে	iii) শিকনৰ কোনো বয়স সীমা নাথাকে। শিকন হৈছে এক জীৱনজোৰা প্রক্রিয়া
iv) পৰিপক্কতা ব্যক্তিৰ মনো-দৈহিক গঠন আৰু সম্ভাব্য ক্ষমতাৰ সৈতে জড়িত	iv) শিকন কার্যকলাপ আৰু অভিজ্ঞতাৰ সৈতে জড়িত
v) আচৰণগত পৰিৱর্তনৰ বাবে অনুশীলনৰ প্রয়োজন নাই	v) আচৰণৰ পৰিৱর্তনৰ বাবে অনুশীলনৰ প্রয়োজন
vi) পৰিপক্কতাত অভিৰোচনৰ কোনো প্রভাৱ নাথাকে।	vi) শিকন বাবে অভিৰোচনৰ প্রয়োজন
vii) পৰিপক্কতা বংশগত পার্থক্যৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত	vii) শিকন মনোবৈজ্ঞানিক পার্থক্যৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত
viii) উপযুক্ত আৰু অনুপযুক্ত এই দুইধৰণৰ পৰিস্থিতি ব্যৱহৃত কৰা হয়।	viii) কেৱল অনুকূল অথবা উপযুক্ত পৰিস্থিতিহে ব্যৱহৃত হয়।

পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ বিকাশ পৃথক নাইবা সুকীয়া কাৰণ নহয়। দুয়োটাৰে মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে আৰু এটাই আনটোক সহায় কৰে অর্থবা নেতিবাচকভাৱে প্রভাৱিত কৰে।

পৰিপক্কতা বংশগত কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু ই শিকনৰ আৰ্হি তথা ক্ৰম নিৰ্ধাৰণ কৰে। কিন্তু, অনুশীলন অবিহনে কেৱল পৰিপক্কতাৰ জৰিয়তে বিকাশ সম্ভৱ নহয়। এই কথা ধৰি লোৱাতো ভুল হ'ব যে পৰিপক্কতা কেৱল গৰ্ভকালীন অৱস্থাতেই সীমাৱদ্ধ আৰু শিকন ব্যক্তিৰ জীৱনৰ জন্মোত্তৰ কালতেই সীমাৱদ্ধ।

কিছুমান বংশবিন্যাস কাৰ্য সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰ বাবেই একেই। যেনে - বগোৱা, থিয় হোৱা, বহা, খোজ কঢ়া আদি। এইকামবোৰ শিকনতকৈ পৰিপক্কতাৰ বাবেহে সম্ভৱ হয়। পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ আন্তঃসম্পৰ্ক তলত দিয়া হ'ল -

- মনোভাৱ, আগ্ৰহ, উচ্চাকাংক্ষা আৰু ব্যক্তিত্বৰ গঠন আদিত ব্যক্তি পাৰ্থক্য কেৱল পৰিপক্কতাৰ বাবেই নহয়, ই পৰিপক্কতা আৰু শিকন এই দুয়োটাৰ বাবেহে সম্ভৱ হয়। বিকাশ কেৱল পৰিপক্কতাৰ ফলস্বৰূপে হোৱাহেঁতেন, ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ কোনো অস্তিত্ব নাথাকিলেহেঁতেন।
- গেজেলৰ মতে পৰিপক্কতাই বিকাশৰ অগ্ৰগতি ঠিৱাং কৰে আৰু ইয়াৰ অবিহনে আনকি আটাইতকৈ অনুকূল শিকন পদ্ধতি আৰু শক্তিশালী অভিৱোচনেও বিকাশত সহায় কৰিব নোৱাৰে। এই কথাটোত কেটেল আৰু আনসকলে জোৰ দি কৈছে যে সকলোধৰণৰ শিকন আৰু সমাযোজন জীৱৰ বংশগতিমূলক বৈশিষ্ট্য অথবা গুণৰ দ্বাৰা সীমাৱদ্ধ। শিকন আৰু পৰিপক্কতাৰ মাজৰ আন্তঃসম্পৰ্কই শিকনৰ বাবে এক সময়সূচী স্থাপন কৰে। এগৰাকী ব্যক্তি সাজু হৈ নুঠা পৰ্যন্ত কেতিয়াও শিকিব নোৱাৰে। বিকাশৰ প্ৰস্তুতিয়ে কামটো শিকাৰ বাবে উপযুক্ত শিকন মূৰ্হুত প্ৰদান কৰে।

  স্কট- এ আঙুলিয়াই দেখুৱাইছিল যে এটি শিশু অথবা প্ৰাণীক বিকাশৰ প্ৰাথমিক পৰ্যায়ত শিকাবলৈ কৰা যিকোনো ধৰণৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফলস্বৰূপে বদ অভ্যাসো শিকিব পাৰে অথবা সৱলভাৱে মাত্ৰ 'শিকিব নালাগে' বোলা কথাষাৰো শিকিব পাৰে। যাৰ ফলস্বৰূপে ব্যক্তি পাছৰ জীৱনকালত বহু পৰিমাণে বিভিন্ন কাম কৰিবলৈ অক্ষম হ'ব পাৰে।

৩.৫ শিকনৰ প্ৰকাৰ

শিকনক জীৱৰ আচৰণৰ আপেক্ষিকভাৱে স্থায়ী পৰিৱৰ্তন সাধন কৰা এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰা হয়। পৰিৱৰ্তন প্ৰৱৰ্তনকাৰী আচৰণৰ বিশেষ শাখা অথবা নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰ আৰু আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতি অথবা কৌশলৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শিকনক বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি।

শিকনৰ প্ৰাথমিক নিৰ্ণায়ক অনুসৰি ইয়াক মৌখিক শিকন (মৌখিক প্ৰকাশভংগীৰ সৈতে জড়িত), ক্ৰিয়ামূলক দক্ষতাৰ শিকন (যেনে - খোজ কঢ়া, নচা, সাঁতোৱা, টাইপিং আদি), আনুভূতিক শিকন (অভ্যাস, আগ্ৰহ, মনোভাৱ, প্ৰশংসা আদিৰ শিকন) আৰু সজ্ঞানমূলক শিকন (ধাৰণা, নীতি, সমস্যাৰ সমাধান আদিৰ শিকন) ইত্যাদি ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি।

পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ৰ নিৰ্ণায়ক অনুসৰি শিকনক প্ৰচেষ্টা আৰু পৰৱৰ্তী ভুলৰ মাধ্যমেৰে শিকন, প্ৰাচীন অনুবন্ধন, স্বতঃক্ৰিয় অনুবন্ধন, সাধাৰণীকৰণৰ জৰিয়তে শিকন, বৈষম্যৰ জৰিয়তে শিকন, ক্ৰমানুসাৰে শিকন, সংযোগী শিকন আৰু অন্তৰ্দৰ্শন শিকন ইত্যাদি ভাগত ভগাব পাৰি।

শিকনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিবলৈ গেজন (১৯৭০)– এ গ্ৰহণ কৰা বিকল্প পদ্ধতিসমূহ উল্লেখনীয়। এক বিশেষ স্তৰভিত্তিক ক্ৰম বিবেচনা কৰি তেওঁ শিকনক আঠটা ভাগত বিভক্ত কৰিছিল। ভাগকেইটা হ'ল- সাংকেতিক শিকন, প্ৰাচীন অনুবন্ধন, মৌখিক সংযোগী শিকন, এচ, আৰ. শিকন, সক্ৰিয় আৰু স্বতঃক্ৰিয়ামূলক অনুবন্ধন, শিকন, একাধিক বৈষম্যমূলক শিকন, ধাৰণা শিকন, নীতি শিকন আৰু সমস্যা সমাধান।

শিকনৰ এই প্ৰকাৰসমূহৰ বিষয়ে পাঠটিৰ সঠিক স্থানত আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ কেইটামানৰ বিষয়ে তলৰ শিতানবোৰত আলোচনা কৰা হ'ল—

- **মৌখিক শিকন ঃ** এনেধৰণৰ শিকনে মৌখিক আচৰণ আহৰণত সহায় কৰে। আমি যি ভাষা কওঁ, যোগাযোগৰ বাবে যিবোৰ যন্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰো সেইবোৰ হ'ল এনেধৰণৰ শিকনৰ ফল। বিদ্যালয় শিকনৰ প্ৰকাৰ, যেনে- মুখস্থ শিকন আৰু মুখস্থ স্মৃতি আদিকো মৌখিক শিকনৰ অন্তভুক্ত কৰা হৈছে। ছবি, চিহ্ন, শব্দ, আকৃতি আৰু ধ্বনি আদিক ব্যক্তিয়ে মৌখিক শিকন প্ৰক্ৰিয়াত অপৰিহাৰ্য আহিলা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে।
- **ক্ৰিয়ামূলক শিকন ঃ** এনেধৰণৰ শিকনত সকলোধৰণৰ ক্ৰিয়ামূলক দক্ষতাৰ শিকন অৰ্ন্তভুক্ত কৰা হয়। সাঁতুৰিবলৈ শিকা, ঘোঁৰাত উঠা, গাড়ী চলোৱা, উৰাজাহাজ উৰোৱা, পিয়ানো বজোৱা, গতিশীল বা চলন্ত লক্ষ্যত আঘাত কৰা, জ্যামিতিক ৰূপ অংকন কৰা, দীঘলীয়া সংখ্যা যোগ আৰু পূৰণ কৰা, পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা সম্পন্ন কৰা আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ যন্ত্ৰ-পাতি পৰিচালনা কৰা আদি ক্ৰিয়ামূলক শিকনৰ উদাহৰণ। এনেধৰণৰ শিকনৰ জৰিয়তে কৰা বিভিন্ন দক্ষতাৰ আহৰণে এই দক্ষতাসমূহ পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত গতি আৰু নিৰ্ভুলতা প্ৰদান কৰে। ফলত এই কামবোৰ অতি সহজে আৰু সন্তুষ্টিৰে কৰিবলৈ ব্যক্তি আত্মবিশ্বাসৰ অধিকাৰী হয়। এই দক্ষতাসমূহ উপযুক্ত শিকন পদ্ধতি আৰু যন্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা পদ্ধতিগত তথা পৰিকল্পিতভাৱে নিৰ্দ্ধাৰিত সংগঠিত কাৰ্য অথবা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰিব পাৰি।
- **ধাৰণা শিকন ঃ** ধাৰণা হৈছে কোনো বস্তু, ব্যক্তি নাইবা ঘটনা সম্পৰ্কে গঠন হোৱা এক প্ৰকাৰৰ মানসিক প্ৰতিচ্ছবি। ধাৰণাই এই প্ৰতিচ্ছবিবোৰৰ সম্বন্ধে এক সাধাৰণীকৃত মত আগবঢ়ায়। উদাহৰণস্বৰূপে, গছ সম্পৰ্কে আমাৰ ধাৰণা হৈছে এক মানসিক প্ৰতিচ্ছবি। ই আমাক বিভিন্ন গছৰ সাদৃশ্য নাইবা সাধাৰণ ধৰ্মসমূহৰ বিষয়ে জনাত সহায় কৰে। আমি এনে এটা বস্তুকহে গছ বুলি ক'ম এনে যেতিয়া ইয়াৰ যিবোৰৰ কিছুমান বিশেষ বৈশিষ্ট্য থাকিব যিবোৰৰ প্ৰতিচ্ছবি আমাৰ মনত পূৰ্ব অভিজ্ঞতা, সংবোধন নাইবা কল্পনাশক্তিৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰি থোৱা থাকে। এনেদৰে পূৰ্ব অভিজ্ঞতা, প্ৰশিক্ষণ নাইবা সজ্ঞানমূলক প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ জৰিয়তে বিভিন্ন ধাৰণাৰ গঢ় লৈ উঠাকে ধাৰণা শিকন অথবা সংপ্ৰত্যয়ন

শিকন বুলি কোৱা হয়। এনেধৰণৰ শিকন বস্তুৰ স্বীকৃতিকৰণ, নামাকৰণ আৰু চিনাক্তকৰণ বাবে অতি উপযোগী। আমাৰ সকলোধৰণৰ মৌখিক, সংকেতিক, ক্রিয়াত্মক তথা সজ্ঞানমূলক আচৰণ ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত। গতিকে আমি কি কৰো, কওঁ, বুজো, যুক্তি আৰু বিচাৰ কৰো নাইবা বিবেচনা কৰো- সেই সকলোবোৰ আমাৰ ধাৰণা শিকনৰ গুণাগুণৰ দ্বাৰা যথেষ্ট পৰিমাণে প্রভাৱিত হয়।

- **সমস্যা সমাধান ঃ** সমস্যা সমাধানৰ দক্ষতাই উচ্চস্তৰৰ শিকনক বুজায়। এনেধৰণৰ শিকনত সজ্ঞানমূলক দক্ষতা, যেনে - যুক্তি, চিন্তাশক্তি, নিৰীক্ষণৰ ক্ষমতা, প্রভেদ জ্ঞান, সাধাৰণীকৰণ, কল্পনা শক্তি, অনুমান আৰু সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা, নতুন উপায় উদ্ভাৱন আৰু পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা ইত্যাদি ব্যৱহাৰৰ প্রয়োজন হয়। পূর্ব অভিজ্ঞতা, বিশেষ শিক্ষণৰ প্রভাৱ, প্রশিক্ষণ, আনুষ্ঠানিক নাইবা অনানুষ্ঠানিক শিকন আৰু জ্ঞান আহৰণ, অভ্যাস, মনোভাৱ, আগ্রহ আৰু শিকনীয় বিষয়ৰ সমষ্টি আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এগৰাকী ব্যক্তি কোনো অজ্ঞাত লক্ষ্যক উপনীত হ'বলৈ নাইবা এক অমীমাংসিত সমস্যাৰ সমাধান বাহিৰ কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত হ'ব পাৰে। এনেধৰণৰ কাম এটা সম্পন্ন কৰিবলৈ তেওঁক কেনেদৰে প্রশিক্ষিত কৰিব পাৰি সেয়াই হৈছে সমস্যা সমাধানমূলক শিকনৰ কার্য। এনেধৰণৰ শিকনে মানুহক মূলতঃ সমাজৰ প্রগতি আৰু উন্নতিলৈ অৱদান আগবঢ়োৱাত সহায় কৰে।

জানি থোৱা ভাল

- শিকন হৈছে অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে কৰা আচৰণ সংশোধন।
- পৰিপক্কতা হৈছে স্নায়ুপেশীতন্ত্রৰ বিকাশ? ই আচৰণৰ উন্নতি সাধনৰ পথ প্রশস্ত কৰে।
- গেগনে শিকনক আঠটা ভাগত শ্রেণীবিভাক্ত কৰিছিল। ভাগকেইটা হ'ল - সাংকেতিক শিকন, প্রাচীন অনুবন্ধন, এচ. আৰ. শিকন, ক্রিয়াত্মক আৰু স্বতঃক্রিয় শিকন, মৌখিক সংযোগী শিকন, একাধিক বৈষম্যমূলক শিকন, ধাৰণা শিকন, নীতি শিকন আৰু সমস্যা সমাধান।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ পৰিপক্কতা আৰু শিকনৰ ঘনিষ্ঠ .....
(খালী ঠাই পূৰ কৰক)

প্রশ্ন নং ৪ ঃ শিকন আৰু পৰিপক্কতাৰ তিনিটা পার্থক্য লিখক।

.....

.....

৩.৬ শিকনৰ তত্ত্বসমূহ

শিকন প্ৰক্ৰিয়াত কি হয়? আমি কেনেকৈ শিকো? এটি শিশুৱে গাণিতিক সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ কেনেদৰে শিকে? মানুহে খাদ্য ৰান্ধিবলৈ নাইবা কাপোৰ চিলাই কৰিবলৈ কেনেদৰে শিকে?

এনেধৰণৰ বহুতো প্ৰশ্ন আছে, যাৰ উত্তৰ লাভ কৰিবলৈ শিকন পৰিঘটনাৰ বিস্তৃত বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োজন। মনোবিদসকলে শিকন পৰিঘটনাৰ সঠিক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ বিভিন্ন ধৰণৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলাইছে আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে শিকনৰ বিভিন্ন তত্ত্ব বিকশিত হৈছে। প্ৰতিটো তত্ত্বই নিজ নিজ পদ্ধতিগত জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰৰ যোগেদি শিকন প্ৰক্ৰিয়া আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিছে। এই তত্ত্বসমূহে শিকনৰ বিস্তৃত নীতি আৰু কৌশলসমূহক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ব্যাপক প্ৰযোজ্যতা থকা শিকনৰ নীতি আৰু নিয়মবোৰ এই তত্ত্বসমূহৰ পৰাই লোৱা হৈছে। আন অৰ্থাৎ, এই তত্ত্বসমূহে শিকনৰ বিভিন্ন পদ্ধতি উত্থাপন কৰাৰ লগতে শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীসকলক ফলপ্ৰসূ শিকনৰ সঠিক পদ্ধতি ক্ষেপ অৱলম্বনৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়।

আধুনিক শিকন তত্ত্বসমূহক দুটা বহল ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। ভাগ দুটা হ'ল -

(ক) উদ্দীপক প্ৰক্ৰিয়া সংযোজিত তত্ত্ব

(খ) গেষ্টাল্ট, সমগ্ৰতাবাদ অথবা জ্ঞানমূলক তত্ত্ব।

প্ৰথমটোৱে উদ্দীপকৰ লগত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সংযোগৰ ফলস্বৰূপে শিক্ষাৰ্থীৰ আচৰণ পৰিৱৰ্তন হোৱা প্ৰক্ৰিয়াস্বৰূপে শিকনৰ ব্যাখ্যা অগবঢ়ায়। এনেধৰণৰ তত্ত্বসমূহৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষকসকল হ'ল- এডৱাৰ্ড লী থৰ্নডাইক (১৮৭৪-১৯৩৫); জন. বি. ৱাটচন (১৮৭৮-১৯৫৮) আৰু আইভান পেট্ৰ'ভিচ পেভ্লভ্ (১৮৪৯-১৯৩৫)। থৰ্নডাইকে প্ৰচাৰ কৰা ধাৰণা অথবা পদ্ধতিসমূহক সংযোগবাদ, ৱাটচন আৰু পেভলভে উপস্থাপন কৰা পদ্ধতিবোৰক অনুবন্ধনবাদ বুলি কোৱা হয়।

দ্বিতীয়ভাগৰ তত্ত্বসমূহে শিকনক শিকাৰ পৰিৱেশ আৰু শিক্ষাৰ্থী ক্ষেত্ৰখনৰ গতিপথ সংবেধন আদিত হোৱা পৰিৱৰ্তন হিচাপে গণ্য কৰে। এই তত্ত্বসমূহে শিকন প্ৰক্ৰিয়াত উদ্দেশ্য, অন্তৰ্দৰ্শন আৰু বুজাপৰা আদিৰ ভূমিকাক গুৰুত্ব দিয়ে। এইধৰণৰ তত্ত্বসমূহৰ মূল পৃষ্ঠপোষকসকল হৈছে - মেক্স ৱাৰ্থিয়াৰ, উলফ্গেংগ কহ্লাৰ, কাৰ্ট কাফ্কা আৰু কাৰ্ট লিউইন। এই তত্ত্বসমূহে পৃষ্ঠপোষকসকলৰ শিকনৰ প্ৰক্ৰিয়া তথা ইয়াৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে থকা ব্যক্তিগত মতামতৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ইয়াৰে কোনো এটা তত্ত্বকে শিকনৰ পৰিঘটনাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সকলো দিশৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বুলি ক'ব নোৱাৰি। প্ৰতিটো তত্ত্বই শিকনৰ কেৱল আংশিক বৰ্ণনাহে দিয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা তত্ত্বই কোনো এক পৰিস্থিতিক শিকন প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবে উপযুক্ত বুলি কয় আৰু অন্য তত্ত্ব এটাই আন এক পৰিস্থিতিক ভাল বুলিব পাৰি। সেয়েহে, কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্বৰ কাৰ্যকৰী জ্ঞান থকাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। তলত এনে দুটামান তত্ত্বৰ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল-

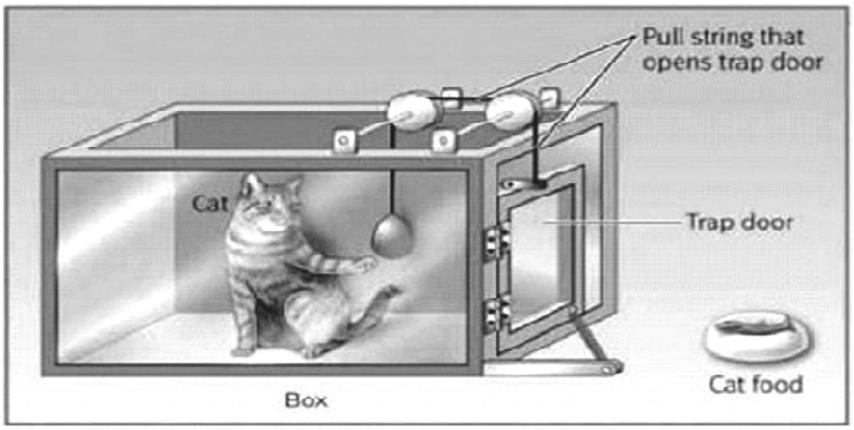
৩.৬.১ থর্নডাউকৰ সংযোগবাদ তত্ত্ব বা প্রচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্ব

ই. এল. থর্নডাইক (১৮৭৪-১৯৪৯) হ'ল সংযোগবাদ তত্ত্ব অথবা প্রচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্বৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষক। থর্নডাইকে কোৱা শিকনৰ ভিত্তি হৈছে ইন্দ্রিয় সংবেদন আৰু কার্যৰ অনুভূতিৰ মাজত থকা সম্পর্ক। এই সম্পর্ক স্থাপনকেই সংযোগ অথবা বন্ধন বুলি জনা যায়। এই বন্ধন অথবা সংযোগবোৰ সৃষ্টিৰ সময়ত শক্তিশালী অথবা দুর্বল হৈ পৰে। এই তত্ত্বটোক বন্ধন মনোবিজ্ঞান অথবা কেৱল সংযোগবাদ বুলি কোৱা হয়। উদ্দীপক আৰু প্রতিক্রিয়া ধৰা পেলাব পৰা শিকনক বিশ্বাস কৰে বাবে ইয়াক শিকনৰ এছ. আৰ. মনোবিজ্ঞান বুলিও কোৱা হয়। থর্নডাইকে ইয়াক নির্বাচন আৰু সংযোগৰ দ্বাৰা শিকন বুলি কৈছিল। ইয়াক প্রচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্ব বুলিও জনা যায়। কাৰণ, ই আকস্মিক পুনৰাবৃত্তিৰ যোগেদি শিকন সম্ভৱ হয় বুসি বিশ্বাস কৰে।

থর্নডাইকে এই তত্ত্বটো মেকুৰী, কুকুৰা, মাছ, বান্দৰ আৰু এন্দুৰৰ ওপৰত চলোৱা পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ভিত্তিত আগবঢ়াইছিল। তেওঁ বিভিন্ন শিকন পৰিৱেশত প্রাণীবোৰক ৰাখি যথেষ্ট সাৱধানতাৰে সিহঁতৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। এই পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাসমূহৰ জৰিয়তে তেওঁ কিছুমান নীতি বিকশিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল তেওঁৰ সংযোগবাদ তত্ত্ব অথবা প্রচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্বৰ এনেকৈয়ে বিকাশ ঘটিছিল। থর্নডাইকে জীৱ-জন্তুবোৰৰ ওপৰত চলোৱা পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাবোৰ যথেষ্ট মনোগ্রাহী। তলত উদাহৰণৰ বাবে আমি তেওঁৰ দুটা পৰীক্ষা বর্ণনা কৰিছোঁ ঃ

- থর্নডাইকে এটা ভোকাতুৰ মেকুৰীক এটা বিশেষভাৱে নির্মিত পিঞ্জৰাত বন্ধ কৰি ৰাখিছিল। তাৰপৰা বাহিৰ ওলোৱাৰ বাবে কেৱল মাত্র এখন দুৱাৰ আছিল। খিলি শূক এটা সঠিকভাৱে হেঁচা মাৰি ধৰিহে দুৱাৰখন খুলিব পৰা গৈছিল। পিঞ্জৰাটোৰ বাহিৰত এটা মাছ ৰখা গৈছিল। মাছটোৰ গোন্ধে ভোকাতুৰ মেকুৰীটোৰ বাবে পিঞ্জৰাৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই অহাৰ এক শক্তিশালী অনুপ্রেৰণাৰ কাম কৰিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে মেকুৰীটোৱে পিঞ্জৰাটোৰ পৰা বাহিৰলৈ আহিবলৈ সকলোধৰণৰ প্রচেষ্টা চলাইছিল। থর্নডাইকে নিজেই পৰিস্থিতিটো এনেদৰে বর্ণনা কৰিছিল- মেকুৰীটোৱে প্রতিবাৰে দুৱাৰখন খুলিবলৈ যত্ন কৰোঁতে চেপি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, ই দুৱাৰখনত নখেৰে আঁচোৰাৰ লগতে কামোৰে, দুৱাৰখনত খুন্দিয়াই- ভুকুৱাই বাহিৰ ওলাবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু য'তে ত'তে নখেৰে আঁচোৰে। এনেদৰে মেকুৰীটোৱে পিঞ্জৰাৰ ভিতৰত ঘূৰি ফুৰিছিল। এনেদৰে চেষ্টা কৰি থকাৰ সময়তে আকস্মিকভাৱে খিলিটো খোল খাই গৈছিল। মেকুৰীটো বাহিৰলৈ ওলাই আহিছিল আৰু মাছটো খাইছিল।
- অন্য এক প্রচেষ্টাত এই প্রক্রিয়াটোৰ পুনৰাবৃত্তি কৰা হৈছিল। মেকুৰীটোক ভোকত ৰখা হৈছিল আৰু পুনৰ একেটা পিঞ্জৰাৰ ভিতৰত সুমুৱাই ৰখা হৈছিল। মাছৰ

গোন্ধে মেকুৰীটোক বাহিৰলৈ ওলাবলৈ পুনৰবাৰ প্ৰেৰণা যোগাইছিল। আগৰবাৰৰ দৰে ইনানা বিক্ষিপ্ত আচৰণ কৰাৰ লগতে বিভিন্ন প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। কিন্তু এইবাৰ মেকুৰীটোক দুৱাৰ খুলি বাহিৰলৈ ওলাই আহিবলৈ কম সময়ৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। এই পুনঃপ্ৰচেষ্টাত ভুল অথবা অশুদ্ধ প্ৰতিক্ৰিয়া, যেনে - কামোৰা, আঁচোৰা আৰু অপ্ৰয়োজনীয় আচৰণ ক্ৰমে কমি আহিছিল আৰু মেকুৰীটোৱে কম সময়ৰ ভিতৰতে বাহিৰলৈ ওলাই আহিবলৈ সক্ষম হৈছিল পৰৱৰ্তী পৰ্যায়বোৰত মেকুৰীটোৱে পিঞ্জৰাত সুমুৱাই দিয়াৰ লগে লগে খিলি খুলিব পৰা ৰছীডাল টানি দুৱাৰখন খুলিব পাৰিছিল। এনেদৰে মেকুৰীটোৱে পৰ্যায়ক্ৰমে সহজে দুৱাৰ খোলাৰ কৌশল আয়ত্ব কৰিলে।

প্ৰচেষ্টা আৰু শিকনৰ বিশ্লেষণৰ পৰা তলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বাহিৰ কৰা হৈছে -

- যেতিয়া অনুপ্ৰেৰণা অথবা অভিপ্ৰায় থাকে, তেতিয়া শিকন সম্ভৱ হয়। এই পৰীক্ষাটোত মেকুৰীটো যিহেতু ভোকাতুৰ অৱস্থাত আছিল, গতিকে তাৰ অভিপ্ৰায় আছিল বাহিৰলৈ ওলাই আহিবলৈ শিকাৰ জৰিয়তে খাদ্যবস্তু লাভ কৰা।
- শিকন অভিজ্ঞতা আহৰণত জীৱই বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদৰ্শন কৰে। মেকুৰীটোৱে জপিওৱা, আঁচোৰা, চাৰিওফালে ঘূৰা, ভুকুওৱা আৰু ঠেলা আদি প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।
- কিছুমান প্ৰতিক্ৰিয়াই শিকনত সন্তোষজনক প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে সহায় কৰে। এইবোৰক সন্তোষজনক প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে জনা যায়। মেকুৰীটোৱে তাঁৰ অথবা ৰছীডাল টনা প্ৰতিক্ৰিয়াটো সন্তোষজনক আছিল। কিছুমান প্ৰতিক্ৰিয়াই লক্ষ্যত উপনীত হোৱাত সহায় কৰিব নোৱাৰে। এইবোৰক বিৰক্তিকৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে জনা যায়। মেকুৰীটোৰ ক্ষেত্ৰত জপিওৱা, ভুকুওৱা, আঁচোৰা আৰু ঘূৰি ফুৰা আদি বিৰক্তিকৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আছিল।
- সন্তোষজনক প্ৰতিক্ৰিয়াই ব্যক্তিক ভালদৰে শিকাৰ সুযোগ দি নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্যত

উপনীত হোৱাত সহায় কৰে।

- শিকন কার্যত বিৰক্তিকৰ প্রতিক্রিয়া ক্রমে হ্রাস পায়। কাৰণ এইবোৰে শিক্ষার্থীক লক্ষ্যত উপনীত কৰাব নোৱাৰে।

পৰীক্ষাটোৱে শিকন প্রক্রিয়াত নিম্নলিখিত স্তৰসমূহৰ অস্তিত্ব প্রমাণিত কৰিছেঃ

অনুপ্রেৰণা ঃ এই পৰীক্ষাটোত মেকুৰীটো ভোকত আছিল বাবে আৱশ্যকীয় অনুপ্রেৰণাৰ যোগান ধৰিছিল খাদ্যৰ দৃশ্যই।

লক্ষ্য ঃ বাকচটোৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই আহি খাদ্য লাভ কৰাটো আছিল মেকুৰীটোৰ লক্ষ্য।

অৱৰুদ্ধকৰণ ঃ মেকুৰীটোক বন্ধ দুৱাৰৰ বাকচ এটাত আৱদ্ধ কৰি ৰখা হৈছিল।

বিক্ষিপ্ত গতিবিধি ঃ মেকুৰীটোৱে বাকচটোৰ পৰা ওলাই আহিবলৈ অহৰহ চেষ্টা কৰিছিল।

আকস্মিক সফলতাৰ সুযোগ ঃ মেকুৰীটোৱে তাৰ প্রচেষ্টা আৰু বিক্ষিপ্ত গতিবিধিৰ বাবে আকস্মিকভাৱে দুৱাৰখন খুলিবলৈ সফল হৈছিল।

সঠিক গতিবিধিৰ নির্বাচন ঃ মেকুৰীটোৱে ক্রমে বিক্ষিপ্ত গতিবিধিৰ মাজৰপৰা ৰছীডালত টান মাৰিবলৈ সঠিক উপায় বাছি লৈছিল।

স্থায়ীকৰণ ঃ অৱশেষত মেকুৰীটোৱে ভুল প্রতিক্রিয়াসমূহ বর্জন আৰু শুদ্ধ তথা প্রয়োজনীয় প্রতিক্রিয়াসমূহ স্থায়ীকৰণৰ যোগেদি দুৱাৰখন খোলাৰ সঠিক পথ বাছি উলিয়াবলৈ শিকিছিল।

থর্নডাইকে তেওঁৰ পৰীক্ষাটোক মেকুৰীৰ প্রচেষ্টা আৰু ভুল শিকন বুলি নামকৰণ কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল যে শিকন প্রচেষ্টা ভুলৰ যোগেদি শুদ্ধ প্রতিক্রিয়াৰ নির্বাচন আৰু স্থায়ীকৰণ তথা অশুদ্ধ নাইবা ভুল প্রতিক্রিয়া বর্জনৰ বাহিৰে একো নহয়। শুদ্ধ তথা সঠিক সমাধানৰ পথ বাছি উলিয়াবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে মেকুৰীটোৱে বহুতো অসাৰ প্রয়াস কৰিছিল। অর্থাৎ, ই সফলতা লাভ কৰাৰ আগলৈকে ভুলৰ উপৰি ভুল কৰিছিল। পৰৱর্তী প্রচেষ্টাসমূহত মেকুৰীটোৱে ভুল উপায়বোৰ এৰাই চলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল আৰু দুৱাৰখন খোলাৰ সঠিক পদ্ধতিটোৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিছিল। থর্নডাইকে ইয়াক 'নির্বাচন আৰু সংযোগৰ দ্বাৰা শিকন' বুলি অভিহিত কৰিছিল। এনে শিকনে ই সঠিক প্রতিক্রিয়া নির্বাচনৰ সুযোগ প্রদান কৰে আৰু সেইবোৰক শুদ্ধ তথা সঠিক উদ্দীপকৰ লগত সংযুক্ত কৰে। থর্নডাইকে লিখিছিল, "শিকন হৈছে সংযোজন। মনটো হৈছে ব্যক্তিৰ সংযোগ ব্যৱস্থা। উদ্দীপক আৰু প্রতিক্রিয়াৰ মাজত স্নায়ুতন্ত্রৰ সংযোগ গঠনৰ ফলত শিকন হয়।"

পিঞ্জৰাত ৩ ৰ পৰা ১৯ মাহ বয়সৰ 12 টা মেকুৰীৰ আচৰণৰ আৱদ্ধ বর্ণনাটো থর্নডাইকৰ *Animal Intelligence (1901)* শীর্ষক গ্রন্থখনৰ পৰা উদ্ধৃত কৰা হৈছে। বাকচটোত ভৰোৱাৰ সময়ত মেকুৰীবোৰে অস্বস্তি আৰু পলায়নৰ স্পষ্ট ইচ্ছা দেখুৱাব।

প্ৰতিবাৰে দুৱাৰখন খুলিবলৈ যত্ন কৰোঁতে হেঁচি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। নিজৰ দেহত আৰু দুৱাৰখনত নখেৰে আঁচোৱাৰ লগতে কামোৰে। দুৱাৰখনত খুন্দিয়াই- ভুকুৱাই ওলাবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু য'তে -ত'তে নখেৰে আঁচোৰে। যেতিয়া কোনো ঢিলা আৰু লৰচৰ কৰা বস্তুত আঘাত কৰে তেতিয়াও মেকুৰীবোৰে নিজৰ প্ৰচেষ্টা অব্যাহত ৰাখে। সিহঁতে বাকচৰ ভিতৰৰ বস্তুবোৰত নখ মাৰিব পাৰে। মেকুৰীবোৰে বাহিৰত থকা খাদ্যৰ প্ৰতি বৰ বেছি গুৰুত্ব নিদিয়ে, কেৱল বন্দীত্বৰ পৰা পলায়ন কৰিবলৈ প্ৰবৃত্তিগতভাৱে চেষ্টা কৰা যেন লাগে। সিহঁতে যি শক্তিৰে সংগ্ৰাম কৰে সেয়া অসাধাৰণ। আঠ অথবা দহ মিনিটৰ বাবে সিহঁতে অবিৰাম নখ মাৰিব, কামুৰিব আৰু দুৱাৰখন চেপি ধৰিব। আৱেগিক সংগ্ৰামেৰে গোটেই বাকচটোতেই নখেৰে আঁচুৰ থকা মেকুৰীবোৰৰ কোনোবাটোৱে হয়তো দুৱাৰখন খুলিবলৈ ৰছীডালত নখ মাৰিব আৰু ক্ৰমে সকলো অসফল আৱেগ সফল হোৱাৰ আনন্দত বৰ্জন কৰিব। বহুবাৰ প্ৰচেষ্টা কৰাৰ অন্তত মেকুৰীবোৰক বাকচত ভৰোৱাৰ লগে লগে ৰছীডালত নিৰ্দিষ্ট ধৰণে টানিবলৈ শিকিব।

পৰীক্ষাসমূহক ভিত্তি কৰি, থৰ্নডাইকে তলত দিয়া শিকন নীতিসমূহৰ অৱতাৰণা কৰিছিল ঃ

- **প্ৰস্তুতিৰ নীতি ঃ** এই নীতি মতে, 'যেতিয়া কোনো সংযোগ ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈ থাকে, তেনে অৱস্থাত ক্ৰিয়াকৰণে শিক্ষার্থীক সন্তুষ্টি দিয়ে আৰু ক্ৰিয়া কৰিবলৈ নাপালে অসন্তুষ্ট হয়। যেতিয়া সংযোগ ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈ নাথাকে, তেনে অৱস্থাত শিক্ষার্থীক ক্ৰিয়া কৰিবলৈ দিলে অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি হয়।' এই নীতিয়ে শিকন প্ৰক্ৰিয়াত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ শিক্ষার্থীয়ে প্ৰদৰ্শন কৰা অনাস্থাৰ ইংগিত দিয়ে। থৰ্নডাইকৰ মতে প্ৰস্তুতি হৈছে কার্য সম্পাদনৰ বাবে কৰা পৰিকল্পনা। প্ৰস্তুতি পৰিপক্কতা প্ৰাপ্তিৰ লগে লগে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে নাহে। ই হৈছে প্ৰস্তুতিমূলক সামঞ্জস্য স্থাপনৰ নীতি, বৃদ্ধি সম্পৰ্কীয় নীতি নহয়। থৰ্নডাইকে বিশেষ সংযোগ অথবা বন্ধন স্থাপনৰ লগত জড়িত স্নায়ুকোষ আৰু ছাইনাপ্সবোৰক স্নায়ৱিক উত্তেজনাৰ বাহক হিচাপে অভিহিত কৰিছিল।
- **শৈক্ষিক তাৎপর্য ঃ** শিক্ষকে শিক্ষার্থীৰ মনক জ্ঞান অর্জন কৌশল আয়ত্বকৰণ আৰু নতুন কথা গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ প্ৰস্তুত কৰা উচিত। তেওঁ শিক্ষার্থীক এনেধৰণৰ অভিজ্ঞতা লাভৰ সুযোগ দিয়া উচিত য'ত তেওঁলোকে স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰিব পাৰে। তেওঁ শিক্ষার্থীৰ অভিজ্ঞতাসমূহক তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ সৈতে সংযোগ কৰাৰ সামৰ্থক সমৃদ্ধ কৰা উচিত। শিকনক সৰলৰ পৰা জটিলতাৰ পর্যায়লৈ যোৱাটো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ নীতি। শিক্ষার্থীৰ শিকিবলৈ থকা প্ৰস্তুতিৰ বিষয়ে জানিবলৈ তেওঁলোকৰ প্ৰৱণতা পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰি।

- **ফলাফলৰ নীতি ঃ** এই নীতি মতে, 'একে পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি দিয়া কেইবাটাও সঁহাৰিৰ ভিতৰত যিবোৰৰ পৰা জীৱই সন্তুষ্টি লাভ কৰে, সেইবোৰ অন্যান্য পৰিস্থিতিৰ সমান হ'লে, জীৱ পৰিস্থিতিৰ সৈতে অধিক দৃঢ়ভাৱে জড়িত হ'ব। যদি ইয়াৰ পুনৰাবৃত্তি হয়, তেন্তে যদি সেই পৰিস্থিতিৰসমূহৰ পুনৰাবৃত্তি হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক। যিবোৰৰ পৰা জীৱৰ অস্বস্তি পায়, সেইবোৰ আন কথা সমান হ'লেও, সেই পৰিস্থিতিৰ সৈতে জীৱক সংযোগ দুৰ্বল হৈ পৰিব। এইবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি সম্ভাৱনা কম হ'ব। যিমানেই সন্তুষ্টি নাইবা অস্বস্তি বাঢ়িব, সিমানেই বান্ধোন অধিক সুদৃঢ় অথবা দুৰ্বল হৈ যাব।'

  থৰ্নডাইকে সন্তুষ্টি আৰু অস্বস্তিৰ অৰ্থ এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছে- সন্তুষ্টিদায়ক অৱস্থাক বুলিলে এনে অৱস্থা বুজোৱা হয়, যিটো জীৱই এৰাই চলিবলৈ একো নকৰে। প্ৰায়েই এনেধৰণৰ কাম কৰে যাৰ দ্বাৰা ইয়াক লাভ পাৰি আৰু সংৰক্ষণ কৰিব পাৰি। অস্বস্তিকৰ অথবা বিৰক্তদায়ক অৱস্থা বুলিলে এনে অৱস্থাক বুজা যায় যিবোৰক প্ৰাণীয়ে সাধাৰণতে এৰাই চলে আৰু পৰিত্যাগ কৰে।

- **শৈক্ষিক তাৎপৰ্য ঃ** শ্ৰেণীকোঠাত এক আনন্দদায়ক পৰিৱেশ থাকিব লাগে। শিক্ষকগৰাকী সহানুভূতিশীল কিন্তু দৃঢ় হ'ব লাগে। তেওঁ নিজেই নিজৰ কাম উপভোগ কৰা উচিত। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক প্ৰদান কৰা অভিজ্ঞতাসমূহ সন্তোষজনক আৰু অৰ্থপূৰ্ণ হ'ব লাগে। সেইসমূহক বৰ্ধিত কঠিনতাৰ ক্ৰমত সংগঠিত কৰিব লাগে। দৃশ্য-শ্ৰাব্য সামগ্ৰীৰ ব্যৱহাৰকে ধৰি বিভিন্ন আকৰ্ষণীয় ৰূপত শিকন সামগ্ৰীসমূহ প্ৰদান কৰিব লাগে। সহজ ভাষাত, ফলাফলৰ নীতিৰ অৰ্থ এয়ে যে ফলাফলৰ সন্তুষ্টিয়ে শিকন ভালদৰে সংঘটিত হোৱাত সহায় কৰে আৰু শিক্ষাৰ্থীয়ে ইয়াৰ পৰা আনন্দ লাভ কৰে। যেতিয়া এটি শিশু বিফলতাৰ সন্মুখীন হয় অথবা অসন্তুষ্টি লাভ কৰে, তেনে পৰিস্থিতিত শিকনৰ প্ৰগতি ৰুদ্ধ হৈ যায়। সকলোধৰণৰ আনন্দদায়ক অভিজ্ঞতাৰ এক স্থায়ী প্ৰভাৱ থাকে আৰু দীঘলীয়া সময় ধৰি মনত ৰখা হয়। এনে অভিজ্ঞতা, বিৰক্তিদায়ক অভিজ্ঞতাসমূহক সোনকালে পাহৰি যোৱা হয়। সেয়েহে, কোনো শিকনৰ ফলস্বৰূপে লাভ কৰা সন্তুষ্টি অথবা অসন্তুষ্টি, আনন্দ অথবা দুখ আদিয়ে সেই শিকনৰ ফলপ্ৰসূতাৰ মাত্ৰা সুনিশ্চিত কৰে।

- **অনুশীলন অথবা পুনৰাবৃত্তিৰ নীতি ঃ** এই নীতি অনুসৰি 'কোনো পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি যিকোনো সঁহাৰি আন কথাবোৰৰ সমান হ'লেও সেই পৰিস্থিতিৰ সৈতে কিমানবাৰ তেনে সঁহাৰি জড়িত হৈ আছে তাৰ সংযোগ গড় শক্তি আৰু সময়ৰ অনুপাতে সঁহাৰিটো পৰিস্থিতিৰ সৈতে অধিক শক্তিশালীভাৱে জড়িত হ'ব।' এই নীতি মতে যিমানেই উদ্দীপক প্ৰৰোচিত প্ৰক্ৰিয়াৰ পুনৰাবৃত্তি হয়, সিমানেই বেছি দিন ইয়াক ধৰি ৰখা সম্ভৱপৰ হ'ব। এই নীতিয়ে কৈছে যে, অন্যান্য কথা

সমান হ'লে অনুশীলনে পৰিস্থিতি আৰু সঁহাৰিৰ মাজৰ বন্ধন শক্তিশালী কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে অনুশীলনৰ অভাৱে বন্ধনটো দুৰ্বল কৰি তোলে। অনুশীলনৰ নীতিক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি -

১) ব্যৱহাৰৰ নীতি আৰু ২) অব্যৱহাৰৰ নীতি।

ব্যৱহাৰৰ নীতিৰ অর্থ হৈছে 'অন্য সকলো অৱস্থা একে থাকিলে, এটা উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত পৰিৱৰ্তনীয় বন্ধন স্থাপনৰ পাছত যদি তাক বাৰে বাৰে চৰ্চা কৰা হয়, তেন্তে সেই সংযোগ শক্তি বৃদ্ধি হয়।'

অব্যৱহাৰৰ নীতিৰ অর্থ এয়ে যে কোনো পৰিৱৰ্তনশীল উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত বন্ধন স্থাপন হোৱাৰ পাছত যদি বহুদিন চৰ্চা কৰা নহয়, তেন্তে সেই বন্ধন শিথিল হয়।

শৈক্ষিক তাৎপর্য ঃ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে শ্ৰেণীকোঠাত লাভ কৰা অভিজ্ঞতাসমূহ ব্যৱহাৰ আৰু পুনৰাবৃত্তি কৰিবলৈ যিমান পাৰি সিমান সুযোগ প্ৰদান কৰিব লাগে। অনুশীলনে উদ্দীপক আৰু সঁহাৰিৰ মাজৰ বন্ধন শক্তিশালী কৰে। পাঠৰ পর্যালোচনাই সংযোগ ৰক্ষা কৰে।

- **গৌণ নীতিসমূহ ঃ** ওপৰত ব্যাখ্যা কৰা তিনিটা নীতিৰ উপৰি থর্নডাইকে তলৰ দিয়া গৌণ নীতিসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছিল।
- **বহু বিকল্প প্ৰতিক্ৰিয়া নীতি ঃ** প্ৰাণীয়ে নতুন পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হ'লে সঠিক প্ৰতিক্ৰিয়াত উপনীত হোৱাৰ পূৰ্বে বিভিন্ন ধৰণেৰে প্ৰতিক্ৰিয়া অথবা সহাঁৰি প্ৰকাশ কৰে।
- **মনোবৃত্তি নীতি ঃ** শিক্ষার্থীয়ে কোনো কাম তেতিয়াহে ভালদৰে সম্পন্ন কৰে যেতিয়া তেওঁ ইয়াৰ বাবে মনোভাৱ অথবা মনোবৃত্তি নির্ধাৰণ কৰি লয়।
- **উপাদানৰ প্ৰাধান্যতা ঃ** শিক্ষার্থীয়ে পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি নির্বাচিত প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদান কৰে। তেওঁ নিজৰ অন্তর্দৃষ্টি ব্যৱহাৰ কৰি, এটা পৰিস্থিতিৰ প্ৰধান উপাদানসমূহ নির্বাচন কৰে আৰু সেই উপাদানসমূহক সঁহাৰিৰ ভিত্তি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে।
- **সাদৃশ্য ঃ** জীৱই পূৰ্বতে একেধৰণৰ পৰিস্থিতিত প্ৰদর্শন কৰা সঁহাৰিৰ ভিত্তিত নতুন পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া আগবঢ়ায়। তেওঁ তুলনা অথবা সাদৃশ্যৰ দ্বাৰা প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰে।
- **অনুষংগমূলক স্থানান্তৰ ঃ** এই নীতি অনুসৰি আমি শিক্ষার্থীৰ পৰা তেওঁ সংবেদনশীলভাৱে জড়িত যিকোনো পৰিস্থিতিৰ প্ৰতিক্ৰিয়া লাভ কৰিব পাৰোঁ, যদিহে তেওঁ পৰিস্থিতি সন্দর্ভত প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম।
- **মেৰুত্বৰ নীতি ঃ** এই নীতি অনুসাৰে সংযোগসমূহে বিপৰীত দিশতকৈ যিটো দিশত প্ৰথমে গঢ় লৈছিল, সেই দিশত অধিক সহজে কাম কৰে।
- **থর্নডাইকৰ শিকন তত্ত্ব আৰু নীতিসমূহৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য ঃ** থর্নডাইকৰ প্ৰচেষ্টা

আৰু ভুল তত্ত্বৰ লগতে আৰু শিকন নীতিসমূহৰ যথেষ্ট শৈক্ষিক তাৎপর্য আছে। থর্নডাইকৰ তত্ত্বসমূহে শিকনক উদ্দেশ্যপ্রণোদিত আৰু লক্ষ্যমুখী কৰি তুলিছে। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে শিক্ষা তথা জ্ঞানৰ জগতখনলৈ অহা বিভিন্ন নতুনত্ব অথবা আৱিষ্কাৰৰ মূলতে হ'ল প্রচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতি অৱশ্যে। একে সময়তে এইটোও ক'ব লাগিব যে মানুহৰ ক্ষেত্রত প্রচেষ্টা আৰু ভুলত সদায় চিন্তা আৰু বুজাবুজি যুক্ত হৈ থাকে। প্রচেষ্টা আৰু ভুলক অন্তর্দৃষ্টিৰ সৈতে সংযুক্ত কৰি শিকন প্রক্রিয়াটো অধিক ফলপ্রসূ কৰি তুলিব পৰা যায়।

তাৎপর্যসমূহ ঃ

- থর্নডাইকৰ মতে প্রস্তুতি হৈছে কার্যৰ আয়োজন। ই শিকনৰ বাবে অতি প্রয়োজনীয়। যদি শিশু এটি শিকনৰ বাবে সাজু, তেন্তে ই শিকিবলৈ সাজু নোহোৱা সকলতকৈ সোনকালে, ফলপ্রসূভাৱে আৰু অধিক সন্তুষ্টিৰে শিকে। তেওঁৰ মতে শিশুটিয়ে শিকিবলৈ সাজু থকালৈকে শিকিবলৈ বাধ্য কৰাব লাগে আৰু যদি শিশুটিয়ে ইতিমধ্যে শিকিবলৈ সাজু হৈছে তেন্তে শিকন অভিজ্ঞতা প্রদানৰ কোনো সুযোগ হেৰুৱাব নালাগে। শিকনীয় পৰিস্থিতি আৰু শিক্ষার্থীৰ মনৰ অৱস্থা সম্পর্কীয় সঠিক গতিবিধিসমূহ ভালদৰে চিনাক্ত কৰিব লাগে আৰু শিক্ষকে এই জ্ঞানৰ সর্বোচ্চ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। তেওঁ শিক্ষার্থীৰ মনোযোগ, আগ্রহ আৰু কৌতুহল জগাই তোলাৰ জৰিয়তে শিক্ষার্থীসকলক অনুপ্রাণিত কৰাৰ চেষ্টাও কৰিব লাগে।
- ফলাফলৰ নীতিয়ে শিকন প্রক্রিয়াত পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তিৰ ভূমিকাক গুৰুত্ব দিয়ে। কিছুমান শিকনৰ বাবে পুৰস্কাৰ পালে শিশু অধিক গভীৰভাৱে আৰু উৎসাহেৰে একেটা পথেৰে আগবাঢ়ি যাবলৈ অনুপ্রাণিত হয়। আনহাতে যিকোনো ধৰণৰ শাস্তিয়ে তেওঁক নিৰুৎসাহিত কৰাৰ লগতে শিকনৰ প্রতি অৰুচি আৰু বিক্ষিপ্ততাৰ সৃষ্টি কৰে।
- শিকন-শিক্ষণ প্রক্রিয়াত শিক্ষকৰ মূল কাম হ'ল, শিক্ষার্থীসকলে কি কি সাধাৰণীকৰণ আৰু নীতি আদি মনত ৰাখিবলৈ অথবা পাহৰিবলৈ ভাল পায় সেয়া বুজাৰ চেষ্টা কৰা। এইবোৰৰ সৈতে শিক্ষার্থীৰ, তেওঁ ..... সংযোগ শাক্তিশালী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। অনুশীলন, পুনৰাবৃত্তি আৰু পুৰস্কাৰৰ যোগেদি এই কামটো কৰিব পৰা যায়। পাহৰণিৰ বাবে অব্যৱহাৰৰ চর্চা আৰু বিৰক্তিকৰ উপাদান যুক্ত কৰি মনঃ সংযোগসমূহ দুর্বল কৰাৰ চেষ্টা কৰিব লাগে।

থর্নডাইকৰ তত্ত্ব আৰু নীতিসমূহে তলত দিয়া কথাবোৰ বুজায় ঃ

- কেৱল পুনৰাবৃত্তিৰ কোনো সুফল নাই। প্রতিক্রিয়াটো পুৰস্কৃত হ'লেহে পুনৰাবৃত্তি উপযোগী হৈ পৰে। এই ক্ষেত্রত পুনৰাবৃত্তিয়ে সংযোগবোৰ শক্তিশালী কৰে।
- পূর্ব অভিজ্ঞতাৰপৰা বুজাবুজি সৃষ্টি হয়। বুজাবুজিৰ বিকাশৰ আটাইতকৈ ভাল

উপায়টো হ'ল সেই বুজাবুজিৰ সৈতে খাপ খোৱা সংযোগৰ এটা গোট গঢ়ি তোলা।

- দুটা পৰিস্থিতিত একেধৰণৰ উপাদান থাকিলে শিকনৰ স্থানান্তৰ ঘটে।
- শাস্তিৰ সংশ্লিষ্ট দুর্বল প্রভাৱতকৈ পুৰস্কাৰৰ প্রভাৱ অধিক শক্তিশালী।
- অব্যৱহাৰৰ নীতিৰ ফলত পাহৰণি সংঘটিত হয়।
- শিশুক স্বতন্ত্রভাৱে কাম কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে।
- থর্নডাইকে শিকনৰ উন্নতি সাধনৰ বাবে পাঁচটা বিষয়ৰ পোষকতা কৰিছিল।

সেইকেইটা হ'ল -

(i) কামত আগ্রহ

(ii) উন্নতি সাধনত আগ্রহ

(iii) কামৰ গুৰুত্ব

(iv) দুঃসাহসিকতা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ থর্ণডাইকৰ মতে সন্তুষ্টি আৰু বিৰক্তি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ Animal Intelligence কিতাপখন কোনে লিখিছিল ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ অনুশীলনৰ নীতিৰ দুটা উপাংশৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰক।

.....

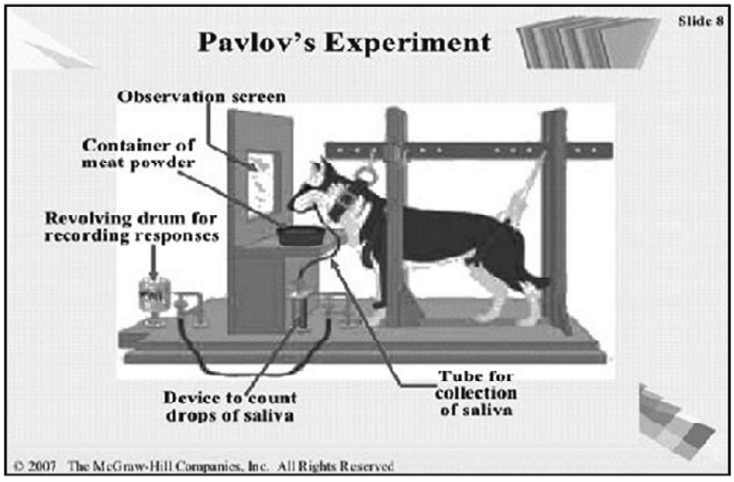
.....

৩.৬.২ পেভ্লভৰ প্রাচীন অনুবন্ধনবাদ তত্ত্ব

ৰাছিয়াৰ মনোবিদ আইভান পেভ্লভ্ (১৮৪৯-১৯৩৬) শিকনৰ প্রাচীন অনুবন্ধনবাদ তত্ত্বৰ মূল পৃষ্ঠপোষক। তেওঁ পাচন প্রক্রিয়াৰ ওপৰত কৰা গৱেষণাৰ বাবে ১৯০৪ চনত ন'বেল পুৰস্কাৰ লাভ কৰিছিল। তেওঁ মূলতঃ কুকুৰৰ লালটি নিঃসৰণ প্রক্রিয়া অধ্যয়ন কৰাত আগ্রহী আছিল। তেওঁৰ পৰীক্ষাসমূহৰ ফলাফল তথা তথ্যৰাজিয়ে শিকন জগতত এক বৈপ্লৱিক পৰিৱর্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। অনুবন্ধনবাদ হৈছে প্রাকৃতিক প্রতিক্রিয়াৰ সংশোধন। পেভ্লভে অনুবন্ধনবাদৰ জৰিয়তে পৰীক্ষা কৰা কুকুৰৰ আচৰণ সংশোধন কৰিছিল। শিক্ষার্থীৰ আচৰণ পৰিৱর্তন কৰিবলৈ প্রথমে কোনো বিশেষ উদ্দীপকৰ সৈতে জড়িত প্রক্রিয়া এটাক বেলেগ উদ্দীপকৰ দ্বাৰা উত্তেজিত কৰি লোৱা

হয়। পেভলভৰ দ্বাৰা চলোৱা প্ৰাচীন অনুবন্ধনবাদ পৰীক্ষাৰ জৰিয়তে অনুবন্ধনবাদৰ প্ৰক্ৰিয়াটো স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি।

পেভ্‌লভৰ পৰীক্ষা ঃ পেভ্‌লভে তেওঁৰ পৰীক্ষাত এটা ভোকাতুৰ কুকুৰক এটা ৰাতিৰ বাবে বান্ধি ৰাখিছিল। পাছত পৰীক্ষাৰ বাবে নির্দিষ্ট কৰি ৰখা পৰীক্ষা মেজতো কুকুৰটোক বান্ধি ৰাখিছিল। মেজখনত কিছুমান যান্ত্ৰিকভাৱে নিয়ন্ত্ৰিত সঁজুলি ৰখা হৈছিল। কুকুৰটোক আৰাম দিয়াৰ লগতে উদ্বিগ্নতাৰ কাৰকসমূহক যিমান পাৰি সিমান আঁতৰাবলৈ যত্ন কৰা হৈছিল। নিৰীক্ষকগৰাকীয়ে (পেভ্‌লভ) নিজকে কুকুৰটোৰ পৰা লুকুৱাই ৰাখিছিল যদিও কিছুমান দাপোণৰ সহায়ত তাৰ সকলো গতিবিধি লক্ষ্য কৰি আছিল।

স্বয়ংক্ৰিয় যন্ত্ৰৰ জৰিয়তে কুকুৰটোক খাদ্য আগবঢ়োৱাৰ লগে লগে এটা ঘণ্টা বাজি উঠিছিল। কুকুৰটোৱে খাদ্য দেখাৰ লগে লগে লালটি নিঃসৰণ কৰিছিল। লালটিখিনি এডাল নলীত সোমাছিল গৈছিল আৰু ইয়াক জোখা হৈছিল। এই পৰীক্ষাটো কেইদিনমান চলিছিল। এদিন ঘণ্টাটো বজোৱা হৈছিল যদিও কুকুৰটোক কোনো খাদ্য দিয়া হোৱা নাছিল। কুকুৰটোৱে তেতিয়াও লালটি নিঃসৰণ কৰিছিল। নিৰীক্ষণৰ পৰা গম পোৱা যে, কেইদিনমানৰ বাবে ঘণ্টা বজোৱাৰ লগে লগে ওলোৱা লালটিৰ পৰিমাণ একেই আছিল। প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ অর্থাৎ লালটি নিঃসৰণ কৰাৰ প্ৰকৃত উদ্দীপক হৈছে খাদ্যৰ দৃশ্য। কিন্তু ইয়াক এনেদৰে অনুবন্ধিত কৰা হৈছিল যে লালটি নিঃসৰণ লগত কোনো সম্বন্ধ নোহোৱা আন এটা উদ্দীপকে কুকুটোক উদ্দীপিত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।

খাদ্য হৈছে স্বাভাৱিক উদ্দীপক। ই কুকুৰক প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশৰ বাবে অনুপ্ৰাণিত কৰে। তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হ'ল লালটি নিঃসৰণ। ঘণ্টা বজোৱাটো হ'ল এক কৃত্ৰিম উদ্দীপক। ইয়াক অনুবন্ধিত উদ্দীপক বুলিও কোৱা হয়। ঘণ্টাটো বজাওঁতে কুকুৰটোৱে প্ৰকাশ কৰা প্ৰতিক্ৰিয়াক অনুবন্ধিত প্ৰতিক্ৰিয়া বুলি কোৱা হয়। সেয়েহে অনুবন্ধনবাদ হ'ল

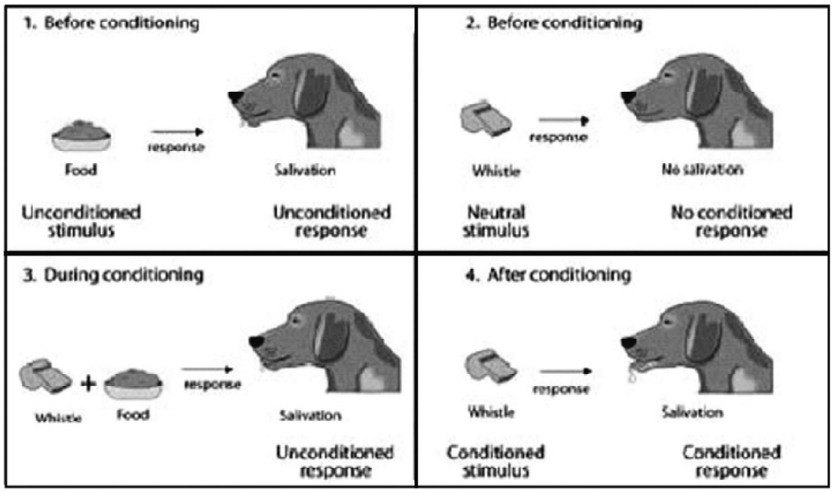
স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সংশোধন। ইয়াত ব্যৱহৃত সংক্ষিপ্তকৰণসমূহ হ'ল ঃ

NS ঃ Natural Stimulus (স্বাভাৱিক উদ্দীপক)

CS ঃ Conditionae Stimulus (অনুবন্ধিত উদ্দীপক)

NR ঃ Natural Response (স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া)

CR ঃ Conditioned Response (অনুবন্ধিত প্ৰতিক্ৰিয়া)

এই পৰীক্ষাটোত কুকুৰটোৱে ঘণ্টাৰ শব্দত লালটি নিঃসৰণ কৰিবলৈ শিকিলে। এনেধৰণৰ শিকনক অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিকন অথবা অনুবন্ধনবাদী শিকন বুলি নামকৰণ কৰা হৈছে।

পৰীক্ষার্থীৰ ওপৰত অতিৰিক্ত উদ্দীপকৰ প্ৰভাৱ কম কৰিবলৈ পৰীক্ষাটো এটা খিৰিকিবিহীন ধ্বনি-নিয়ন্ত্রিত কোঠাত কৰা হৈছিল।

লালটিৰ টোপালৰ সংখ্যাৰ লগতে ইয়াৰ মুঠ পৰিমাণ ঘন চেণ্টিমিটাৰত জুখিবলৈ এটা যন্ত্র ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

অনুবন্ধনবাদৰ নীতি ঃ পুনঃসংযোজনৰ অর্থ হৈছে অনুবন্ধনহীন উদ্দীপকক অনুসৰণ কৰা। অর্থাৎ, ঘণ্টা বজাৰ পাছত খাদ্য খাবলৈ পোৱা পেভ্লভে কৈছিল যে পুনঃসংযোজনে অনুবন্ধন হোৱাত সহায় কৰে। ঘণ্টাৰ সৈতে খাদ্য সংযোজন নকৰিলে কোনোধৰণৰ অনুবন্ধনৰ সৃষ্টি কৰিব পৰা নাযাব- সেয়াই হৈছে পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপক। এইটো শিশুৰ ক্ষেত্রতো প্রযোজ্য। শিশুটিয়ে সুন্দৰ প্রদর্শন আগবঢ়োৱাৰ বাবে তৎক্ষণাত পুৰস্কৃত কৰিলে তেনে শিকন অধিক ফলপ্রসূ হৈ পৰে। শিশুৰ আচৰণ শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ সৈতে অনুবন্ধিত হৈ থাকে। এটা অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকে সাধাৰণতে অনুপ্রেৰণা অথবা দুঃচিন্তা হ্রাস কৰে। সেয়েহে, পুনঃসংযোজন বা শক্তিদায়ক উদ্দীপকে প্রেৰণা বা দুঃচিন্তা হ্রাস কৰাকো বুজায়।

- **ক্রম আৰু সময়ৰ ব্যৱধানৰ নীতি ঃ** অনুবন্ধিত উদ্দীপক আৰু অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ উপস্থাপনৰ মাজত এক অনুকূল সময় থাকে। যদি এই অনুকূল সময়ত

কিবা পৰিৱৰ্তন হয়, অৰ্থাৎ ইয়াৰ বৃদ্ধি অথবা হ্ৰাস হয় তেন্তে কোনোধৰণৰ অনুবন্ধন নহ'ব আৰু সংযোগ গঠন কৰিব পৰা নাযাব।

- **উদ্দীপক সাধাৰণীকৰণৰ নীতি ঃ** এই নীতি অনুসৰি, যদি আমি এটা বস্তুৰ লগত অনুবন্ধিত হওঁ, অৰ্থাৎ এটা ঘণ্টাৰ সৈতে অনুবন্ধিত হওঁ, তেন্তে অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিকনৰ প্ৰথম পৰ্যায়ত, প্ৰকৃত অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ লগত সংগতি থকা বহুতো উদ্দীপকৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিম। অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ প্ৰতি এই প্ৰতিক্ৰিয়া আটাইতকৈ বেছি আৰু প্ৰকৃত উদ্দীপকৰ সৈতে কম সাদৃশ্য থকা উদ্দীপকৰ প্ৰতি এই প্ৰতিক্ৰিয়া কমি যোৱা দেখা যায়।
- **প্ৰভেদ নীতি ঃ** যেতিয়া দুটা উদ্দীপকক পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে পৃথক কৰিব পৰা যায়, তেতিয়া প্ৰাণীটোক ইয়াৰে যিকোনো এটাৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিবলৈ অনুবন্ধিত কৰিব পৰা যায়। এটা উদ্দীপকক নিয়মিতভাৱে শক্তিশালী আৰু আনটোক দুৰ্বল কৰি এই কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পৰা যায়। প্ৰাণীটোক দুয়োটা উদ্দীপকৰ প্ৰতি পৃথককৈ প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিবলৈ অনুবন্ধিত কৰিব পাৰি। অৱশ্যে ই প্ৰথমতে প্ৰায় একেধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়াই আগবঢ়াব। এনেদৰেই আমি চাহ আৰু কফিৰ প্ৰতি বিভিন্নধৰণে প্ৰতিক্ৰিয়া আগবঢ়াবলৈ শিকোঁ। কিন্তু, যদি প্ৰাণী এটাক অত্যধিক চাপ দিয়া হয়, তেন্তে ই পৰীক্ষামূলক স্নায়ুৰোগৰ সৃষ্টি কৰে। পৰীক্ষাকক্ষটোত যেতিয়া কুকুৰটোক দুটা অতি পাতল উপবৃত্তাকাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰূপণ কৰিবলৈ দিয়া হৈছিল, তেতিয়া ই ভুকিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হ'ল যে কেৱল নিৰ্বাচিত পুৰস্কাৰৰ যোগেদিহে কোনো এটা বিশেষ উদ্দীপকৰ প্ৰতি প্ৰকাশিত প্ৰতিক্ৰিয়া লাভ কৰিব পাৰি।
- **বিলুপ্তিৰ নীতি ঃ** যদি ঘণ্টা বজাৰ পাছত খাদ্য দিয়া নহয়, তেন্তে ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে কাৰ্যটোত কোনোধৰণৰ পুনঃসংযোজিত উদ্দীপক নাই। এসময়ত ই এনে এটা পৰ্যায় পাবগৈ যে ঘণ্টা বাজিলেও কুকুৰটোৱে লালটি নিঃসৰণ কৰাতো বন্ধ কৰি দিব। এই প্ৰক্ৰিয়াটোক বিলুপ্তিকৰণ বুলি কোৱা হয়। পেভ্‌লভে তেওঁৰ পৰীক্ষাবোৰত লক্ষ্য কৰিছিল যে যেতিয়া পৰীক্ষাৰ প্ৰচেষ্টাবোৰৰ মাজত ব্যৱধান বৃদ্ধি কৰা হয়, তেতিয়া প্ৰক্ৰিয়াটোৰ দ্ৰুতগতিত বিলুপ্তি ঘটে।
- **স্বতঃস্ফূৰ্ত পুনৰুদ্ধাৰৰ নীতি ঃ** এই নীতিৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি সময়ৰ ব্যৱধানৰ বাবে প্ৰক্ৰিয়া এটা সম্পূৰ্ণৰূপে বিলুপ্ত নহয়। কিন্তু অনুবন্ধিত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিবন্ধকতা দেখা যায়। যেতিয়া কুকুৰটোক পৰীক্ষামূলক ব্যৱস্থাৰ পৰা উলিয়াই অনা হৈছিল আৰু অলপ সময়ৰ ব্যৱধানত পুনৰবাৰ তাক পৰীক্ষাগৃহত সুমুৱাই দিয়া হৈছিল, তেতিয়া কুকুৰটোৱে গেছ নিৰ্গমনৰ দ্বাৰা অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া আগবঢ়াইছিল। এই প্ৰক্ৰিয়াটোক স্বতঃস্ফূৰ্ত পুনৰুদ্ধাৰৰ নীতি

বুলি কোৱা হয়।

প্রতিৰোধৰ নীতি ঃ প্রতিৰোধক এনে এক প্রক্রিয়া হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি য'ত কোনো উদ্দীপকে অন্যথা হ'বলগীয়া কোনো প্রতিক্রিয়াক বাধা প্রদান কৰে। পেভ্লভে দুইধৰণৰ প্রতিৰোধৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল ঃ

(ক) বাহ্যিক প্রতিৰোধ ঃ যেতিয়া কুকুৰটোক এবাৰ অনুবন্ধিত কৰা হ'ল, তেতিয়া কোনো অচিনাকি মানুহৰ উপস্থিতিত ই অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰা দেখা নগ'ল। আমি প্রায়েই এনেধৰণৰ ঘটনাৰ সন্মুখীন হওঁ। শিক্ষক-প্রশিক্ষার্থীসকলে তত্বাৱধায়কৰ উপস্থিতিত ভালদৰে প্রস্তুত কৰা পাঠাবোৰ প্রশংসনীয়ভাৱে উপস্থাপন কৰাত বিফল হোৱাটো ইয়াৰ উদাহৰণ।

(খ) আভ্যন্তৰীণ প্রতিৰোধ ঃ পেভ্লভে নিৰীক্ষণ কৰিছিল যে যদি কুকুৰটোক খাদ্য প্রদান নকৰাকৈ ৰাখি অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়া সম্পূর্ণৰূপে নাইকিয়া কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পিছত কুকুৰটোক ২৪ ঘণ্টাৰ বাবে জিৰণি দিয়া হয়, তেন্তে পুনৰ পৰীক্ষা কৰাৰ সময়ত অর্থাৎ অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়াই স্বতঃস্ফূর্তভাৱে পুনঃপ্রাপ্তি লাভ কৰা দেখা যাব। এই প্রতিক্রিয়া নিঃশেষকৰণে অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়াক স্থায়ীভাৱে দুর্বল অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়াৰ নকৰে। পেভ্লভে যুক্তি দিছিল যে স্বতঃস্ফূর্ত পুনঃপ্রাপ্তিয়ে প্রমাণ কৰা যে বিলুপ্তিয়ে শিকনৰ উদ্দীপক- প্রতিক্রিয়া (CR) ৰ সংযোগৰ প্রকৃত দুর্বলতাৰ প্রতিনিধিত্ব নকৰে। কিছুমান আভ্যন্তৰীণ প্রতিৰোধৰ প্রক্রিয়াই ইয়াক বাধা প্রদান কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, প্রাণীটোৰ শাৰীৰিক অৱস্থা অথবা অন্য কোনোধৰণৰ কামত পূর্বৰে পৰা ব্যস্ত থাকিলে প্রতিক্রিয়াৰ প্রকাশ বাধাপ্রাপ্ত হ'ব পাৰে।

- **উচ্চ ক্রমৰ অনুবন্ধনৰ নীতি ঃ** যেতিয়া কোনো কার্যক পূর্বৰ অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ ভিত্তিত এক নতুন উদ্দীপকৰ লগত অনুবন্ধন কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াক উচ্চ ক্রমৰ অনুবন্ধন বুলি অভিহিত কৰা হয়। এই প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা এটা উদ্দীপকৰ লগত অন্য এটা উদ্দীপকৰ সংযোগ ঘটাই অনুবন্ধন কৰিব পাৰি। যদি এই প্রক্রিয়া দীর্ঘদিন অব্যাহত ৰখা হয়, তেতিয়া অনুবন্ধনটো প্রক্রিয়া জটিল হৈ পৰে।
- **গৌণ শক্তিদায়ক উদ্দীপক ঃ** কেতিয়াবা গৌণ শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ প্রতিহে প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰা হয়। যেনে- খাদ্যই লালটি উলিওৱা কার্য। পুনৰাবৃত্তিমূলক উপস্থাপনৰ দ্বাৰা এই কথা বুজা গ'ল যে খাদ্যৰ দৃশ্যই লালটি ক্ষৰণত সহায় কৰে অথবা এক আংশিক প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰাত সহায় কৰিছিল। ইয়াক গৌণ শক্তিদায়ক উদ্দীপক বুলি কোৱা হয়। গৌণ শক্তিদায়ক উদ্দীপকে পৰৱর্তী সময়ত শিকন কার্যত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। প্রধানতঃ শিশুৰ শিকনৰ ক্ষেত্রত যেতিয়া পুৰস্কাৰটো এটা মৰমিয়াল উৎসাহৱর্দ্ধক শব্দ অথবা আন কোনো অনুপ্রেৰণাদায়ক ইংগিত হয়, তেতিয়া এই নীতিটোৰ বাবে

সুফলদায়ক শিকন ঘটে।

বয়স আৰু অনুবন্ধনৰ নীতি ঃ অনুবন্ধনৰ প্রক্রিয়াটো সকলো বয়সতে মূল্যৱান। কিন্তু আগতীয়া বাল্যকালত ই অধিক ফলেপ্রসু হোৱা দেখা যায়।

শিকনৰ ক্ষেত্রত পেভ্লভৰ অনুবন্ধন তত্ত্বৰ অৱদান আৰু শ্রেণীকোঠাত ইয়াৰ তাৎপর্যঃ

অনুবন্ধনৰ নীতিসমূহক লৈ পেভ্লভে কৰা কামক শৈক্ষিক মনোবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রলৈ এক উল্লেখযোগ্য অৱদান বুলি গণ্য কৰা হয়। কোনো শিকন তত্ত্ববিদে পেভলভৰ কাৰিকৰী আৰু তাত্ত্বিক আৱিষ্কাৰক আওকাণ কৰিব নোৱাৰে। বিশেষকৈ ৱাটচন, গোর্থি আৰু হালৰ বাবে প্রত্যক্ষভাৱে আৰু পৰোক্ষভাৱে স্কিনাৰৰ বাবে পেভ্লভ্ৰ কর্মৰাজি বাটকীয়াস্বৰূপ। পেভ্লভে অধ্যয়নৰ বস্তুনিষ্ঠ পদ্ধতি গ্রহণ কৰি শাৰীৰিক পৰিৱর্তনৰ ক্ষেত্রত শিকনৰ প্রভাৱ ব্যাখ্যা কৰিছিল। অনুবন্ধনক বিভিন্নধৰণৰ প্রয়োগমূলক সমস্যা সমাধানৰ এক তাত্ত্বিক আধাৰ আৰু ব্যৱহাৰিক কৌশল হিচাপে গ্রহণ কৰা হৈছিল। শিকনৰ ক্ষেত্রত ব্যৱহৃত অধিকংশ পৰিভাষাই পেভ্লভে বিকশিত কৰিছিল।

প্রাচীন অনুবন্ধনবাদ

এই নীতিসমূহ শিকন-শিক্ষণ প্রক্রিয়াৰ বিভিন্ন ক্ষেত্রত ব্যৱহাৰ কৰাৰ লগতে শ্রেণীকোঠাতো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

এটি শিশুৱে অনুবন্ধনৰ জৰিয়তে শিকে। শিশুৱে যদি কোনো এটা নির্দিষ্ট বস্তু অথবা বিষয়লৈ ভয় কৰে, তেনেক্ষেত্রতো অনুবন্ধনৰ জৰিয়তে সেইবোৰৰ পৰা কেনেকৈ আনন্দ লাভ কৰিব পাৰি সেই কথা শিশুটিক শিকাব পাৰি। অনুবন্ধনৰ যোগেদি আমি ভয় আৰু ঘৃণাৰ ভাৱ আঁতৰোৱাৰ লগতে আকর্ষণ অনুভৱ নকৰা বিষয়ৰ প্রতি ভালপোৱাৰ ভাৱ জগাব পাৰো। ইংৰাজী বিষয়ৰ এগৰাকী শিক্ষকক পাঠদানৰ ত্রুটিপূর্ণ পদ্ধতি অথবা অনুচিত আচৰণৰ বাবে কোনো বিশেষ ছাত্র বা শিক্ষার্থী দলে অপছন্দ কৰিবও পাৰে। তেওঁ হয়তো শিশুসকলক গৃহকার্য ঘূৰাই দিওঁতে অথবা ভুল উত্তৰ শুনি শিক্ষর্থীক ধমকি দিয়াৰ আভ্যাস গঢ়ি তুলিছে। শিক্ষার্থীসকলৰ মনত শিক্ষকজনৰ লগতে পাঠ্য বিষয়টোৰ প্রতিও অপচন্দৰ ভাৱ উপজিব। আন্যহাতে, এগৰাকী বন্ধুসুলভ আৰু সহানুভূতিশীল শিক্ষকে অনুবন্ধন প্রক্রিয়াৰ যোগেদি শিক্ষার্থীসকলৰ মনত ইতিবাচক প্রভাৱ পেলাব পাৰে। শিক্ষার্থীসকলৰ মনত বিষয়টো আৰু শিক্ষকগৰাকীৰ প্রতিও ইতিবাচক মনোভাৱ গঠন হয়।

শিকন-শিক্ষণ প্রক্রিয়াত দৃশ্য-শ্রাব্য সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰৰ লগত অনুবন্ধনবাদ তত্ত্ব জড়িত। হৈ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, শিক্ষকে গৰুৰ ছবি এখন দেখুৱাওঁতে তাৰ সৈতে গৰু শব্দটোও লিখি দিয়ে। ছবিখন শিক্ষার্থীসকলৰ আগত উপস্থাপন কৰোঁতে শিক্ষকে গৰু শব্দটো উচ্চাৰণ কৰাৰ লগতে শিক্ষার্থীসকলকো ক'বলৈ কয়। অলপ সময়ৰ পাছত, গৰুটোৰ ছবিখন উপস্থাপন কৰা নহয়, কেৱল মাত্র গৰু শব্দটোহে লিখিত ৰূপত

শিক্ষার্থীসকলৰ সন্মুখত উপস্থাপন কৰা হয়। শিক্ষার্থীসকলে ইয়াৰ উত্তৰত গৰু শব্দটো উচ্চাৰণ কৰে। অর্থাৎ, লিখিত গৰু শব্দটোক ইয়াৰ ছবিখন আৰু শব্দটোৰ ধ্বনিৰ সৈতে সংযুক্ত কৰিবলৈ শিকে।

প্রাচীন অনুবন্ধনৰ নীতিসমূহৰ শিশুৰ সু-অভ্যাস বিকাশত অতি সহায়কাৰী। চাফ-চিকুণতাৰ অভ্যাস, সময়ানুবর্তি, আনৰ প্রতি সন্মানৰ ভাৰ আদি শিকোৱাৰ উপৰি অনুবন্ধনৰ জৰিয়তে বদঅভ্যাস সমূহো আঁতৰাব পাৰি। অধিকাংশ শিকনেই সামাজিক পৰিৱেশত আহৰণ কৰা হয়। প্রাচীন অনুবন্ধনবাদৰ নীতিসমূহ শিশুৰ বিভিন্ন বদ্‌অভ্যাস, যেনে- ভয় আৰু উদ্বেগ আদি অ-অনুবন্ধিত কৰিবৰ বাবে নীতি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। প্রাচীন অনুবন্ধনবাদৰ ব্যৱহাৰ কৰি বিষয়সমূহ, শিক্ষক আৰু বিদ্যালয়ৰ প্রতি শিক্ষার্থীৰ অনুকূল মনোভাৱ গঢ়ি তুলিব পাৰি। প্রাচীন অনুবন্ধনবাদত থকা শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ ধাৰণাই তাৎক্ষণিক পুৰস্কাৰৰ প্রয়োজন লৈ আঙুলিয়াই দিয়ে।

পেভ্‌লভ্‌ৰ অনুবন্ধনবাদৰ তত্ত্বক দুটা দিশৰ ভিত্তিত সমালোচনা কৰা হৈছে ঃ

- সকলো শিকনেই অনুবন্ধনবাদ নহয়। শিকন হ'ল এটা এটা সক্রিয় প্রক্রিয়া।
- শিকনত বুদ্ধিমত্তা আৰু বুজাপৰাৰ আৱশ্যক। কিন্তু অনুবন্ধনবাদে ইয়াক সামগ্রিকভাৱে আওকাণ কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৮ ঃ অনুবন্ধনবাদৰ তিনিটা নীতি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ অনুবন্ধনবাদৰ প্রক্রিয়টো বর্ণনা কৰক।

.....

.....

৩.৬.৩ বি. এফ. স্কিনাৰৰ ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন বাদ তত্ত্ব

স্কিনাৰে তেওঁৰ ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধনবাদ তত্ত্বটোক সক্রিয় অথবা স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধন বুলিও অভিহিত কৰিছে। এই তত্ত্বটো জীৱ এটাই সম্পাদন কৰা কিছুমান কামৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠিছে। সক্রিয় অথবা স্বতঃক্রিয়ামূলক শব্দটোৱে এই কথাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে আচৰণে পৰিৱেশৰ ওপৰত ক্রিয়া কৰি নিজ পৰিণতি কৰি লয়। স্বতঃক্রিয়া হৈছে কিছুমান কামৰ সমষ্টি যিয়ে এটা প্রাণীক কোনো কাম কৰিবলৈ অনুবন্ধিত কৰে। স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধন প্রক্রিয়াত কার্যসম্পাদনমূলক প্রতিক্রিয়াসমূহ পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ দ্বাৰা সলনি অথবা সংশোধিত হয়। পুনঃসংযোজন হৈছে অনুবন্ধনৰ এক বিশেষ দিশ। ইয়াত এটা প্রয়োজন

হ্রাস কৰি এটা উদ্দীপকৰ পৰৱর্তী পর্যায়ত প্রতিক্রিয়া সৃষ্টি কৰাৰ প্রৱণতা বৃদ্ধি কৰা হয়।

অধিকাংশ প্রতিক্রিয়ামূলক উদ্দীপক (S-R) তত্ত্বই প্রতিক্রিয়া সৃষ্টিৰ পূৱচর্ত হিচাপে উদ্দীপকৰ অস্তিত্ব অনুমান কৰি লয়। কোনো বহিঃউদ্দীপকৰ অনুপস্থিতিত প্রতিক্রিয়া সৃষ্টিৰ বাবে কিছুমান আভ্যন্তৰীণ উদ্দীপকৰ প্রয়োজনীয়তাক মানি লোৱা হৈছে। স্কিনাৰে এনে উদ্দীপক নহ'লে প্রতিক্রিয়াও নোহোৱা (No Stimulus-No-response) বুলি ধৰি লোৱা তত্ত্ববোৰৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে অধিকাংশ প্রতিক্রিয়াকে জ্ঞাত উদ্দীপকৰ বাবে প্রকাশ হোৱা বুলি গণ্য কৰিব নোৱাৰি। তেওঁ দুই ধৰণৰ প্রতিক্রিয়াৰ বিষয়ে কৈছিল— এটা হ'ল জ্ঞাত উদ্দীপকৰ দ্বাৰা সৃষ্ট প্রতিক্রিয়ামূলক আচৰণ আৰু আনটো হ'ল অজ্ঞাত উদ্দীপকৰ দ্বাৰা স্বতঃস্ফূর্তভাৱে সৃষ্ট স্বতঃক্রিয়ামূলক আচৰণ।

প্রতিক্রিয়ামূলক আচৰণৰ বিষয়ে পেভ্লভিয়ান আর্হিৰ পৰা শিকিব পাৰি। যিহেতু এ ই প্রতিক্রিয়া উদ্দীপকৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে, গতিকে ইয়াক S ধৰণৰ অনুবন্ধন বুলি জনা যায়। স্কিনাৰে স্বতঃক্রিয়ামূলক আচৰণত অত্যধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। কাৰণ এই আচৰণৰ প্রধানকৈ উদ্দীপকতকৈ প্রতিক্রিয়াৰ সৈতে অধিক নিকট সম্বন্ধ আছে। ইয়াত পৰীক্ষকৰ মূল সমস্যাটো হ'ল জীৱ এটাই প্রকাশ কৰিব পৰা সকলো প্রতিক্রিয়াৰ ভিতৰত কেৱল উপযুক্ত প্রতিক্রিয়াকহে উদ্গনি যোগোৱা আৰু সেই প্রতিক্রিয়াবোৰ সঠিকভাৱে স্থিৰ কৰি তোলা। এনেদৰে স্কিনাৰে সাধাৰণ S-R সূত্রক R-S সূত্রলৈ সলনি কৰিছিল।

স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধনত জড়িত থকা ক্রিয়াসমূহঃ স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধন প্রক্রিয়াত বিভিন্ন ক্রিয়া জড়িত হৈ থাকে। ইয়াৰে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ ক্রিয়া তলত চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে -

- শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত ৰূপ প্রদান (Shaping) (সাধাৰণীকৰণ, পৰিৱর্তন আৰু অভ্যাসৰ প্রতিযোগিতা)
- বিলুপ্তিসাধন
- স্বতঃস্ফূর্তভাৱে পুনৰুদ্ধাৰ অথবা পুনঃপ্রাপ্তি
- পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ ধাৰণা।
- **নির্ধাৰিত ৰূপ প্রদান ঃ** স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধনত ব্যৱহৃত অতি গুৰুত্বপূর্ণ কৌশল অথবা পদ্ধতিটো হৈছে নির্ধাৰিত ৰূপ প্রদান। ইয়াৰ অর্থ হৈছে জীৱৰ আচৰণত কিছুমান আকাংক্ষিত পৰিৱর্তন আনিবলৈ নির্বাচিত শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ ন্যায়সংগত ব্যৱহাৰ কৰা। নির্ধাৰিত ৰূপ প্রদান কৰাৰ মূল প্রক্রিয়াটো হ'ল আকাংক্ষিত আচৰণক ক্রমে অনুমানিক ৰূপ প্রদান কৰা। পৰীক্ষক গৰাকীয়ে পৰীক্ষাৰ বাবে লোৱা জীৱটোৰ আচৰণক মৃৎশিল্পীয়ে মাটিক এটা পাত্রৰ নির্দিষ্ট ৰূপ প্রদান কৰাৰ দৰে গঢ়ি তোলে।

নির্ধাৰিত ৰূপ প্ৰদান কৰাৰ লগত জড়িত নীতিসমূহ ঃ আচৰণক সফলভাৱে এক নির্দিষ্ট ৰূপ দিয়াত তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ মনোবৈজ্ঞানিক নীতি জড়িত হৈ থাকে। সেইকেইটা হ'ল—

(ক) সাধাৰণীকৰণ

(খ) অভ্যাসৰ প্ৰতিযোগিতা

(গ) শৃংখল সৃষ্টিকাৰী প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰতিটো অংশই আন এটাৰ সৈতে সংযুক্ত হ'ব লাগিব।

- **বিলুপ্তি সাধন ঃ** ই শক্তিদায়ক উদ্দীপক ব্যৱহাৰ নকৰাকৈ একোটা আচৰণ বিলুপ্ত কৰা হয়। ইয়াত অনুপ্ৰেৰণাক বাহ্যিক পদ্ধতি হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- **স্বতঃস্ফূর্ত পুনৰুদ্ধাৰ অথবা পুনঃপ্ৰাপ্তি ঃ** শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ অনুপস্থিতি অথবা অসঙ্গতিপূর্ণ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ হস্তক্ষেপৰ বাবে কোনো এক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ বিলুপ্তি ঘটিব পাৰে। কিন্তু এনে প্ৰতিক্ৰিয়া স্বতঃস্ফূর্তভাৱে পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। অর্থাৎ, কিছুমান প্ৰতিক্ৰিয়ামূহৰ বিলুপ্তিহে ঘটে, কিন্তু ইয়াক পাহৰি যোৱা নহয়।

পুনঃসংযোজন ঃ যি উদ্দীপকৰ উপস্থিতিয়ে কোনো এটা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সম্ভাব্যনীয়তা বৃদ্ধি কৰি তোলে তাকে শক্তিদায়ক উদ্দীপক অথবা পুনঃসংযোজন বুলি কোৱা হয়। স্কিনাৰে দুইধৰণৰ শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে - ধনাত্মক আৰু ঋণাত্মক।

যিবোৰ উদ্দীপক প্ৰয়োগ কৰিলে প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদর্শনৰ সম্ভাৱনীয়তা বৃদ্ধি পায় তাক ধনাত্মক শক্তিদায়ক উদ্দীপক বোলা হয়। ইয়াৰ বিপৰীত উদ্দীপকবোৰেই হ'ল ঋণাত্মক শক্তিদায়ক উদ্দীপক। যিকোনো ধৰণৰ বিদ্যুৎস্পৃষ্ট জোকাৰণি, এটা ডাঙৰ মাত আদি হৈছে ধনাত্মক শক্তিদায়ক উদ্দীপক। আনহাতে, খাদ্য, পানী আদি হ'ল ঋণাত্মক শক্তিদায়ক উদ্দীপক।

স্কিনাৰে অনুপ্ৰেৰণাক জীৱৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে মানি লোৱা নাছিল। তেওঁ এই কথা বিশ্বাস কৰিছিল যে শক্তিদায়ক উদ্দীপক অথবা পুনঃসযোজন হৈছে অনুপ্ৰেৰণাৰ এক সাধাৰণ দিশ। খাদ্য হৈছে ভাটৌ নাইবা পাৰ চৰাই এটাৰ বাবে শক্তিদায়ক উদ্দীপক। নির্ভুল জ্ঞান হ'ল বিদ্যালয়ত শিক্ষার্থীৰ বাবে এক শক্তিদায়ক উদ্দীপক। পুৰস্কাৰে পূর্বৰে পৰা থকা আচৰণক শক্তিশালী কৰে। কিন্তু শাস্তিয়ে প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰাৰ প্ৰৱণতা স্থায়ীভাৱে হ্ৰাস নকৰে। শাস্তিৰ ব্যৱস্থা নোহোৱাকৈ বিলুপ্তিকৰণ ঘটাব পাৰি। শক্তিশালী উদ্দীপক প্ৰয়োগ নকৰাকৈ আচৰণ এটা নোহোৱা কৰাটো হৈছে অভ্যাস ভংগ কৰাৰ সঠিক প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াক অনুপ্ৰেৰণাৰ বাহ্যিক পদ্ধতি বুলি জনা যায়।

শক্তিদায়ক উদ্দীপক অথবা পুনঃসংযোজনৰ সূচী ঃ স্কিনাৰে বাহ্যিক পদ্ধতিৰ ফলস্বৰূপে সৃষ্ট শক্তিদায়ক উদ্দীপক অথবা পুনঃসংযোজনৰ নিম্নলিখিত ফলপ্ৰসূ

সময়সূচীবোৰ প্ৰস্তুত কৰিছে ঃ

নিৰ্দিষ্ট আভ্যন্তৰীণ শক্তিদায়ক উদ্দীপক ঃ যেতিয়া এটা শক্তিদায়ক উদ্দীপকক এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ অন্তৰালত প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াক নিৰ্দিষ্ট আভ্যন্তৰীণ শক্তিদায়ক উদ্দীপক বুলি কোৱা হয়।

নিৰ্দিষ্ট আনুপাতিক শক্তিদায়ক উদ্দীপক ঃ যেতিয়া নিৰ্দিষ্ট কেইটামান প্ৰতিক্ৰিয়াৰ পিছত শক্তিদায়ক উদ্দীপক প্ৰদান কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াক নিৰ্দিষ্ট আনুপাতিক শক্তিদায়ক উদ্দীপক বুলি কোৱা হয়।

চলক ব্যৱধান আনুপাতিক শক্তিদায়ক উদ্দীপক ঃ যেতিয়া বিভিন্ন সময়ৰ ব্যৱধানত অথবা বিভিন্ন প্ৰতিক্ৰিয়া আগবঢ়োৱাৰ পাছত উদ্দীপক প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াক চলক শক্তিদায়ক উদ্দীপক বোলা হয়।

সঠিক প্ৰতিক্ৰিয়াত শক্তিদায়ক উদ্দীপক সংযোজিত কৰিলে শিকনৰ গতি দ্ৰুত হয়। কিন্তু শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ প্ৰয়োগ বন্ধ হ'লে এনে শিকন সহজতে পাহৰি যোৱা হয়। যদি সঁহাৰিৰ পাছত উদ্দীপক প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেন্তে প্ৰতিক্ৰিয়াই বিলুপ্তিৰ প্ৰতি লক্ষণীয়ভাৱে প্ৰতিৰোধী বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শন কৰে।

স্বতঃক্ৰিয়ামূলক শক্তিশালী উদ্দীপক দুইধৰণৰ ঃ উদ্দীপক বৈষম্যমূলক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া বৈষম্যমূলক। যেতিয়া উদ্দীপক যুটি এটাৰ যিকোনো এটা উদ্দীপকৰ প্ৰতি এটা নিৰ্দিষ্ট প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰা হয় আৰু আনটোৰ প্ৰতি কোনো ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰা নহয়, তেতিয়া ইয়াক উদ্দীপক বৈষম্যমূলক বুলি কোৱা হয়। প্ৰতিক্ৰিয়াৰ পাৰ্থক্য তেতিয়া ঘটে যেতিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াটো পৰিস্থিতিৰ সৈতে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ অথবা প্ৰায় সংযুক্ত কৰা হয়। স্কিনাৰৰ তত্ত্ব অনুসৰি শিকনত থকা সমস্যাসমূহ

সামৰ্থ ঃ সামৰ্থৰ পাৰ্থক্যৰ কাৰণ হৈছে স্কিনাৰৰ নীতিৰ ভিত্তিত গঠিত অভিজ্ঞতাভিত্তিক ধ্ৰুৱক। এই ধ্ৰুৱকবোৰৰ মান প্ৰজাতিভেদে (ব্যক্তিভেদে) বেলেগ বেলেগ।

অনুশীলন ঃ স্কিনাৰে S ধৰণৰ অনুবন্ধনৰ বাবে অনুশীলনৰ নীতি আৰু R ধৰণৰ অনুবন্ধনৰ বাবে পুনৰাবৃত্তিমূলক শক্তিদায়ক উদ্দীপকক সমৰ্থন কৰিছে। তেওঁ প্ৰতিক্ৰিয়া বিলুপ্তিৰ পৰা সুৰক্ষা হিচাপে মাজে মাজে শক্তিদায়ক উদ্দীপক প্ৰয়োগ কৰাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

অনুপ্ৰেৰণা ঃ পুৰস্কাৰে স্বতঃক্ৰিয়াৰ শক্তি বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে, শাস্তিৰ তেনেধৰণৰ কোনো প্ৰতিক্ৰিয়া দুৰ্বল কৰিব পৰা প্ৰভাৱ নাই। অনুপ্ৰেৰণাৰ স্তৰেও প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশৰ ভূমিকাক প্ৰভাৱিত কৰে।

বুজাবুজি ঃ কেলাৰ (Keller) আৰু শ্ব'ৰেদেল্ড (Schoendeld)এ অন্তৰ্দৰ্শন অথবা অন্তৰ্দৃষ্টিৰ লগত সংযুক্ত কৰা দ্ৰুত শিকন তলৰ কথাবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল—

১) আগতে সমাধান কৰা সমস্যাৰ সৈতে সাদৃশ্য, ২) সমস্যাটোৰ সৰলতা।

আৰু সমস্যা সমাধান হৈছে সঠিক প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিবলৈ চলকসমূহ নিপুণতাৰে ব্যৱহাৰ কৰাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াৰ লগত মৌলিকতা জড়িত নাথাকে।

স্থানান্তৰ ঃ স্কিনাৰৰ মতে সাধাৰণীকৰণ (আগমন বুলি কোৱা হয়) হৈছে স্থানান্তৰৰ ভিত্তি।

বিস্মৃতি ঃ স্কিনাৰে বিস্মৃতিৰ বাবে কোনো বিশেষ তত্ত্বৰ প্ৰভাৱৰ কথা কোৱা নাই। শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ অনুপস্থিতি অথবা অসঙ্গতিপূৰ্ণ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ হস্তক্ষেপৰ বাবে কোনো এটা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ বিলুপ্তি ঘটিব পাৰে। কিন্তু এই প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত পুনৰুদ্ধাৰ সম্ভৱ। অৰ্থাৎ, প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহৰ বিলুপ্তিহে ঘটে, বিস্মৃতি নঘটে। প্ৰকৃত বিস্মৃতি হৈছে সময়ৰ লগে লগে হোৱা স্মৃতি ক্ষয়ৰ এক লেহেমীয়া প্ৰক্ৰিয়া।

স্কীনাৰৰ পৰীক্ষা ঃ স্কিনাৰৰ প্ৰাৰম্ভিক পৰীক্ষামূলক কামসমূহ এন্দুৰৰ ওপৰত চলোৱা হৈছিল। ইয়াৰ বাবে তেওঁ বিশেষভাৱে নিৰ্মিত স্কিনাৰ বক্সাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এই বাকচত থকা লিভাৰ নাইবা বুটাম এটা টিপিলে এন্দুৰে খাদ্যবস্তু লাভ কৰে। এই বিশ্লেষণৰ পৰীক্ষামূলক ভিত্তি ক্ৰমান্বয়ে অন্য প্ৰাণী, মানুহ, পৰিস্থিতি আৰু আচৰণৰ ক্ষেত্ৰলৈ সম্প্ৰসাৰিত কৰা হৈছিল। এই সম্পৰীক্ষাবোৰ মূল ভিত্তিৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক আছিল তথা শিক্ষণ সজুঁলিতো ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সমগ্ৰ কাৰ্যসূচীৰদ্ধ শিকনৰ ভিত্তি হৈছে স্কিনাৰৰ শিকন তত্ত্ব। স্কিনাৰে নিৰ্মাণ কৰা বিশেষ বাকচটোৰ ভিতৰফালে এডাল লিভাৰ অথবা বুটাম এটা সংযোগ কৰা থাকে। এই লিভাৰৰ তলতে এখন ট্ৰে' থাকে। লিভাৰ অথবা বুটামটো এনেভাৱে প্ৰস্তুত কৰা হয় যে ইয়াক তললৈ হেঁচিলে খাদ্যবস্তু আহি ট্ৰে'খনত পৰে। স্কিনাৰে এটা ভোকাতুৰ এন্দুৰ বাকচৰ ভিতৰত সুমুৱাই দিছিল। ইয়াৰ পাছত বাকচটোৰ বাহিৰত স্থাপন কৰা উত্তেজকৰ সহায়ত এন্দুৰটোক সক্ৰিয় কৰি তোলা হৈছিল। এন্দুৰটোৱে বাকচৰ ভিতৰত ইফালে -সিফালে গতি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এনেদৰে থাকোঁতে হঠাতে সি এবাৰ লিভাৰডাল তললৈ হেচুকি দিছিল আৰু লগে লগে খাদ্যবস্তু আহি ট্ৰে'খনত পৰিছিল। এন্দুৰটোক কাৰ্যই উৎসাহিত কৰিছিল। এন্দুৰটোৰ আচৰণক খাদ্যবস্তুৱে উদ্দীপিত কৰাৰ লগে লগে ই লিভাৰডাল হেচুকি দিয়া কাৰ্যটো শিকিছিল। পাছত স্কিনাৰে এই পদ্ধতিটোত অলপ সংশোধন কৰিছিল। কিছুমান বিশেষ চৰ্ততহে খাদ্যবস্তুৰ যোগান ধৰা আৰম্ভ হৈছিল। যেনে - লিভাৰডাল হেচুকি দিয়াৰ লগে লগে এটা বিশেষ শব্দ বাজি উঠিছিল। এন্দুৰটোৱে এই কাৰ্যৰ সাধাৰণীকৰণ কৰিছিল আৰু শব্দটো বাজি উঠিলে লিভাৰডাল অথবা বুটামটো হেঁচি ধৰিছিল।

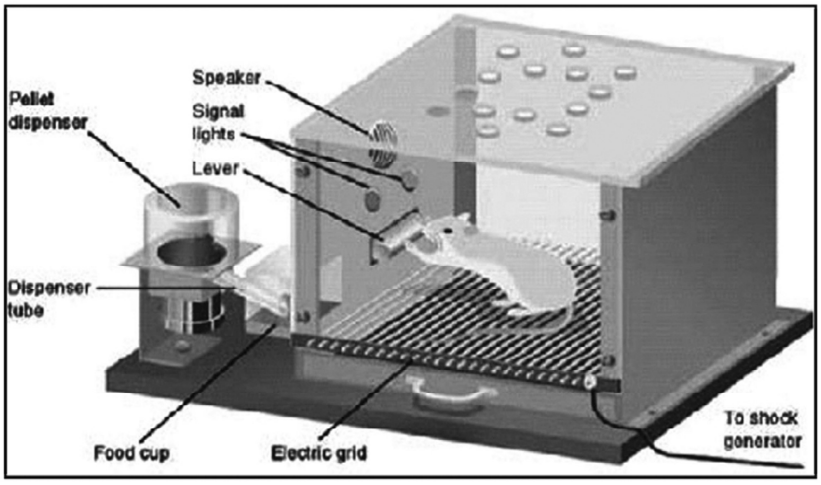
স্কিনাৰে পাৰ চৰাইকো এই পৰীক্ষাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পাৰটোৱে এক নিৰ্দিষ্ট ঠাইত খোঁট মৰাৰ ফলত শক্তিদায়ক উদ্দীপক ইয়াৰ সন্মুখত আহি পৰিছিল। তেওঁ মানুহৰ ওপৰতো এনেধৰণৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলাইছিল। মানুহৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰধান

ক্রিয়া আছিল সমস্যা সমাধান। পাৰৰ বাবে খাদ্যবস্তুৰে শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ দৰে কাম কৰিছিল, যিটো বাকচৰ ভিতৰত থকা এন্দুৰৰ ক্ষেত্রতো একেই আছিল। মানুহৰ ক্ষেত্রত কোনো সমস্যাই শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল (একোটি সঠিক উত্তৰ অথবা অনুমোদনৰ মৌখিক প্রকাশ)।

প্রথম কেইটামান শক্তিদায়ক উদ্দীপক তুলনামূলকভাৱে অকার্যকৰী আছিল যদিও পাছলৈ এন্দুৰৰ প্রতিক্রিয়াসমূহ যথেষ্ট খৰতকীয়া হৈছিল।

স্কিনাৰৰ তত্ত্বৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য ঃ

- শিকনৰ উদ্দেশ্যসমূহ আচৰণৰ ক্ষেত্রত অতি বিশেষভাৱে সংজ্ঞায়িত কৰিব লাগে।

- উদ্দেশ্যসমূহ সৰলৰ পৰা জটিললৈকে এক নিদিষ্ট ক্রমত সজাব লাগে। ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ শ্রেণী কর্মৰ প্রতি উৎসাহিত কৰিবলৈৰ শক্তিদায়ক উদ্দীপক, যেনে - প্রশংসা, দোষ-ত্রুটি অভিপ্রায়ৰ উন্মেষ নিবাৰণৰ পৰামর্শ আদি ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।

  ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক ইংগিতৰ সঠিক ব্যৱহাৰেও কাম কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰী উদ্দীপক হিচাপে সহায় কৰে।
- আকাংক্ষিত আচৰণৰ বিলুপ্তিৰ সম্ভাৱনা প্রতিহত কৰিবলৈ সময়ে সময়ে শক্তিদায়ক উদ্দীপক ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।
- শ্রেণীকোঠাত তাৎক্ষণিক শক্তিদায়ক উদ্দীপক প্রদান কৰাৰ নীতি যথেষ্ট গুৰুত্বপূর্ণ। ভালকৈ কৰা কাম এটাৰ বাবে তৎক্ষণাত প্রশংসা কৰাটো বহু পাছত দিয়া নম্বৰ আদিতকৈ অধিক শক্তিদায়ক উদ্দীপক হ'ব পাৰে।
- স্কিনাৰৰ শিকনৰ নীতিসমূহে শিক্ষার্থীৰ শিকন গতিত মনোযোগ কেন্দ্রীভূত কৰে। শিক্ষণ সঁজুলি আৰু কার্যসূচীৰদ্ধ শিকন পদ্ধতি স্কিনাৰে প্রতিষ্ঠা কৰা শিকন তত্ত্বৰ ভিত্তিত প্রস্তুত কৰা হয়।

স্বতঃক্রিয় অথবা ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধনৰ সীমাৱদ্ধতা ঃ

- জীৱ-জন্তুৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রিত পৰীক্ষামূলক অধ্যয়ন কৰি পোৱা ফলাফলে সামাজিক শিকন পৰিস্থিতিত মানুহৰ ওপৰতো একে ফলাফল যে প্রদান কৰিব তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাই।
- সমালোচকসকলে কয় যে স্কিনাৰে ভাষা শিকনৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ বিকাশৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ দিশ গাঁথনিগত আৰু বংশগত কাৰকসমূহক আওকাণ কৰিছে।
- ক্রিয়াত্মক শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ ব্যৱহাৰে মানুহৰ সৃষ্টিশীলতা, কৌতূহল আৰু স্বতঃস্ফূর্ততাৰ দৰে দিশবোৰৰ বিষয়ে পর্যাপ্তভাৱে বিবেচনা নকৰে।
- স্কিনাৰৰ যুক্তি অনুসৰি সকলো মানৱীয় আচৰণ ব্যক্তিয়ে জীৱনকালত আহৰণ কৰে। সেয়েহে তেওঁ ই বংশগত জিনৰ ধাৰণাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা নাই।
- স্কিনাৰৰ শিকন তত্ত্বই মানসিক প্রক্রিয়াৰ যান্ত্রিকীকৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ শিকন প্রক্রিয়াই এক অমানৱীয় ৰূপ লৈছে।
- শিকনৰ স্বতঃক্রিয়ামূলক তত্ত্বৰ মনৰ গভীৰতাৰ সৈতে সম্পর্ক নাই। সেয়েহে ই কৃত্রিম প্রকৃতিৰ।

পৰম্পৰাগত অথবা প্রাচীন অনুবন্ধন আৰু স্বতঃক্রিয় অথবা সক্রিয় অনুবন্ধনৰ তুলনা ঃ

ক্রঃ নং	**প্রাচীন/পৰম্পৰাগত অনুবন্ধন**	ক্রঃ নং	**স্বতঃক্রিয়/সক্রিয়/ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন**
(i)	প্রাচীন অনুবন্ধন প্রক্রিয়াৰ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল ৰাছিয়ান মনোবৈজ্ঞানিক আইভান পেভলভে।	(i)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধনৰ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল আমেৰিকাৰ মনোবৈজ্ঞানিক স্কিনাৰে।
(ii)	পেভ্লভে কুকুৰৰ ওপৰত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিছিল।	(ii)	স্কিনাৰে এন্দুৰ আৰু পাৰৰ ওপৰত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলাইছিল।
(iii)	এই অনুবন্ধনক পেভ্লভ্ৰ শিকন অথবা টাইপ-1 শিকন বুলিও কোৱা হয় (প্রতিক্রিয়ামূলক শিকন)।	(iii)	এই অনুবন্ধনক স্কিনাৰৰ শিকন অথবা টাইপ - 2 শিকন (ক্রিয়াত্মক শিকন) বুলিও কোৱা হয়।
(iv)	প্রাচীন পৰম্পৰাগত অনুবন্ধনত পৰীক্ষা কৰা জীৱক অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ দ্বাৰা অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়া প্রকাশৰ বাবে বাধ্য কৰোৱা হয়।	(iv)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধনত পৰীক্ষা কৰা জীৱৰ প্রতিক্রিয়াসমূহ অধিক স্বতঃস্ফূর্ত আৰু স্বেচ্ছামূলক।
(v)	পৰীক্ষার্থীৰ আচৰণ নির্বিশেষে অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ উপস্থিতি ধৰা পৰে।	(v)	পুৰস্কাৰ প্রতিক্রিয়া প্রকাশৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।
(vi)	প্রাচীন পৰম্পৰাগত অনুবন্ধনত অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়া সম্পূর্ণভাৱে অনুমানমূলক অথবা প্রস্তুতিমূলক।	(vi)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন প্রধানকৈ মানসিক চাপ অথবা শিক্ষার্থীক পথ পদর্শন কৰাৰ লগত জড়িত।
(vii)	উদ্দীপক আৰু প্রতিক্রিয়াৰ মাজৰ সংযোগৰ ভিত্তি হৈছে সান্নিধ্যৰ নীতি।	(vii)	উদ্দীপক আৰু প্রতিক্রিয়াৰ মাজৰ সংযোগৰ ভিত্তি হৈছে ফলাফলৰ নীতি।
(viii)	প্রাচীন অনুবন্ধনত প্রাণীৰ প্রতিক্রিয়া মূলত ঃ স্বয়ংক্রিয় স্নায়ুতন্ত্রৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হয়।	(viii)	এই অনুবন্ধন কেন্দ্রীয় স্নায়ুতন্ত্রৰ দ্বাৰা পৰিচালিত বাবেই বিচাৰ-বুদ্ধি সম্পন্ন।

(ix)	এই অনুবন্ধনত অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপক আৰু অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ যুটী কিছুমান থাকে।	(ix)	এই অনুবন্ধনত প্রতিক্রিয়া আৰু শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ যুটী থাকে। ইয়াত অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপক আৰু অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ যুটী নাথাকে।
(x)	ইয়াত অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপক আৰু অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ মাজত বন্ধন স্থাপন কৰা হয়।	(x)	ইয়াত বিশেষ ধৰণেৰে প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰাৰ প্রৱণতা গঢ় লৈ উঠে।
(xi)	পেভ্লভ্ৰ পৰীক্ষাত শক্তিদায়ক উদ্দীপকে প্রথম স্থান লাভ কৰে। কাৰণ প্রতিক্রিয়া আহৰণ কৰিবলৈ জীৱৰ সন্মুখত খাদ্য প্রথমে হয়।	(xi)	ইয়াত প্রাণীটোৱে প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰাৰ পাছতহে শক্তিদায়ক উদ্দীপক প্রয়োগ কৰা হয়।
(xii)	অনুবন্ধিত উদ্দীপক আৰু অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকক বিভিন্ন সময়ভিত্তিক ক্রমত ৰাখিব পাৰি। ইয়াত ঘনিষ্ঠ সংস্পর্শৰ নীতি অনুসৰণ কৰা হয়।	(xii)	ঘনিষ্ঠ সংলগ্নতাৰ নীতি অনুসৰণ কৰা হয় আৰু প্রতিক্রিয়া সৃষ্টিকাৰী উদ্দীপক শৃংখল গঠন কৰা হয়।
(xiii)	প্রাচীন পৰম্পৰাগত অনুবন্ধনত একক উদ্দীপকৰ দ্বাৰা সৃষ্টি প্রতিক্রিয়া সন্ধানত গুৰুত্ব দিয়া হয়।	(xiii)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন প্রতিক্রিয়া ক্রমৰ লগত জড়িত থাকে। আকাংক্ষিত লক্ষ্যলৈ লৈ যোৱা প্রতিক্রিয়াৰ শৃংখল গঠন কৰা হয়।
(xiv)	অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়াৰ প্রকাশ নির্বিশেষে অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকটো প্রয়োগ কৰা হয়।	(xiv)	প্রাণীটোৱে আকাংক্ষিত প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰিলেহে উদ্দীপক প্রয়োগ কৰা হয়।
(xv)	প্রাচীন পৰম্পৰাগত অনুবন্ধনে আচৰণ আৰু শিকনৰ বিভিন্ন ছবি উপস্থাপন কৰে। ইয়াত এটা ইচ্ছাকৃত উদ্দীপক এক নির্দিষ্ট আৰু বলপূর্বকভাৱে সৃষ্টি কৰিব পৰা প্রতিক্রিয়াৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে।	(xv)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন এক জটিল উদ্দীপক প্রয়োগৰ প্রতিক্রিয়া স্বৰূপে স্বতঃস্ফূর্তভাৱে সৃষ্টি হোৱা অসংখ্য আচৰণৰ পার্থক্য আৰু বৈষম্যৰ সৈতে জড়িত।
(xvi)	পৰম্পৰাগত অনুবন্ধনে সময়ৰ নিয়ন্ত্রণত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।	(xvi)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধনে অনুপ্রেৰণা আৰু পুৰস্কাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
(xvii)	এই শিকনত উদ্দীপক প্রতিস্থাপন হৈছে শিকনৰ মূল কথা।	(xvii)	এই অনুবন্ধনত প্রতিক্রিয়াৰ সংশোধন হৈছে শিকনৰ মূল কথা।
(xviii)	প্রথমাৱস্থাত প্রতিক্রিয়াৰ প্রদর্শন অনৈচ্ছিক বিধৰ।	(xviii)	ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন শক্তিশূন্য হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ ইয়াত শক্তিদায়ক উদ্দীপক প্রয়োগ কৰাৰ আগতে অন্ততঃ এবাৰ প্রতিক্রিয়াৰ প্রদর্শন ঘটিব লাগে।
(xix)	প্রতিক্রিয়াশীল আচৰণ আভ্যন্তৰীণ প্রকৃতিৰ।	(xix)	ক্রিয়াত্মক আচৰণ বাহ্যিক প্রকৃতিৰ। ইয়াত প্রাণীটোৱে পৰিৱেশৰ অনুকৰি কাম কৰে।

জানি থোৱা ভাল

অধ্যাপক স্কিনাৰে হাভার্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মনোবিজ্ঞান বিভাগৰ পৰা স্নাতক ডিগ্রী লাভ কৰাৰ পাছতেই আচৰণ বিষয়ক গৱেষণামূলক কাম আৰম্ভ কৰিছিল। 1931 চনত তেওঁ The concept of the refex in the Description of the Behaviour) শীর্ষক গৱেষণা পত্রখন লিখি উলিয়াইছিল। ইয়াৰ পাছত 1940 ৰ দশকৰ মাজভাগত স্কিনাৰে মিন্নেচোটা আৰু ইণ্ডিয়ান বিশ্ববিদ্যালযৰ ক্রিয়াত্মক অনুবন্ধন তত্ত্ব সম্পর্কীয় গৱেষণা কার্য সম্পন্ন কৰিছিল। স্কিনাৰ এগৰাকী ব্যৱহাৰিক মনোবিজ্ঞানী আছিল। তেওঁ এন্দুৰ আৰু পাৰক লৈ বহুতো পৰীক্ষা সম্পন্ন কৰিছিল। তেওঁ 1954 চনত শিকনত 'Teaching Machines' ৰ ধাৰণাটো জনপ্রিয় কৰি তুলিছিল। তেওঁৰ গুৰুত্বপূর্ণ প্রকাশনসমূহ হ'ল - The Behaviour of Organism (1938); Science and Human Behaviour (1953); verbal Behaviour (1957); Cumnlative Record (1959); Beyond Freedom and Dignity (1971) আৰু About Behaviourism (1974)।

অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১০ ঃ শক্তিদায়ক উদ্দীপক কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ ক্রিয়াত্মক অথবা সক্রিয় অথবা স্বতঃক্রিয় অনুবন্ধনৰ অর্থ লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ ঃ স্কিনাৰৰ তত্ত্বটোৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ শৈক্ষিক অৱদান কি?

.....

.....

৩.৬.৪ অন্তর্দর্শনৰ দ্বাৰা শিকন গষ্টাল্ট তত্ত্ব ঃ

শিকনৰ গেষ্টাল্ট তত্ত্বক অন্তর্দর্শনৰ দ্বাৰা শিকন বুলিও জনা যায়। ই হৈছে সংবোধনৰ প্রকৃতি অধ্যয়ন কৰা জার্মান মনোবিদসকলৰ অৱদান। মেক্স ৱার্থিমাৰ (১৮৮০-১৯৪৩) গেষ্টাল্ট মনোবিজ্ঞানৰ প্রতিষ্ঠাপক আছিল। তেওঁ ফ্রেঙ্কফার্ট বিশ্ববিদ্যালয় আৰু বার্লিন বিশ্ববিদ্যালয়ত যথেষ্ট সংখ্যক গৱেষণাৰ কাম কৰিছিল।

ইয়াৰ পাছত তেওঁ নিউয়র্ক চহৰৰ New School of Social Research ত কাম কৰিছিল। ৱার্থিমাৰৰ সহযোগী আন দুগৰাকী জার্মান মনোবিদ আছিল ৱলফ্‌গং কহ্‌লাৰ আৰু কার্ট কাফ্‌কা। শিকনৰ গেষ্টাল্ট তত্ত্ব (সামগ্রিকতাৰ দ্বাৰা শিকন) অথবা অন্তর্দর্শন শিকনৰ মতে সংবোধিত পৰিঘটনাবিলাক কেৱল সামগ্রিকভাৱে অথবা গেষ্টাল্ট হিচাপেহে অনুভৱ কৰা হয়।

গেষ্টাল্ট তত্ত্বৰ মতে শিকন যাদৃচ্ছিক পদক্ষেপ, প্রচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতি অথবা অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা সম্ভৱ নহয়। অন্তর্দর্শন, আত্মনিৰীক্ষণ আৰু বুজাবুজিৰ জৰিয়তে শিকন সম্ভৱ হৈ উঠে। গেষ্টাল্টবিদসকলে ব্যক্তিৰ মগজুৰ অন্তর্নিহিত সংগঠন ক্ষমতাত অত্যধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰাৰ লগতে সমগ্র সংবোধন ক্ষেত্রখনৰ উপাদানসমূহৰ গতিশীল পাৰস্পৰিক ক্রিয়াক গুৰুত্ব দিয়ে। শিকনৰ গেষ্টাল্ট তত্ত্বই প্রধানতঃ সমগ্র দৃষ্টিভংগী অথবা পৰিস্থিতিকেন্দ্রিক উপাদানসমূহৰ আপেক্ষিক অৱস্থান বুজি সমস্যা সমাধানৰ পোষকতা কৰে।

গেষ্টাল্ট এটি জার্মান শব্দ। ইয়াৰ কোনো সমতুল্য ইংৰাজী শব্দ নাই। গেষ্টাল্ট শব্দৰ আটাইতকৈ নিকটৱর্তী ইংৰাজী অনুবাদ হৈছে Configuration। ইয়াৰ সহজ অর্থটো হ'ল অংশৰ এটা সংগঠিত সমগ্রতা। গেষ্টাল্ট মনোবিদসকলে শিকনৰ প্রক্রিয়াটোক গেষ্টাল্ট অর্থাৎ এটা সংগঠিত সমগ্রতা হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল। এই তত্ত্বৰ আঁৰৰ এটা সাধাৰণ ধাৰণা হৈছে- কোনো এটা বস্তু ইয়াৰ গঠনকাৰী অংশসমূহ অধ্যয়ন কৰি বুজিব নোৱাৰি, কিন্তু ইয়াৰ সর্বমুঠ ৰূপেটো অধ্যয়ন কৰিলেহে ভালদৰে বুজিব পাৰি।

গেষ্টাল্টবাদীসকলে থর্নডাইকৰ প্রচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্বটো তীব্র সমালোচনা কৰি যুক্তি দর্শায় যে প্রচেষ্টা আৰু ভুলৰ যোগেদি শুদ্ধ প্রতিক্রিয়া বিচাৰ কৰা কার্য শিকন নহয়। শিকনৰ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীও গেষ্টাল্টবাদীসকলৰ বাবে গ্রহণযোগ্য নহয়। কাৰণ, তেওঁলোকে আচৰণক সামগ্রিকভাৱে আৰু শিকনক সর্বমুঠভাৱে অধ্যয়ন কৰিব বিচাৰে।

গেষ্টাল্ট মনোবিজ্ঞানে শিকনৰ উদ্দীপক-সঁহাৰি পদ্ধতিৰ বিৰোধিতা কৰে। ই অনুবন্ধন তত্ত্বৰ দুটা আঁসোৱাহ আঙুলিয়াই দিয়ে -

i) অনুবন্ধনে জটিল মানৰ আচৰণক সৰল অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়াৰ এক সংগ্রহলৈ হ্রাস কৰে।

ii) উদ্দীপক-সঁহাৰি তত্ত্ববিদসকলে মৌলিক জৈৱিক প্রেৰণাৰ হ্রাস পোৱাটোক শিকন কাৰণ বুলি গণ্য কৰে।

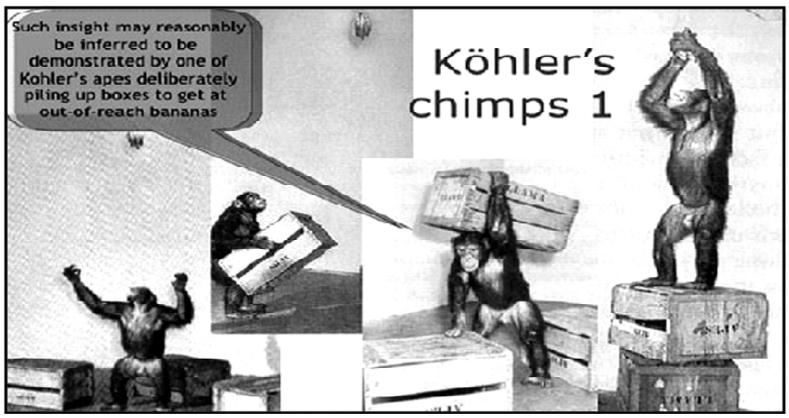
গেষ্টাল্ট মনোবিজ্ঞান সাধাৰণতে সংবোধনৰ প্রকৃতিৰ সৈতে জড়িত। এই তত্ত্বৰ মতে ব্যক্তিয়ে অংশ নহয়, সমগ্রতাহে অনুধাৱন কৰে। ই শিকনক উদ্দেশ্যপ্রণোদিত, অন্বেষণমূলক, কল্পনাপ্রসূত আৰু সৃষ্টিশীল কর্মপ্রচেষ্টা হিচাপে ব্যাখ্যা কৰে। শিক্ষার্থীয়ে

শিকন প্রক্রিয়াত সম্পূর্ণ পৰিস্থিতিৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখে। কহ্লাৰ আৰু কাফ্কাই চিম্পাঞ্জীৰ ওপৰত বহুতো পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলাইছিল আৰু ১৯২৫ চনত Mentality of Ages নামেৰে এখন কিতাপ প্রকাশ কৰিছিল। কিতাপখনত তেওঁলোকে ১৯১৩-১৭ চনৰ ভিতৰত সম্পন্ন কৰা পৰীক্ষাসমূহৰ ফলাফল সন্নিৰিষ্ট কৰিছিল। এই পৰীক্ষাসমূহৰ পৰা বুজা যায় যে প্রচেষ্টা আৰু ভুলৰ পৰিণামস্বৰূপে শিকন সংঘটিত নহয়। ই হৈছে অন্তদর্শন আৰু এটা পৰিস্থিতিৰ লগত জড়িত বিভিন্ন কাৰকৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজি উঠাৰ ফলস্বৰূপে আয়ত্ব কৰা সামর্থ।

গেষ্টাল্ট দৃষ্টিকোণেৰে আগবঢ়োৱা শিকনৰ এক অতি বিশদ আৰু পদ্ধতিগত বিৱৰণ কাফ্কাৰ Principles of Gestalt Psychology (১৯৩৫) ত পোৱা যায়। আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে কহ্লাৰ আৰু কাফ্কা এই তত্ত্বটোৰ মুখ্য প্রতিষ্ঠাপক আছিল। তেওঁলোকে শিকন প্রক্রিয়াৰ সম্পূর্ণতাত গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁলোকে শিকন প্রক্রিয়াক এক সমন্বয় স্থাপনকাৰী কার্য হিচাপে অভিহিত কৰিছিল যাৰ জৰিয়তে সমস্যাৰ সম্পূর্ণ সমাধান বিচাৰি উলিয়াব পাৰি।

পৰীক্ষা নং ১ ঃ

কহ্লাৰে তেওঁৰ এটা পৰীক্ষাত চুলতান নামৰ এটা চিম্পাঞ্জী ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এটা ডাঙৰ পিঞ্জৰাত চিম্পাঞ্জীটোক সুমুৱাই ৰখা হৈছিল। পিঞ্জৰাটোৰ বাহিৰত অলপ দূৰৈত এথোক কল ৰখা হৈছিল। পিঞ্জৰাটোৰ ভিতৰত দুডাল লাঠি আছিল - তাৰে এডাল দীঘল আৰু আনডাল অলপ চুটি আছিল। চুটি লাঠিডাল দীঘলডালৰ সৈতে যোৱা লগাব পৰা সুবিধা আছিল। দীঘল লাঠিডালেৰে কলঠোক কেৱল ঢুকি পোৱা যায়। চুলতানে প্রথমতে দীঘল লাঠিডালেৰে কলথোক পাৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও সফল নহ'ল। সি পিঞ্জৰাটোৰ ভিতৰত বহি লাঠিকেইডালেৰে খেলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। কিন্তু সি তেতিয়াও কলথোক কেনেকৈ ঢুকি পোৱা যাব সেইবিষয়ে চিন্তা কৰি আছিল। হঠাতে তাৰ মনত এটা বুদ্ধিৰ উদয় হ'ল। সি সৰু লাঠিডাল ডাঙৰ লাঠিডালৰ এটা মূৰত যোৱা লগাই দিলে আৰু এনেদৰে সি দুয়োডাল লাঠিৰ সংযোগ ঘটাই কলথোক নিজৰ ওচৰলৈ টানি নিবলৈ সক্ষম হ'ল।

পৰীক্ষা নং ২ ঃ

এই পৰীক্ষাটোত চিম্পাঞ্জীটোক বগাব নোৱাৰা বেৰথকা এটা কোঠাত বন্ধ কৰি ৰখা হৈছিল। কোঠাটোৰ চিলিঙত এটা কল ওলোমাই থোৱা হৈছিল। জন্তুটো যথেষ্ট ভোকাতুৰ আছিল। সি জপিয়াই কলটো চিঙাৰ চেষ্টা কৰিছিল যদিও সফল নহ'ল। এসময়ত সি চেষ্টা কৰিবলৈ বাদ দি বহি পৰিছিল। কোঠাটোৰ এচুকত এটা বাকচ পৰি আছিল। জন্তুটোৱে বাকচটোৰে খেলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। ইয়াৰ পাছত সি হঠাতে থিয় হ'ল আৰু বাকচটো কোঠাটোৰ মাজভাগ অর্থাৎ কলটোৰ তললৈ টানি আনিলে। তাৰ পাছত বাকচটোৰ ওপৰত জপিয়াই উঠি কলটো চিঙিবলৈ সক্ষম হ'ল।

শিকনৰ নীতি ঃ

কাফ্কাৰ মতে সংবোধনৰ নীতিসমূহ শিকনৰ ক্ষেত্ৰত সমানেই প্ৰযোজ্য। এটা শিকন পৰিস্থিতি হৈছে সমস্যাৰ পৰিস্থিতি। শিক্ষার্থীয়ে সমস্যাটোক সমাগ্ৰকিভাৱে চাব লাগে আৰু অন্তর্দৃষ্টিৰদ্বাৰা ইয়াৰ সমাধান বিচাৰিব লাগে। শিকনৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য সংবোধনৰ সংগঠন নীতিসমূহক প্ৰাগ্নাঞ্জ (Pragranz) ৰ নীতি বোলা হয়। ইয়াৰ অধীনস্থ সংগঠনৰ নীতি চাৰিটা হ'ল- সাদৃশ্যৰ নীতি, সান্নিধ্যৰ নীতি, বন্ধকৰণৰ নীতি আৰু সু-ধাৰাবাহিকতাৰ নীতি।

প্ৰাগনাঞ্জৰ নীতি ঃ জার্মান শব্দ Pragranz ৰ অর্থ হৈছে Compact but Significant, অর্থাৎ দৃঢ়ভাৱে সংযুক্ত আৰু তাৎপর্যপূর্ণ। এই নীতিয়ে পৰিঘটনাৰ দিশবোৰৰ ইংগিত দিয়ে। মানসিক সংগঠনৰ সদায়েই এটা সাধাৰণ দিশত আগবাঢ়ি যোৱাৰ প্ৰৱণতা থাকে। ইয়াকে প্ৰাগ্নাঞ্জ অৱস্থা আৰু এটা ভাল গেষ্টাল্টৰ দিশ বুলি কোৱা হয়। এটা ভাল গেষ্টাল্টৰ বিভিন্ন গুণ থাকে। যেনে - নিয়মিততা, সৰলতা আৰু স্থিৰতা ইত্যাদি। অর্থাৎ এই নীতিয়ে আমাৰ মানসিক সংগঠন স্থিৰতাৰ দিশে গতি কৰাৰ কথা বুজায়। অর্থাৎ, আমি কেৱল সেইবোৰ অভিজ্ঞতাহে গ্ৰহণ কঁৰো যিবোৰ আমাৰ মানসিক সংগঠন (ভাৰসাম্যতা)ৰ বাবে বিৰক্তিকৰ নহয়।

তলৰ নীতিসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰাগনাঞ্জৰ বিষয়ে পৰীক্ষা কৰা হয় -

সাদৃশ্যৰ নীতি (The law of similarity) ঃ এই নীতি অনুসৰি অংশবোৰৰ সকলোবোৰ দিশ সমান হ'লে বস্তুবোৰৰ ইটোৰ সিটোৰ লগত মিল থকা যেন দেখা যায়। এনে সাদৃশ্য থকা বস্তুবোৰৰ বিষয়ে সাদৃশ্য নথকা বস্তুবোৰতকৈ সহজে শিকিব পৰা যায়।

সান্নিধ্যৰ নীতি (The low of Proximity) ঃ এই নীতি অনুসৰি অংশবোৰৰ নিকটৱর্তীতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি সংবোধিত গোটবোৰক অনুকূল হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। ইয়াৰ অর্থ এয়ে যে আমি সকলো নিকটৱর্তীস্থানত থকা বস্তুক গোট হিচাপে ধৰি লওঁ।

বন্ধনকৰণৰ নীতি (The low of Closure) ঃ এই নীতি অনুসৰি বন্ধ কৰা

অঞ্চল মুক্ত অঞ্চলতকৈ অধিক স্থিতিশীল হয়। সেইবাবে এনে অঞ্চলত কোনো আকৃতি সহজে নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰি। ই থর্নডাইকৰ ফলাফলৰ নীতিৰ সৈতে একে। কাম এটা সম্পূর্ণ নোহোৱালৈকে ব্যক্তিয়ে সন্তুষ্টি লাভ নকৰে।

সু-ধাৰাবাহিকতাৰ নীতি (The law od good Continuation) ঃ এই নীতি অনুসৰি অংশৰ সংগঠনটো এটা বিশেষ দিশত যোৱা যেন লাগে। অর্থাৎ, সংবোধনত সংগঠনটোৱে অসীমভাৱে একে দিশতে গৈ থকা যোৱা অনুভৱ হয়। অর্থাৎ কাৰকসমূহে বোধাত্মক সংগঠনক দিশ, গতি আৰু ধাৰাবাহিকতা দিয়াৰ প্ৰৱণতা দেখুৱায়। কাফ্‌কাই ছাপ অথবা চিহ্নত বিশ্বাস কৰে আৰু এইবোৰে নতুন শিকনৰ সৃষ্টি কৰে।

ছাপ তত্ত্বৰ গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল -

(i) ছাপ অথবা চিহ্ন হৈছে অভিজ্ঞতাৰ পৰিণামস্বৰূপ। ই বর্তমানত অতীতক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

(ii) বর্তমানৰ শিকন প্ৰক্ৰিয়াই ছাপ অথবা চিহ্নৰ সৈতে সংযোগ স্থাপন কৰিব পাৰে আৰু ইয়াৰ নির্বাচন তথা পুনঃসক্ৰিয়কৰণ কৰিব পাৰে।

(iii) ওপৰত উল্লেখ কৰা প্ৰক্ৰিয়াটোৰ ফলস্বৰূপে পুনঃস্মৰণ আৰু পুনৰুদ্ধাৰৰ আন এক নতুন প্ৰক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হয়।

তলত অন্তর্দর্শনে নির্ভৰ কৰা কাৰকসমূহ উল্লেখ কৰা হ'ল -

- শিক্ষার্থীয়ে পৰিস্থিতিটো সামগ্ৰিকভাৱে উপলব্ধি কৰে।
- শিক্ষার্থীয়ে কোনো পৰিস্থিতিৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন কাৰকৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে।
- সম্পর্ক বুজাৰ ফলত শিক্ষার্থীয়ে সমস্যাটোৰ সমাধান হঠাৎ বিচাৰ উলিয়াবলৈ সক্ষম হয়।

সামগ্ৰিকভাৱে অন্তর্দৃষ্টিয়ে তলত দিয়া কাৰকসমূহৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে -

(i) অভিজ্ঞতা ঃ অতীত অভিজ্ঞতাই সমস্যাটোৰ সম্পর্কে অর্ন্তদৃষ্টি লাভ কৰাত সহায় কৰে।

(ii) বুদ্ধি ঃ শিক্ষার্থীৰ সাধাৰণ বুদ্ধি অন্তর্দৃষ্টি শিকনৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ কাৰক।

(iii) শিকন পৰিস্থিতি ঃ সাধাৰণ পর্যবেক্ষণৰ পৰা বুজা যায় যে অন্তর্দর্শন তেতিয়াই সংঘটিত হয় যেতিয়া শিকন পৰিস্থিতিত পর্যবেক্ষণৰ বাবে যথেষ্ট অৱকাশ থাকে।

(iv) প্ৰাৰম্ভিক প্ৰচেষ্টা ঃ প্ৰচেষ্টা আৰু ভুলৰ ৰূপত কৰা প্ৰাৰম্ভিক প্ৰচেষ্টাই অন্তঃর্দর্শন পদ্ধতিৰে শিকনৰ বাট মুকলি কৰে।

(v) গ্ৰহণ আৰু সাধাৰণীকৰণ ঃ কোনো এক পৰিস্থিতিত লাভ কৰা শিকনে শিক্ষার্থীক একে ধৰণৰ পৰিস্থিতিত অন্তর্দৃষ্টিৰে প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰাত সহায় কৰে।

য়ার্কছ- এ ১৯২৭ চনত অন্তর্দর্শনসম্পন্ন সমস্যা সমাধানৰ বাবে ধার্য কৰা

বিশেষ চৰ্তবোৰ হৈছে -

- সমস্যাটোৰ জৰীপ আৰু তাৰ পাছত ইয়াৰ জটিল সমাধান বাহিৰ কৰা।
- এটা জটিল সমাধান বাহিৰ কৰাৰ পাছত সমাধানটোৰ পুনৰাবৃত্তি কৰা।

বাৰ্থিমাৰৰ মতে উৎপাদনশীল চিন্তাধাৰাই পৰিস্থিতিৰ প্ৰকৃত গাঁথনিৰ সৈতে সংগতি ৰাখি সমস্যাটোৰ পদ্ধতিগত সমাধানত সহায় কৰে।

গেষ্টাল্ট তত্ত্ব আৰু শিকনৰ সমস্যাসমূহ ঃ এই তত্ত্বৰ মতে শিকন প্ৰক্ৰিয়াত তলত দিয়া কথাবোৰলৈ বিশেষভাৱে মনোযোগ দিয়া উচিত।

সামৰ্থ ঃ শিকন শিক্ষাৰ্থীৰ শিকনী সামৰ্থ নিৰ্ভৰশীল।

অনুশীলন ঃ পুনৰাবৃত্তিয়ে নতুন সম্পৰ্কৰ কথা পোহৰলৈ আনে আৰু অংশবোৰক একত্ৰিত কৰে।

অনুপ্ৰেৰণা ঃ অনুপ্ৰেৰণা ফলাফলৰ নীতিয়ে গুৰুত্ব লাভ কৰে।

বুজাৰ সামৰ্থ ঃ অংশ আৰু সামগ্ৰিকতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক, উপায় আৰু এনে সম্পৰ্ক স্থাপনৰ সম্পৰ্ক এইবোৰৰ আন্তত সম্পৰ্ক গুৰুত্ব দিয়া হয়।

স্থানান্তৰ ঃ ই এক সাধাৰণীকৰণ নীতি। একে আৰ্হি আৰু সম্পৰ্কসমূহৰ স্থানান্তৰ ঘটোৱা হয়।

বিস্মৃতি ঃ ছাপ অথবা চিহ্নৰ পৰিৱৰ্তন হোৱাৰ ফলত বিস্মৃতিৰ উদ্ভৱ হয়। ছাপ সম্পূৰ্ণৰূপে নাইকিয়া হৈ যাব পাৰে আৰু এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত উপলব্ধ নহ'বও পাৰে।

অন্তঃদৰ্শন তত্ত্বৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্য —

গেষ্টাল্ট তত্ত্বই তলত দিয়া কথাবোৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

সমগ্ৰতাৰ পৰা অংশলৈ ঃ অংশবোৰতকৈ সমগ্ৰ বিস্তৃচ আৰু ব্যাপক ডাঙৰ। সেইবাবে শিক্ষকে কোনো এটা বিষয় অথবা উপ-বিষয়ৰ ছবি সামগ্ৰিকভাৱে উপস্থাপন কৰিব লাগে। এইটো বিশেষকৈ সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ ক্ষেত্ৰত অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ। এপাহ ফুলৰ বিভিন্ন অংশ সম্পৰ্কে পঢ়াওঁতে, ফুলপাহ শিক্ষাৰ্থীসকলৰ সন্মুখত উপস্থাপন কৰিব লাগে। ইয়াৰ পাছত ফুলপাহৰ অংশসমূহৰ কথা বুজাব লাগে। একেধৰণে, কবিতা পঢ়াওঁতে প্ৰথমে গোটেই কবিতাটোকে সামগ্ৰিকভাৱে এবাৰ পঢ়াব লাগে।

সমস্যা সমাধানৰ পদ্ধতি ঃ ই মুখস্থ কৰা শিকনক নাকচ কৰে। ই এই কথাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে শিক্ষাৰ্থীসকলক তেওঁলোকৰ চিন্তাশক্তি আৰু পৰ্যবেক্ষণ শক্তি ব্যৱহাৰ কৰাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব লাগে। শিক্ষাৰ্থীসকলক আৱিষ্কাৰকৰ ভূমিকা ল'বলৈ দিব লাগে। তেওঁলোকক প্ৰশ্নবোৰ বিষয়ে চিন্তা-চৰ্চা কৰিবলৈ প্ৰশিক্ষণ দিয়া উচিত। 'কি' আৰু 'কেতিয়া'ৰ স্থানত 'কিয়' আৰু 'কেনেকৈ'ক শিকন-শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াত মুখ্য স্থান দিয়া উচিত।

সকলো বস্তু শিক্ষাৰ্থীৰ সন্মুখত সহজভাৱে উপস্থাপন কৰিলে কোনো কাৰণতে গঠনমূলক আৰু সৃষ্টিশীল চিন্তাধাৰাৰ সৃষ্টি নহয়। সেইবাবে শিক্ষাণত প্ৰগতিশীল আৰু

বিজ্ঞান, সন্মত পদ্ধতি যেনে আৱিষ্কাৰমূলক, বিশ্লেষণমূলক আৰু সমস্যা সমাধান আদি ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।

সংহতিমূলক পদ্ধতি ঃ কোনো এটা বিষয়ৰ বিষয়বস্তুক কেৱল বিছিন্ন তথ্যৰ সংগ্রহ বুলি গণ্য কৰা উচিত নহয়। এই বিষয়বস্তুবোৰক এটা সামগ্রিক ৰূপ প্রদান কৰিবলৈ ঘনিষ্ঠভাৱে একত্রিত কৰিব পৰা যায়। এনেদৰে পাঠ্যক্রমৰ সকলো বিষয় আৰু কার্যকলাপে ঐক্য তথা সংহতি প্রতিফলিত কৰিব লাগে।

অনুপ্রেৰণামূলক দিশ ঃ শিশুৰ শিকন কৌতুহল আৰু আগ্রহ জগাই তুলিব লাগিব। কৰিবলগীয়া প্রতিটো কামৰ নির্দিষ্ট লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰ সৈতে শিশু সম্পূর্ণৰূপে পৰিচিত হোৱা উচিত।

তত্ত্বটোৰ সীমাৱদ্ধতা ঃ কোৱা হয় যে প্রত্যেক ধৰণৰ শিকনেই অন্তঃর্দর্শনৰ ফল নহয়। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ বিভিন্ন অভিজ্ঞতা আকস্মিকভাৱে সংলগ্ন হোৱা সংযোগৰ ফলস্বৰূপে সৃষ্টি আৰু এইবোৰত অর্ন্তদৃষ্টি জড়িত নাথাকে। প্রচেষ্টা আৰু ভুলৰ দ্বাৰা শিকনৰ সৈতে জড়িত কিছুমান দিশ অন্তর্দর্শন শিকনতো কামত আহে। সকলো শিশুৱেই স্বাধীনভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ সক্ষম নহয়। লেহেমীয়া গতিৰ শিক্ষার্থীক অন্য পদ্ধতিৰ যোগেদি শিকোৱা প্রয়োজন। বহুক্ষেত্রত এনে শিশুক নীতি-নিয়মৰ যান্ত্রিক প্রয়োগৰো প্রয়োজন হয়।

অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১৩ ঃ গেষ্টাল্ট কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৪ ঃ অন্তঃদর্শন তত্ত্বৰ গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান কি?

.....

.....

৩.৭ গঠনবাদ

১৭১০ চনত ইটালীৰ দার্শনিক ভিকো আৰু আয়াৱলেণ্ডৰ বার্কলিয়ে পৃথকে পৃথকে কৰা কিছুমান দাবীয়ে হাজাৰ বছৰ পুৰণি দার্শনিক চিন্তাধাৰাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁলোকে জ্ঞান আৰু অস্তিত্বৰ অর্থ বিষয়ক ধাৰণা কিছুমান মৌলিকভাৱে সলনি কৰাৰ চেষ্টা চলাইছিল। মানুহে নিজৰ বাবে যি গঠন কৰে মানুহে কেৱল সেয়াহে জানিব পাৰে। কিবা এটাৰ অস্তিত্ব আছে বুলি ক'বলৈ হ'লে ইয়াক পোনপ্রথমে মানুহৰ মনটোৱে অনুভৱ কৰিব পাৰিব লাগিব।

গঠনবাদৰ আৰম্ভণি ১৯৪০ ৰ শেষৰ ফালে হৈছিল বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে এই বিষয়ে

চিন্তা-চর্চা আৰম্ভ কৰা বহুতেই তেওঁলোকে কৰা কামক কেনেদৰে নামা কৰণ কৰিব সেই বিষয়ে অজ্ঞাত আছিল। বর্তমান সময়ত শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশত গঠনবাদৰ নীতিসমূহ অতি বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। প্রামাণিক কার্যকলাপৰ ধাৰণা, সামাজিক আলোচনা, নির্দেশনামূলক বিষয়বস্তুৰ পার্শ্বক্রিয়া, প্রতিফলনশীলতাৰ বিকাশ আৰু শিক্ষার্থীকেন্দ্রিক নির্দেশনাই নির্দেশকসকলক শিক্ষক আৰু শিক্ষার্থীসকলৰ মাজৰ আন্তঃক্রিয়া বুজাৰ সুযোগ দিয়াৰ লগতে শিক্ষার্থীসকলৰ নিজৰ মাজৰ আন্তঃক্রিয়া আৰু শিক্ষার্থী তথা শিকন সামগ্রীৰ আন্তঃক্রিয়া আদিৰ গুৰুত্ব সম্পর্কে চিন্তা-চর্চা তথা পৰীক্ষা কৰাৰ সুবিধী দিব। এই কথাবোৰে শিক্ষণ আৰু শিকনৰ ফলপ্রসূতা বৃদ্ধি কৰাৰো সুযোগ দিব।

গঠনবাদ তত্ত্বই যুক্ত দর্শায় যে মানুহে জ্ঞানৰ সৃষ্টি কৰে আৰু নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত ইয়াক অর্থ প্রদান কৰে। ব্যক্তিৰ বাবে নতুন জ্ঞানৰ সৃষ্টি অথবা গঠনত সহায় কৰা গঠনবাদ তত্ত্বৰ অন্তর্গত দুটা অতি গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা হৈছে - উপযোজন আৰু অনুষংগ। অনুষংগই ব্যক্তিক পুৰণি অভিজ্ঞতাৰ লগত নতুন মনোভাৱ, দৃষ্টিভংগী, এসময়ত ভুলকৈ বুজা কথাবোৰ পুনৰ চিন্তা কৰা, গুৰুত্বপূর্ণ কথাবোৰ মূল্যায়ন কৰা আৰু ধাৰণাবোৰক সচেতন কৰা আদি দিশত সহায় কৰে। উপযোজনে নতুন অভিজ্ঞতা যোগ দিয়ে তথা ব্যক্তিৰ মানসিক সামর্থ পুনৰ গঠন কৰে। ব্যক্তিয়ে কোনো বিষয়ত একোটা বিশেষ ধৰণৰ ধাৰণা গ্রহণ কৰে, যাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি পৃথিৱীখন চলি থাকে। যেতিয়া কথাবোৰ ধাৰণামতে নচলে, তেতিয়া ফলাফল অথবা পৰিণতিৰ লগত সংগতি ৰাখি ব্যক্তিয়ে প্রত্যাশাসমূহ উপযোজন আৰু পুনৰগঠন কৰিব লাগিব।

গঠনবাদে শিক্ষকসকলক শিক্ষার্থীসকলে কেনেদৰে শিকে সেইসম্পর্কে পুনৰ চিন্তা কৰাৰ সুযোগ দিয়াৰ লগতে শিক্ষণ প্রক্রিয়াত মনোনিৱেশ কৰিবলৈ অন্য এক দৃষ্টিভংগী প্রদান কৰে। ই পৰিৱর্তন আৰু ৰূপান্তৰৰ পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰিবলৈ উপায় প্রদান কৰে। ইয়াৰ উপৰি ই শিক্ষকসকলক বিভিন্ন কামত প্রত্যেক শিক্ষার্থীক জড়িত কৰাৰ বাবে বিভিন্ন ধৰণৰ উপায় বিচাৰিবলৈ, অনুসন্ধানৰ বাবে এক সমৃদ্ধ পৰিৱেশ গঢ়ি তুলিবলৈ, আর্হি নির্মাণ প্রচেষ্টাক কেন্দ্রীভূত কৰা সুসংহত সমস্যাৰ গোট আৰু প্রত্যাহ্বান প্রস্তুত কৰিবলৈ, শিক্ষার্থীৰ সংবোধন, অর্থ নির্দ্ধাৰণ তথা ব্যাখ্যা প্রকাশৰ সামর্থ আৰু যোগাযোগ স্থাপনৰ দক্ষতা বৃদ্ধিৰ প্রচেষ্টা চলোৱাৰ সুয়োগ দিয়ে। গঠনবাদ তত্ত্বত শিক্ষকে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এই তত্ত্বত শিক্ষকে বক্তৃতা দিয়াৰ পৰিৱর্তে সুচলকাৰী হিচাপে কাম কৰে যাৰ মুখ্য ভূমিকা হ'ল শিক্ষার্থীসকলক কথাবোৰ বুজাত সহায় কৰা। ই শিক্ষক আৰু বক্তৃতাৰপৰা মনোযোগ আঁতৰাই শিক্ষার্থী আৰু শিকনৰ ওপৰত মনোযোগ দিয়াত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই শিকন তত্ত্বৰ বাবে প্রয়োজনীয় সম্পদ আৰু পাঠ পৰিকল্পনাসমূহে পৰম্পৰাগত শিকনৰ প্রতিও এটা সুকীয়া দৃষ্টিভংগী গ্রহণ কৰে। শিক্ষকে কোৱাৰ পৰিৱর্তে সুধিবলৈ আৰম্ভ কৰে। শিক্ষকে প্রশ্নসমূহ এনেদৰে প্রস্তুত কৰিব লাগিব যাতে শিক্ষার্থীসকলে কেৱল তেওঁলোকৰ পাঠৰ সৈতে মিল থকা প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ পৰিৱর্তে নিজাববীয়াকৈ বিভিন্ন সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰে। শিক্ষকসকলে শিক্ষার্থীৰ সৈতে অহৰহ কথা-বতৰা পাতি থাকে আৰু বিভিন্ন শিকন অভিজ্ঞতাৰ সৃষ্টি কৰে। এইবোৰে শিকনৰ অগ্রগতিৰ

লগে লগে শিক্ষার্থীৰ প্রয়োজনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নতুন জ্ঞান আহৰণৰ দিশ মুকলি কৰে। পিয়াজেৰ গঠন তত্ত্ব অনুসৰণ কৰা শিক্ষকসকলে শিক্ষার্থীক ফলপ্রসূভাৱে সমালোচনাত্মক চিন্তাবিদ কৰি তুলিব পাৰিব লাগিব। শিক্ষকে গুৰু, পৰামর্শদাতা আৰু প্রশিক্ষকৰ ভূমিকাও পালন কৰিব লাগিব। গঠনবাদৰ নীতিসমূহ ঃ

- গঠনবাদী শিকন পৰিৱেশে বাস্তৱৰ একাধিক সমস্যাৰ প্রতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে।
- এই উপস্থাপনসমূহে বাস্তৱ জগতখনৰ জটিলতাক প্রতিনিধিত্ব কৰে।
- জ্ঞানৰ পুনৰুউৎপাদনতকৈ জ্ঞান গঠনত গুৰুত্ব দিয়া হয়।
- অর্থপূর্ণ প্রেক্ষাপটত প্রামাণিক কামবোৰ সম্পাদন গুৰুত্ব দিয়া হয়।
- বাস্তৱ জগতৰ পৰিৱেশৰ ভিত্তিত শিক্ষা প্রদান কৰা হয়।
- অভিজ্ঞতাসমূহৰ চিন্তাশীলভাৱে কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা হয়।
- প্রেক্ষাপট আৰু প্রেক্ষাপট ভিত্তিক জ্ঞান গঠনত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়।
- শিক্ষার্থীসকলৰ মাজত সহযোগিতা বৃদ্ধি আৰু সামাজিক আলোচনা চলাৰ পৰিৱেশক সমর্থন কৰা হয়।
- আৱিষ্কাৰমূলক শিকনক উৎসাহিত কৰা হয়।
- সহযোগিতামূলক কার্যকলাপৰ বাবে উদ্বুদ্ধ কৰা হয়।
- পূর্ব জ্ঞানৰ সংহতি স্থাপন আৰু সক্রিয়কৰণ ঘটোৱা হয়।
- হাতে-কামে কার্যকলাপ কৰি শিকাৰ সুযোগ দিয়া হয়।

মেৰিয়াম আৰু কেফাৰেলাই ১৯৯৯ চনত কৈছে যে প্রাপ্তবয়স্কৰ শিকন প্রক্রিয়াটো আত্মনির্দেশিত হোৱাৰ লগতে বাহিৰা প্রভাৱৰ কিছুমান উপাদান থাকিব লাগে। এইবোৰে অনুসন্ধানৰ সুযোগ দিয়া উপৰিও সামাজিক আন্তঃক্রিয়া সম্পন্ন কৰাত সহায় কৰিব নাইবা অধিক আনুষ্ঠানিক শিকনীয় পৰিৱেশৰ ৰূপ ল'ব পাৰে। গঠনমূলক শিকন পদ্ধতিত শিক্ষাবিদসকলে ছাত্র-ছাত্রীৰে অভিজ্ঞতাক কেন্দ্র কৰি বিদ্যালয়ৰ পাঠ্যক্রম গঢ়ি তোলে। গঠনবাদীসকলে বিশ্বাস কৰে যে শ্রেণীকোঠাৰ ভিতৰত শিক্ষার্থীকেন্দ্রিক নির্দেশনা পদ্ধতিয়ে আত্মপ্রেৰিত শিক্ষার্থীৰ দায়ৱদ্ধতা অধিক শক্তিশালী কৰিব। কাৰণ এই পদ্ধতিত তেওঁলোকৰ আন্তঃক্রিয়া উচ্চ পর্যায়ৰ হোৱা দেখা যায়। বর্তমান সময়ত নির্দেশনামূলক শিকন পদ্ধতিক সমর্থন কৰিবলৈ শ্রেণীকোঠাত প্রযুক্তিবিদ্যাৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ হৈছে। নির্দেশনামূলক শিক্ষাদান পদ্ধতিৰ লক্ষ্য আৰু চর্ত পূৰণ কৰিবলৈ কম্পিউটাৰ প্রযুক্তি ব্যৱহাৰ কৰি গঠনমূলক নির্দেশনা পদ্ধতিৰ বিকাশ সাধন কৰা হৈছে। আটাইতকৈ শক্তিশালী আৰু বহুমুখী শিকন আহিলা সমূহৰ অন্যতম হৈছে ৱেব ভিত্তিক শিকন। ৱেব ভিত্তিক শিকনে শিক্ষার্থীসকলক এক অনুকূল শিকন পৰিৱেশ প্রদান কৰে। সমনীয়া অথবা শিক্ষকৰ মাজত চলা সহযোগিতামূলক সামাজিক আলোচনাৰ জৰিয়তে কথাবোৰ একাধিক দৃষ্টিভংগীৰে চোৱাৰ পথ এই পদ্ধতিয়ে মুকলি কৰি দিছে।

জে. ব্রুনাৰ (J. Bruner) ৰ গঠনবাদ তত্ত্বৰ মূল কথা অনুসৰি শিকন এনে এক প্ৰক্ৰিয়া য'ত শিক্ষাৰ্থীয়ে বৰ্তমান আৰু পূৰ্বৰ তথ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নতুন জ্ঞান গঢ়ি তুলিব পাৰে। শিক্ষাৰ্থীয়ে এটা চিন্তা প্ৰক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰি তথ্য আহৰণ, ধাৰণা সৃষ্টি আৰু সঠিক বাছনি কৰিবলৈ সক্ষম হয়। প্ৰশিক্ষকৰ মাজত আলোচনা চলি থাকিব লাগে। শিক্ষাৰ্থী আৰু প্ৰশিক্ষকগৰাকীয়ে এই কথা নিশ্চিত কৰিব লাগে যে উপলব্ধ তথ্যসমূহ শিক্ষাৰ্থীয়ে ভালদৰে বুজিব পৰা অৱস্থাত আছে। ইয়াৰ বাবে শিক্ষক-প্ৰশিক্ষকসকলে শিক্ষাৰ্থীয়ে ইতিমধ্যে শিকি অহা বিষয়বস্তুৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পাঠ্যক্ৰম প্ৰস্তুত কৰাৰ চেষ্টা চলাব লাগে।

জানি থোৱা ভাল

গঠনবাদৰ মতে ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা আৰু পৰিৱেশৰ পূৰ্বানুমানৰ ভিত্তিত জ্ঞানৰ সৃষ্টি হয়।

- গঠনবাদী শিক্ষকসকলে প্ৰশ্ন আৰু সমস্যাসমূহ উত্থাপন কৰে আৰু শিক্ষাৰ্থীসকলক তেওঁলোকৰ নিজা উত্তৰ বিচাৰি উলিওৱাত সহায় কৰাৰ লগতে চিন্তাৰ পথ প্ৰদৰ্শন কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১৫ ঃ গঠনবাদৰ নীতিসমূহ কি কি?

.....

.....

৩.৮ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ

- শিকনৰ অৰ্থ হ'ল ব্যক্তিৰ আচৰণৰ অবিৰত পৰিৱৰ্তন আৰু সংশোধন।
- ব্ৰু' আৰু ব্ৰু'ৰ মতে শিকন হ'ল অভ্যাস, জ্ঞান আৰু মনোভাৱ আয়ত্বকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াৰ লগত কাম কৰাৰ নতুন পদ্ধতি জড়িত হৈ থাকে আৰু ই ব্যক্তিৰ বাধা অতিক্ৰম কৰি নতুন পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খাবলৈ চলোৱা প্ৰচেষ্টাক প্ৰভাৱিত কৰে। ই ব্যক্তিক কোনো লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ থকা আগ্ৰহ পূৰণ কৰিব পৰাকৈ সক্ষম কৰি তোলে।
- শিকন আৰু পৰিপক্কতাৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আৰু দুয়োটা কথা পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। কোনবোৰ আচৰণগত দিশৰ পৰিৱৰ্তন শিকনৰ ফলশ্ৰুতিত হৈছে আৰু কোনবোৰ পৰিপক্কতাৰ ফলস্বৰূপে হৈছে। কেতিয়াবা এই কথা সঠিককৈ নিৰ্ধাৰণ কৰাটো কঠিন হৈ পৰে।
- ই. এল. থৰ্নডাইক (১৮৭৪-১৯৪৯) হ'ল সংযোগবাদ তত্ত্ব অথবা প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্বৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষক। থৰ্নডাইকে কোৱা শিকনৰ ভিত্তি হৈছে ইন্দ্ৰিয় সংবেদন আৰু

কার্যৰ অনুভূতিৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন। এই সম্পৰ্ক স্থাপনকেই সংযোগ অথবা বন্ধন বুলি জনা যায়। এই বন্ধন অথবা সংযোগবোৰ সৃষ্টিৰ সময়ত শক্তিশালী অথবা দুৰ্বল হৈ পৰে। ইয়াক বন্ধন মনোবিজ্ঞান অথবা কেৱল সংযোগবাদ তত্ত্ব বুলিও জনা যায়। উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰক্ৰিয়াৰে ঘটা শিকনত বিশ্বাস কৰা বাবে ইয়াক শিকনৰ এছ. আৰ. মনোবিজ্ঞান বুলিও কোৱা হয়। থৰ্নডাইকে ইয়াক প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল তত্ত্ব বুলিও কৈছিল। তেওঁ ইয়াক নিৰ্বাচন আৰু সংযোগৰ দ্বাৰাও শিকন বুলি অভিহিত কৰিছিল। এই পদ্ধতিত আকস্মিক পুনৰাবৃত্তিৰ যোগেদি শিকন সম্ভৱ হয়।

- থৰ্নডাইকে উপস্থাপন কৰা শিকনৰ নীতিসমূহ হ'ল- প্ৰস্তুতিৰ নীতি, ফলাফলৰ নীতি আৰু অনুশীলনৰ নীতি।
- ৰাছিয়াৰ মনোবিদ আইভান পেভ্‌লভ্‌ (১৮৪৯-১৯৩৬) শিকনৰ প্ৰাচীন অনুবন্ধনবাদ তত্ত্বৰ মূল পৃষ্ঠপোষক। অনুবন্ধনবাদ হৈছে প্ৰাকৃতিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সংশোধন। পেভ্‌লভে অনুবন্ধনবাদৰ জৰিয়তে কুকুৰৰ আচৰণ সংশোধনৰ পৰীক্ষা কৰিছিল। এতিয়া একে পৰীক্ষা পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি শিক্ষাৰ্থীৰ আচৰণ পৰিৱৰ্তন কৰাৰ চেষ্টা চলোৱা হয়।

  স্কিনাৰে তেওঁৰ তত্ত্বক সক্ৰিয় অথবা স্বতঃক্ৰিয়ামূলক অনুবন্ধন বুলি অভিহিত কৰিছে। কাৰণ এই তত্ত্বটো জীৱ এটাই সম্পাদন কৰিবলগীয়া কিছুমান কামৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠিছে। সক্ৰিয় অথবা স্বতঃক্ৰিয়ামূলক শব্দটোৱে এই কথাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে আচৰণে পৰিৱেশৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰি নিজৰ পৰিণতি সৃষ্টি কৰে। এই স্বতঃক্ৰিয়া হৈছে কিছুমান এনে কামৰ সমষ্টি যিবোৰে এটা প্ৰাণীক কোনো কাম কৰিবলৈ অনুবন্ধিত কৰে। স্বতঃক্ৰিয়ামূলক অনুবন্ধন প্ৰক্ৰিয়াত ক্ৰিয়াত্মক প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহৰ পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপক দ্বাৰা পৰিৱৰ্তন নাইবা সংশোধন কৰা হয়। পুনঃসংযোজন হৈছে অনুবন্ধনৰ এক বিশেষ দিশ য'ত এটা প্ৰয়োজন হ্ৰাস কৰি এটা উদ্দীপকৰ পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত প্ৰতিক্ৰিয়া সৃষ্টিৰ প্ৰৱণতা বৃদ্ধি কৰা হয়।
- মেক্স ৱাৰ্থিমাৰ (১৮৮০-১৯৪৩) গেষ্টাল্ট মনোবিজ্ঞানৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল। গেষ্টাল্ট তত্ত্বৰ মতে শিকন প্ৰক্ৰিয়া প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল অথবা অনুবন্ধন দ্বাৰা সংঘটিত নহয়। অন্তৰ্দৰ্শন, আত্মনিৰীক্ষণ আৰু বুজাবুজিৰ জৰিয়তে শিকন সম্ভৱ হৈ উঠে।
- বৰ্তমান সময়ত শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশত গঠনবাদৰ নীতিসমূহ বহুলভাৱে ব্যৱহৃত হয়। প্ৰামাণিক কাৰ্যকলাপৰ ধাৰণা, সামাজিক আলোচনা, নিৰ্দেশনামূলক বিষয়বস্তুৰ পাৰ্শ্বক্ৰিয়া, শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীসকলৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়া, শিক্ষাৰ্থীসকলৰ নিজৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়া, আৰু শিক্ষাৰ্থী-শিকন সামগ্ৰীৰ আন্তঃক্ৰিয়া আদিৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে গঠনবাদে চিন্তা-চৰ্চা তথা পৰীক্ষা কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা নিৰ্দেশক আৰু শিক্ষাৰ্থী উভয়েই শিক্ষাণ আৰু শিকনৰ ফলপ্ৰসূতা বৃদ্ধি কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰে।

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

1] Aggarwal, G. C. (1996). Essentials of Educational Psychology. New Delhi : Vikas Publishing House.

2] Chanhan, S. S. (1993). Advanced Educational Psychology. New Delhi : Vikas Publishing House.

3] Mangal, S. K. (1993). Advanced Educational Psychology. New Delhi : Prentice Hall of India.

4] Sarma, M. (2008). Educational Psychology. Dibrugarh : Tushar Publishing House.

৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক্র' আৰু ক্র'ৰ মতে শিকন হ'ল অভ্যাস, জ্ঞান আৰু মনোভাৱ আয়ত্বকৰণৰ প্রক্রিয়া। ইয়াৰ লগত কাম কৰাৰ নতুন পদ্ধতি জড়িত হৈ থাকে। ই ব্যক্তিৰ বাধা অতিক্রম কৰি নতুন পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খাবলৈ চলোৱা প্রচেষ্টাক প্রভাৱিত কৰে। শিকনে ব্যক্তিৰ আচৰণৰ প্রগতিশীল পৰিৱর্তনক প্রতিনিধিত্ব কৰে। ই ব্যক্তিক কোনো লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ থকা আগ্রহ পূৰণ কৰিব পৰাকৈ সক্ষম কৰি তোলে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকনৰ দুটা বৈশিষ্ট্য হ'ল— **(১) সমাযোজন অথবা সমন্বয় হিচাপে শিকন ঃ** ব্যক্তিয়ে পৰিৱেশৰ সৈতে অহৰহ আন্তঃক্রিয়া চলাই থাকে। জন্মৰ সময়ৰ পৰাই ব্যক্তিয়ে নিজৰ ভৌতিক আৰু সামাজিক সমাযোজন তথা সমন্বয় ৰক্ষাৰ ক্ষেত্রত বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। শিকন হ'ল এই উদ্দেশ্য সাধনৰ এক সঠিক উপায়। কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিত কেনেদৰে আচৰণ কৰিব লাগে অথবা প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে ব্যক্তিয়ে অবিৰত শিকন প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে বুজি উঠে আৰু নিজৰ বাবে প্রয়োজনীয় সমাযোজন তথা সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰি চলিবলৈ প্রস্তুত হয়। সেইবাবে শিকনক ব্যক্তিয়ে সন্মুখীন হোৱা পৰিৱর্তিত পৰিস্থিতিৰ সৈতে প্রগতিশীল সমাযোজন ঘটোৱা এক প্রক্রিয়া হিচাপেও অভিহিত কৰা হয়।

(২) উন্নীতকৰণৰ প্রক্রিয়া হিচাপে শিকন ঃ শিকনক অনুশীলন আৰু প্রশিক্ষণৰ জৰিয়তে উন্নীতকৰণৰ এক প্রক্রিয়া হিচাপেও বিবেচনা কৰা হয়। ইয়াৰ অর্থ এয়ে যে সকলোধৰণৰ শিকনে শিশুক আকাংক্ষিত লক্ষ্য অথবা ফলাফলৰ দিশে আগবাঢ়ি যোৱাত সহায় কৰে। অৱশ্যে যি কি নহওঁক, এই কথা সদায় সঁচা নহয়। এটি শিশুৱে শ্রেণীকোঠাত এনে বহু বস্তুৰ বিষয়ে শিকে যিবোৰে তেওঁক লক্ষ্যত উপনীত হোৱাত কোনো সহায় নকৰে।

অলসতাৰ অভ্যাস, কর্তৃপক্ষৰ প্ৰতি অসন্মান, দুৰ্বল হস্তলিপিৰ বিকাশ, উচ্চাৰণ আৰু বৰ্ণনাত ত্ৰুটি থকা ইত্যাদি ইয়াৰ উদাহৰণ। সেয়েহে, শিকনে উন্নতি সূচায় বুলি ঠিৰাংকৈ ক'ব নোৱাৰি (বিশেষকৈ সাফল্য লাভৰ ক্ষেত্ৰত)।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সম্পৰ্ক আছে।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকন আৰু পৰিপক্কতাৰ মাজৰ তিনিটা পাৰ্থক্য হ'ল -

পৰিপক্কতা	শিকন
i) পৰিপক্কতা প্ৰাথমিকভাৱে বংশগতিৰ ওপৰত আধাৰিত	i) শিকন প্ৰধানতঃ পৰিৱেশৰ ওপৰত আধাৰিত
ii) আচৰণগত দিশৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে পৰিপক্কতা হৈছে স্বয়ংক্ৰিয় প্ৰক্ৰিয়া	ii) শিকন হৈছে আচৰণ সংশোধনকাৰী বাবে এক পৰিকল্পিত প্ৰক্ৰিয়া
iii) পৰিপক্কতা প্ৰক্ৰিয়াত বয়সৰ সীমা থাকে	iii) শিকনৰ কোনো বয়সৰ সীমা নাথাকে। শিকন হৈছে এক জীৱনজোৰা প্ৰক্ৰিয়া।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ থৰ্নডাইকে সন্তুষ্টি আৰু বিৰক্তি অথবা অস্বস্তিৰ অৰ্থ এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছে- সন্তুষ্টিদায়ক অৱস্থা বুলিলে এনে এক অৱস্থাৰ কথা বুজোৱা হয়, যিটো এৰাই চলিবলৈ জীৱই একো নকৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে প্ৰায়েই এনেধৰণৰ কাম কৰে যাৰ দ্বাৰা এনে অৱস্থা লাভ আৰু সংৰক্ষণ কৰিব পাৰি। অস্বস্তিকৰ অথবা বিৰক্তিদায়ক অৱস্থা বুলিলে এনে এক অৱস্থাক বুজা যায় যিটো অৱস্থা প্ৰাণীয়ে সাধাৰণতে এৰাই চলে আৰু পৰিত্যাগ কৰে।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ই. এল. থৰ্নডাইকে।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অনুশীলনৰ নীতিৰ দুটা উপাংশ হৈছে - (i) ব্যৱহাৰৰ নীতি আৰু (ii) অব্যৱহাৰৰ নীতি।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পেভলভে তেওঁৰ অনুবন্ধনবাদ তত্ত্বৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ কিছুমান নীতি আগবঢ়াইছিল।

- **পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ নীতি ঃ** পুনঃসংযোজনৰ অৰ্থ হৈছে অনুবন্ধনহীন উদ্দীপকক অনুসৰণ কৰা। অৰ্থাৎ, ঘণ্টা বজাৰ পাছত খাদ্য খাবলৈ পোৱা পেভ্লভে কৈছিল যে পুনঃসংযোজনে অনুবন্ধন হোৱাত সহায় কৰে। ঘণ্টাৰ সৈতে খাদ্যৰ সংযোজন নকৰিলে কোনোধৰণৰ অনুবন্ধনৰ সৃষ্টি কৰিব পৰা নাযাবে- সেয়াই হৈছে পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপক। এইকথা শিশুৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য। শিশুটিয়ে সুন্দৰ প্ৰদৰ্শন আগবঢ়োৱাৰ বাবে তৎক্ষণাত পুৰস্কৃত কৰিলে তেনে শিকন অধিক ফলপ্ৰসূ হৈ পৰে। শিশুৰ আচৰণ শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ সৈতে অনুবন্ধিত হৈ থাকে।
- **ক্ৰম আৰু সময়ৰ ব্যৱধানৰ নীতি ঃ** অনুবন্ধিত উদ্দীপক আৰু অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ উপস্থাপনৰ মাজত এক অনুকূল সময় থাকে। যদি এই অনুকূল সময়ত

কিবা পৰিৱর্তন হয়, অর্থাৎ ইয়াৰ বৃদ্ধি অথবা হ্রাস হয় তেন্তে কোনোধৰণৰ অনুবন্ধন নহ'ব আৰু সংযোগ গঠন কৰিব পৰা নাযাব।

- **উদ্দীপক সাধাৰণীকৰণৰ নীতি ঃ** এই নীতি অনুসৰি যদি আমি এটা বস্তুৰ সৈতে অনুবন্ধিত হওঁ, অর্থাৎ এটা ঘণ্টাৰ সৈতে অনুবন্ধিত হ'ওঁ তেন্ত অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিকনৰ প্রথম পর্যায়ত প্রকৃত অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ লগত সংগতি থকা বহুতো উদ্দীপকৰ প্রতি প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰিব। অনুবন্ধিত উদ্দীপকৰ প্রতি এই প্রতিক্রিয়া আটাইতকৈ বেছি আৰু প্রকৃত উদ্দীপকৰ সৈতে কম সাদৃশ্য থকা উদ্দীপকৰ প্রতি এই প্রতিক্রিয়া কমি যোৱা দেখা যায়।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পেভ্লভে কৰা পৰীক্ষাটোৰে অনুবন্ধনৰ প্রক্রিয়াৰ চাৰিটা অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানৰ ছবি পোহৰলৈ আনে। ইয়াৰে প্রথম উপাদানটো হ'ল এক স্বাভাৰিক উদ্দীপক। ইয়াক কাৰিকৰীভাৱে অ-অনুবন্ধিত উদ্দীপক বুলি জনা যায়। পৰীক্ষাটোত সেয়া হৈছে খাদ্য। ইয়াৰ ফলত যি স্বাভাৰিক প্রতিক্রিয়াৰ সৃষ্টি হয়, তাক অ-অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়া বুলি জনা যায়। এই প্রতিক্রিয়াই দ্বিতীয় উপাদানটো গঠন কৰে। তৃতীয় উপাদানটো হৈছে কৃত্রিম উদ্দীপক, যেনে- ঘণ্টা বজাৰ শব্দ ইয়াক কাৰিকৰীভাৱে অনুবন্ধিত উদ্দীপক বুলি জনা যায়। ইয়াক স্বাভাৰিক উদ্দীপকৰ ঠাইত প্রতিস্থাপিত কৰা হয়। প্রথমাৱস্থাত অনুবন্ধিত উদ্দীপকে আকাংক্ষিত প্রতিক্রিয়া অর্থাৎ অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়াৰ সৃষ্টি নকৰে। তত্ত্বটোৰে কোৱা চতুর্থ উপাদানটো হৈছে অনুবন্ধন প্রক্রিয়াৰ শৃংখল।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যি উদ্দীপকৰ উপস্থিতিয়ে কোনো এটা প্রতিক্রিয়াৰ সম্ভাৱনীয়তা বৃদ্ধি কৰি তোলে তাকে শক্তিদায়ক উদ্দীপক বোলে।

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্কিনাৰে তেওঁৰ তত্ত্বক সক্রিয় অথবা স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধন বুলি অভিহিত কৰিছে। কাৰণ, এই তত্ত্বটো জীৱই সম্পাদন কৰিবলগীয়া কিছুমান কামৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠিছে। সক্রিয় অথবা স্বতঃক্রিয়ামূলক শব্দটোৰে এই কথা গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে আচৰণে পৰিৱেশৰ ওপৰত ক্রিয়া কৰি নিজৰ পৰিণতি সৃষ্টি কৰে। এক স্বতঃক্রিয়া হৈছে কিছুমান কামৰ সমষ্টি। এনে সমষ্টিবোৰে প্রাণীক কোনো কাম কৰিবলৈ অনুবন্ধিত কৰে। স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধন প্রক্রিয়াত ক্রিয়াত্মক প্রতিক্রিয়াসমূহৰ পুনঃসংযোজন অথবা শক্তিদায়ক উদ্দীপকৰ দ্বাৰা পৰিৱর্তন আৰু সংশোধন কৰা হয়। পুনঃসংযোজন হৈছে অনুবন্ধনৰ এক বিশেষ দিশ য'ত এটা প্রয়োজন হ্রাস কৰি এটা উদ্দীপকৰ পৰৱর্তী পর্যায়ত প্রতিক্রিয়া সৃষ্টি কৰাৰ প্রৱণতা বৃদ্ধি কৰা হয়।

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত স্বতঃক্রিয়ামূলক তত্ত্বৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান হৈছে অনুসূচীত শিকন পদ্ধতি আৰু শিক্ষণ আহিলা।

১৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গেষ্টাল্ট হৈছে এটি জার্মান শব্দ। ইয়াৰ কোনো সমতুল্য ইংৰাজী শব্দ নাই। গেষ্টাল্ট শব্দৰ নিকটৱর্তী ইংৰাজী অনুবাদ হৈছে Configuration। সহজ অর্থত অংশৰ এটা সংগঠিত সমগ্রতা। গেষ্টাল্ট মনোবিদসকলে শিকন প্রক্রিয়াটোক গেষ্টাল্ট অর্থাৎ

এটা সংগঠিত সমগ্রতা হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল। এই তত্ত্বৰ আঁৰৰ এটা সাধাৰণ ধাৰণা হৈছে যে কোনো এটা বস্তু ইয়াৰ গঠনকাৰী অংশসমূহ অধ্যয়ন কৰি বুজিব নোৱাৰি, কিন্তু ইয়াৰ সামগ্রিক ৰূপ অধ্যয়ন কৰিলেহে ভালদৰে বুজিব পাৰি।

১৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অন্তর্দর্শন তত্ত্বৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান হ'ল ই ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ মানসিক কার্য, যেনে- সংবোধন, ধাৰণাৰ গঠন আৰু সমস্যা সমাধান দক্ষতা আদিত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ই শিকনক উদ্দেশ্যপ্রণোদিত আৰু লক্ষ্যমুখী কৰি তোলে। ই শিক্ষার্থীৰ মনত শিকন প্রক্রিয়াৰ প্রতি আগ্রহ আৰু কৌতুহল জগাই তুলি শিকিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰি তোলাত গুৰুত্ব দিয়ে।

১৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গঠনবাদৰ নীতিসমূহ হ'ল -

- গঠনবাদী শিকন পৰিৱেশে বাস্তৱৰ একাধিক সমস্যাৰ প্রতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে।
- এই উপস্থাপনসমূহে বাস্তৱ জগতখনৰ জটিলতাক প্রতিনিধিত্ব কৰে।
- জ্ঞানৰ পুনৰুৎপাদনতকৈ জ্ঞান গঠনত গুৰুত্ব দিয়া হয়।
- অর্থপূর্ণ প্রেক্ষাপটত প্রামাণিক কামবোৰ সম্পাদন গুৰুত্ব দিয়া হয়।
- বাস্তৱ জগতৰ পৰিৱেশৰ ভিত্তিত শিক্ষা প্রদান কৰা হয়।
- অভিজ্ঞতাসমূহৰ বিষয়ে চিন্তাশীলভাৱে গুণাগঁথা কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা হয়।
- প্রেক্ষাপট আৰু প্রেক্ষাপটভিত্তিক জ্ঞান গঠনত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়।
- শিক্ষার্থীসকলৰ মাজত সহযোগিতা বৃদ্ধি আৰু সামাজিক আলোচনাচলাৰ পৰিৱেশক সমর্থন কৰা হয়।
- আৱিষ্কাৰমূলক শিকনক উৎসাহিত কৰা হয়।
- সহযোগিতামূলক কার্যকলাপৰ বাবে উদ্বুদ্ধ কৰা হয়।
- পূর্ব জ্ঞানৰ সংহতি স্থাপন আৰু সক্রিয়কৰণ ঘটোৱা হয়।
- হাতে-কামে কার্যকলাপ কৰি শিকাৰ সুযোগ দিয়া হয়।

৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) চুটি প্রশ্ন ঃ (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০- ৩০০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং ১ ঃ শিকনৰ সংজ্ঞা দিয়াক। শিকনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ লিখক।

প্রশ্ন নং ২ ঃ শক্তিদায়ক উদ্দীপক অথবা পুনঃসংযোজন কি?

প্রশ্ন নং ৩ ঃ শিকন তত্ত্বৰ প্রকাৰসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন নং ৪ ঃ আচৰণবাদ কোনে বিকশিত কৰিছিল আৰু ইয়াৰ অর্থ কি?

প্রশ্ন নং ৫ ঃ আচৰণগত পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

প্রশ্ন নং ৬ ঃ অনুবন্ধিত প্রতিক্রিয়া বুলিলে কি বুজা?

প্রশ্ন নং ৭ ঃ পৰম্পৰাগত অথবা প্রাচীন অনুবন্ধন আৰু সক্রিয় অথবা স্বতঃক্রিয়ামূলক অনুবন্ধনৰ

পার্থক্যসমূহ কি কি?

প্রশ্ন নং ৮ঃ শিকনৰ অন্তর্দর্শন তত্ত্ব কি? শ্রেণীকোঠাত ঘটা শিকনৰ উদাহৰণসহ বুজাই লিখক।

প্রশ্ন নং ৯ঃ শিকনৰ সচেতন আৰু অৱচেতন অনুসৰণৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য কি?

প্রশ্ন নং ১০ঃ গঠনবাদ কি? ইয়াৰ নীতিসমূহ লিখক।

খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত লিখক)

প্রশ্ন নং ১ঃ শিকনৰ বিভিন্ন নীতি আৰু ইয়াৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ২ঃ শিকনৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰক। কোনটো শিকন পদ্ধতি সাধাৰণতে সৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে অনুসৰণ কৰে?

প্রশ্ন নং ৩ঃ সংযোগবাদ তত্ত্বৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক। ইয়াৰ সীমাৱদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ৪ঃ শৈক্ষিক তত্ত্ব আৰু অনুশীলনৰ ক্ষেত্রখনলৈ স্কিনাৰৰ অৱদান সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ৫ঃ অন্তর্দর্শন শিকনৰ শৈক্ষিক তাৎপর্যসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ৬ঃ পেভ্লভ্ৰ প্রাচীন অনুবন্ধনবাদ তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰক। ইয়াৰ সীমাৱদ্ধতা সম্পর্কে লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ ঃ শিকনৰ স্থানান্তৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ স্থানান্তৰৰ অর্থ
৪.৪ শিকন স্থানান্তৰৰ অর্থ
৪.৫ শিকন স্থানান্তৰৰ প্রকাৰ
৪.৫.১ ধনাত্মক স্থানান্তৰ
৪.৫.২ ঋণাত্মক স্থানান্তৰ
৪.৫.৩ শূন্য স্থানান্তৰ
৪.৬ শিকনৰ স্থানান্তৰ তত্ত্বসমূহ
৪.৭ স্থানান্তৰৰ চর্তসমূহ
৪.৮ শিক্ষণ পদ্ধতি আৰু শিক্ষকৰ ভূমিকা
৪.৯ শিক্ষা আৰু গঠনবাদ
৪.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.১১ অধিক জানিবলৈ
৪.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৪.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- স্থানান্তৰৰ অর্থ আৰু শিকনৰ স্থানান্তৰৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- শিক্ষন স্থানান্তৰৰ তত্ত্বসমূহ চিনাক্ত কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- স্থানান্তৰৰ প্রকাৰ সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- শিক্ষকে ধনাত্মক স্থানান্তৰ বৃদ্ধি কৰিবলৈ গ্রহণ কৰা ব্যৱস্থাসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- গঠনবাদ আৰু শিকনৰ স্থানান্তৰৰ মাজৰ সম্পর্ক বিশদভাৱে আলোচনা কৰিব পাৰিব

৪.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনাক শিকন নীতিৰ আটাইতকৈ শক্তিশালী উপাদানটোৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিব। ইয়াক শিকনৰ স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। বিদ্যালয়ৰ শিক্ষাৰ সমগ্র গাঁথনি এই পূর্বানুমানৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠিছে যে আমি কোনো বিশেষ বিষয়ৰ যি জ্ঞান আহৰণ কৰোঁ,

সেয়া কেৱল বিষয়টোতে সীমাৱদ্ধ হৈ ৰৈ নাযাওঁ। ই আমাক ভৱিষ্যত জীৱনত সহায় কৰে। এই তত্ত্বৰ মতেও কোনো এটা বিষয়ৰ জ্ঞান কেৱল সেই বিষয়টোতেই সীমাৱদ্ধ নহয়। ই অন্য বিষয়ৰ জ্ঞান আহৰণৰ ক্ষেত্রতো সহায় কৰে। ইয়াকেই শিক্ষন স্থানান্তৰ বুলি কোৱা হয়। এই কথা মন কৰিবলগীয়া যে এটা শিকন পৰিৱেশৰ পৰা আন এটালৈ শিকন স্থানান্তৰৰ দক্ষতা শিকন আৰু পৰিৱেশৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংশ। এই অধ্যায়টিয়ে আপোনাক তিনিধৰণৰ শিকন স্থানান্তৰৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিব ঃ ধনাত্মক স্থানান্তৰ, ঋণাত্মক স্থানান্তৰ আৰু শূণ্য স্থানান্তৰ। এই অধ্যায়টিয়ে স্থানান্তৰত প্রভাৱ পেলোৱা কাৰকসমূহ পৰীক্ষা কৰিবলৈ থকা ব্যৱস্থাবোৰৰ লগতে শিক্ষকে কেনেদৰে অতীত শিকনক বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ শিকন বৃদ্ধি কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে সেইবিষয়ে বুজাত সহায় কৰিব। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰাৰ পাছত আপুনি শিক্ষকসকলে শিকন স্থানান্তৰৰ মাত্রা সর্বাধিক কৰিবলৈ গ্রহণ কৰিব পৰা বিভিন্ন প্রচেষ্টা তালিকাভুক্ত কৰিব পাৰিব।

৪.৩ স্থানান্তৰণৰ অর্থ

স্থানান্তৰ হৈছে সকলো সৃষ্টিশীলতা, সমস্যা সমাধান আৰু সন্তোষজনক সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰাৰ ভিত্তি।

মেডেলিন হাণ্টাৰ Madeline Hunter ■ মাষ্টাৰী টিচ্চিং Mastery Teaching

স্থানান্তৰ শব্দটো বর্তমান আহৰণ কৰা জ্ঞানৰ ওপৰত অতীতৰ শিকন প্রভাৱ বর্ণনা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি কিমান ভালদৰে আৰু কিমান দ্রুতভাৱে শিকিছো সেয়া বহুলাংশে নির্ভৰ কৰে আমি আগতে শিকি অহা কথাৰ ধৰণ আৰু ব্যৱস্থাৰ ওপৰত। সাধাৰণ ভাষাত স্থানান্তৰক জ্ঞান, দক্ষতা, অভ্যাস আৰু মনোভাৱ আদিক এটা পৰিস্থিতিৰ পৰা আন এটা পৰিস্থিতিলৈ কঢ়িয়াই নিয়াৰ আংশিক অথবা সম্পূর্ণ প্রয়োগ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। অর্থাৎ, এটা শিকন দক্ষতাক আন এটালৈ কঢ়িয়াই নিয়াটোৱেই হৈছে শিকনৰ স্থানান্তৰ। এনে স্থানান্তৰ তেতিয়া ঘটে, যেতিয়া কোনো এবিধ সামগ্রীৰ এটা গোটৰ শিকনে পাছলৈ আন এটা গোটৰ শিকনক প্রভাৱিত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, মটৰ চাইকেল চলাব জনা এগৰাকী ব্যক্তিয়ে অতি সহজেই স্কুটাৰ চলাবলৈ শিকিব পাৰে।

স্থানান্তৰৰ দ্বিমুখী প্রক্রিয়া ঃ স্থানান্তৰ নামৰ শিকন নীতিটোৱে এটা দ্বিমুখী প্রক্রিয়াৰ কথা বুজায়—

- শিকনৰ সময়ত ঘটা স্থানান্তৰ ঃ ইয়াৰ অর্থ হৈছে অতীতৰ শিকনে নতুন শিকনৰ সংসাধন আৰু আহৰণৰ ওপৰত পেলোৱা প্রভাৱ।
- শিকনৰ স্থানান্তৰ ঃ ইয়াৰ অর্থ হৈছে ভৱিষ্যতৰ পৰিস্থিতিত শিক্ষার্থীয়ে নতুন শিকনক কিমানখিনি প্রয়োগ কৰিব তাৰ পৰিমাণ। এই ধৰণৰ স্থানান্তৰেক পুনৰ বিভক্ত নিকটৱর্তী আৰু দূৰৱর্তী স্থানান্তৰ আদিত ভগাব পাৰি। নিকটৱর্তী স্থানান্তৰণে ভালেখিনি মিল থকা আৰু ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক পৰিৱেশত নতুন শিকন ব্যৱহাৰৰ কথা বুজায়। দূৰৱর্তী স্থানান্তৰত নতুন শিকনত একে পৰিৱেশত ব্যৱহাৰ কৰাৰ সামর্থৰ লগতে নতুন সমস্যা সমাধান

কৰাৰ ক্ষমতা অন্তভুক্ত কৰা হয়। দুয়োটা কথাৰ বৰ বেছি মিল নাই যদিও প্ৰথমতে অৰ্জন কৰা শিকনৰ সৈতে নতুন শিকনৰ কিছুমান সাধাৰণ উপাদান একেই থাকে।

৪.৪ শিকনৰ স্থানান্তৰণৰ অৰ্থ

তলৰ সংজ্ঞাসমূহে শিকন স্থানান্তৰৰ অৰ্থ বুজি পোৱাত সহায় কৰিব -

ক্ৰ' আৰু ক্ৰ'ৰ মতে (১৯৬৩), "এখন শিক্ষা ক্ষেত্ৰৰ পৰা আহৰণ কৰা চিন্তা, অনুভূতি আৰু ক্ৰিয়া-পটুতাৰ জ্ঞান আন এখন ক্ষেত্ৰলৈ স্থানান্তৰিত হোৱাকেই সচৰাচৰ শিকন স্থানান্তৰ বোলা হয়।" এম. এল. বিগেৰ মতে, "শিকনৰ স্থানান্তৰ তেতিয়া ঘটে, যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এটা পৰিস্থিতিত আহৰণ কৰা শিকনে আন এনে পৰিস্থিতিত তেওঁৰ শিকন আৰু কৰ্মক্ষমতাক প্ৰভাৱিত কৰে।"

অৰ্থাৎ, এখন শিক্ষা ক্ষেত্ৰৰ পৰা আহৰণ কৰা অভ্যাস, চিন্তা, জ্ঞান, দক্ষতা আৰু মনোভাৱ আদি আন এখন ক্ষেত্ৰলৈ স্থানান্তৰিত কৰাকেই সচৰাচৰ শিকন স্থানান্তৰ বোলা হয়।

যিকোনো পাঠ্যক্ৰমৰ পৰ্যালোচনাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট কৈ বুজা যায় যে স্থানান্তৰ হ'ল শিকন প্ৰক্ৰিয়াৰ এক অবিচ্ছেদ্য উপাদান আৰু প্ৰত্যাশা। শিক্ষকসকলে প্ৰত্যেকদিনাই ইচ্ছাকৃতভাৱে অথবা স্বজ্ঞাতভাৱে নতুন শিকনক অধিক বুজিব পৰা বিধৰ আৰু অৰ্থপূৰ্ণ কৰি তুলিবলৈ অতীতৰ শিকনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে বিদ্যালয়ত শিকা জ্ঞান আৰু দক্ষতাক তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন কাম-কাজ, চাকৰি আৰু বিদ্যালয়ৰ বাহিৰৰ ক্ষেত্ৰখনলৈ স্থানান্তৰিত কৰিব বুলি আশা কৰা হয়। লিখা আৰু কোৱাৰ দক্ষতাই তেওঁলোকক আনৰ সৈতে যোগাযোগ কৰাত সহায় কৰিব লাগে। বৈজ্ঞানিক জ্ঞানে পৰিৱেশ আৰু স্বাস্থ্যজনিত বিষয়ত তেওঁলোকৰ সিদ্ধান্তক প্ৰভাৱিত কৰে। সমাজবিজ্ঞান আৰু পৌৰবিজ্ঞানে শিক্ষাৰ্থীক বিভিন্ন সামাজিক সমস্যা সমাধানত

সহায় কৰিব লাগে। কেৱল বিশেষ বিষয়ৰপৰা আহৰণ কৰা জ্ঞান আৰু দক্ষতাই নহয়, অভ্যাস আৰু আগ্রহেও হস্তান্তৰিত জ্ঞান ব্যৱহাৰ কৰি অন্যান্য কার্যকলাপত প্রভাৱ পেলাবলৈ চেষ্টা কৰে। অর্থাৎ, স্কুলীয়া শিক্ষাৰ প্রভাৱ নির্দিষ্ট হৈ থাকিব নালাগে, বৰঞ্চ নতুন পৰিস্থিতিলৈও বিয়পি পৰিব লাগে। ছাত্র-ছাত্রীসকলে যিমানেই বেছি তথ্য স্কুলীয়া শিক্ষাৰ পৰা দৈনন্দিন জীৱনৰ প্রেক্ষাপটলৈ স্থানান্তৰ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব, সিমানেই তেওঁলোকৰ ভাল যোগাযোগকাৰী, সচেতন নাগৰিক, সমালোচনাত্মক চিন্তাবিদ আৰু সফল সমস্যা সমাধানকাৰী হোৱাৰ সম্ভাৱনা বেছি হ'ব।

বিষয়ভিত্তিক পাঠ আৰু সংযুক্ত পাঠ্যক্রমৰ পোষকতা কৰা শিক্ষাবিদসকলে সফল স্থানান্তৰৰ মাত্রা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। এই পদ্ধতিয়ে ছাত্র-ছাত্রীসকলক অধিক উদ্দীপকভিত্তিক অভিজ্ঞতা প্রদান কৰাৰ লগতে তেওঁলোকক বিভিন্ন বিষয়ৰ মাজত থকা সামঞ্জস্যতাসমূহ চাবলৈ সহায় কৰে শিকনৰ ভৱিষ্যৎ প্রয়োগৰ বাবে শিক্ষার্থীসকলক অধিক শক্তিশালী কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, বিষয়ভিত্তিক পাঠসমূহে পৰিৱেশ (গোলকীয় উষ্ণতা বৃদ্ধি, সামগ্রীৰ পুনঃ ব্যৱহাৰ, বায়ুৰ গুণাগুণ আদি), বুৰঞ্জী (গৃহযুদ্ধ, পশ্চিমৰ অন্বেষণ), বিজ্ঞান (বৈদ্যুতিক শক্তিৰ উৎসসমূহ, মহাকাশ অন্বেষণ, পৰিৱেশতন্ত্র), ভাষাকলা (দীঘলীয়া কাহিনী, বাস্তভিত্তিক কল্পকাহিনী, কবিতা কাহিনী) আদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব পাৰে। ইণ্টাৰনেট হৈছে সংযুক্ত পাঠৰ বিষয়ে ধাৰণা আহৰণ এক উৎকৃষ্ট উৎস। তলত দিয়া নক্সাখন এটা সংযুক্ত বিষয়ভিত্তিক পাঠৰ উদাহৰণ। এনে পাঠ প্রাথমিক আৰু মাধ্যমিক স্তৰৰ শিক্ষার্থীৰ বাবে গ্রহণ কৰিব পৰা যায়।

গণিত বিজ্ঞান ঃ আপোনাৰ গৃহ চহৰত প্রতিটো পৰিয়ালে দৈনিক কিমান গেলন পানী ব্যৱহাৰ কৰে গণনা কৰক।

বিজ্ঞান ঃ উদ্ভিদে কেনেকৈ পানী ব্যৱহাৰ কৰে? আপোনাৰ স্থানীয় টে'পৰ পানীত কি কি ৰাসায়নিক পদার্থ আছে?

ভাষাকলা ঃ এখন উপন্যাস পঢ়ক ঃ The Old Man and the Sea, Titanic, Lostand Found, Where the Pirates আদি।

সমাজ অধ্যয়ন ঃ খৰাং অথবা বানপানীৰ ফলত আপোনাৰ অঞ্চলত কি অর্থনৈতিক প্রভাৱ পৰে?

সংগতি ঃ সাগৰৰ বিষয়ে জনপ্রিয় মতামতবোৰ কি কি? বাদ্যযন্ত্র আৰু কণ্ঠই কেনেকৈ পানীৰ শব্দ পুনৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে?

চিত্রকলা ঃ পানী অথবা সাগৰৰ সৈতে জড়িত কিবা এটা চিত্রিত কৰিবলৈ চিত্রকলাৰ ব্যৱহাৰৰ কৰক।

ইয়াত পানী বিষয়ত এটা সংযুক্ত বিষয়ভিত্তিক পাঠৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে। পাঠটো পঢ়ি ছাত্র-ছাত্রীসকলে পানীয়ে তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন জীৱনত কেনেদৰে প্রত্যক্ষভাৱে প্রভাৱ পেলায় সেই বিষয়ে ভালদৰে বুজাৰ সুযোগ লাভ কৰে। এই পদ্ধতিয়ে ভৱিষ্যতৰ পৰিস্থিতিলৈ শিকন স্থানান্তৰৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি কৰে।

জানি থোৱা ভাল

- এটা পৰিস্থিতিৰ শিকন তথা পাৱদর্শিতাই আন পৰিস্থিতিসমূহৰ শিকন আৰু কর্মক্ষমতাক প্রভাৱিত কৰে।
- স্থানান্তৰক এটা পৰিস্থিতিৰ পৰা আন এটা পৰিস্থিতিলৈ জ্ঞান, দক্ষতা, আভ্যাস, আৰু মনোভাৱৰ আংশিক অথবা সম্পূর্ণ প্রৱাহ বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি।
- বিষয়ভিত্তিক পাঠ আৰু সংযুক্ত পাঠ্যক্রমে স্থানান্তৰ প্রক্রিয়া ব্যাপক বৃদ্ধি কৰে।
- অতীত শিকনে সদায়েই নতুন শিক্ষণ আহৰণক প্রভাৱিত কৰে।
- শিক্ষকসকলে সঘনাই ছাত্র-ছাত্রীক জ্ঞান স্থানান্তৰৰ বাবে উৎসাহিত কৰে।

৪.৫ শিকনৰ স্থানান্তৰণৰ প্রকাৰ

শিক্ষার্থীৰ শিকনীয় অৱস্থাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি তলত দিয়া ছয় প্রকাৰৰ শিকন স্থানান্তৰ ঘটিব পাৰে -

ঋণাত্মক ঃ এটা দক্ষতাই আন এটা দক্ষতাক বাধা দিয়ে।	ধনাত্মক ঃ এটা দক্ষতাই আন এটা দক্ষতা শিকাত সহায় কৰে।	পূর্বমুখী - ভৱিষ্যতৰ দক্ষতাৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়।	পশ্চাৎমুখী ঃ পূর্বৰ দক্ষতাৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়।	দ্বিপাক্ষিৰ ঃ অংগৰ পৰা অংগলৈ (কাষৰ পৰা কাষলৈ)	শূন্য ঃ কোনো স্থানান্তৰ উপলব্ধ নহয়।

এই ছটা শিকন স্থানান্তৰৰ ভিতৰত আমি তিনিধৰণৰ স্থানান্তৰৰ বিষয়ে বিতংকৈ অধ্যয়ন কৰিম।

৪.৫.১ ধনাত্মক স্থানান্তৰ

যেতিয়া এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনে আন এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনত সহায় কৰে, তেতিয়া ইয়াক ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। যেতিয়া এটা পৰিস্থিতিত কৰা শিকন আন এটা পৰিস্থিতিত শিক্ষার্থীৰ বাবে সহায়ক বুলি প্রমাণিত হয়, তেতিয়া ইয়াক ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক স্থানান্তৰণ বুলি কোৱা হয়।

উদাহৰণ ঃ

- ভায়'লিন বজোৱাৰ দক্ষতাই পিয়ানো বজাবলৈ শিকাত সহায় কৰে।
- গণিতৰ জ্ঞানে পদার্থ বিজ্ঞানক উন্নত ধৰণে শিকাত সহায় কৰে।
- স্কুটাৰ চলালে মটৰ বাইক চলোৱাত সুবিধা হয়।
- বেডমিণ্টন খেলিবলৈ শিকিলে এজন ব্যক্তিয়ে সহজে টেবল টেনিছ আৰু লন টেনিছ শিকিব পাৰে।

৪.৫.২ ঋণাত্মক স্থানান্তৰ

কেতিয়াবা অতীতৰ শিকনে শিক্ষার্থীক নতুন শিকন আয়ত্ব কৰাত বাধা দিয়ে। ইয়াৰ ফলত বিভ্রান্তি নাইবা ভুলৰ সৃষ্টি হয়। যেতিয়া এটা কাম শিকিলে আন এটা কাম শিকিবলৈ কঠিন হৈ পৰে, তেতিয়া ইয়াক ঋণাত্মক অথবা নেতিবাচক স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে,

- আঞ্চলিক ভাষা ক'লে ৰাষ্টীয় অথবা বিদেশী ভাষা শিকনত বাধাৰ সৃষ্টি হয়।
- বাওঁহাতেৰে বাহন চলালে সোঁহাতেৰে বাহন চলাবলৈ শিকাত বাধাৰ সৃষ্টি হয়।
- 'But' শব্দটো শুদ্ধকৈ উচ্চৰণ কৰিবলৈ শিকিলে শিশুৱে 'Put' শব্দটো উচ্চাৰণ কৰাত অসুবিধা পাব পাৰে।
- স্বয়ংক্রিয়ভাৱে ষ্টার্ট কৰা হোণ্ডা স্কুটাৰ চলোৱাজনে বাজাজ নাইবা ভেস্পা স্কুটাৰ চলোৱাত অসুবিধা পাব পাৰে।

৪.৫.৩ শূন্য স্থানান্তৰ

যেতিয়া এটা কার্যকলাপ শিকিলেই আন এটা কাম শিকাত সহায় অথবা বাধাৰ সৃষ্টি নকৰে, তেতিয়া ইয়াক নিৰপেক্ষ স্থানান্তৰ বোলা হয়। ইয়াক শূন্য স্থানান্তৰ জনা যায়। যেতিয়া শিকন কার্যকলাপ আৰু বিষয়ৰ ক্ষেত্রসমূহৰ মাজত একো মিল নাথাকে, তেতিয়া এনে পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। এনে অৱস্থাত, এই কথা স্বাভাৱিক যে এটা ক্ষেত্রৰ সৈতে জড়িত জ্ঞান আৰু দক্ষতা আহৰণত আন এটা কথা শিকাটোৱে কোনো প্রভাৱ পেলাব নোৱাৰে অথবা ন্যূনতম প্রভাৱ পেলাব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে,

- ইতিহাসৰ জ্ঞানে গাড়ী নাইবা স্কুটাৰ চলোৱা শিকাত কোনো কাৰণতে প্রভাৱ নেপেলায়।
- ফুটবল খেলিবলৈ শিকিলে ভলীবল খেলিবলৈ শিকাত সহায় অথবা বাধা নাপাবও পাৰে।
- গীটাৰ অথবা চেতাৰ বজাবলৈ শিকিলে ৰন্ধা-বঢ়া অথবা কাপোৰ ধোৱাৰ শিকাত কোনো বাধা নাপায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ প্রকাৰসমূহ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলিলে কি বুজে? এটা উদাহৰণ দিয়ক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলিলে কি বুজে? এটা উদাহৰণ দিয়ক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ শূন্য স্থানান্তৰ বুলিলে কি বুজে? এটা উদাহৰণ দিয়ক।

.....

.....

৪.৬ শিকনৰ স্থানান্তৰ তত্ত্বসমূহ

তলত দিয়া তত্ত্বসমূহে শিকনৰ স্থানান্তৰ ব্যাখ্যা কৰে -

(ক) আনুষ্ঠানিক অনুশাসন তত্ত্ব ঃ এই তত্ত্বই মনৰ সামৰ্থক স্মৃতি, কল্পনা, পৰ্যৱেক্ষণ আৰু যুক্তি আদি বিভিন্ন শক্তিত বিভক্ত কৰে। অনুশীলনৰ দ্বাৰা এই ক্ষমতাসমূহ শক্তিশালী কৰিব পাৰি। এই শক্তিসমূহ শক্তিশালী হৈ উঠিলে, যিকোনো পৰিস্থিতি আৰু পৰিৱেশত এইবোৰ দক্ষতাৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। গতিকে পাঠ্যক্ৰমত এনেধৰণৰ বিষয় অন্তৰ্ভুক্ত কৰা উচিত যিবোৰে এই ক্ষমতাবোৰ বিকাশৰ বাবে অনুশীলনৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

'আনুষ্ঠানিক' শব্দটোৱে বিষয়টোৰ ৰূপত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে বিষয়টোৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা উপাদানৰ গুৰুত্ব নিদিয়ে। যদি কোনোবাই স্মৃতিশক্তিৰ বিকাশ প্ৰতি ই ঘটাব খোজে, তেন্তে তেওঁ স্মৃতিৰ ৰূপসমূহ অধ্যয়ন কৰা উচিত। এগৰাকী ব্যক্তিক গণিতজ্ঞ কৰাৰ সলনি ভাল বেয়াৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰূপণ কৰিবলৈহে অংকশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ দিয়া উচিত।

অনুশাসন শব্দটোৱে এই তত্ত্বৰ প্ৰকৃত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। তত্ত্বটোৰ মতে মানসিক শক্তিৰ বিকাশ আৰু উন্নতি বিভিন্ন ব্যায়াম আৰু আত্মনিয়ন্ত্ৰণে সহায় কৰে। আধুনিক যুগত এই বিষয়ে বহুতো পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা সম্পন্ন কৰা হৈছে। সাধাৰণতে পৰীক্ষাৰ্থীসকলক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয় -

(ক) প্ৰশিক্ষিত গোট

(খ) নিয়ন্ত্ৰিত গোট

দুয়োটা গোটকে স্মৃতিশক্তিক প্ৰভাৱিত কৰা কিছুমান প্ৰশ্নৰ ভিত্তিত পৰীক্ষা কৰা হয়। ইয়াক প্ৰাৰম্ভিক পৰীক্ষা বোলা হয়। পাছত প্ৰশিক্ষিত গোটটোক একে প্ৰকৃতিৰ এটা বিষয় মনত ৰাখিবলৈ কোৱা হয়। ইয়াত কোনো নিয়মৰ ব্যাখ্যা কৰা নহয়। নিয়ন্ত্ৰিত গোটটোক বিশেষ প্ৰশিক্ষণ দিয়া হয়। ইয়াৰ পাছত প্ৰাৰম্ভিক পৰীক্ষা আৰু চূড়ান্ত পৰীক্ষাৰ ফলাফল তুলনা কৰা হয়। কোনটো গোটে কেনেধৰণে উন্নতি কৰিছে সেইবিষয়ে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। সাধাৰণতে, দেখা যায় যে নিয়ন্ত্ৰিত গোটে প্ৰশিক্ষিত গোটৰ তুলনাত শিকনৰ ক্ষেত্ৰত অধিক অগ্ৰগতি আৰু উন্নতি সাধন কৰে।

(খ) অভিন্ন উপাদান অথবা সম উপাদান তত্ত্ব ঃ ই. এল. থর্নডাইকে এই তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল। তেওঁৰ মতে এটা পৰিস্থিতিৰ পৰা আন এটা পৰিস্থিতিলৈ ঘটা বেছিভাগ স্থানান্তৰত অধিকাংশ একে নাইবা সমপর্যায়ৰ উপাদান থাকে। এই তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি এটা পৰিস্থিতিৰ পৰা আন এটা পৰিস্থিতিলৈ যোৱাটো পৰিস্থিতিৰ সাদৃশ্যৰ মাত্রাৰ সৈতে মোটামুটি সমানুপাতিক। অর্থাৎ, সাদৃশ্য যিমানেই বেছি হয়, স্থানান্তৰো সিমানেই বেছি হ'ব। উপাদানসমূহৰ সাদৃশ্য বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে স্থানান্তৰৰ মাত্রা বৃদ্ধি পায়। উদাহৰণস্বৰূপে, চাইকেল এখন চলাবলৈ শিকাৰ পাছত মটৰচালিত এখন বাহন চলাবলৈ শিকাটো সহজ হয়। দুয়োখন বাহনত একে ধৰণৰ উপাদান থকাৰ বাবে শিকনৰ স্থানান্তৰ অতি দ্রুত হয়। থর্নডাইক নিশ্চিত আছিল যে, শিক্ষার্থীৰ শিকন কার্যকলাপৰ নির্দেশনা দিয়াৰ সময়ত ব্যৱহৃত পদ্ধতিয়ে তেওঁৰ শিকন স্থানান্তৰ ঘটাৰ মাত্রাত যথেষ্ট প্রভাৱ পেলায়।

(গ) অভিজ্ঞতাৰ সাধাৰণীকৰণ ঃ চার্লছ জুতে এই তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল। এই সাধাৰণীকৰণ তত্ত্বৰ মতে 'ক' কার্যত শিকিব পৰাখিনি 'খ' কার্যলৈ স্থানান্তৰিত হয়। কাৰণ, 'ক' অধ্যয়নতেই শিক্ষার্থীয়ে এটা সাধাৰণ নীতি গঢ়ি তোলে যিটো 'ক' আৰু 'খ' উভয়তে আংশিকভাৱে অথবা সম্পূর্ণৰূপে প্রযোজ্য হয়।

এটা পৰিস্থিতিত লাভ কৰা অভিজ্ঞতা, অভ্যাস আৰু জ্ঞানে আমাক সেইবোৰৰ সাধাৰণীকৰণ কৰি আন এটা পৰিস্থিতিত প্রয়োগ কৰাত সহায় কৰে। সাধাৰণীকৰণ হ'ল কেইবাটাও পৰিস্থিতিৰ ভিতৰত কি সার্বজনীন সেইটো অনুধাৱন কৰা আৰু বুজি উঠা। ব্যক্তিৰ জ্ঞান সাধাৰণীকৰণ কৰাৰ ক্ষমতা বুদ্ধিমত্তা অনুযায়ী ভিন্ন ধৰণৰ হ'ব পাৰে।

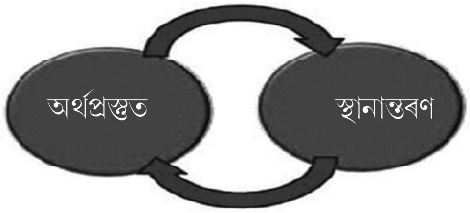
৪.৭ স্থানান্তৰৰ চর্তসমূহ

তলত দিয়া চর্তসমূহৰ ভিত্তিত প্রশিক্ষণৰ স্থানান্তৰ সম্ভৱ হৈ উঠে।

- **সাধাৰণীকৰণ ঃ** অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত সাধাৰণ নীতি এটা বিচাৰি উলিওৱা যিমানেই সম্ভৱ হব, সিমানেই এটা বিষয়ৰ জ্ঞান আনটো বিষয়ৰ শিকনলৈ স্থানান্তৰ কৰিব পৰা যাব।
- **সঠিক মনোভাৱ ঃ** যদি শিক্ষার্থীগৰাকীৰ স্থানান্তৰ কৰিব বিচৰা বিষয়টোৰ প্রতি মনোভাৱ সঠিক হয়, তেন্তে এই মনোভাৱে ইতিবাচক নাইবা ধনাত্মক স্থানান্তৰত সহায় কৰে।
- **আকলন ঃ** স্থানান্তৰ যথেষ্ট পৰিমাণে বিষয়টো বুজাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। শিকন যিমানেই উদ্দেশ্যপ্রণোদিত আৰু অর্থৱহ হয়, সিমানেই সহজে ইয়াৰ স্থানান্তৰৰ কৰাটো সম্ভৱ।
- **বিষয়বস্তুৰ সঠিক জ্ঞান ঃ** শিক্ষার্থীৰ বিষয়বস্তু সম্পর্কে সঠিক জ্ঞান থাকিলে ধনাত্মক স্থানান্তৰ সম্ভৱ হৈ উঠে। বিষয়বস্তুৰ সঠিক জ্ঞান যিমানেই বেছি হয়, স্থানান্তৰৰ সম্ভাৱনীয়তাও সিমানেই বৃদ্ধি পায়।

(ঘ) স্পিয়াৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্ব ঃ এই তত্ত্ব অনুসৰি প্রশিক্ষণৰ স্থানান্তৰ অথবা স্মৃতিৰ শক্তি দুটা কাৰকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল- সাধাৰণ সামর্থ আৰু বিশেষ সামর্থ। ইয়াৰ অর্থ হ'ল যদি

এটি শিশুৰ কোনো বিষয় কম সময়তে শিকাৰ সাধাৰণ সামর্থ থাকে, তেতিয়া তেওঁ অন্য বিষয় শিকাৰ সামর্থৰো উন্নতি সাধন কৰিব পাৰে। এগৰাকী ব্যক্তিৰ কোনো বিশেষ কথা শিকিবলৈ বিশেষ ক্ষমতা থাকিব পাৰে। গণিত, বিজ্ঞান, ইতিহাস আদি শিকিলে সাধাৰণ ক্ষমতাৰ অধিক উন্নতি হয়।

শিকন স্থানান্তৰৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য ঃ

- এটা পৰিস্থিতিত লাভ কৰা শিকনে আন এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনৰ ওপৰত ইতিবাচক অথবা নেতিবাচক প্রভাৱ পেলাবলৈ সক্ষম হয়।
- যথাসম্ভৱ ধনাত্মক স্থানান্তৰ সর্বাধিক আৰু ঋণাত্মক স্থানান্তৰ কম কৰাৰ বাবে প্রচেষ্টা চলাব লাগে।
- ধনাত্মক স্থানান্তৰ সর্বাঝিক কৰিবলৈ শিক্ষকে তলত দিয়া ধৰণে সঠিক দৃষ্টিভংগী গঢ়াৰ চেষ্টা কৰিব লাগে ঃ
  ১) সংযোগ, সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যৰ বোধ
  ২) সাধাৰণীকৰণ দক্ষতা গঢ়ি তোলা
  ৩) সঠিক আকলন আৰু অন্তর্দর্শনৰ বিকাশ
  ৪) সঠিক আদর্শৰ বিকাশ

শিক্ষকে ছাত্র-ছাত্রীৰ মাজত ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক স্থানান্তৰ সর্বাধিক কৰিবলৈ কিছুমান প্রচেষ্টা চলাব পাৰে। তাৰে কেইটামান তলত দিয়া হ'ল -

- **পূর্ব অভিজ্ঞতা/জ্ঞানৰ লগত সংযোগ ঃ** বর্তমান সময়ত শিক বস্তুৰ লগত পূর্বতে শিকাটোৰ সংযোগ স্থাপন কৰাৰ সামর্থ বৃদ্ধিৰ প্রচেষ্টা চলাব লাগে।
- **তাত্ত্বিক অধ্যয়নক ব্যৱহাৰিক অভিজ্ঞতাৰ সৈতে একত্রিত কৰা ঃ** শিক্ষকে কর্মক অধ্যয়নৰ লগত সংযুক্ত কৰাৰ প্রচেষ্টা চলোৱা উচিত।
- **মুখস্থ শিকনক নিৰুৎসাহিত কৰা ঃ** শিক্ষকে ধাৰণাসমূহ স্পষ্ট কৰি দিয়াৰ লগতে শিক্ষার্থীসকলৰ বিষয় এটাৰ জ্ঞান আহৰণ কৰিব লাগে। তেওঁ শিক্ষার্থীসকলৰ মনোনিৱেশ মুখস্থ শিকনক নিৰুৎসাহিত কৰা উচিত।
- **আৱোহী পদ্ধতিৰ প্রয়োগ ঃ** শিক্ষকগৰাকীয়ে যথাসম্ভৱ শিকনৰ আৱোহী পদ্ধতি ব্যৱহাৰত গুৰুত্ব দিব লাগে। ইয়াৰ জৰিয়তে শিক্ষার্থীসকলৰ যুক্তিসংগত চিন্তাধাৰা আৰু বিচাৰ বুদ্ধিৰ বিকাশ সাধন কৰিব পৰা যায়।
- **সহ-সম্বন্ধৰ ব্যৱহাৰ ঃ** শিক্ষকে পাঠ্যক্রমৰ বিভিন্ন বিষয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ বাছি উলিয়াব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে, বিজ্ঞানৰ যিবোৰ নীতিয়ে স্থল বতাহ আৰু সাগৰীয় বতাহ সম্পর্কে

বুজিবলৈ সহায় কৰে সেইবোৰ ভূগোল বিষয়ৰো আলোচ্য বিষয়বস্তু বুলি শিক্ষকে শিক্ষার্থীক বুজাব লাগে।

- **জীৱনৰ সকলো কামতে স্থানান্তৰ ঃ** শিক্ষকে নিজেই ভূমিকা পালনৰ জৰিয়তে পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ দৰে বাঞ্ছনীয় অভ্যাসসমূহ গ্ৰহণ কৰিব লাগে আৰু জীৱনৰ সকলো কামতে ইয়াক স্থানান্তৰিত কৰি শিক্ষার্থীক শিকন স্থানান্তৰ সম্পৰ্কে উদাহৰণসহ বুজাত সহায় কৰিব লাগে।
- **ধ্ৰুপদী ভাষাৰ ব্যৱহাৰ সীমিত কৰা ঃ** পাৰ্চী, আৰৱী আৰু সংস্কৃত আদিৰ দৰে ধ্ৰুপদী ভাষাৰ স্থানান্তৰ মূল্য যথেষ্ট কম। কাৰণ এইবোৰ দৈনন্দিন জীৱনত বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। সেয়েহে, শিক্ষকে এনে ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কমাই দিব লাগে আৰু বিদ্যালয়সমূহেও ধনাত্মক নাইবা ইতিবাচক পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিব পৰাকৈ পাঠ্যক্ৰম সংশোধন কৰিব লাগে।
- **জীৱনৰ লগত জড়িত বিষয়ৰ অন্তৰ্ভুক্তি ঃ** সমাজ অধ্যয়ন, কাৰ্যকৰী গণিত আৰু জৈৱ বিজ্ঞানৰ দৰে কিছুমান বিষয়ে পাঠ্যক্ৰমত উপযুক্ত স্থান পোৱা উচিত।
- **পাঠ্যক্ৰম আৰু স্থানান্তৰ ঃ** পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্গত বিষয়সমূহক দুটা গোটত বিভক্ত কৰিব পাৰি ঃ
  ১) তাত্ত্বিক ব্যাকৰণ, ধ্ৰুপদী ভাষা আৰু জ্যামিতিৰ উপপাদ্যৰ দৰে নীতি-নিয়ম পালনৰ প্ৰয়োজনীয়তা থকা বিষয়। এই বিষয়বোৰৰ স্থানান্তৰ মূল্য কম।
  ২) সমাজ অধ্যয়ন আৰু প্ৰয়োগমূলক কলাৰ দৰে সামাজিক উপযোগিতা থকা বিষয়। এই বিষয়সমূহে প্ৰশিক্ষণৰ স্থানান্তৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্যায়লৈ সম্প্ৰসাৰিত কৰে।
- **বিদ্যালয়ৰ বিষয়সমূহৰ গোট ঃ** পাঠ্যক্ৰম এটাক বিভিন্ন গোটত বিভক্ত কৰিব পাৰি। যেনে - বিজ্ঞান গোট, বাণিজ্য গোট আদি। যিহেতু এই গোটসমূহৰ কিছুমান সাধাৰণ উমৈহতীয়া উপাদান থাকে, সেয়েহে এইবোৰৰ মাজত সৰ্বাধিক স্থানান্তৰ সম্ভৱ।
- **ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত আদৰ্শৰ বিকাশ ঃ** শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক পৰিপাটিকৈ আৰ্হি অথবা নক্সা আঁকিবলৈ আৰু ভাল হাতৰ আখৰ লিখিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে। ইয়াৰ ফলত শিক্ষার্থীসকলক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ গুণ বিকশিত হ'ব।
- **শিক্ষামূলক ভ্ৰমণৰ আয়োজন ঃ** ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা বিষয়ৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান প্ৰদান কৰিবলৈ শিক্ষামূলক ভ্ৰমণৰ আয়োজন কৰিব লাগে।

অগ্ৰগতি খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ স্থানান্তৰৰ যিকোনো দুটা চৰ্তৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্যসমূহ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি কাৰক তত্ত্বৰ উপাদান দুটা কি কি?

.....

.....

৪.৮ শিক্ষণ পদ্ধতি আৰু শিক্ষকৰ ভূমিকা

শিক্ষকে এই কথা ধৰি লোৱা উচিত নহয় যে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে পৰ্যাপ্ত তথ্য আহৰণ কৰাৰ পাছত শিকনৰ স্থানান্তৰ স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে সম্ভৱ হৈ উঠিব। স্থানান্তৰ ঘটাবলৈ, আমি দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰকৰ কথা বিবেচনা কৰিব লাগে ঃ সময়ৰ ক্ৰম আৰু শিকনৰ মাজত স্থানান্তৰ সংযোগৰ জটিলতা। সময়ৰ ক্ৰমে শিক্ষকে শিকন পৰিস্থিতিত সময় আৰু স্থানান্তৰৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে বুজায়। স্থানান্তৰ অতীতৰ পৰা বৰ্তমানলৈ অথবা বৰ্তমানৰ পৰা ভৱিষ্যতলৈ হ'ব পাৰে।

অতীতৰ পৰা বৰ্তমানলৈ স্থানান্তৰ

অতীতৰ শিকনে ⟶ সহায় কৰে⟶ বৰ্তমানৰ শিকনত

শিক্ষকে শিক্ষাৰ্থীৰ অতীত শিকনৰ পৰা কিছু কথাৰ সংযোগ ঘটাই নতুন শিকনৰ সময়ত বোধশক্তি আৰু অৰ্থৰ সংযোগ কৰাত সহায় কৰে। অৰ্থাৎ, স্পষ্ট, নিৰ্দিষ্ট আৰু নতুন শিকনৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে প্ৰাসংগিক অভিজ্ঞতাৰ বাছনি কৰাটো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এটি উদাহৰণ তলত দিয়া হ'ল ঃ

- বিজ্ঞানৰ শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক ইতিমধ্যে শিকি অহা উদ্ভিদ কোষৰ কথা মনত পেলাবলৈ ক'ব পাৰে। ইয়াৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে প্ৰাণীৰ কোষৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যসমূহ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

বৰ্তমানৰ পৰা ভৱিষ্যতলৈ স্থানান্তৰ

বৰ্তমানৰ শিকনে ⟶ সহায় কৰে⟶ ভৱিষ্যতৰ শিকনত

শিক্ষকে নতুন শিকন স্থানান্তৰিত হ'বলগীয়া ভৱিষ্যতৰ কোনো পৰিস্থিতিৰ সৈতে বৰ্তমানৰ শিকন পৰিস্থিতিক যিমান পাৰে সিমান একে কৰি তোলে। স্থানান্তৰ সফল হ'বলৈ হ'লে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে উচ্চ মাত্ৰাৰ মৌলিক শিকন লাভ কৰাৰ লগতে বিভিন্ন পৰিস্থিতিক একে আৰু পৃথক কৰি তোলা সমালোচনাত্মক মনোভাৱ আৰু ধাৰণাসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে,

- ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে গোটেই জীৱনজুৰি নিজৰ স্বাস্থ্য সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিবলৈ নিৰাপদ ব্যক্তিগত

আৰু আন্তঃব্যক্তিগত পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পদ্ধতি শিকে।

- শিকন লক্ষ্যসমূহ আগতীয়াকৈ নির্ধাৰণ কৰিব লাগে আৰু সেই অনুসৰি শিকন পদ্ধতিসমূহ বাছি ল'ব লাগে।
- ব্যক্তিভেদে থকা পার্থক্যসমূহৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখিব লাগে।
- সহঃসম্বন্ধৰ নীতি অনুসৰণ কৰিব লাগে।
- শিক্ষার্থীসকলক মানসিক বিকাশৰ দিশত আগুৱাই লৈ যোৱা এক শিকন পদ্ধতি বাছি ল'ব লাগে।
- ব্যৱহাৰিক শিক্ষাবোৰ প্রয়োগৰ বাবে সুবিধা প্রদান কৰিব লাগে।

শিক্ষকৰ ভূমিকা ঃ

- শিক্ষকে শিশুটিক জ্ঞান প্রদান কৰিবলগীয়া বিষয়টোৰ চূড়ান্ত লক্ষ্যটো মনত ৰাখিব লাগে।
- এটা বিশেষ বিষয় অথবা দক্ষতা গৰাকীয়ে সম্পর্কে পঢ়াবলৈ যাওঁতে শিক্ষকগৰীকীয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ উদাহৰণ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। শিক্ষকগৰাকীয়ে ছাত্র-ছাত্রীসকলক ভৰিষ্যতে শিকোৱা বিষয়টোত পাৰদর্শিতা দেখুৱাবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিব লাগে।
- শিক্ষকগৰাকীয়ে সৰলৰ পৰা জটিল শিক্ষণলৈ আগবাঢ়িব লাগে। শিশুৱে প্রথমে শিকনৰ সহজ দিশটো আয়ত্ব কৰিব লাগে আৰু তাৰ পাছত কঠিন নাইবা জটিল দিশটোলৈ আগবাঢ়িব লাগে।
- শিক্ষকগৰাকীয়ে সাধাৰণৰ পৰা বিশেষ জ্ঞানৰ শিক্ষা দিবলৈ আগবাঢ়িব লাগে। ছাত্র-ছাত্রীসকলে সাধাৰণ নীতিসমূহ বুজি উঠাৰ পাছতহে শিক্ষকে শিকনৰ বিশেষ আৰু নির্দিষ্ট কার্যৰ দিশে আগবাঢ়িব লাগে।
- ছাত্র-ছাত্রীসকলে যেতিয়া কোনো বিশেষ কার্যকলাপ শিকাত ব্যস্ত থাকে, তেতিয়া শিক্ষকে তেওঁলোকৰ মতামতবোৰ প্রতিক্রিয়া হিচাপে লিখি ৰাখিব লাগে। ইয়াৰ জৰিয়তে তেওঁ শিক্ষণ দক্ষতা উন্নত কৰিব পাৰে।

৪.৯ শিক্ষা আৰু গঠনবাদ

স্থানান্তৰৰ সঠিক আৰু সঘন ব্যৱহাৰে শিকনৰ গঠনমূলক দৃষ্টিভংগী বহু পৰিমাণে বৃদ্ধি কৰে। গঠনবাদী শিক্ষক সেইসকল যিয়ে ঃ

- ছাত্র-ছাত্রীৰ সঁহাৰি তথা প্রতিক্রিয়া ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ নির্দেশনামূলক কৌশল আৰু বিষয়বস্তু সলনি কৰে।
- ছাত্র-ছাত্রীৰ সৈতে কথা-বতৰা পতাৰ পোষকতা কৰে।
- পঢ়ুৱাৰ আগতে প্রশ্ন সুধি ছাত্র-ছাত্রীৰ বুজাৰ সামর্থ সম্পর্কে অনুমান কৰি লয়।
- ছাত্র-ছাত্রীসকলক তেওঁলোকৰ প্রাৰম্ভিক প্রতিক্রিয়া বহলাই ক'বলৈ উৎসাহিত কৰে।
- ছাত্র-ছাত্রীসকলক সম্পর্ক গঢ়ি তোলাৰ লগতে উদাহৰণ কৰিবলৈ সময় দিয়ে।

গতিকে, শিক্ষক হ'বলৈ শিকনৰ স্থানান্তৰৰ ধাৰণাটো ভালদৰে বুজা উচিত। এই জ্ঞানৰ

সঠিক ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ মাজত শিকনৰ ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক স্থানান্তৰ সৰ্বাধিক কৰি শিকনক অন্তৰ্দৰ্শনমূলক কৰি তুলিব পৰা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ বাবে শিক্ষকে ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতিসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ শিকন স্থানান্তৰত শিক্ষকৰ ভূমিকা কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ লগত গঠনবাদৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

৪.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

কোনো এটা বিষয়ৰ জ্ঞান কেৱল সেই বিষয়টোতেই সীমাৱদ্ধ হৈ ৰৈ নাযায়। ই অন্য বিষয়ৰ জ্ঞান আহৰণৰ ক্ষেত্ৰতো সহায় কৰে। ইয়াকেই শিকনৰ স্থানান্তৰ বুলি কোৱা হয়। স্থানান্তৰক জ্ঞান, দক্ষতা, অভ্যাস আৰু মনোভাৱ আদিক এটা পৰিস্থিতিৰ পৰা আন এটা পৰিস্থিতিলৈ কঢ়িয়াই নিয়াৰ আংশিক অথবা সম্পূৰ্ণ প্ৰয়োগ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি।

- বিষয়ভিত্তিক পাঠ আৰু সংযুক্ত পাঠ্যক্ৰমে স্থানান্তৰৰ প্ৰক্ৰিয়া মাত্ৰ বৃদ্ধি কৰে।
- অতীতৰ শিকনে সদায়েই নতুন শিকন আয়ত্বকৰণক প্ৰভাৱিত কৰে।
- শিক্ষকসকলে সঘনাই তেওঁলোকৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক শিকন স্থানান্তৰৰ বাবে উৎসাহিত কৰে।
- যেতিয়া এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনে আন এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনত সহায় কৰে, তেতিয়া ইয়াক ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। যেতিয়া কোনো এটা শিকন কোনো এক পৰিস্থিতিত শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে সহায়ক বুলি প্ৰমাণিত হয়, তেতিয়া ইয়াক ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলি কোৱা হয়।
- যেতিয়া অতীতৰ শিকনে শিক্ষাৰ্থীক নতুন শিকন আয়ত্ব কৰাত বাধা দিয়াৰ ফলত বিভ্ৰান্তি অথবা ভুলৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়া ইয়াক ঋণাত্মক স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। এই প্ৰক্ৰিয়াত এটা কাম শিকাৰ পাছত আন এটা কাম শিকাটো কঠিন হৈ পৰে।
- যেতিয়া এটা কাৰ্য শিকিলে আন কাৰ্যকলাপ শিকাত সহায় অথবা বাধা পোৱা নাযায়,

তেতিয়া ইয়াক নিৰপেক্ষ স্থানান্তৰ বোলা হয়। ইয়াক শূন্য স্থানান্তৰ বুলিও কোৱা হয়।

- শিকন স্থানান্তৰৰ তত্ত্বসমূহ হৈছে - আনুষ্ঠানিক অনুশাসন তত্ত্ব, অভিন্ন উপাদান অথবা সম-উপাদান তত্ত্ব, অভিজ্ঞতাৰ সাধাৰণীকৰণ তত্ত্ব, স্পিয়াৰমেনৰ দ্বি- কাৰক তত্ত্ব আদি।
- এগৰাকী শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক শিকন স্থানান্তৰ সৰ্বাধিক কৰিবলৈ বিভিন্ন প্ৰচেষ্টা চলোৱা উচিত।
- গঠনবাদ আৰু শিকন স্থানান্তৰৰ মাজত এক সংযোগ আছে।
- সৰ্বাধিক পৰিমাণৰ স্থানান্তৰ দুটা কাৰ্য নাইবা দুটা প্ৰসংগৰ মাজত থকা সাদৃশ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে (খেল-ধেমালিৰ অনুশীলন অথবা বাস্তৱ জীৱনৰ কাৰ্যাৱলী)।
- স্থানান্তৰৰ ব্যৱহাৰে ইতিবাচক নাইবা ধনাত্মক শিকন স্থানান্তৰক প্ৰসাৰিত কৰিব পৰা কাৰ্যকলাপ চিনাক্ত কৰাত সহায় কৰে।
- পূৰ্বতে আয়ত্ব কৰা দক্ষতাৰ পৰা নতুন দক্ষতালৈ স্থান আৰু সময়ৰ পৰিৱৰ্তনে ঋণাত্মক স্থানান্তৰৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।
- যদি শিক্ষাৰ্থীক বিভ্ৰান্ত হয়, তেন্তে ই ঋণাত্মক শিকন স্থানান্তৰৰ সৃষ্টি কৰিব। ঋণাত্মক স্থানান্তৰ ক্ষণস্থায়ী।

৪.১১ অধিক জানিবলৈ

১) Aggarwal, G. C. (1996). Essentials of Educational Psychology. New Delhi : Vikas Publishing House.

২) Chanhan, S. S. (1993). Advanced Educational Psychology. New Delhi : Vikas Publishing House.

৩) Mangal, S. K. (1993). Advanced Educational Psychology. New Delhi : Prentice Hall of India.

৪) Sarma, M. (2008). Educational Psychology. Dibrugarh : Tushar Publishing House.

৪.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকন স্থানান্তৰণ ছয় প্ৰকাৰৰ। প্ৰকাৰকেইটা হ'ল -

ঋণাত্মক ঃ এটা দক্ষতাই আন এটা দক্ষতা আহৰণত বাধা দিয়ে।

ধনাত্মক ঃ এটা দক্ষতাই আন এটা দক্ষতা আয়ত্ব কৰাত সহায় কৰে।

পূৰ্বমুখী ঃ ভৱিষ্যতৰ দক্ষতাৰ ওপৰত পূৰ্বৰ দক্ষতাই প্ৰভাৱ পেলাই।

পশ্চাৎমুখী ঃ পূৰ্বৰ দক্ষতাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়।

দ্বিপাক্ষিক ঃ অংগৰ পৰা অংগলৈ (কাষৰ পৰা কাষলৈ)।

শূন্য ঃ কোনো স্থানান্তৰ উপলব্ধ নহয়।

এই ছয় প্ৰকাৰৰ ভিতৰত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকাৰ তিনিটা হৈছে - ধনাত্মক, ঋণাত্মক আৰু শূন্য স্থানান্তৰণ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যেতিয়া এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনে আন এটা পৰিস্থিতিৰ শিকনত সহায় কৰে, তেতিয়া ইয়াক শিকনৰ ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। যেতিয়া এটা পৰিস্থিতিত লাভ কৰা শিকন অথবা প্ৰশিক্ষণ আন এটা পৰিস্থিতিত শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে সহায়ক বুলি প্ৰমাণিত হয়, তেতিয়া ইয়াক ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক স্থানান্তৰ বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ভায়'লিন বজোৱাৰ দক্ষতাই পিয়ানো বজাবলৈ শিকাত সহায় কৰে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কেতিয়াবা অতীতৰ শিকনে শিক্ষাৰ্থীক নতুন শিকন আয়ত্ব কৰাত বাধা দিয়ে, ইয়াৰ ফলত বিভ্ৰান্তি নাইবা ভুলৰ সৃষ্টি হয়। যেতিয়া এটা কাম শিকাৰ পাছত আন এটা কাম শিকাটো কঠিন হৈ পৰে, তেতিয়া ইয়াক ঋণাত্মক অথবা নেতিবাচক শিকন স্থানান্তৰ বুলি জনা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, আঞ্চলিক ভাষাত কথা ক'লে ৰাষ্ট্ৰীয় অথবা বিদেশী ভাষা শিকনত বাধাৰ সৃষ্টি হয়।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যেতিয়া এটা কাৰ্য শিকাৰ পাছত আন কাৰ্যকলাপ শিকাত সহায় অথবা বাধা পোৱা নাযায়, তেতিয়া ইয়াক নিৰপেক্ষ স্থানান্তৰ বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ইতিহাসৰ জ্ঞানে গাড়ী নাইবা স্কুটাৰ চলাবলৈ শিকাত কোনো কাৰণতে প্ৰভাৱ নেপেলায়।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাধাৰণীকৰণৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্ত হৈছে - সাধাৰণীকৰণ আৰু সঠিক মনোভাৱ।

সাধাৰণীকৰণ ঃ অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত কথাবোৰত নিহিত সাধাৰণ নীতি বিচাৰি উলিওৱাটো যিমানেই সম্ভৱ হয়, সিমানেই এটা বিষয়ৰ জ্ঞান আনটো বিষয়ৰ শিকনলৈ স্থানান্তৰ কৰিব পৰা যায়।

সঠিক মনোভাৱ ঃ যদি শিক্ষাৰ্থীগৰাকীয়ে স্থানান্তৰ কৰিব বিচৰা বিষয়টোৰ প্ৰতি মনোভাৱ সঠিক হয়, তেন্তে এই মনোভাৱে ইতিবাচক অথবা ধনাত্মক স্থানান্তৰত সহায় কৰে।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্যবোৰ হ'ল- ধনাত্মক স্থানান্তৰ সৰ্বোচ্চ পৰিমাপন কৰিবলৈ, শিক্ষকে শিক্ষণৰ সময়ত সঠিক শিক্ষাৰ্থীৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিকাশ ঘটাবলৈ যত্ন কৰিব লাগে। যেনে - সংযোগ স্থাপন, সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য নিৰূপন, সাধাৰণীকৰণ ঘটোৱাৰ দক্ষতা, সঠিক মনন আৰু অন্তৰ্দৰ্শনৰ বিকাশ লগতে আৰু সঠিক আদৰ্শৰ বিকাশ আদি।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্পিয়াৰমেনৰ দ্বি- কাৰক তত্ত্বৰ উপাদান দুটা হ'ল - সাধাৰণ সামৰ্থ আৰু বিশেষ সামৰ্থ।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকন স্থানান্তৰ সৰ্বাধিক কৰিবলৈ শিক্ষকে বিভিন্ন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা

উচিত। শিক্ষকে ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতিসমূহ হৈছে অতীতৰ পৰা বৰ্তমানলৈ শিকন স্থানান্তৰ আৰু বৰ্তমানৰ পৰা ভৱিষ্যতলৈ শিকন স্থানান্তৰ।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকন স্থানান্তৰত এগৰাকী শিক্ষকে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। শিক্ষাদান প্ৰক্ৰিয়াটো সৰলৰ পৰা জটিললৈ আগবঢ়াই নিব লাগে। শিশুৱে পোনপ্ৰথমে শিকনৰ সহজ দিশটো আয়ত্ব কৰিব লাগে আৰু তাৰ পাছত কঠিন নাইবা জটিল দিশলৈ আগবাঢ়িব লাগে। শিক্ষাদান পদ্ধতি সাধাৰণৰ পৰা বিশেষলৈ আগবাঢ়িব লাগে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে সাধাৰণ নীতিসমূহ আগতে বুজিব লাগে, তেতিয়াহে পৰৱৰ্তী সময়ত শিকনৰ বিশেষ অথবা নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য বুজাৰ পথ সহজ হৈ পৰিব।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ লগত গঠনবাদৰ ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্ক আছে। শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক তেওঁলোকৰ প্ৰাৰম্ভিক প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহৰ বিষয়ে বিশদভাৱে ক'বলৈ উৎসাহিত কৰা উচিত। শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক সম্পৰ্ক গঠন কৰিবলৈ দিয়াৰ লগতে উদাহৰণ সৃষ্টিত সহায় কৰিব লাগে।

৪.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০-৩০০ টা মান শব্দত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ শিকনৰ স্থানান্তৰ বুলিলে কি বুজে? স্থানান্তৰৰ প্ৰক্ৰিয়া দুটা কি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ স্থানান্তৰৰ প্ৰকাৰসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰক। ধনাত্মক, ঋণাত্মক আৰু শূন্য স্থানান্তৰ উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ "বিষয়ভিত্তিক পাঠ আৰু সংযুক্ত পাঠ্যক্ৰমে স্থানান্তৰ প্ৰক্ৰিয়া বৃদ্ধি কৰে।" আপুনি এই উক্তিটোৰ লগত সন্মতনে? কাৰণ দৰ্শাওক।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ শিকন স্থানান্তৰৰ তত্ত্বসমূহ আলোচনা কৰক আৰু ইয়াৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্যসমূহ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ শিকনৰ স্থানান্তৰ বৃদ্ধি কৰিবলৈ নাইবা শিক্ষণৰ সময়ছোৱাত শিকন বৃদ্ধি কৰিবলৈ শিক্ষকে কেনেধৰণৰ ব্যৱস্থাৱলী গ্ৰহণ কৰিব পাৰে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ধনাত্মক স্থানান্তৰ সৰ্বাধিক আৰু ঋণাত্মক স্থানান্তৰ সৰ্বনিম্ন কৰিবলৈ শিক্ষকে কেনেধৰণৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ শিকনৰ ঋণাত্মক স্থানান্তৰৰ কাৰণসমূহ কি কি? পাঠ্যক্ৰম এটাই ঋণাত্মক স্থানান্তৰৰ কম কৰাত কেনেধৰণৰ ভূমিকা পালন কৰে?

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ ঃ অভিপ্রেৰণা (Motivation)

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য
৫.২ পৰিচয়
৫.৩ অভিপ্রেৰণাৰ অর্থ
৫.৪ অভিপ্রেৰণাৰ কৌশল
৫.৫ অভিপ্রেৰণাৰ কাৰক
৫.৬ শিকনত অভিপ্রেৰণাৰ ভূমিকা
৫.৭ মাছ্‌লৰ আত্ম-বাস্তৰায়ন তত্ত্ব
৫.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৫.৯ অধিক জানিবলৈ
৫.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৫.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- অভিপ্রেৰণাৰ অর্থ জানিব পাৰিব
- অভিপ্রেৰণাৰ কৌশলসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- অভিপ্রেৰণাৰ কাৰকসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- অভিপ্রেৰণাৰ মাছ্‌লৰ আত্ম-বাস্তৰায়ন তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

প্রাচীনকালৰে পৰা অভিপ্রেৰণাক আচৰণৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ নির্ণায়ক হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈ আহিছে। উদ্দেশ্যই মানুহক পৰিস্থিতিৰ সৈতে সংগতি ৰাখি এক বিশেষ ধৰণে কাম কৰিবলৈ প্রৰোচিত কৰে। ইয়াক ব্যক্তিৰ কার্য আৰু আচৰণৰ আত্ম উৎস বুলি বর্ণনা কৰিব পাৰি। শিক্ষাত অভিপ্রেৰণা অতি গুৰুত্বপূর্ণ। কাৰণ শিক্ষাৰ লক্ষ্য হৈছে এনে কিছুমান উপায় বিচাৰি উলিওৱা যিবোৰে শিক্ষার্থীৰ কাম শিকাৰ প্রক্রিয়াটো সহজ কৰি তুলিব পাৰে। শিকন-শিক্ষণ প্রক্রিয়াত অভিপ্রেৰণাই ছাত্র-ছাত্রীসকলক তেওঁলোকৰ কাম অধিক সহজভাৱে আৰু দক্ষতাৰে সম্পন্ন কৰাত সহায় কৰে। অভিপ্রেৰণাৰ মনোবিজ্ঞান বুজিবলৈ বিভিন্ন ধৰণৰ গৱেষণা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়টোত অভিপ্রেৰণা অর্থ, অভিপ্রেৰণাক প্রভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ, শিক্ষণত অভিপ্রেৰণাৰ ভূমিকা আৰু মাছ্‌লৰ অভিপ্রেৰণাৰ আত্ম-বাস্তৰায়ন তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা

কৰা হৈছে।

৫.৩ অভিপ্রেৰণাৰ অর্থ

আমাৰ দৈনন্দিন অভিজ্ঞতাৰ পৰা আমি জানো যে এগৰাকী ব্যক্তিক এটা কামৰ পৰা আন এটা কামলৈ লৈ যোৱা অথবা পথ প্রদর্শন কৰা অথবা কোনো কামত লিপ্ত হোৱাত বাধা দিয়াটো যথেষ্ট কঠিন। আনকি জীৱ-জন্তুবোৰেও নিজৰ পছন্দৰ কোনো কামহে কৰি ভাল পায়। কোনো এটা নাইবা একাধিক পৰিস্থিতিত মানুহে আৰু অইন জীৱ-জন্তুৰ ক্ষেত্রত আচৰণগত পার্থক্য ধৰা পৰে। গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নটো হ'ল মানুহে প্রদর্শন কৰাৰ দৰে আচৰণবোৰ কিয় কৰে আৰু মানুহক এই ভিন্ন পৰিস্থিতিত হোৱা আচৰণ পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে কেনেদৰে বুজোৱা হব। এনে প্রশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ অভিপ্রেৰণাৰ ব্যাখ্যামূলক নির্মাণ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

'অভিপ্রেৰণা' শব্দটো লেটিন শব্দ 'motun'ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে, যাৰ অর্থ হৈছে 'কিবা এটা কৰা আৰু যিটো কৰাৰ বাবে কোনো বাহ্যিক উদ্দীপক থাকে।' শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত ব্যক্তিৰ কর্ম আৰু আচৰণ কিছুমান আভ্যন্তৰীণ উদ্দীপকৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। অর্থাৎ অভিপ্রেৰণাক শিক্ষা গ্রহণৰ বাবে প্রৰোচিত কৰা নাই বা উচটনি দিয়া শক্তি বুলি ক'ব পাৰি।

অভিপ্রেৰণাক শিক্ষাৰ অপৰিহার্য উপাদান অথবা চাইন-কুৱা-নন (sine-qua-non) বুলি কোৱা হয়। অভিপ্রেৰণাই শিক্ষণ আৰু প্রাপ্তিৰ অর্থনীতি প্রদান কৰে। আধুনিক শিক্ষণক শিক্ষার্থীৰ স্ব-কার্য বুলি বর্ণনা কৰা হয়। এই স্ব-শিকন প্রক্রিয়াত শিক্ষকে শিক্ষাৰ লক্ষ্যক উপনীত হ'ব পৰাকৈ শিক্ষার্থীৰ মানসিক প্রস্তুতি বৃদ্ধিৰ বাবে প্রয়োজনীয় পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰাত ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। শিক্ষকৰ এই কার্য স্বভাৱতে মানসিক আৰু এইসমূহকে অভিপ্রেৰণা বুলি কোৱা হয়।

অভিপ্রেৰণা হৈছে এক মানসিক অৱস্থা যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিৰ মনত অনুপ্রেৰণা জাগে আৰু ব্যক্তি প্রভাৱিত হয়। অভিপ্রেৰণাই এক নিষ্ক্রিয় মানসিক অৱস্থাৰ ইংগিত দিয়ে। কিছুমান মানসিক আহিলাৰ জৰিয়তে অথবা প্রয়োজনীয় অৱস্থা সৃষ্টি কৰি সক্রিয় কৰি তোলা হয়। অভিপ্রেৰণাৰ উদ্দেশ্য অথবা অভিপ্রায় সিদ্ধি কৰিবলৈ মনটোক সক্রিয় কৰি তোলাৰ কামত বাহ্যিক উদ্দীপনা, অনুভূতি, আৱেগ আৰু আৱেগৰ উত্তেজনা, ইচ্ছাশক্তি সুদৃঢ়কৰণ আৰু পুনৰ গঠন আদিৰ দৰে অভিপ্রেৰণাৰ প্রয়োজন হ'ব পাৰে। অভিপ্রেৰণাত ব্যক্তিৰ সকলো বাহ্যিক আৰু অন্তর্নিহিত কাৰক সংলগ্ন হৈ থাকে। বিভিন্ন সামাজিক মনোবিজ্ঞানীয়ে অভিপ্রেৰণা আৰু অভিপ্রেৰণাৰ প্রয়োজনীয়তাক বিভিন্ন ধৰণে সংজ্ঞায়িত কৰিছে। ইয়াৰে কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ ঃ

- ক্রু' আৰু ক্রু'ৰ মতে, "অভিপ্রেৰণা শিক্ষণৰ বাবে অপৰিহার্য। ইয়াক শিক্ষণৰ প্রতি আগ্রহ জগাই তুলিব পৰা উপায় বুলি বিবেচনা কৰা হয়।"
- গুডৰ মতে, "অভিপ্রেৰণা হ'ল কার্যকলাপ সম্পাদন কৰাৰ উত্তেজনা বর্তাই ৰখা আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰা প্রক্রিয়া।"

- লৰেলৰ মতে, "অভিপ্রেৰণাক অধিক আনুষ্ঠানিক অর্থত কিছুমান প্রয়োজনীয়তাৰ দ্বাৰা আৰম্ভ কৰা মানসিক তথা আভ্যন্তৰীণ প্রক্রিয়া হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। ই কার্যকলাপৰ সূচনা কৰে আৰু কার্যকলাপ সম্পাদনৰ প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে।"
- বেৰেলছন আৰু ষ্টেৰেয়াৰৰ মতে, "অভিপ্রেৰণা ইচ্ছা, উদ্যম আৰু প্রয়োজনীয়তা আদিৰে গঠিত। ই এক আভ্যন্তৰীণ অৱস্থা যিয়ে ব্যক্তিক শক্তি প্রদান নাইবা সক্রিয় নাইবা গতিশীল কৰে আৰু আচৰণক লক্ষ্য প্রাপ্তিৰ দিশে পৰিচালিত কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ অভিপ্রেৰণা শব্দটোৰে কি বুজায়?

.....

.....

৫.৪ অভিপ্রেৰণাৰ কৌশল

মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতে অভিপ্রেৰণা হৈছে শিক্ষণৰ অপৰিহার্য উপাদান অথবা চাইন-কুৰা-নন। ই শিক্ষণৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূর্ণ। শিক্ষণৰ সফলতা বহু পৰিমাণে নির্ভৰ কৰে শিশুৰ শিকন উদ্দেশ্যৰ ওপৰত। ন্যূনতম সর্বাধিক শিক্ষণ লাভ কৰাটোৰেই শিক্ষাৰ লক্ষ্য। ল'ৰা-ছোৱালীক শিক্ষা গ্রহণৰ বাবে সঠিকভাৱে অনুপ্রাণিত কৰি তুলিব লাগে। এগৰাকী শিক্ষকে অভিপ্রেৰণা যোগাবলৈ শিকন-শিক্ষণ পৰিস্থিতিত কিছুমান বিশেষ কৌশল গ্রহণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰে কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

- **লক্ষ্যৰ স্পষ্টতা** ঃ শিকন-শিক্ষণ কার্যকলাপ লক্ষ্যমুখী হ'ব লাগে আৰু শিক্ষার্থীসকলৰ স্পষ্ট শিকন উদ্দেশ্য থাকিব লাগে। গতানুগতিকতা আৰু বাধ্যবাধকতাৰ অজুহাতত শিক্ষার্থীক শিকিবলৈ প্রয়োজনাধিক জোৰ-জুলুম কৰা উচিত নহয়।
- **সফলতা আৰু বিফলতাৰ জ্ঞান** ঃ পূর্বৰ প্রচেষ্টাত লাভ কৰা নিজৰ সফলতাৰ জ্ঞান অভিপ্রেৰণৰ জৰিয়তে দোহাৰিলে শিক্ষার্থীৰ মনত শিক্ষণৰ মানসিক প্রস্তুতি সৃষ্টি হ'ব পাৰে। ই পৰৱর্তী শিকন প্রচেষ্টাৰ বাবে প্রেৰণাৰ উৎস হ'ব পাৰে। থর্নডাইকে আগবঢ়োৱা প্রভাৱৰ নিয়মে শিক্ষণৰ প্রেৰণাদায়ক কাৰক হিচাপে কাম কৰে।
- **প্রশংসা আৰু দোষ** ঃ শিক্ষকে কোনোধৰণৰ সংৰক্ষণ নৰখাকৈ ছাত্র-ছাত্রীৰ কৃতিত্বৰ প্রশংসা কৰিব আৰু স্বীকৃতি দিব লাগে। নেতিবাচক অভিপ্রেৰণা হিচাপে ছাত্র-ছাত্রীৰ অবাঞ্ছিত আচৰণৰ তিৰস্কাৰ কৰিবও পাৰে। সকলোৱে এনে প্রশংসা বিচাৰে যিটোৰে অধিক উৎসাহ আৰু ইতিবাচক অভিপ্রেৰণাৰ জৰিয়তে কার্যকলাপ সম্পাদন কৰিবলৈ উদ্দীপিত কৰে। ছাত্র-ছাত্রীৰ দৃষ্টিত শিক্ষক আদর্শ ব্যক্তি। সেয়েহে শিক্ষকৰ অভিপ্রেৰণাই শিক্ষার্থীক গভীৰভাৱে প্রভাৱিত কৰিব পাৰে।

- **পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তিৰ ব্যৱহাৰ ঃ** শিক্ষকৰ অভিপ্রেৰণাৰ এটা জনপ্রিয় আৰু সাধাৰণভাৱে ব্যৱহৃত আহিলা হ'ল স্বীকৃতি। তেওঁ অসন্মতি প্রকাশ কৰি শাস্তি প্রদান কৰিব প্রশংসা কৰিবলৈ পুৰস্কাৰ প্রদান কৰিব পাৰে। ফলপ্রসূ অভিপ্রেৰণাৰ লাভৰ বাবে তেওঁ এনে পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি দিয়াৰ ক্ষেত্রত উপযুক্ত সময়, পৰিস্থিতি আৰু পদোন্নতিৰ সুবিধাৰ প্রতি সচেতন হ'ব লাগে।
- **সহযোগিতা আৰু প্রতিযোগিতা ঃ** বিদ্যালয়ত একেলগে কাম কৰিবলৈ সহযোগিতাৰ পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিব লাগে। ই ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ অংশগ্রহণৰ মনোভাৱ আৰু আপোনত্বৰ ভাৱনাক প্রসাৰিত কৰিব পাৰে। ই বিদ্যালয়ত কর্প'ৰেট জীৱন প্রসাৰিত কৰাত সহায় কৰে। একেদৰে শিক্ষকে শ্রেণীকোঠাৰ ভিতৰত, বাহিৰত আৰু খেলপথাৰত ছাত্র-ছাত্রীৰ মাজত গোট গঠন কৰি প্রতিযোগিতাৰ পৰিস্থিতি সৃষ্টি কৰিব লাগে। বির্তক, দলীয়, আলোচনা আৰু কুইজ প্রতিযোগিতা আদিৰ দৰে কার্যসূচীক অতি ফলপ্রসূ অভিপ্রেৰণা বুলি ধৰা হয়।
- **দৃশ্য-শ্রাব্য সামগ্রীৰ ব্যৱহাৰ ঃ** সাধাৰণতে মৌখিক শিক্ষণত বিমূর্ত চিন্তাৰ ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰা ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ বাবে দৃশ্য-শ্রাব্য আহিলাক অভিপ্রেৰণাৰ অধিক ফলপ্রসূ উপায় বুলি গণ্য কৰা হয়। এই আহিলাবোৰে একে সময়তে দেখা আৰু শুনাত দুগুণ প্রভাৰ পেলাব পাৰে বাবে এইবোৰক অভিপ্রেৰণাদায়ক কাৰক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- **ইতিবাচক মনোভাৱৰ গঠন ঃ** মনোভাৱ ইতিবাচক হ'ব পাৰে। ইতিবাচক মনোভাৱৰ অর্থ হ'ল মনত সুস্থ দৃষ্টিভংগীৰ গঠন। ছাত্র-ছাত্রীৰ মনত ইতিবাচক মনোভাৱ গঠনৰ প্রতি শিক্ষক সদায় সচেতন হোৱা উচিত। তেওঁ নিজৰ আদর্শ, চিন্তা, অনুভূতি আৰু কার্যকলাপৰ দ্বাৰা এই কাম কৰিব পাৰে। ই শিক্ষার্থীৰ বাবে অভিপ্রেৰণাদায়ক আদর্শ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। ই ছাত্র-ছাত্রীসকলক তেওঁৰ চিন্তা, অনুভৱ আৰু কার্যকলাপক সহজে গ্রহণ কৰিবলৈ উৎসাহী কৰি তুলিব।
- **বাস্তৱ জীৱনৰ পৰিস্থিতি সৃষ্টি ঃ** শিক্ষণৰ বিষয়বস্তু শিক্ষার্থীৰ বাস্তৱ জীৱনৰ পৰিস্থিতিৰ সৈতে ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত হ'ব লাগে যাতে সেইবোৰে পাছত উপযোগী আৰু সহায়ক অভিজ্ঞতাৰূপে কাম কৰিব পাৰে। জীৱনত তত্ত্ব আৰু অনুশীলনৰ মাজত থকা সম্পর্কই স্বাভাৱিকতে শিক্ষণক উদ্দেশ্যপ্রণোদিক আৰু উৎপাদনশীল কৰি তুলিব পাৰে। ই অভিপ্রেৰণাৰ উৎস। জীৱনৰ পৰা বিচ্ছিন্ন শিক্ষণ বিষয়বস্তুৱে শিক্ষণক লক্ষ্যহীন কৰি তুলিব পাৰে।
- **শিক্ষকৰ ব্যক্তিত্ব ঃ** ছাত্র-ছাত্রীসকল অনুপ্রাণিত হোৱাতো বহুলাংশে নির্ভৰ কৰে শিক্ষকৰ আকর্ষণীয় ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত। তেওঁৰ আচৰণ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, তেওঁৰ কথা কোৱাৰ কলা, সৰলতা, মৰমিয়াল আৰু সহায়কাৰী স্বভাৱৰ লগতে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বই ছাত্র-ছাত্রীসকলক অনুপ্রাণিত কৰে। শিক্ষকৰ ব্যক্তিত্ব ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে এক প্রেৰণাৰ উৎস।
- **অৱচেতন অভিপ্রায়ক চেতন ৰূপ প্রদান ঃ** শিক্ষার্থীৰ অৱচেতন মনে সযতনে কিছুমান আশা, আকাংক্ষা আৰু অভিপ্রায় ধৰি ৰাখে। এইবোৰে অভিব্যক্তিৰূপে প্রকাশ পোৱাৰ

বাট বিচাৰি নাপায় আৰু কেতিয়াবা শিক্ষার্থী এইবোৰক লৈ অস্বস্তিত ভোগে। শিক্ষকে এইবোৰক উপযুক্তধৰণে প্রকাশ কৰাৰ পথ দেখুৱাই কিছুমান বিশেষ উপযুক্ত পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰি শিক্ষার্থীৰ মনত পুঞ্জীভুত হোৱা আৱেগ-অনুভূতিবোৰ বাহিৰ হ'বলৈ দিব লাগে। সুপৰিকল্পিত শিক্ষামূলক ভ্রমণ, বনভোজ, খেল-ধেমালি আৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে একেলগে কৰিব পৰা বিভিন্ন কাম ইয়াৰ উদাহৰণ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ বিদ্যালয়সমূহত ছাত্র-ছাত্রীসকলক অভিপ্রায় যোগোৱাৰ বাবে কি কি কৌশল ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি?

.....

.....

৫.৫ অভিপ্রেৰণাৰ কাৰক

বয়স আৰু শিশুৰ মনৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি শৈক্ষিক অভিপ্রেৰণা শিক্ষার্থীভেদে বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে। স্থানীয় ইতিহাস শিকাটো কিয় গুৰুত্বপূর্ণ সেয়া শিশুৱে নুবুজে। সেয়েহে শিশুৰ শৈক্ষিক অভিপ্রেৰণা কেনেকৈ বৃদ্ধি কৰিব পাৰি তাৰ উপায় বিচাৰি উলিওৱাটো এক গুৰুত্বপূর্ণ কাম। প্রাথমিক বিদ্যালয়ৰ কার্যসূচীসমূহত সাধাৰণতে নতুন জ্ঞান আহৰণ আৰু শিক্ষণ প্রক্রিয়াৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। প্রাথমিক বিদ্যালয়ৰ শিক্ষা সমাপ্ত হোৱালৈকে একাধিক মানসিক কাৰকৰ বাবে শিক্ষণৰ প্রতি আগ্রহ কমি যায়।

অভিপ্রেৰণাৰ সৃষ্টি কৰা কাৰকসমূহৰ মাজেৰে কিছুমান কাৰকৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল -

- **উচ্চ পর্যায়ৰ আগ্রহ** ঃ ব্যক্তিগত আৰু পৰিস্থিতিগত উভয় প্রকাৰৰ আগ্রহৰে উচ্চ পর্যায় অধিক প্রজ্ঞাত্মক কার্যকলাপ, অধিক শিকন আৰু উচ্চ পর্যায়ৰ সফলতাৰ সৈতে জড়িত।
- **শ্রেণীকোঠাৰ পৰিৱেশ** ঃ গুণবিশিষ্ট শ্রেণীকোঠাৰ পৰিৱেশে শিক্ষার্থীক কিছুমান পৰিৱেশত শিক্ষা গ্রহণ কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত আৰু তেওঁলোকৰক মনত বিষয়ভিত্তিক ধাৰণা গঢ় লোৱাত প্রভাৱ পেলাব পাৰে। কৃতিত্ব আৰু বস্তুনিষ্ঠভাৱে নির্ধাৰিত শ্রেণীকোঠাৰ বৈশিষ্ট্যৰ মাজত শক্তিশালী সম্পর্ক আছে। অর্থাৎ, শিক্ষকসকলে অনুপ্রেৰণাদায়ক শিক্ষণ পৰিৱেশৰ গাঁথনিৰে শিকন প্রক্রিয়া আৰু ফলাফলক প্রভাৱিত কৰিব পাৰে।
- **ঘৰুৱা পৰিস্থিতি** ঃ ঘৰৰ পৰিৱেশে শ্রেণীকোঠাত ছাত্র-ছাত্রীৰ শৈক্ষিক অভিপ্রেৰণাক প্রভাৱিত কৰে। যদি ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ সিহঁতক মৰম আৰু উৎসাহিত কৰা ঘৰৰ পৰা আহে, তেন্তে আগ্রহেৰে আৰু স্ব-ইচ্ছাৰে শ্রেণীকোঠাৰ কামবোৰ শিকে। যদি ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ ঘৰুৱা পৰিৱেশ নেতিবাচক তেন্তে বিভিন্ন শাৰীৰিক অথবা আৱেগিক সমস্যাৰ

বাবে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে বিদ্যালয়ৰ পঢ়া-শুনাত ভালদৰে মনোযোগ প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে।

- **পাঠদানৰ পদ্ধতি ঃ** যেতিয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল শিকন প্ৰক্ৰিয়াৰ অংশ হৈ পৰে তেতিয়া শিকন অধিক উপভোগ্য আৰু অনুকূল হৈ পৰে। শিক্ষার্থীক অনুপ্ৰাণিত কৰিবলৈ শিক্ষকসকলে তেওঁলোকক শিকা কথাবোৰ সুকীয়া দৃষ্টিভংগীৰে বিচাৰ কৰি চোৱাত সহায় কৰিব পাৰে। যদি ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে বৰ্তমান কোনো ঐতিহাসিক ব্যক্তি অথবা পৰিঘটনাৰ বিষয়ে শিকি আছে, তেন্তে একে সময়ৰ আলমত ৰচিত উপন্যাস অথবা চুটিগল্প পঢ়াটো প্ৰেৰণাদায়ক হ'ব পাৰে।
- **আন্তঃক্ৰিয়াশীল কার্যকলাপ ঃ** আন্তঃক্ৰিয়াশীল কার্যকলাপ ব্যৱহাৰ কৰাটো শ্ৰেণীকোঠাত ইতিবাচক অংশগ্ৰহণৰ বাবে এক অভিপ্ৰেৰণাদায়ক কাৰক হ'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি প্ৰহেলিকাৰ খেল, বিশেষ বক্তাই দিয়া ভাষণ আৰু সংগ্ৰাহলয় দৰ্শন আদিয়েও ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক আনুষ্ঠানিক আৰু পূৰ্বনির্ধাৰিত পাঠদানৰ গতানুগতিকতাৰ বাহিৰলৈ গৈ বিদ্যালয়ত পঢ়োৱাতকৈ বিষয়টো সম্পর্কে অধিক তথ্য আহৰণ কৰি বৃহত্তৰ জগতখনলৈ ওলাই যোৱাৰ প্ৰেৰণা দিব পাৰে।
- **উচ্চ পর্যায়ৰ মূল্য ঃ** কার্য মূল্যই ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মতামতক বুজায়। ইয়াৰ দ্বাৰা শিক্ষার্থীয়ে কোনো কামৰ উপযোগিতা অথবা এটা নির্দিষ্ট কাম অথবা অনুসৰণ কৰা লক্ষ্যসমূহ কিমান আকর্ষণীয় বুলি বিবেচনা কৰে সেয়া গম পোৱা যায়। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ কামৰ মূল্যৰ ধাৰণা তেওঁলোকৰ কামৰ ব্যাখ্যাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে বুজিব লাগিব কাম এটাত ভালদৰে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰাতো কিমান প্ৰয়োজনীয়। অভিভাৱক আৰু শিক্ষকসকলে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক এই মূল্য বুজাত সহায় আগবঢ়াৱাটো প্ৰয়োজন। ভৱিষ্যৎ ফলাফলৰ উচ্চ মূল্যই দায়িত্ববোধ আৰু কামটোৰ কামটোৰ প্ৰতি সামগ্ৰিক আগ্ৰহ বৃদ্ধি কৰে।
- **বৈশিষ্ট্য আৰু নিয়ন্ত্ৰিত বিশ্বাস ঃ** বিশ্বাসৰ মৌলিক সংৰচনাটোৱে সফলতা আৰু বিফলতাৰ কাৰণসমূহৰ বিষয়ে ব্যক্তিৰ মনত গঢ় লোৱা বিশ্বাসক বুজায় আৰু ফলাফলত প্ৰভাৱ পেলাবলৈ অথবা নিজৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ কিমান অনুভূত নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰয়োজন সেই বিষয়ত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে বিশ্বাস কৰিব লাগিব যে তেওঁলোকৰ কার্য প্ৰচেষ্টাই সফলতা লাভ কৰিব। এই আশ্বাসে তেওঁলোকক নিজৰ কার্যকলাপ আৰু আৱেগ পৰিচালনা কৰিবলৈ শিকায়। যিসকল ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে নিজৰ শিকন আৰু আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণত আছে বুলি বিশ্বাস কৰে তেওঁলোকে নিয়ন্ত্ৰণ সামর্থ অনুভৰ নকৰা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলতকৈ ভাল ফলাফল দেখুওৱা আৰু উচ্চ পাৰদর্শিতা প্ৰদর্শন কৰাৰ সম্ভাৱনা বেছি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ অভিপ্রেৰণাক প্রভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ চিনাক্ত কৰক।

.....

.....

৫.৬ শিকনত অভিপ্রেৰণাৰ ভূমিকা

শিক্ষা সম্পর্কে সৃষ্ট নতুন ধাৰণাটো হ'ল ই জীৱনৰ পৰিস্থিতিৰ পৰিধিৰ ভিতৰত আৰু তাৰ মাধ্যমেৰে অর্থাৎ বৃত্তিগত কার্যকলাপৰ জৰিয়তে সংঘটিত হ'ব লাগে। যিবোৰ কথা আৰু কাম জীৱনৰ ক্ষেত্রত সত্য আৰু যিবোৰ এটা সম্প্রদায়ত একেলগে বান্ধ খাই থকা মানুহৰ বাবে প্রয়োজনীয় তথা যিবোৰ কথা আৰু কাম সহযোগিতা আৰু দায়িত্বৰ ভিত্তিত সম্পন্ন কৰা হয় সেইবোৰেই শিক্ষা। ই সহযোগিতাৰ বাবে উৎসাহিত আৰু অতিৰঞ্জিত প্রতিযোগিতাক নিৰুৎসাহিত কৰে। বিদ্যালয়সমূহত নম্বৰ, বিভাগ, ডিগ্রী, বৃত্তি অথবা প্রতিযোগিতা আদিৰ দৰে উপায়ক বৌদ্ধিক প্রচেষ্টা উদ্দীপিত কৰাৰ সুফলদায়ক অভিপ্রেৰণা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। কিন্তু এনে ভুৱা অভিপ্রেৰণাৰ বাবে বিদ্যালয়ৰ শিক্ষাৰ বহুখিনি ক্ষতিগ্রস্ত হয় আৰু সামাজিক সমন্বয়ৰ ক্ষেত্রত বহু বাধাৰ সৃষ্টি হয়।

অভিপ্রায়ৰ শৈক্ষিক তাৎপর্য অধিক। কিন্তু সঠিক মুহূর্তত অভিপ্রায়ৰ সঠিক ব্যৱহাৰ অতি প্রয়োজনীয়। ভুৱা অভিপ্রেৰণা অথবা অভিপ্রেৰণাক অতিৰিক্ত কাৰকৰ ওপৰত দিয়া অত্যধিক গুৰুত্বই বিদ্যালয়ৰ শিক্ষণত বহু পৰিমাণে বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। সেইবাবে এনে অভিপ্রেৰণা পৰিহাৰ কৰিব লাগে।

শিকন-শিক্ষণৰ অভিপ্রেৰণা অতি গুৰুত্বপূর্ণ অংগ। আচলতে ই শিকনৰ আটাইতকৈ নির্ভৰযোগ্য কাৰক। অভিপ্রেৰণা অবিহনে কোনো শিকন সম্ভৱ নহয়। তলত দিয়া কাৰণসমূহৰ বাবে শিকনত অভিপ্রেৰণা গুৰুত্বপূর্ণ বুলি বিবেচনা কৰা হয় ঃ

- **আচৰণক গঢ় দিয়ে ঃ** অভিপ্রেৰণাই শিশুৰ আচৰণ গঢ় দিয়াত সহায় কৰে। ইয়াৰ উপৰি অভিপ্রেৰণাই শিশুক শক্তিশালী কৰি তোলাৰ লগতে স্বাভাৱিকভাৱে সক্রিয় কৰি তোলে। প্রশংসা, দোষ, পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি আদিয়ে শিশুৰ বাবে শক্তিশালী অভিপ্রেৰণা হিচাপে কাম কৰে। সেয়েহে শিকন প্রক্রিয়াত এই কথাবোৰ অতি উপযোগী বুলি ধৰা হয়।
- **আচৰণ নির্বাচন ঃ** এটা বিশেষ ধৰণৰ আচৰণ বাছনি কৰাত উদ্দেশ্য অভিপ্রেৰণাই যথেষ্ট সহায় কৰে। আমি কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিৰ প্রতি কেনে প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰা উচিত সেয়াও নির্ধাৰণ কৰে।
- **অভিপ্রায় সিদ্ধি ঃ** আমাৰ আচৰণ অভিপ্রেৰণাৰ দ্বাৰা এনেদৰে পৰিচালিত হয় যে আমি কোনো বিশেষ ধৰণৰ আচৰণ কৰি উঠাৰ পাছত সন্তুষ্ট অনুভৱ কৰো। গতিকে শিক্ষকে

শিশুক নিজৰ শক্তিক নির্দিষ্ট লক্ষ্যৰ দিশে পৰিচালিত কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিব লাগে।

- **আগ্রহৰ সৃষ্টি কৰে ঃ** অভিপ্রেৰণাৰ সঠিক ব্যৱহাৰে অভিপ্রায় সিদ্ধিৰ দিশে লৈ যায়। ই সর্বাধিক শিকন আগ্রহৰ সৃষ্টি কৰে। শিক্ষকসকলে শিক্ষার্থীক পুথিভঁৰালত অধ্যয়ন কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে, প্রয়োজনীয় কামবোৰ কৰিবলৈ আগ্রহী কৰি তুলিব লাগে। শিক্ষকসকলে শিক্ষার্থীসকলক আত্মবিশ্বাসী কৰি তুলিব লাগে।
- **ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ ঃ** অভিপ্রেৰণাই শিশুসকলক বিভিন্ন আগ্রহ প্রদর্শন কৰিবলৈ আৰু সঠিকভাৱে তেওঁলোকৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশ কৰিবলৈ বাধ্য কৰে। শৈক্ষিক আৰু সামাজিক দুয়োটা ক্ষেত্রতে তেওঁলোকে পাৰদর্শিতা দেখুৱায়।
- **অনুশাসন বর্তাই ৰাখে ঃ** সঠিক অভিপ্রেৰণাই শ্রেণীকোঠাত অনুশাসন বর্তাই ৰখাত সহায় কৰে।
- **ব্যক্তিগত পার্থক্যক গুৰুত্ব প্রদান ঃ** ব্যক্তিগত পার্থক্যৰ সমস্যাটো সঠিক অভিপ্রেৰণাৰ জৰিয়তে সমাদান কৰিব পাৰি। প্রতিটো শিশুৱে অনুভৱ কৰা অভিপ্রেৰণাৰ তীব্রতা অনুসৰি শিকে।
- **প্রবৃত্তিৰ উচ্চতা ঃ** সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ বেছিভাগেই তেওঁলোকৰ জন্মগত প্রবৃত্তি আৰু অনুভূতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। কৌতুহল, নির্মাণ আৰু আত্মপ্রকাশ আদি হ'ল এনে কিছুমান চালিকা কাৰক যিবোৰে তেওঁলোকৰ সকলো ধৰণৰ কার্যকলাপৰ ভিত্তি গঠন কৰে। শিশু এটা সদায় নতুন নতুন বস্তুৰ প্রতি আকর্ষিত হয়। এগৰাকী দক্ষ শিক্ষকে তেওঁলোকৰ কৌতুহলৰ অনুভূতিক সফলতাৰে উদ্দীপিত কৰিব পাৰিব লাগে আৰু তেওঁলোকৰ সৃষ্টিশীলতা তথা কল্পনাশক্তিৰ বিকাশত সহায় কৰিব লাগে।
- **বাস্তৱ জীৱনৰ পৰিস্থিতি ঃ** শিক্ষকে নিজৰ ছাত্র-ছাত্রীৰ মনত শিকনৰ বাবে মানসিক আৰু সামাজিক প্রয়োজনীয়তা সৃষ্টি কৰিব লাগে। শ্রেণীকোঠাৰ শিক্ষণ শিক্ষার্থীৰ ভৱিষ্যৎ জীৱনৰ সৈতে জড়িত হ'ব লাগিব আৰু বাস্তৱ জীৱনৰ পৰিস্থিতিৰ সৈতে সম্পর্ক থকাবিধৰ হ'ব লাগিব।
- **মানসিক চাপ সৃষ্টিকাৰী পদ্ধতি এৰাই চলা ঃ** মৃদু উত্তেজনাই ছাত্র-ছাত্রীৰ সমস্যা সমাধানৰ প্রচেষ্টা ত্বৰান্বিত কৰে। কিন্তু অত্যধিক উদ্বেগ আৰু মানসিক চাপে সঞ্চয়শীল শিকন প্রক্রিয়াটোক অসংগঠিত কৰি তুলিব পাৰে আৰু শিক্ষার্থীসকলৰ ক্ষমতাৰ কর্ম স্তৰত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। অত্যধিক মানসিক চাপে শিক্ষার্থীৰ লক্ষ্যৰ ওচৰ চাপিবলৈ কৰা প্রচেষ্টাৰ বাবে প্রয়োজনীয় অভিপ্রেৰণাৰ প্রভাৱৰ মাত্রা হ্রাস কৰিব পাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ শিকনৰ বাবে অভিপ্রেৰণা কিয় গুৰুত্বপূর্ণ?

.....

.....

৫.৭ মাছ্‌ল'ৰ আত্ম-বাস্তৰায়ন তত্ত্ব

মাছ্‌ল'ৰে কেনেকৈ শিকন উদ্দেশ্যসমূহ পর্যায়ক্রমে বিশুদ্ধ মানসিক উদ্যমৰ পৰা জটিল সামাজিক উদ্দেশ্যলৈ বিকশিত হয় সেয়া বর্ণনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে এই পদানুক্রমৰ প্রয়োজনীয় স্তৰসমূহ হ'ল -

(ক) শাৰীৰিক প্রয়োজনীয়তা পূৰণ, (খ) নিৰাপত্তা, (গ) মৰম-ভালপোৱা, (ঘ) আত্মসন্মান আৰু (ঙ) আত্ম -বাস্তৰায়ন।

আত্ম-বাস্তৰায়ন তত্ত্বটো মনোবিজ্ঞানৰ অধ্যাপক আব্রাহম মাছ্‌ল'ৰে (১৯০৮-১৯৭০) বিকশিত কৰিছিল। তেওঁ আছিল এগৰাকী মানৱতাবাদী। মাছ্‌ল'ৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে মানুহে নিজৰ লগতে আনৰ বাবেও এখন উন্নত পৃথিৱী গঢ়ি তুলিব পাৰে। মানৱ ব্যক্তিত্ব আৰু অভিপ্রেৰণাৰ বিষয়ে বুজিবলৈ তেওঁ আগবঢ়োৱা দৃষ্টিভংগী আচৰণবাদ আৰু মনোবিশ্লেষণৰ পৰা পৃথক। তেওঁ যন্ত্রণা, আওকাণ কৰা আৰু আনন্দ বিচৰা মনোভাৱ তথা উত্তেজনা হ্রাসৰ পৱম্পৰাগত পদ্ধতিক অভিপ্রেৰণাদায়ক আচৰণৰ প্রধান উৎস হিচাপে সমালোচনাত্মকভাৱে পৰীক্ষা কৰিছিল। তেওঁ প্রায়েই কৈছিল যে প্রয়োজনীয়তাসমূহক এটা স্তৰত সজোৱা হয়। এটা সাধাৰণ প্রকৃতিৰ প্রয়োজন পূৰণ হোৱাৰ লগে লগে আন এটা উচ্চ ক্রমৰ প্রয়োজন সৃষ্টি হ'ব আৰু ব্যক্তিৰ জীৱনত সক্রিয় হৈ উঠিব। তেওঁ ব্যক্তিৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ব্যৱস্থাটোক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছিল — (ক) ঘাটিৰ প্রয়োজনীয়তা আৰু (খ) বৃদ্ধিৰ প্রয়োজনীয়তা। প্রথম শ্রেণীৰ প্রয়োজনীয়তাসমূহৰ ভিতৰত মানসিক প্রয়োজনীয়তা, যেনে- ভোক, পিয়াহ আদিক ধৰা হয়। এই প্রয়োজনীয়তাসমূহ পুৰণ হ'লে ব্যক্তিয়ে সুৰক্ষাৰ প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিব বিচাৰে। ইয়াৰ পাছত আহে ক্রমে মৰম-ভালপোৱাৰ প্রয়োজনীয়তা, আপোনত্বৰ প্রয়োজনীয়তা আৰু সন্মানৰ প্রয়োজনীয়তা। দ্বিতীয় বাগত থাকে আত্ম-বাস্তৰায়ন নামৰ এটা সাধাৰণ প্রয়োজন।

মাছ্‌ল'ৰ দ্বিতীয়টো গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা হ'ল প্রতিগৰাকী ব্যক্তিৰ স্বভাৱ বেলেগ বেলেগ আৰু ইয়াক সকলোৱে সমর্থন তথা উৎসাহিত কৰা উচিত। মানুহক স্বার্থপৰ, দুষ্ট আৰু অসামাজিক বুলি বিশ্বাস কৰা মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতামতক তেওঁ সমালোচনা কৰিছিল। মাছ্‌ল'ৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে মানুহৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ একোটা মাত্রা থাকে। ব্যক্তিগৰাকীৰ আভ্যন্তৰীণ প্রয়োজনীয়তাৰ গাঁথনিৰ ক্ষেত্রত শক্তি অথবা অগ্রাধিকাৰৰ ক্রম এটা প্রস্তাৱ কৰি তেওঁ আন প্রয়োজনীয়তা তত্ত্ববিদসকলতকৈ অলপ পৃথক মতামত এটা দাঙি ধৰিছিল।

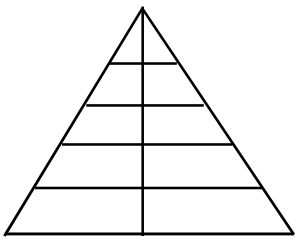
<u>প্রয়োজনীয়তাৰ পদানুক্রম ঃ</u>

মাছ্‌ল'ৰে শৰীৰতাত্ত্বিকৰ পৰা আত্ম-বাস্তবায়নৰ প্রয়োজনীয়তালৈ ব্যাপ্ত প্রয়োজনীয়তাৰ এক পদানুক্রম বিকশিত কৰিছিল। প্রয়োজনীয়তাৰ ক্রম মৌলিক অস্তিত্ব ৰক্ষা অথবা নিম্ন ক্রমৰ প্রয়োজনীয়তাৰ পৰা উচ্চ ক্রমৰ প্রয়োজনীয়তালৈকে গতি কৰে।

পদানুক্রমৰ পিৰামিডটো তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ

- আত্মবাস্তৰায়ন

- আত্মসন্মান
- আপোনত্ব
- নিৰাপত্তাৰ প্রয়োজনীয়তা
- শৰীৰতত্ত্বভিত্তিক প্রয়োজনীয়তা

প্রয়োজনীয়তাৰ পদানুক্রমৰ অন্তর্গত উপাদানবোৰৰ বিষয়ে তলত দিয়াৰ দৰে আলোচনা কৰিব পাৰি —

- **শৰীৰতত্ত্বভিত্তিক প্রয়োজনীয়তা ঃ** সকলো প্রয়োজনীয়তাৰ ভিতৰত আটাইতকৈ শক্তিশালী প্রয়োজনীয়তা। তথাপিও আত্ম-বাস্তৰায়নত সফল বোৱা ব্যক্তিৰ বাবে আটাইতকৈ কম গুৰুত্বপূর্ণ প্রয়োজনীয়তাটো হ'ল শৰীৰতত্ত্বভিত্তিক প্রয়োজনীয়তা। মাছ্‌ল'ৰ মতে যেতিয়া এই প্রয়োজনীয়তাসমূহৰ পৰা দীর্ঘসময়ৰ বাবে মানুহ বঞ্চিত হয়, তেতিয়া বাকীবোৰ প্রয়োজনীয়তা প্রকট নহয় অথবা পশ্চাদপটত ৰৈ যায়।
- **নিৰাপত্তাৰ প্রয়োজনীয়তা ঃ** যেতিয়া শৰীৰতত্ত্বভিত্তিক প্রয়োজনীয়তা সফলভাৱে পূৰণ কৰা হয়, তেতিয়া ব্যক্তিয়ে নিৰাপত্তাৰ প্রয়োজনীয়তাত গুৰুত্ব দিয়ে। নিৰাপত্তা প্রয়োজনীয়তাবোৰ মূলতঃ শৃংখলা আৰু নিৰাপত্তা বর্তাই ৰখাৰ সৈতে জড়িত। মানুহে ঘৰ-ভৰনৰ সুৰক্ষা, আইন- শৃংখলাৰ প্রয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰে আৰু কাৰোবাৰ নির্দেশনাত এইবোৰ বর্তি থকাটো বিচাৰে।
- **আপোনত্ব আৰু মৰম-ভালপোৱাৰ প্রয়োজনীয়তা ঃ** এই শ্রেণীৰ প্রয়োজনীয়তাই দলীয় জীৱনৰ সৈতে পৰিচয় হোৱাৰ বাবে প্রয়োজনীয় মানুহৰ মৌলিক মনোবৈজ্ঞানিক স্বভাৱৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এইবোৰেই সমাজৰ আন সদস্যৰ সৈতে মানুহৰ ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক গঢ়ি তোলে, পৰিয়ালৰ দৰে চিনাকি পৰিৱেশৰ প্রয়োজন হোৱা সংগঠিত গোটৰ গ্রহণযোগ্য সদস্য কৰি তোলে।

  এই প্রয়োজনীয়তাসমূহ পূর্বৰ বিভাগবোৰৰ প্রয়োজনীয়তা পূৰণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। আধুনিক উন্নয়নশীল সমাজে কেৱল বস্তুবাদী সুবিধাক প্রাধান্য দি পাৰিবাৰিক আৰু সামাজিক জীৱনক বিভাজিক কৰি মানৱ সমাজৰ বৃহৎ ক্ষতি কৰিছে।
- **সন্মানৰ প্রয়োজনীয়তা ঃ** সন্মানৰ প্রয়োজনীয়তাক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছেঃ (১) আত্ম-মর্যাদা, আত্ম-সন্মান আৰু আত্ম-মূল্যায়ন; (২) আনৰ পৰা পোৱা সন্মানৰ সৈতে জড়িত সুনাম, মর্যাদা, সামাজিক সফলতা আৰু খ্যাতি। আত্ম-মূল্যায়নৰ প্রয়োজনীয়তা সেইসকল ব্যক্তিৰ থাকে যিসকলে একোটা আৰামদায়ক জীৱন অতিবাহিত কৰে । জীৱনৰ গৌণ প্রয়োজনীয়তাবোৰ পূৰণৰ দ্বাৰা সন্তুষ্টি আহৰণৰ দিশত তেওঁলোক বহুখিনি নিশ্চিত। কামৰ দ্বাৰা সুনাম অর্জন কৰা এগৰাকী অধ্যাপকে কেৱল সেইবোৰ কামহে গ্রহণ কৰিব যিবোৰে তেওঁৰ দক্ষতাক প্রত্যাহ্বান জনাব। কামৰ মান তেওঁৰ বাবে বিবেচনাৰ বিষয়,

কাৰণ ই তেওঁৰ আত্মসন্মানৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে আৰু নিজৰ প্ৰতি ভাল মনোভাৰ পোষণ কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে।

- **আত্ম-বাস্তৱায়ন ঃ** মাছ্‌লৰ প্ৰস্তাৱ কৰা পদানুক্ৰমিক ব্যৱস্থাৰ সৰ্বোচ্চ প্ৰয়োজনীয়তাটো হ'ল আত্ম-বাস্তৱায়ন। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল নিজৰ ব্যক্তিগত স্বভাৱক সকলো দিশেৰে পূৰণ কৰা তথা যিবোৰ দিশত ব্যক্তিগৰাকী পাৰ্গত সেইবোৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা। সংগীতৰ প্ৰতিভা থকা ব্যক্তি এগৰাকীয়ে সফলতা লাভ নকৰিলে উদ্বিগ্নতাৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে। প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি আগ্ৰহী ব্যক্তিয়ে বহুসময় প্ৰকৃতিৰ মাজত কটাব বিচাৰে। মানুহ আত্ম-বাস্তৱায়নৰ দিশত তেতিয়া অনুপ্ৰাণিত হ'ব। যেতিয়া তেওঁলোকৰ গৌণ প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ পূৰণ হ'ব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ মাছ্‌লৰ আত্ম-বাস্তৱায়ন তত্ত্বৰ বিষয়ে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

৫.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অভিপ্ৰেৰণা হৈছে শিকনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্ত।
- সফল শিকন তেতিয়াহে ঘটে যেতিয়া আমি কোনো বিশেষ বিষয় শিকিবলৈ অনুপ্ৰাণিত হওঁ।
- গুডৰ মতে, "অভিপ্ৰেৰণা হৈছে বৰ্তনসাধ্য আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কাৰ্যকলাপক উদ্দীপিত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া।
- শিকনত অভিপ্ৰেৰণা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেয়েহে শিক্ষকসকলে কিছুমান বিশেষ কৌশল গ্ৰহণ কৰি শিশুসকলৰ শিকাৰ আগ্ৰহ জগাই তুলিব লাগে।
- শিশুক অভিপ্ৰেৰণা যোগাবলৈ শিক্ষকে শিকন-শিক্ষণ পৰিস্থিতিত কিছুমান বিশেষ উপায়ৰ সহায় লোৱা উচিত।
- অভিপ্ৰায়ৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্য অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। সঠিক মুহূৰ্তত ইয়াৰ সঠিক প্ৰয়োগ ঘটা উচিত।
- অভিপ্ৰায় অবিহনে শিশুৰ শিকাৰ আগ্ৰহ জগাই তুলিব পৰা নাযায়। আগ্ৰহ অবিহনে কোনো শিকন সম্ভৱ নহয়।

- মাছ্‌লৰ কেনেকৈ অভিপ্রায়সমূহ পর্যায়ক্রমে বিশুদ্ধ মানসিক চালিকা শক্তিৰ পৰা জটিল সামাজিক উদ্দেশ্যত পৰিণত হয় সেয়া ব্যাখ্যা কৰিছিল।।
- মাছ্‌লৰ মানসিক প্রয়োজনীয়তাৰ পৰা আত্ম-বাস্তৱায়ণৰ প্রয়োজনীয়তালৈকে প্রয়োজনীয়তাসমূহৰ এক পদানুক্রমিক শৃংখল বিকশিত কৰিছিল।
- অভিপ্রেৰণাক শিকনৰ অপৰিহার্য উপাদান অথবা চাইন-কুৱা-নন বুলি কোৱা হয়। ই শিকন আৰু প্রাপ্তিৰ অর্থনীতি গঢ়ে।

৫.৯ অধিক জানিবলৈ

1]

৫.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অভিপ্রেৰণা হৈছে এক বাহ্যিক উদ্দীপক। ই শিক্ষার্থীসকলক কিবা এটা জানিবলৈ অথবা শিকিবলৈ প্রয়োজন হোৱা উপযুক্ত মানসিক অৱস্থা সৃষ্টিত সহায় কৰে। অভিপ্রেৰণাই মনত লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰ অস্তিত্ব থকাৰ কথা বুজায় আৰু শিকনৰ বাবে প্রয়োজনীয় অৱস্থা সৃষ্টি কৰি শিকন প্রক্রিয়াটো সক্রিয় কৰে। ব্যক্তিক সক্রিয় কৰিবলৈ হ'লে বাহ্যিক উদ্দীপনা, অনুভূতি আৰু আৱেগ আদিৰ দৰে উপাদানৰ প্রয়োজন। আৱেগে মনত উত্তেজনা, ইচ্ছাশক্তি আৰু ধাৰণাৰ পুনঃনির্মাণ আদিত সহায় কৰে। ব্যক্তিক সক্রিয় কৰাৰ বাবে অভিপ্রেৰণাত বিভিন্ন বাহ্যিক আৰু অন্তর্নিহিত কাৰকক সামৰি লোৱা হয়।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ লক্ষ্যৰ স্পষ্টতা, সফলতা আৰু বিফলতাৰ বিষয়ে জ্ঞান, প্রশংসা, পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তিৰ ব্যৱহাৰ, সহযোগিতা আৰু প্রতিযোগিতা, ইতিবাচক চিন্তা অথবা মনোভাৱ, দৃশ্য-শ্রাব্য সামগ্রীৰ ব্যৱহাৰ আদি হ'ল এনে কিছুমান কৌশল যিবোৰে শিক্ষার্থীক অভিপ্রেৰণাৰ যোগান ধৰাত সহায় কৰে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিশ্বাস ব্যৱস্থা, উচ্চ পর্যায়ৰ আগ্রহ, পৰিয়াল অথবা ঘৰৰ অৱস্থা, পাঠদানৰ পদ্ধতি, শিক্ষার্থীৰ মাজত ঘটা আন্তঃক্রিয়া আদি গ'ল অভিপ্রেৰণাক প্রভাৱিত কৰা কিছুমান কাৰক।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিক্ষার্থীক শিকিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰাত অভিপ্রেৰণাই উল্লেখযোগ্য ভূমিকা

পালন কৰে। ই শিক্ষার্থীসকলৰ আচৰণ, আগ্রহ আৰু ব্যক্তিত্ব গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে, শিকিবলৈ ইতিবাচক মনোভাৱৰ সৃষ্টি কৰে অথবা উদ্দীপকক উত্তেজিত কৰে। অভিপ্রেৰণাই ব্যক্তিগত পার্থক্যসমূহ পূৰণ কৰিবলৈ ব্যক্তিগত স্থান প্রদান কৰে।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মাছ্লৰে উপস্থাপন কৰা পদানুক্রমিক ব্যৱস্থাটোৰ সর্বোচ্চ প্রয়োজনীয়তা হৈছে আত্ম-বাস্তৰায়ন। ইয়াৰ অর্থ হ'ল নিজৰ ব্যক্তিগত স্বভাৱক সকলো দিশেৰে পূৰণ কৰা। সংগীতৰ প্রতিভা থকা ব্যক্তি এগৰাকীয়ে সফলতা সিদ্ধতা লাভ নকৰিলে উদ্বেগৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে। মানুহ তেতিয়া আত্ম-বাস্তৰায়নৰ দিশত অনুপ্রাণিত হয় যেতিয়া নিজৰ গৌণ প্রয়োজনীয়তাসমূহ পৰিতুষ্ট হয়।

৫.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) চুটি প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০ টা মান শব্দত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ অভিপ্রেৰণা বুলিলে কি বুজে?

প্রশ্ন ২ ঃ অভিপ্রেৰণাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৩ ঃ অভিপ্রেৰণাৰ কিছুমান কৌশল উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ শিশুক শিকিবলৈ অভিপ্রেৰণা যোগোৱা কাৰকবোৰ কি কি?

খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ শ্রেণীকোঠাৰ পাঠদানত শিশুসকলক কেনেকৈ অভিপ্রেৰণা যোগাব পৰা যায়?

প্রশ্ন ২ ঃ আপোনাৰ মতে শিকনৰ বাবে অভিপ্রেৰণা কিয় গুৰুত্বপূর্ণ? শিকনত অভিপ্রেৰণাৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ মাছ্লৰে কোৱা প্রয়োজনীয়তাৰ পদানুক্রমিক শৃংখলাটোৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৬ঃ বুদ্ধি আৰু ইয়াৰ তত্ত্বসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ বুদ্ধিৰ অর্থ

- ৬.৩.১ বুদ্ধিৰ প্রকৃতি
- ৬.৩.২ বুদ্ধিৰ বৈশিষ্ট্য

৬.৪ বুদ্ধিৰ তত্ত্বসমূহ

৬.৫ বুদ্ধিৰ ক্ষেত্রত বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ ভূমিকা

৬.৬ বিনে-ছাইমন মাপন

৬.৭ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্রেণীবিভাগ

- ৬.৭.১ বুদ্ধিৰ মৌখিক অভীক্ষা
- ৬.৭.২ বুদ্ধিৰ অমৌখিক অভীক্ষা
- ৬.৭.৩ বুদ্ধিৰ পাৰদর্শিতা অভীক্ষা

৬.৮ বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত অভীক্ষা

- ৬.৮.১ ব্যক্তিগত মৌখিক অভীক্ষা
- ৬.৮.২ ব্যক্তিগত অমৌখিক অভীক্ষা

৬.৯ বুদ্ধিৰ দলীয় অভীক্ষা

- ৬.৯.১ দলীয় মৌখিক অভীক্ষা
- ৬.৯.২ দলীয় অমৌখিক অভীক্ষা

৬.১০ বয়স মাপন আৰু পইন্ট মাপন অভীক্ষা

৬.১১ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ ব্যৱহাৰ

৬.১২ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.১৩ অধিক জানিবলৈ

৬.১৪ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.১৫ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- বুদ্ধিৰ অর্থ, সংজ্ঞা, প্রকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্য বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বুদ্ধিৰ তত্ত্বসমূহৰ শ্রেণীবিভাজন কৰিব পাৰিব
- বুদ্ধিৰ ওপৰত বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব

- বিনে-ছাইমন মাপন বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্রেণীবিভাগবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- বুদ্ধি অভীক্ষাৰ বিভিন্ন ব্যৱহাৰৰ তালিকা প্রস্তুত কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

বিদ্যালয়ৰ এটা সাধাৰণ পর্যবেক্ষণ হ'ল কিছুমান ছাত্র-ছাত্রীয়ে সহজে শিকে আৰু আন কিছুমানে একেটা শ্রেণীৰ একেখন কিতাপ পঢ়ি, একেজন শিক্ষকৰ দ্বাৰা শিকোৱা একে কথাবোৰ বুজাতো যথেষ্ট অসুবিধাৰ সন্মুখীন হয়। কিছুমানে সমস্যাবোৰ অধিক সহজে সমাধান কৰে, আনহাতে কিছুমানে অসুবিধা পায়। সকলো শিক্ষকে স্বীকাৰ কৰে যে স্কুলীয়া শিক্ষাত প্রভাৱ পেলোৱা এটা গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান হৈছে বুদ্ধি। বুদ্ধি কি? বুদ্ধিৰ প্রকৃতি কি? এই অধ্যায়টিত আমি বুদ্ধিৰ ধাৰণা, সংজ্ঞা, প্রকৃতি আৰু ইয়াৰ তত্ত্বসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৬.৩ বুদ্ধিৰ অর্থ

বুদ্ধি হৈছে মনোবিজ্ঞানৰ অন্যতম বিতর্কিত বিষয়। মনোবিজ্ঞানীসকলে বুদ্ধিৰ সংজ্ঞা হিচাপে বিভিন্ন মতামত আগবঢ়াইছে। বুদ্ধিক শিকিব পৰা ক্ষমতা, সমস্যা সমাধান কৰিব পৰা ক্ষমতা, বিমূর্ত চিন্তা কৰিব পৰা ক্ষমতা, নতুন পৰিৱেশত সমাযোজন কৰিব পৰা ক্ষমতা ইত্যাদি ৰূপত সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে। বুদ্ধিৰ ধাৰণাটোৱে বুদ্ধি অভীক্ষাৰ বিষয়বস্তু আৰু সংগঠনত প্রভাৱ পেলায়। সেয়েহে বুদ্ধিৰ প্রকৃতি সম্পর্কে স্পষ্ট ধাৰণা গঢ়িবলৈ বুদ্ধিৰ কিছুমান সংজ্ঞা বিশ্লেষণ কৰাটো প্রয়োজনীয়। এই অধ্যায়ত তলত দিয়া সংজ্ঞাসমূহ বিবেচনাৰ বাবে লোৱা হৈছে।

- বিনে (Binet)ৰ ভাষাত বুদ্ধি হৈছে, "সুবিচাৰ কৰৰা ক্ষমতা, আগভাগ ল'ব পৰা ক্ষমতা, বুজাৰ ক্ষমতা, যুক্তি প্রদর্শনৰ ক্ষমতা আৰু পৰিস্থিতিৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাব পৰা ক্ষমতা।" ই হৈছে জীৱনৰ নতুন পৰিস্থিতি আৰু সমস্যাৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাব পৰা ক্ষমতা।
- ষ্টৰ্ণ (Stern) ৰ মতে "জীৱনৰ নতুন সমস্যা আৰু পৰিস্থিতিৰ সৈতে উপযুক্ত সমাযোজন স্থাপন কৰিব পৰা ক্ষমতাই হৈছে বুদ্ধি।"
- টাৰমেন (Terman) ৰ মতে "এগৰাকী ব্যক্তি বিমূর্ত চিন্তাধাৰা আগবঢ়াই নিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ অনুপাতত বুদ্ধিমান।"
- ওৱেলছ (Wells) ৰ মতে, "বুদ্ধিৰ অর্থ হ'ল আমাৰ আচৰণৰ আর্হিক উপযুক্তভাৱে ধৰি ৰখাৰ ক্ষমতা যাতে আমি নতুন পৰিস্থিতিত উপযুক্ত আচৰণ প্রদর্শন কৰিব পাৰো।"

  বুদ্ধিৰ আটাইতকৈ ব্যাপক আৰু গ্রহণযোগ্য সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে ৱেছলাৰে।
- ৱেছলাৰ (Weschler) ৰ মতে, "বুদ্ধি হৈছে ব্যক্তিৰ এক সামগ্রিক ক্ষমতা, যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে উদ্দেশ্যপূর্ণভাৱে কাম কৰিব পাৰে, যুক্তিসংগত চিন্তা কৰিব পাৰে আৰু পৰিৱেশৰ

লগত ফলপ্রসূভাৱে আন্তঃক্রিয়া সম্পাদন কৰিব পাৰে।'

এই সংজ্ঞাসমূহে বুদ্ধিৰ তলত দিয়া দিশসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰে -

(i) **শিকন সামর্থ ঃ** বুদ্ধি হৈছে মানুহৰ শিকন সামর্থ। মানুহ সিমানেই বুদ্ধিমান হয় যিমানে তেওঁৰ শিকন সামর্থ বিস্তৃত হয়।

(ii) **এটা নতুন পৰিৱেশত খাপ খাব পৰা সামর্থ ঃ** বুদ্ধি হৈছে নতুন পৰিস্থিতি অনুসৰি উপযুক্ত আচৰণ প্রদর্শন কৰাৰ ক্ষমতা। ই হৈছে ব্যক্তিৰ নতুন পৰিস্থিতিত অধিক ফলপ্রসূ আৰু অধিক উপযুক্তভাৱে কাম কৰাৰ সামর্থ।

(iii) **বিমূর্ত চিন্তা কৰিব পৰা ক্ষমতা ঃ** বুদ্ধিয়ে বিমূর্ত চিন্তন ক্ষমতাকো সামৰি লয়। ইয়াৰ অর্থ হৈছে কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিৰ মুখামুখি হোৱাৰ সময়ত ধাৰণা আৰু প্রতীকৰ ফলপ্রসূ ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা সামর্থ।

৬.৩.১ বুদ্ধিৰ প্রকৃতি

বুদ্ধিৰ সংজ্ঞাসমূহৰ ভিত্তিত আমি বুদ্ধি আৰু ইয়াৰ কার্যকলাপৰ বিষয়ে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ কথা গম পাওঁ। কথাবোৰ হ'ল —

- বুদ্ধি হৈছে এক জন্মগত ক্ষমতা
- ই প্রশিক্ষণ আৰু আহৰণ কৰা অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল নহয়।
- ই হৈছে কিছুমান আচৰণৰ ক্ষেত্রত ব্যৱহৃত এক বহল অভিধা। যেনে - বুজাৰ ক্ষমতা, চিন্তন, স্মৰণ, যুক্তি ইত্যাদি।
- বুদ্ধিৰ কোনো জৈৱিক অস্তিত্ব নাই। বুদ্ধি হৈছে আচৰণ প্রকাশৰ এক ধৰণ।
- জ্ঞানৰ সঞ্চয় কৰাতকৈ জ্ঞানৰ ব্যৱহাৰ কৰাটোৱেই হৈছে বুদ্ধি। বুদ্ধিৰ অর্থ হৈছে প্রজ্ঞাৰ প্রয়োগ।
- ই হৈছে বিমূর্ত বিষয় অথবা কথাৰ সন্মুখীন হ'ব পৰা ক্ষমতা।
- ব্যক্তিৰ শিকন সামর্থ বুদ্ধিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।
- বুদ্ধি হৈছে ব্যক্তিয়ে কোনো এটা বিশেষ সময়ত অথবা বিশেষ পৰিস্থিতিত উপলব্ধ বুলি অনুভৰ কৰা মানসিক ক্ষমতা অথবা শক্তি।
- ব্যক্তিৰ ক্ষেত্রত উপলব্ধ এই ক্ষমতা কেৱল আচৰণ অথবা পাৰদর্শিতাৰ উৎকৃষ্টতাৰ ভিত্তিৰেহে বিচাৰ কৰিব পাৰি।

অর্থাৎ, বুদ্ধি হৈছে এক মানসিক গঠন। ইয়াক মনোবিজ্ঞানীসকলে বিভিন্ন কার্যকলাপৰ ক্ষেত্রত মানুহে দেখুওৱা আচৰণৰ পার্থক্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ বিকশিত কৰিছে।

৬.৩.২ বুদ্ধিৰ বৈশিষ্ট্য

বুদ্ধিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলৰ উল্লেখ কৰা হ'ল -

- বুদ্ধি হৈছে জন্মগত প্ৰাকৃতিক ক্ষমতা।
- বুদ্ধিৰ সহায়ত এগৰাকী ব্যক্তিয়ে কঠিন পৰিস্থিতি, সমস্যা, অসুবিধা আদিৰ সন্মুখীন হ'বলৈ সক্ষম হয়।
- ই ব্যক্তিক বিভিন্ন কথা শিকাত সহায় কৰে।
- ই ব্যক্তিক জটিল সমস্যা সমাধান আৰু পৰিস্থিতি নিয়ন্ত্রণত সহায় কৰে।
- লিংগ পার্থক্যই বুদ্ধিৰ ক্ষেত্রত কোনো পার্থক্য সৃষ্টি নকৰে।
- বংশগতিয়ে বুদ্ধিৰ ওপৰত বিশেষ প্রভাৱ পেলায়।
- বুদ্ধি বিকাশৰ অধ্যয়নে প্রমাণ কৰিছে যে যদি কোনো শিশুক সুস্থ আৰু উপযুক্ত পৰিৱেশত ডাঙৰ-দীঘল কৰা হয়, তেন্তে তেওঁৰ বুদ্ধ্যাংক বেলেগ পৰিৱেশত ডাঙৰ-দীঘল হোৱা শিশুতকৈ বেছি হ'ব।
- বুদ্ধি আৰু জ্ঞানৰ মাজত পার্থক্য আছে।

৬.৪ বুদ্ধিৰ তত্ত্ব

বুদ্ধিৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা এয়া স্পষ্টকৈ বুজিব পৰা গ'ল যে বুদ্ধি সম্পর্কে মনোবিজ্ঞানীসকলৰ বিভিন্ন ধাৰণা আছে। সেয়েহে বুদ্ধিৰ প্রকৃতি বুজিবলৈ বুদ্ধিৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ বিষয়ে জনাটো প্রয়োজনীয়। ফ্রান্সত আলফ্রেড বিনে, ব্রিটেইনত স্পিয়েৰমেন আৰু আমেৰিকাত থাটন, থর্নডাইক,থমাছন আৰু ভের্ণণ আদিৰ দৰে মনোবিজ্ঞানীয়ে বুদ্ধিৰ বিভিন্ন তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল। শিক্ষাবিদসকলে বুদ্ধিৰ তলত দিয়া তত্ত্বসমূহৰ আলোচনা কৰি আহিছে -

- বিনেক একক-কাৰক তত্ত্ব (Binet's Uni-Factor Theory)
- স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্ব (Spearman's Two factor theory)
- থর্নডাইকৰ দলীয় কাৰক তত্ত্ব (Throndike's Group factor theory)
- থার্ষ্টনৰ বহুকাৰক তত্ত্ব (Thurston's Multifactor theory)
- ভের্ণণ আৰু বার্টৰ পদানুক্রমিক তত্ত্ব (Verman and Burt's Hierarehical)
- গিলফোর্ডৰ ত্রিমাত্রিক তত্ত্ব (Guilford's three Divnensional Theory)
- **বিনেৰ একক-কাৰক তত্ত্ব ঃ** এই তত্ত্বটো প্রথম বিনেই উদ্ভাৱন কৰিছিল। এই তত্ত্বৰ সমর্থকসকলে বুদ্ধিক এক শক্তি হিচাপে অভিহিত কৰে। এই সকলো মানসিক কার্যকলাপক প্রভাৱিত কৰে। তত্ত্বটোৰ মতে এগৰাকী ব্যক্তি যদি কোনো এখন ক্ষেত্রত দক্ষ হয়, তেন্তে তেওঁ অনান্য ক্ষেত্রতো দক্ষ হ'ব।
- **স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্ব ঃ** এই তত্ত্বৰ উদ্ভাৱক আছিল স্পিয়েৰমেন। তেওঁ দৃষ্টিভংগী অনুসৰি প্রত্যেকগৰাকী ব্যক্তিৰে বুদ্ধিত দুটা উপাদান নিহিত থাকে।
  - সাধাৰণ কাৰক— (ইয়াক G কাৰক হিচাপে জনা যায়)। এই কাৰক সকলোধৰণৰ বৌদ্ধিক ক্রিয়াৰ লগত নিহিত থাকে। সাধাৰণ (G) কাৰকৰ তলত দিয়া বৈশিষ্ট্যবোৰ আছে -

(a) সাধাৰণ কাৰক (G) সর্ব্বব্যাপক।

(b) ইয়াক মানুহে জন্মৰ পৰাই লাভ কৰে।

(c) এই কাৰকৰ প্রতিটো কার্যৰ বাবে বিভিন্ন বস্তুৰ প্রয়োজন।

(d) ব্যক্তিৰ ক্ষমতা অনুসৰি সাধাৰণ কাৰক (G) ভিন্ন হয়।

➢ বিশেষ কাৰক— (ইয়াক 'S' কাৰক বুলি জনা যায়)। ই কেৱল বিশেষ কার্যৰ লগত জড়িত। 'S' কাৰকৰ তলত দিয়া বৈশিষ্ট্যবোৰ আছে -

(i) ই জন্মগত নহয়।

(ii) এই কাৰক বিভিন্ন অনুশীলনৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰা হয়।

(iii) বিশেষ কাৰক ব্যক্তি অনুসৰি ভিন্নধৰণৰ হয়।

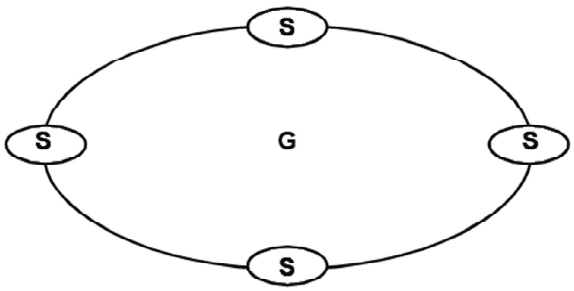
(iv) এই কাৰকসমূহে বিভিন্ন কার্যৰ বাবে বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য প্রদর্শন কৰে।

(v) ব্যক্তি নিজৰ মাজত নিহিত বিশেষ কাৰকৰ সমানুপাতিভাৱে অভিজ্ঞ হয়।

স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্বই দুটা দিশ সামৰি লয়।

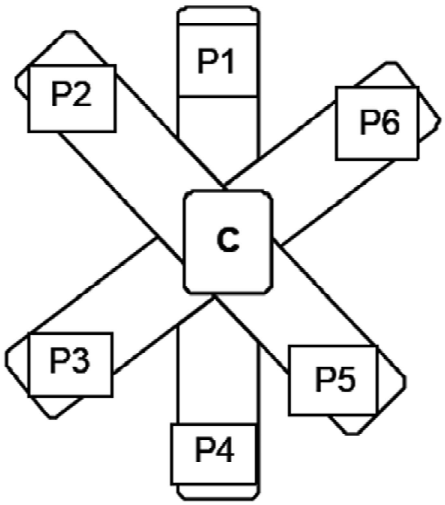
(ক) সম্বন্ধৰ শিক্ষা (Education of Relations) আৰু (খ) সহসম্বন্ধৰ শিক্ষা (Education of Correlates)

সম্বন্ধৰ শিক্ষা মানে হ'ল দুটা বস্তু অথবা বস্তুৰ অংশৰ মাজত থকা সম্পর্কৰ জ্ঞান। সহঃ সম্বন্ধৰ শিক্ষাৰ অর্থ হ'ল তেতিয়া যেতিয়া দুটা বস্তুৰ মাজত থকা সম্পর্ক ধৰা পৰে। পাছৰ পর্যায়ত স্পিয়েৰমেনে যান্ত্রিক ক্ষমতা, মানসিক গতি ইত্যাদি কাৰকৰ কথাও উল্লেখ কৰিছিল। স্পিয়েৰমেনৰ তত্ত্বত তিনিটা পৰোক্ষ উপাদান আছে - (ক) 'G' কাৰক অথবা সাধাৰণ কাৰক, যাৰ লগত সকলো কার্য জড়িত হৈ থাকে, (খ) 'S' কাৰক অথবা বিশেষ যোগ্যতা, যিটো প্রতিটো কার্যৰ ক্ষেত্রত ভিন্ন ধৰণৰ হয় আৰু (গ) দলীয় কাৰক, যিটো 'G' কাৰক আৰু 'S' চিত্রত কাৰকৰ মাজত নিহিত থাকে। স্পিয়েৰমেনৰ তত্ত্বটো তলৰ চিত্রটিৰ সহায়ত ভালদৰে বুজিব পাৰি। এই চাৰিটা বিদ্যালয়ৰ বিষয়ৰ মাজত থকা সহঃসম্বন্ধ দেখুওৱা হৈছে। চিত্রটিৰ পৰা স্পষ্টকৈ বুজিব পৰা যায় যে কিছুমান বিষয়ৰ তুলনাত কিছুমান বিষয়ত অধিক সাধাৰণ ক্ষমতাৰ প্রয়োজন হয়।

● **থর্নডাইকৰ বহুকাৰক তত্ত্ব ঃ** থর্নডাইকৰ মতে, বুদ্ধি একক নহয়, বুদ্ধিৰ বহু সংখ্যক ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র যোগ্যতা আছে যিবোৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পর্ক আছে। বিভিন্ন অভীক্ষাৰ মাজত যে সহঃ সম্পর্ক আছে সেয়া বুজিব পাৰি কাৰণ এটা পাঠৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আনটো

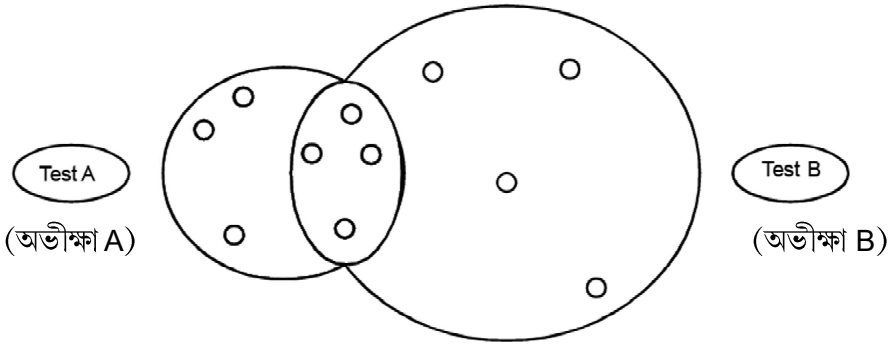
পাঠত পোৱা যায়, অর্থাৎ দুয়োটা কার্যকলাপতে কিছুমান সাধাৰণ কাৰক জড়িত হৈ থাকে। এইদৰে থর্নডাইকে স্পিয়াৰমেনৰ 'জি' কাৰকক নাকচ কৰি 'উমৈহতীয়া কাৰক'ৰ উপস্থিতি প্রতিষ্ঠা কৰিছে। তেওঁৰ মতে এই উমৈহতীয়া কাৰকটো মূলত ঃ সকলো কার্যকলাপৰ লগত কিছু পৰিমাণে জড়িত হৈ থাকে। থর্নডাইকে তেওঁৰ 'Measurement of Intellogence' নামৰ গ্রন্থখনত লিখিছে যে দুটা কার্য কৰাৰ ক্ষেত্রত দুগৰাকী ব্যক্তিয়ে দুটা দিশত পার্থক্য দেখুৱাব ঃ (ক) প্রশ্নপদৰ সংখ্যা (খ) প্রশ্নপদৰ কঠিনতাৰ স্তৰ। এনে কিছুমান ব্যক্তি আছে, যিয়ে বিভিন্ন বিষয়ৰ বিভিন্ন কথা জানে, কিন্তু তেওঁলোকৰ জ্ঞান কোনো এটা বিষয়ৰ আধাৰতে নির্মিত নহয়। আনহাতে এনে কিছুমান ব্যক্তি আছে যাৰ আন বিষয়ৰ তুলনাত মাত্র এটা বিষয়ত গভীৰ জ্ঞান আছে। এই ব্যক্তিসকল এনে বহু কথাৰ বিষয়ে অজ্ঞাত হ'ব পাৰে যিবোৰ সাধাৰণ মানুহে জানে। অর্থাৎ থর্নডাইকে বুদ্ধিক জ্ঞান হিচাপে অভিহিত কৰিছিল। এই তথ্যটো তলৰ চিত্রটিৰ জৰিয়তে দেখুৱাব পাৰি।

C = উমৈহতীয়া কাৰক
P1 = মৌখিক যোগ্যতা
P2 = যুক্তি প্রয়োগৰ ক্ষমতা
P3 = সাংখ্যিক যোগ্যতা
P4 = স্মৃতি
P5 = স্থানিক যোগ্যতা
P6 = শব্দ পটুতা

- **থর্ম্পচনৰ দলীয় কাৰক তত্ত্ব ঃ** থর্ম্পচনৰ মতে মানুহৰ মন বিভিন্ন স্বতন্ত্র ক্ষমতাৰে গঠিত। এটা অভীক্ষাই এই ক্ষমতাবোৰৰ মাত্র কেইটামানহে পৰিমাপন কৰিব পাৰে। যদি দুটা অভীক্ষাই একে ক্ষমতা পৰিমাপ কৰিব পাৰে, তেন্তে দুয়োটাৰ মাজত কিছুমান উমৈহতীয়া

কাৰক থাকিব। সেয়েহে এই তত্ত্বটোক উমৈহতীয়া কাৰক অথবা সমূহ কাৰক তত্ত্ব বুলিও জনা যায়। এই তত্ত্বটো তলৰ চিত্রটিৰ সহায়ত উপস্থাপন কৰা হ'ল -

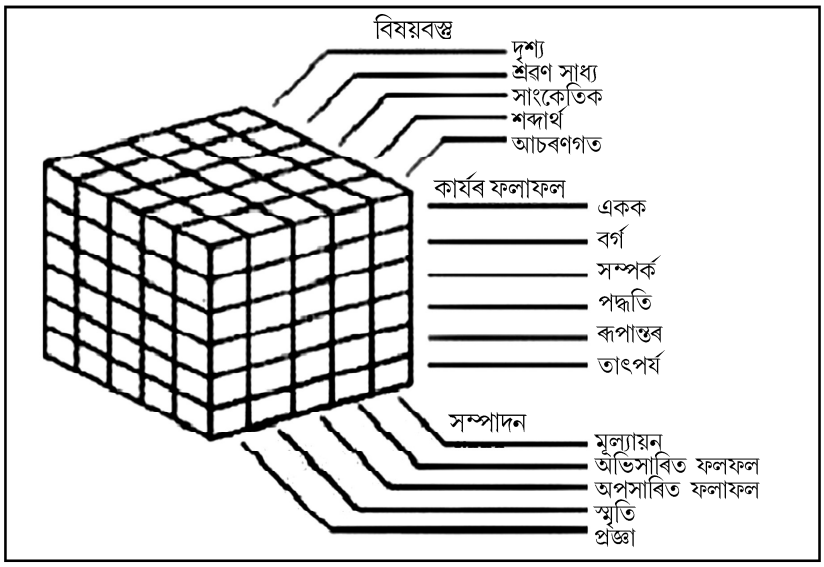

সৰু বৃত্ত কেইটাই কাৰকক আৰু ডাঙৰ বৃত্ত কেইটাই অভীক্ষাক প্রতিনিধিত্ব কৰিছে। দুয়োটা অভীক্ষাতে চাৰিটা কাৰক উমৈহতীয়া। দুয়োটা অভীক্ষা ধনাত্মকভাৱে সহঃসম্বন্ধযুক্ত।

- **থার্ষ্টনৰ বহুকাৰক তত্ত্ব ঃ** থার্ষ্টনৰ বহুকাৰক তত্ত্বটো প্রধানকৈ স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্ব আৰু থনডাইকৰ ক্ষমতা তত্ত্বৰ মধ্যৱর্তী তত্ত্ব বুলি ধৰা হয়। থার্ষ্টন কাৰক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ বাবে বিখ্যাত। তেওঁ বুদ্ধি গঠনৰ বাবে আৱশ্যক প্রায় ১২ টা প্রাথমিক মানসিক ক্ষমতা চিনাক্ত কৰিছিল। ইয়াৰ কিছুমান দলীয় কাৰক তত্ত্বৰ লগত সংযোজিত আৰু সেইবোৰে নিদিষ্ট ক্ষেত্রত ব্যক্তিৰ বুদ্ধি প্রকাশ কৰে। থার্ষ্টেন আৰু অনান্য অনুসন্ধানকাৰীয়ে বুদ্ধি অধ্যয়নত ব্যৱহাৰ কৰা মানসিক ক্ষমতাবোৰ হ'ল -
  (১) মৌখিক যোগ্যতা
  (২) শব্দ পটুতা
  (৩) সাংখ্যিক যোগ্যতা
  (৪) স্থানিক ক্ষমতা।
  (৫) স্মৃতি
  (৬) সংবোধনাত্মক গতি
  (৭) যুক্তি প্রয়োগ ক্ষমতা
  (৮) সমস্যা সমাধান সামর্থ
- **ভের্ণন আৰু বার্টৰ পদানুক্রমিক তত্ত্ব ঃ** বুদ্ধিৰ ক্ষেত্রত ই হৈছে এক নতুন তত্ত্ব। ভের্ণন আৰু বার্টে কাৰক বিন্যাসৰ এটা নতুন পৰিকল্পনা আগবঢ়াইছে। এই ব্যৱস্থাত মানসিক ক্ষমতাক এক পদানুক্রমিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। এই পৰিকল্পনাৰ আকৃতি এজোপা গছৰ দৰে। ইয়াৰ আৰম্ভণি স্পিয়েৰমেনৰ G কাৰকৰ পৰা হয়। দ্বিতীয় পর্যায়ত দুটা বহল কাৰক আছে - (১) ব্যৱহাৰিক যোগ্যতা আৰু (২) শৈক্ষিক যোগ্যতা। পৰৱর্তী পর্যায়ত কাৰকৰ অধিক বিভাজন হয়। ব্যৱহাৰিক ক্ষমতাক সংবোধনাত্মক, যান্ত্রিক আৰু স্থানিক ক্ষমতা হিচাপে ভাগ কৰা হয়। আনহাতে, শৈক্ষিক ক্ষমতাক যুক্তি প্রয়োগ, সাংখ্যিক আৰু মৌখিক যোগ্যতা হিচাপে ভাগ কৰা হয়। এই তত্ত্বটো কাৰক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ

ভিত্তিক বিকশিত কৰা হৈছে।

- **গিলফোর্ডৰ ত্রিমাত্রিক তত্ত্ব ঃ** ২০ বছৰীয়া গৱেষণামূলক কামৰ ভিত্তিত গিলফোর্ডে (১৯৬৭) বুদ্ধিৰ এটা বাকচ আৰ্হি প্রস্তুত কৰিছিল। ইয়াক বুদ্ধি আৰ্হিৰ সংৰচনা বুলি জনা যায়। এই আৰ্হিটোৱে প্রজ্ঞাত্মক বৈশিষ্ট্যসমূহক তিনিটা মাত্রাত শ্রেণীভুক্ত কৰে ঃ
  (১) সম্পাদন (Operations) ঃ ইয়াত প্রজ্ঞাত্মক, ,স্মৃতি, অপসাৰিত ফলাফল, অভিসাৰিত ফলাফল আৰু মূল্যায়ণ অন্তভুর্ক্ত কৰা হৈছে।
  (২) বিষয়বস্তু (Contents) ঃ কি প্রকৃতিৰ কার্য সম্পাদন কৰিব লাগে সেই বিষয়ে তথ্য।
  (৩) কার্যৰ ফলাফল (Products) ঃ ইয়াত পৰীক্ষাত অৱতীর্ণ হোৱা ব্যক্তিৰ মনৰ গঠনৰ ৰূপ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

গিলফোর্ডে বুদ্ধিক সম্পাদন শিতানত শ্রেণীভুক্ত কৰিছে। বুদ্ধিয়ে ইয়াৰ সকলো সম্ভাব্য আন্তঃক্রিয়াক সামৰি সম্পাদনৰ বিষয়বস্তু আৰু বিভিন্ন কার্যফলাফল নিৰূপণ কৰে। ইয়াৰ পৰা আমি বিভিন্ন মানসিক ক্ষমতাৰ সৈতে মিল থকা ১২০ টা প্রাথমিক কোষ পাব পাৰোঁ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ বুদ্ধিৰ এটা স্বীকৃত মানৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ বুদ্ধিৰ যিকোনো দুটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্ব বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

৬.৫ বুদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ ভূমিকা

মানুহৰ আচৰণ আৰু জ্ঞানৰ বেছিভাগ দিশৰ দৰেই বুদ্ধি হৈছে এক জটিল সংলক্ষণ যিটো বংশানুক্ৰমিক আৰু পৰিৱেশকেন্দ্ৰিক, দুয়োটা কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়।

বুদ্ধিক ভিন্ন ধৰণে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। বুদ্ধিৰ বেছিভাগ সংজ্ঞাই ইয়াক অভিজ্ঞতাৰ পৰা শিকিব পৰা ক্ষমতা আৰু পৰিৱেশৰ লগত খাপ খাব পৰা ক্ষমতা বুলি অভিহিত কৰে। বুদ্ধিৰ উপাদানসমূহৰ ভিতৰত যুক্তি প্ৰয়োগ ক্ষমতা, পৰিকল্পনা, সমস্যা সমাধান, বিমূৰ্ত চিন্তা আৰু জটিল ধাৰণাসমূহ বুজিব পৰা ক্ষমতা ইত্যাদি অন্তভুৰ্ক্ত। বহুতো অধ্যয়ন বুদ্ধিৰ পৰিমাপনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। বুদ্ধিৰ জোখক বুদ্ধ্যাংক (IQ) বুলি কোৱা হয়।

গৱেষকসকলে বুদ্ধিক প্ৰভাৱিত কৰা জিন সম্পৰ্কে বিভিন্ন অধ্যয়ন সম্পন্ন কৰিছে। এই অধ্যয়নসমূহৰ ভিতৰত বহুতো অধ্যয়নে বিশেষকৈ তোলনীয়া শিশু আৰু যমজ সন্তানৰ ক্ষেত্ৰত ধৰা পৰা বুদ্ধ্যাংকৰ সাদৃশ্য আৰু পাৰ্থক্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

এই অধ্যয়নসমূহৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে ব্যক্তিৰ মাজত থকা বুদ্ধিৰ পাৰ্থক্যৰ প্ৰায় ৫০ শতাংশ হ'ল বংশগতি কাৰকৰ প্ৰভাৱ। আন আন অধ্যয়নসমূহে মানৱ জিন'ম (Genome)ৰ ভিন্নতা পৰীক্ষা কৰি ইয়াৰ কোনো বিশেষ দিশ বুদ্ধ্যাংকৰ সৈতে জড়িত নেকি সেয়া নিৰ্ণয় কৰাৰ চেষ্টা চলায়। অধ্যয়নৰ এই প্ৰয়াসটোক 'জিন'ম-ৱাইড এচোছিয়েশ্যন ষ্ঠাডিছ' অথবা চমুকৈ GWAS বোলা হয়। এই অধ্যয়নসমূহে বুদ্ধিৰ পাৰ্থক্যত অন্তৰ্নিহিত কোনো বিশেষ জিন চিনাক্ত কৰিব পৰা নাই। সম্ভৱতঃ বুদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত বৃহৎ সংখ্যক জিন জড়িত হৈ থাকে আৰু ইয়াৰ প্ৰতিটোৱে এগৰাকী ব্যক্তিৰ বুদ্ধিত মাত্ৰ সামান্য অৱদানহে আগবঢ়ায়।

বুদ্ধিৰ ওপৰত পৰিৱেশৰো গভীৰ প্ৰভাৱ পৰে। শিশুৰ ঘৰুৱা পৰিৱেশ আৰু অভিভাৱকৰ যত্ন, শিক্ষা আৰু শিকন সঁজুলিৰ উপলব্ধতা তথা পুষ্টি আদিৰ সৈতে জড়িত কাৰকসমূহে বুদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত অৰিহণা যোগায়। ব্যক্তিৰ পৰিৱেশ আৰু জিনে এটাই আনটোক প্ৰভাৱিত কৰে। পৰিৱেশৰ প্ৰভাৱক জিনৰ প্ৰভাৱৰ পৰা পৃথক কৰাটো প্ৰত্যাহ্বানজনক কাম হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি শিশুৰ বুদ্ধ্যাংক পিতৃ-মাতৃৰ সৈতে একে হয়, তেন্তে এই সাদৃশ্য মাতৃৰ পৰা শিশুলৈ অহা বংশগতি কাৰকৰ বাবে নে পৰিৱেশকেন্দ্ৰিক কাৰকৰ বাবে নে (সম্ভৱতঃ) দুয়োটাৰে সংমিশ্ৰণ সেই কথা নিৰ্ণয় কৰাতো কঠিন কাম। কিন্তু এয়া স্পষ্ট যে বুদ্ধি নিৰ্ণয় কৰাত পৰিৱেশকেন্দ্ৰিক আৰু বংশগতি দুয়োটা কাৰকে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

বুদ্ধিৰ পৰিমাপন ঃ মানুহে সদায় অন্যৰ সামৰ্থৰ জুখিবলৈ আগ্ৰহী। মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতে বুদ্ধি হৈছে কিছুমান বিশেষ ধৰণৰ কাম সম্পাদন কৰাৰ ক্ষমতা। আমি ক্ষমতাৰ পৰ্যবেক্ষণযোগ্য প্ৰকাশ পৰিমাপন কৰিব পাৰে। বুদ্ধি অভীক্ষা হৈছে ব্যক্তিৰ সাম্প্ৰতিক প্ৰজ্ঞাত্মক ক্ষমতাৰ সাধাৰণ

পৰিমাপন। বুদ্ধি অভীক্ষাৰ কাৰণ হৈছে ব্যক্তিগত পার্থক্যৰ অধ্যয়ন। বুদ্ধিৰ পৰিমাপনৰ বাবে মনোবিজ্ঞানীসকলে বহুতো অভীক্ষা প্রস্তুত কৰিছে। বুদ্ধিৰ প্রথম অভীক্ষাটো বিদ্যালয়ৰ বাবে প্রস্তুত কৰা হৈছিল। ইপ্রাথমিক শিক্ষাৰ লগত জড়িত মনোভাৱ জোখাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এই অভীক্ষাটো ১৯০৫ চনত আলফ্রেড বিনেই উদ্ভাৱন কৰিছিল। তলৰ শিতানত বিনেৰ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

৬.৬ বিনে-ছাইমন বুদ্ধি অভীক্ষা

ফৰাচী মনোবিজ্ঞানী আলফ্রেড বিনেই থিয়ড'ৰ ছাইমনৰ সৈতে মিলি প্রথম বুদ্ধি অভীক্ষাটো ১৯০৫ চনত বিকশিত কৰিছিল। বিনেই প্রথমে পেৰিছৰ বিদ্যালয়ত মন্থৰ গতিৰ শিক্ষার্থীক চিনাক্ত কৰিবলৈ তেওঁৰ পৰীক্ষাটো প্রস্তুত কৰিছিল। এই অভীক্ষাৰ গুৰুত্বপূর্ণ দিশ তিনিটা আছিল।

- জটিল কার্যক অভীক্ষাৰ প্রশ্নপদ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা
- বয়স মানৰ ব্যৱহাৰ
- সাধাৰণ মানসিক ক্ষমতাৰ পৰিমাপন

১৯০৫ চনত বিকশাই তোলা বিনেৰ প্রথম বুদ্ধি মাপনত জটিলতাৰ স্তৰ অনুসৰি উধঃক্রমত সজাই থোৱা ৩০টা প্রশ্নপদ আছিল। এই মাপন বিভিন্ন ধৰণৰ কার্যৰ পৰিমাপন, বিশেষকৈ বিচাৰ, বোধ আৰু যুক্তি আদিৰ পৰিমাপন কৰিবলৈ বিকশাই তোলা হৈছিল। এই কথাবোৰক বিনেই বুদ্ধিৰ অপৰিহার্য উপাদান হিচাপে গণ্য কৰিছিল। যদিও ইয়াত সংবেদনাত্মক আৰু ধাৰণাগত অভীক্ষাসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছিল, তথাপিও অভীক্ষাৰ বিষয়বস্তু মূলতঃ মৌখিক আছিল।

এই মাপনৰ সহায়ত তিনিবছৰ কাম কৰাৰ পাছত বিনেই ১৯০৮ চনত দ্বিতীয়টো বুদ্ধিৰ মাপন বিকশিত কৰে। এইবাৰপ্রশ্নপদৰ সংখ্যা ৩০ৰ পৰা ৫৯টালৈ বৃদ্ধি কৰা হৈছিল। কিছুমান অপ্রয়োজনীয় প্রশ্নপদ মাপনটোৰ পৰা আঁতৰাই দিয়া হৈছিল। সকলো প্রশ্নপদকে ৩ বছৰৰ পৰা ১৩বছৰ বয়সৰ স্তৰৰ বাবে সজাই লোৱা হৈছিল। প্রথমবাৰৰ বাবে এই মাপনত মানসিক বয়সৰ ধাৰণাটো প্রয়োগ কৰা হৈছিল। প্রতিটো বয়স দলৰ বৃহৎ প্রতিদর্শ পৰীক্ষা কৰি মানসিক বয়স নির্ণয় কৰা হৈছিল। ১৯১১ চনত বিনে-ছাইমন বুদ্ধি মাপনৰ তৃতীয়টো পুনৰীক্ষণ প্রকাশ পায়। এই মাপনত কোনো মৌলিক পৰিৱর্তন কৰা হোৱা নাছিল। এই মাপন প্রাপ্তৱয়স্ক পর্যায়লৈ সম্প্রসাৰিত কৰা হৈছিল। অৱশ্যে ১১,১৩ আৰু ১৪ বছৰ বয়সৰ স্তৰৰ বাবে কোনো অভীক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰা হোৱা নাছিল। বিনে-ছাইমন মাপনে সমগ্র বিশ্বৰ মনোবিজ্ঞানীসকলৰ দৃষ্টি আকর্ষণ কৰিছিল। মাপনটোৰ অনুবাদ আৰু অনুকূলন বহু ভাষাত প্রকাশ পাইছিল। মাপনটোৰ প্রথম আৰু সবাতোকৈ বিখ্যাত অনুকূলনটো ১৯১৬ চনত ষ্টেনফ'র্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এল.এম. টাৰমেন আৰু তেওঁৰ সহযোগীসকলে প্রস্তুত কৰিছিল। ইয়াক ষ্টেনফ'র্ড - বিনে অভীক্ষা বুলি জনা যায়। এইটোৱেই আছিল বিশদ প্রয়োগ আৰু প্রাপ্তাংক প্রদানৰ নির্দেশনা সম্বলিত প্রথম অভীক্ষা।

ষ্টেনফ'ৰ্ড - বিনেৰ বুদ্ধি অভীক্ষা আছিল বিনেৰ মূল মাপনৰ পৰা বাহিৰ কৰা আটাইতকৈ শক্তিশালী আৰু প্রত্যক্ষ অভীক্ষা। ষ্টেনফ'ৰ্ড - বিনে অভীক্ষাৰ শেষৰটো পুনৰীক্ষণ ১৯০৬ চনত কৰা হৈছিল।

৬.৭ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্রেণীবিভাগ

বিনে বুদ্ধি অভীক্ষা মাপনৰ পাছত যথেষ্ট সংখ্যক বুদ্ধি অভীক্ষা প্রস্তুত কৰা হৈছে। এই অভীক্ষাসমূহক প্রয়োগৰ প্রকৃতি আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত মানাংক প্রদান পদ্ধতিৰ ভিত্তিত তলত দিয়া ধৰণে বিভিন্ন প্রকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি।

ক) গঠনৰ ভিত্তিত কৰা শ্রেণীবিভাজন - মৌখিক অভীক্ষা আৰু অমৌখিক অভীক্ষা পাৰদর্শিতা অভীক্ষা।

খ) প্রয়োগৰ ভিত্তিত কৰা শ্রেণীবিভাজন - ব্যক্তিগত অভীক্ষা আৰু দলীয় অভীক্ষা

গ) মানাংকৰ ভিত্তিত কৰা শ্রেণীবিভাগ - বয়স মাপন অভীক্ষা আৰু সংখ্যা মাপন অভীক্ষা

বিভিন্ন ধৰণৰ বিশেষ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ কিছুমানৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হৈছে -

বুদ্ধি অভীক্ষা

ব্যক্তিগত	মৌখিক অমৌখিক ব্যক্তিগত মৌখিক	পাৰদর্শিতা অথবা ব্যক্তিগত অমৌখিক
দলীয়	দলীয় মৌখিক	দলীয় অমৌখিক

চিত্র ঃ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ প্রকাৰ

৬.৭.১ বুদ্ধিৰ মৌখিক অভীক্ষা

মৌখিক অভীক্ষা তুলনামূলকভাৱে আন অভীক্ষাতকৈ পুৰণি। বুদ্ধিক ব্যক্তিগত চিন্তা, বিচাৰ, পর্যবেক্ষণ, যুক্তি, তুলনা, বিশ্লেষণ আৰু সমস্যা সমাধানৰ সামর্থৰ দ্বাৰা পৰিমাপন কৰিব পাৰি। এইবোৰ সামর্থ মৌখিক আৰু কথিত প্রতিক্রিয়াৰ জৰিয়তে প্রকাশ পায়। এই অভীক্ষাসমূহত অভীক্ষার্থীয়ে ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰে। নির্দেশনাসমূহ লিখিত শব্দ, মৌখিক শব্দ অথবা দুয়োটাতে দিয়া হয়। অভীক্ষাসমূহ প্রতিক্রিয়া কৰিব পৰাৰৈ মৌখিক অথবা লিখিত উপাদানেৰে ভৰা। যেনে -

- **শাব্দিক অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষাত অভীক্ষার্থীয়ে শব্দ অথবা বাক্যাংশৰ অর্থ প্রদান কৰিব লাগে।
- **স্মৃতি অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষাসমূহ অভীক্ষার্থীৰ তাৎক্ষণিক আৰু দীর্ঘম্যাদী স্মৃতিশক্তি পৰীক্ষা কৰিবলৈ প্রস্তুত কৰা হয় আৰু ইয়াত পুনঃস্মৰণ আৰু প্রত্যাভিজ্ঞাৰ দৰে প্রশ্নপদ অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়।

- **বোধ অভীক্ষা ঃ** এই ধৰণৰ অভীক্ষাত অভীক্ষার্থীৰ চাৰিওফালে থকা বস্তুবোৰৰ বিষয়ে থকা জ্ঞান পৰীক্ষা কৰা হয়।
- **অনুষংগমূলক অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষাসমূহত প্রশ্নপদৰ জৰিয়তে অভীক্ষার্থীৰ দুটা অথবা ততোধিক ধাৰণাৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য চিনাক্ত কৰিব পৰা ক্ষমতা পৰীক্ষা কৰা হয়।
- **যুক্তি প্রয়োগ অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষাসমূহত অভীক্ষার্থীক উত্তৰ দিবলৈ কোৱা হয়, উত্তৰবোৰৰ জৰিয়তে তেওঁৰ যুক্তিগত, বিশ্লেষণাত্মক, সংশ্লেষণাত্মক, অৱৰোহাত্মক অথবা আৰোহাত্ম ক্ষমতাৰ পৰিমাপন কৰা হয়।

মৌখিক অভীক্ষা ব্যক্তিগত অথবা দলীয়, কথিত অথবা লিখিত ৰূপৰ হ'ব পাৰে। ইয়াৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল এই অভীক্ষাসমূহ ভাষিক। বিনে-ছাইমন অভীক্ষা আৰু ইয়াৰ পুনৰীক্ষণসমূহ হৈছে মৌখিক অভীক্ষাৰ উদাহৰণ।

৬.৭.২ বুদ্ধিৰ অমৌখিক অভীক্ষা

যিবোৰ শিশুৰ ভাষা বিকাশৰ গতি মন্থৰ আৰু গুৰুতৰ কথন বিকলতাত ভোগে সিহঁত এনে অভীক্ষাত উত্তীর্ণ হ'ব নোৱাৰে। এনে শিশুসকলৰ সুবিধার্থে ভাষাৰ প্রয়োজন নোহোৱা কিছুমান অভীক্ষা প্রস্তুত কৰা হৈছে। এইবোৰক অমৌখিক অভীক্ষা নামেৰে জনা যায়। অমৌখিক অভীক্ষাত ব্যৱহৃত হ'ল - চিত্র, উপমা চিত্র, শ্রেণীবিভাজন, নির্দেশনা অনুসৰণ, ৰেখাচিত্র, ছবিৰ ৰূপ, জ্যামিতিক চিত্র ইত্যাদি। এইবোৰৰ সহায়ত অশিক্ষিত ব্যক্তিৰ বুদ্ধিও অমৌখিক অভীক্ষাৰ জৰিয়তে পৰীক্ষা কৰিব পৰা যায়। এই অভীক্ষাসমূহত অভীক্ষার্থীয়ে কাগজ আৰু পেঞ্চিল ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। কিন্তু এনে পৰীক্ষাত শব্দ অথবা সংখ্যাগত জ্ঞানৰ প্রয়োজন নাই। এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত কিছুমান অভীক্ষা হ'ল -

- **চিকাগো অমৌখিক অভীক্ষা ঃ** এই অমৌখিক অভীক্ষা ১২ আৰু ১৩ বছৰীয়া কিশোৰ-কিশোৰীসকলৰ বাবে আটাইতকৈ উপযোগী বুলি প্রমাণিত হৈছে।
- **ৰেভেনৰ প্রগ্রেছিভ মেট্রিক্স অভীক্ষা ঃ** ই হৈছে বুদ্ধিৰ এক অতি জনপ্রিয় দলীয় অমৌখিক অভীক্ষা। এই অভীক্ষাটো ব্রিটেইনত বিকশিত কৰা হৈছিল। এই অভীক্ষাটো প্রস্তুত কৰা হৈছিল অভীক্ষার্থীৰ কিছুমান বিশেষ দিশত থকা ক্ষমতা মূল্যাযনৰ বাবে। ক্ষমতাসমূহ হ'ল - (ক) জ্যামিতিক চিত্র অথবা আর্হিৰ মাজত থকা সম্পর্ক বিচাৰি উলিওৱা, (খ) প্রতিটো আর্হি সম্পূর্ণ কৰাৰ বাবে উপযুক্ত অংশ নির্বাচন কৰি এটা নক্সাৰ গঠন অনুমান কৰা ইত্যাদি।
- **আর্মি বিটা (Beta) অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষা নিৰক্ষৰ অথবা ইংৰাজী ভাষাৰ সৈতে পৰিচয় নথকা সৈনিকসকলৰ বুদ্ধি পৰীক্ষাৰ বাবে প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ত আমেৰিকাত বিকশিত কৰা হৈছিল। ইয়াক আর্মি আলফা অভীক্ষাৰ বিকল্প হিচাপে

বিকশিত কৰা হৈছিল। আৰ্মি আলফা আছিল এটা দলীয়া মৌখিক অভীক্ষা (ইয়াৰ বিষয়ে আমি পাছত আলোচনা কৰিম)। আৰ্মি বিটা হ'ল এটা কাগজ-কলম নিৰ্ভৰ অভীক্ষা। এই অভীক্ষাত মানাংক সংখ্যাৰ ভিত্তিত বুদ্ধিৰ মান জোখা হয়। আৰ্মি বিটা অভীক্ষাত ৭ টা উপ-অভীক্ষা আছে।

৬.৭.৩ বুদ্ধিৰ পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা

পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা হৈছে অমৌখিক অভীক্ষাৰ এটা সাধাৰণ ৰূপ। এই অভীক্ষা বুদ্ধিৰ অমৌখিক অভীক্ষাৰ সৈতে একে। পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষাত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ বিষয়বস্তু আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ পৰা আঁতৰাই দিয়া হয় যদিও নিদেৰ্শনাসমূহ সাধাৰণতে মৌখিকভাৱেই দিয়া হয়। পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা বিভিন্ন ধৰণৰ আহিলা-সঁজুলিৰে গঠিত। মেজ, চিত্ৰ, ব্লক ডিজাইন আদি হৈছে পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষাৰ কিছুমান আহিলা-সঁজুলিৰ উদাহৰণ। অভীক্ষাসমূহৰ বিষয়বস্তু আহিলা-সঁজুলিৰ বস্তুৰ ৰূপত থাকে। অভীক্ষকে অভীক্ষার্থীক দিয়া নিৰ্দেশনা অথবা আদেশ মৌখিকভাৱে, অংগী-ভংগীৰে নাইবা চিহ্নৰ জৰিয়তে উপস্থাপন কৰে। পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা দুইধৰণৰ - অভীক্ষা পূঞ্জ আৰু সৰ্বাত্মক অভীক্ষা। পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা পূঞ্জত একে ধৰণৰ সকলো আহিলা-সঁজুলিকে ব্যৱহাৰৰ নিৰ্দেশনা, অনুশীলন নমুনা আৰু সময়সীমাৰ সৈতে এটা উপ-অভীক্ষাত ৰখা হয়। সৰ্বাত্মক উভীক্ষাত সকলো আহিলা-সঁজুলিকে গোটেই অভীক্ষাটোৰ বাবে এটা একক অভীক্ষা হিচাপে একেলগে ৰখা হয়।

৬.৮ ব্যক্তিগত অভীক্ষা

বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত অভীক্ষা ঃ বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত অভীক্ষাবোৰ এটা সময়ত এগৰাকী ব্যক্তিৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা হয়। এনে ব্যক্তিগত পৰীক্ষণৰ আৰ্হি আলফ্ৰেড বিনে প্ৰথম বিকশিত কৰিছিল। ব্যক্তিগত অভীক্ষা মৌখিক, অমৌখিক আৰু পাৰদৰ্শিতা প্ৰদৰ্শনকাৰী ধৰণৰ হ'ব পাৰে। ব্যক্তিগত অভীক্ষাসমূহক তলত দিয়া ধৰণে উপ-বিভক্ত কৰা হয় ঃ

- ব্যক্তিগত মৌখিক অভীক্ষা
- ব্যক্তিগত অমৌখিক/পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা

৬.৮.১ ব্যক্তিগত মৌখিক অভীক্ষা

ষ্টেনফ'ৰ্ড-বিনে মাপন হৈছে ব্যক্তিগত মৌখিক অভীক্ষাৰ সুপৰিচিত উদাহৰণ। ফৰাচী মনোবিজ্ঞানী আলফ্ৰেড বিনে থিয়ড'ৰ ছাইমনৰ সৈতে মিলি পেৰিছৰ বিদ্যালয়ত মন্থৰ শিকন দক্ষতা থকা শিক্ষার্থীসকলক চিনাক্ত কৰিবলৈ মূল বিনে-ছাইমন অভীক্ষাটো প্ৰস্তুত কৰিছিল।

ৱেচলাৰ-বেলিভিউ বুদ্ধি অভীক্ষা (Wechsler Bellevue Intelligence test) ঃ ডেভিদ ৱেচলাৰ হৈছে বিনেৰ পিছত ব্যক্তিগত মৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষা বিকাশৰ সৈতে জড়িত আন এটা নাম। ৱেচলাৰে আঙুলিয়াই দিছিল যে বুদ্ধ্যাংক স্থবিৰ হৈ থাকিব লাগে বুলি কৰা ধাৰণাটো সঁচা নহয়। বিভিন্ন বয়সত বুদ্ধ্যাংকই যথেষ্ট পৰিৱর্তনশীল বৈশিষ্ট্য প্রদর্শন কৰে। ডেভিদ ৱেচলাৰে প্রাপ্তবয়স্কৰ বুদ্ধি পৰিমাপ কৰিবলৈ এটা মাপন পদ্ধতি ১৯৩৯ চনত প্রস্তুত কৰিছিল। ইয়াক ৱেচলাৰ-বেলিভিউ বুদ্ধি মাপনী বুলি জনা যায়। ১৯৫৫ চনত এই মাপনীটো ৱেচলাৰ প্রাপ্তবয়স্ক বুদ্ধি মাপনী (WAIS) হিচাপে সংশোধন কৰি পুনৰ স্বীকৃত মান প্রদান কৰা হয়। ১৯৮১ চনৰ WAIS ৰ শেহতীয়া সংস্কৰণ প্রস্তুত কৰা হৈছিল। ৱেচলাৰ প্রাপ্তবয়স্ক বুদ্ধি মাপনীত (WAIS) ত মুঠ ১১ টা উপ-অভীক্ষা আছে। মৌখিক মাপনীত ইয়াৰে ৬ টা অভীক্ষাংশ আৰু পাৰদর্শিতা মাপনীত ৫ টা উপ-অভীক্ষা অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে।

শিশুৰ বাবে ৱেচলাৰ বুদ্ধি মাপনী (Wechsler Intelligence Scale for children) ঃ শিশুৰ বাব ৱেচলাৰ বুদ্ধি মাপনী হ'ল কম বয়সৰ স্তৰৰ বাবে বিকশাই তোলা ৱেচলাৰ-বেলিভিউ অভীক্ষাৰ এক সম্প্রসাৰণ। এই অভীক্ষা প্রাপ্তবয়স্কৰ বাবে থকা অভীক্ষাটোৰ সৈতে প্রায় একে। মাত্র এটা WISC উপ-অভীক্ষা (Maze) প্রাপ্তবয়স্কৰ অভীক্ষাটোত নাই। WISC মাপনীসমূহৰ প্রাপ্তবয়স্ক ৰূপটোত থকা কিছুমান কঠিন প্রশ্নপদ আঁতৰাই আৰু সহজ প্রশ্নপদ যোগ কৰি শিশু অভীক্ষাটো বিকশিত কৰা হৈছিল। ১৯৭৪ চনত WISC ৰ সংশোধিত সংস্কৰণ প্রকাশ পায়।

৬.৮.২ ব্যক্তিগত অমৌখিক অভীক্ষা

এটা সময়ত এগৰাকী ব্যক্তিক পৰীক্ষা কৰাৰ বাবে থকা বুদ্ধিৰ অমৌখিক অথবা অভাষিক অভীক্ষাবোৰ এই শ্রেণীৰ অন্তগর্ত। এই অভীক্ষাসমূহত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা নহয় আৰু ইয়াত এনে প্রশ্নপদ অন্তর্ভুক্ত কৰা হয় যিবোৰত সঞ্চালনমূলক কার্যৰ জৰিয়তে প্রতিক্রিয়া প্রদানৰ প্রয়োজন হয়। মৌখিক অভীক্ষা ব্যৱহাৰ কৰাৰ সময়ত সন্মুখীন হোৱা অসুবিধাসমূহ দূৰ কৰিবলৈ এই অভীক্ষাসমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছিল। এই অভীক্ষাসমহত শিশুবে প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রদান কৰাতকৈ 'কিবা এটা কার্য' কৰি দেখুৱাব লাগে। সাধাৰণতে এই অভীক্ষাসমূহে তলত দিয়া ধৰণৰ প্রশ্নপদ অথবা আহিলা-সঁজুলি আদি ব্যৱহাৰ কৰে—

ব্লক ডিজাইন, বেহু, বস্তু বিন্যাস অথবা জটিল সংখ্য, চিত্র বিন্যাস, চিত্র সম্পূর্ণকৰণ ইত্যাদি। এই অভীক্ষাসমূহত আনকি নির্দেশনাও অংগী-ভংগী অথবা কার্যৰ জৰিয়তে দিয়া হয়। এই ভাগৰ কিছুমান পৰিচিত অভীক্ষা হ'ল—

(ক) আলেকজেণ্ডাৰ পাছ-এলং অভীক্ষা

(খ) কহ'ৰ ব্লক ডিজাইন অভীক্ষা

(গ) পিণ্টাৰ-পেটাৰচন মাপনী ইত্যাদি।

৬.৯ বুদ্ধিৰ দলীয় অভীক্ষা

দলীয় বুদ্ধি অভীক্ষাসমূহ প্ৰথমে ব্যক্তিগত অভীক্ষাৰ মিতব্যয়ী বিকল্প হিচাপে প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। এগৰাকী অভীক্ষকে এটা সময়ত এটা নিৰ্দিষ্ট বয়সৰ একাধিক ব্যক্তিক দলীয় অভীক্ষাৰ সহায়ত কৰিব পাৰে। এই অভীক্ষাবোৰে কাৰ্যবিধিৰ অধিক সমৰূপতা নিশ্চিত কৰিব পাৰে। ফ্ৰান্সত প্ৰথমে ব্যক্তিগত আৰু আমেৰিকাত দলীয় অভীক্ষা প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল।

দলীয় অভীক্ষাসমূহ আছিল ১৯১৭-১৮ চনত আমেৰিকাৰ যুদ্ধ বিষয়া আৰু সৈনিক সকলক দ্ৰুত নিযুক্তি দিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা অভীক্ষা। আৰ্থাৰ ওটিছ আছিল এই ধৰণৰ অভীক্ষাৰ বিকাশকাৰী। দলীয় বুদ্ধি অভীক্ষাসমূহত বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰশ্নপদ, যেনে— শব্দ ভাণ্ডাৰ, সাধাৰণ জ্ঞান, গাণিতিক যুক্তি ইত্যাদি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। দলীয় অভীক্ষাসমূহ প্ৰয়োগ কৰাটো সহজ। পৰীক্ষকৰ বাবে নিৰ্দেশনাৱলী আৰু হাতপুথি তৈয়াৰ কৰা হয়, যাতে যিকোনো সাধাৰণ ব্যক্তিয়েও এই অভীক্ষাসমূহ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। দলীয় অভীক্ষাৰ মানাংকসমূহ অধিক অনমনীয়ভাৱে দিয়া হয়। প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদানৰ সৰলতাক দলীয় অভীক্ষাৰ এক সম্পদ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। দলীয় অভীক্ষাসমূহ মৌখিক আৰু অমৌখিক দুয়োধৰণৰ হ'ব পাৰে। তলত দিয়া ধৰণে দলীয় অভিক্ষাৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰা হয়—

- দলীয় মৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষা।
- দলীয় অমৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষা।

৬.৯.১ দলীয় মৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষা

ভাষা ব্যৱহাৰৰ প্ৰয়োজন হোৱা আৰু এটা সময়ত এটা দলৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা অভীক্ষাসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মৌখিক দলীয় অভীক্ষাসমূহ হৈছে ভাষা অভীক্ষা-যাৰ প্ৰশ্নবোৰ সৰু পুস্তিকাত চপোৱা হয়। প্ৰশ্নবোৰে পৰম্পৰাগত ৰূপ অথবা ভিন্নতাৰ সৈতে অধিক শব্দভাণ্ডাৰৰ প্ৰয়োজন হোৱা প্ৰশ্নপদক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। অভীক্ষার্থীসকলে প্ৰশ্নপদসমূহৰ উত্তৰ 'হয়' অথবা 'নহয়' অথবা শব্দেৰে প্ৰদান কৰিব লাগে। অভীক্ষার্থীসকলৰ বাবে নিখুঁত নিৰ্দেশনা দিয়া থাকে। আৰ্মি আলফা অভীক্ষা হ'ল দলীয় মৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষাৰ এটা উদাহৰণ।

আৰ্মি আলফা অভীক্ষা ঃ আৰ্মি আলফা অভীক্ষা হ'ল এটা সৰ্বজন পৰিচিত দলীয় মৌখিক অভীক্ষা। ১৯১৭ চনত প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ত আমেৰিকান সেনাবাহিনীত নিযুক্তিৰ বাবে ব্যক্তি নিৰ্বাচন কৰিবলৈ এই অভীক্ষা প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। আৰ্মি আলফা অভীক্ষা আছিল কাগজ-কলম নিৰ্ভৰ অভীক্ষা। বিশ্বযুদ্ধৰ পাছত এই

অভীক্ষাটো সাধাৰণ উদ্দেশ্যতো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল আৰু কিছু সংশোধন কৰা হৈছিল। আর্মি আলফা অভীক্ষা ৮ টা উফ-অভীক্ষাৰে গঠিত।

৬.৯.২ দলীয় অমৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষা

এই অভীক্ষাসমূহত ভাষা ব্যৱহাৰৰ প্রয়োজন নাই আৰু এটা সময়ত এইবোৰ এটা দলৰ ক্ষেত্রত প্রয়োগ্য কৰিব পাৰি। এই অভীক্ষাসমূহ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ নকৰাকৈ বুদ্ধি পৰিমাপ কৰিবলৈ প্রস্তুত কৰা হৈছিল। এখন পুস্তিকাত থকা প্রশ্নপদসমূহে চিত্র, ৰেখাচিত্র আৰু জ্যামিতিক চিত্র আদি উপস্থাপন কৰে। অভীক্ষার্থীগৰাকী প্রতিক্রিয়া স্বৰূপে কিছুমান খালী ঠাই পূৰ কৰিব লাগে, কিছুমান খালী চিত্র অংকন কৰিব লাগে আৰু সাদৃশ্য আঙুলিয়াই দেখুৱাব লাগে। দলীয় অমৌখিক অভীক্ষাৰ ক্ষেত্রত অভীক্ষাৰ প্রশ্নপদসমূহ পুস্তিকাত প্রদান কৰা হয় আৰু অভীক্ষার্থীয়ে কাগজ-কলম ব্যৱহাৰ কৰি উত্তৰ লিখে। আর্মি বিটা অভীক্ষা হৈছে দলীয় অমৌখিক বুদ্ধি অভীক্ষাৰ উদাহৰণ।

ব্যক্তিগত আৰু দলীয় অভীক্ষাৰ তুলনা ঃ ব্যক্তিগত আৰু দলীয় অভীক্ষাসমূহৰ মাজত আমি তলত দিয়া ধৰণে তুলনা কৰিব পাৰো -

- এটা সময়ত এগৰাকী ব্যক্তিৰ ওপৰত ব্যক্তিগত অভীক্ষা প্রয়োগ কৰা হয়। আনহাতে, একে সময়তে বহুতো ব্যক্তিৰ ওপৰত দলীয় অভীক্ষা প্রয়োগ কৰা হয়।
- ব্যক্তিগত অভীক্ষাসমূহ সময় খৰছী আৰু ব্যয়বহুল। আনহাতে, দলীয় অভীক্ষাসমূহ মিত্যব্যয়ী। ই সময়, ধন আৰু শক্তি ৰাহি কৰে।
- ব্যক্তিগত অভীক্ষা প্রয়োগৰ বাবে প্রশিক্ষিত অভীক্ষকৰ প্রয়োজন হয়। আনহাতে, দলীয় অভীক্ষা প্রয়োগৰ বাবে কোনো প্রশিক্ষিত অভীক্ষকৰ প্রয়োজন নাই। অভীক্ষাৰ লগতে উপযুক্ত নির্দেশনা থকা পুস্তিকা প্রদান কৰা হয় যাতে যিকোনো ব্যক্তিয়ে অভীক্ষাবোৰ সম্পাদন কৰিব পাৰে।
- ব্যক্তিগত অভীক্ষাত অভীক্ষকে অভীক্ষার্থীৰ ব্যক্তিগত আচৰণ পোনপটীয়াকৈ অধ্যয়ন কৰিব পাৰে। যিহেতু ইয়াত মুখামুখি আন্তঃক্রিয়া থাকে, আনহাতে দলীয় অভীক্ষাৰ ক্ষেত্রত মুখামুখি আন্তঃক্রিয়া নাথাকে আৰু প্রত্যেক্ষভাৱে ব্যক্তিৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰি।

৬.১০ বয়স মাপন আৰু পইন্ট মাপন অভীক্ষা

বয়স মাপন অভীক্ষাসমূহ বছৰৰ ভিত্তিত নাইবা বয়সৰ এককৰ ভিত্তিত সংগঠিত কৰা হয়। এই অভীক্ষাসমূহত বিভিন্ন বয়সত লাভ কৰা সফলতাৰ ভিত্তিত প্রশ্নপদ অথবা আহিলা-সঁজুলিসমূহ নির্বাচন কৰা হয়। অভীক্ষাৰ প্রশ্নপদসমূহ ভিন্নধর্মী, সম্পর্কহীন আৰু শ্রেণীৱদ্ধহীন।

এই অভীক্ষাসমূহত মানসিক বয়সৰ ভিত্তিত মানাংক প্রদান কৰা হয়। এই অভীক্ষাসমূহে ব্যক্তিৰ সাধাৰণ মানসিক ক্ষমতাৰ গুণগত মূল্যায়ন কৰে। বুদ্ধিৰ বয়স মাপন অভীক্ষাৰ ক্ষেত্রত পৰিমাপসমূহ সম্পূর্ণ পৰিসাংখ্যিকভাৱে কৰা নহয়। অৱশ্যে পইন্ট মাপন অভীক্ষাত একোটা একক সমৰূপী শ্রেণীৱদ্ধ মাপনী থাকে। ইয়াত অভীক্ষাসমূহ সম্পাদন কৰা কার্যৰ ভিত্তিত নির্বাচন কৰা হয়। এই মাপন পদ্ধতিৰে মানসিক বয়স নহয়, সংখ্যা মানহে উলিয়াব পাৰি। পইন্ট মাপন অভীক্ষাত বয়স অনুসৰি প্রশ্নপদসমূহ সংগঠিত কৰা হয়। অৱশ্যে পইন্ট মাপন অভীক্ষাক বয়স মাপনলৈ আৰু বয়স মাপন অভীক্ষাক পইন্ট মাপনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি। পইন্ট মাপন অভীক্ষাত প্রশ্নপদসমূহক বয়সৰ বিস্তৃত পৰিসৰৰ বাবে উপলব্ধ কৰি শ্রেণীৱদ্ধকৰণ কৰা হয়। এই অভীক্ষাসমূহে পৰিমাণগত মূল্যায়ন প্রদান কৰে। পইন্ট মাপন অভীক্ষাৰ ক্ষেত্রত বিভিন্ন বয়সৰ তুলনামূলক পৰিমাপন কৰিব পাৰি। এই অভীক্ষাসমূহত প্রশ্নপদসমূহ অসমানুপাতিকভাৱে সংগঠিত কৰা হয়। পইন্ট মাপন অভীক্ষাৰ ক্ষেত্রত অভীক্ষাৰ সকলো লব্ধ মানাংকৰ বিশ্লেষণ সম্ভৱ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ৰেছলাৰৰ শিশুৰ বাবে থকা বুদ্ধিৰ মাপনীটো কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ আর্মি আলফা অভীক্ষা আৰু আর্মি বিটা অভীক্ষাৰ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ বুদ্ধিৰ দলীয় অভীক্ষা আৰু বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত অভীক্ষাৰ মাজত থকা যিকোনো দুটা পার্থক্য লিখক।

.....

.....

৬.১১ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ ব্যৱহাৰ

বুদ্ধি অভীক্ষা বিভিন্ন উদ্দেশ্যত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে -

- **শ্রেণীবিভাজনৰ বাবে ব্যৱহাৰ ঃ** বুদ্ধি অভীক্ষাসমূহ ছাত্র-ছাত্রীৰ সামর্থ অনুসৰি শ্রেণীবিভাজন কৰিবলৈ আৰু পদক্রম অথবা গ্রেড প্রদানৰ বাবে সর্বাধিক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াৰ সহায়ত তেওঁলোকৰ বাবে উপযুক্ত পাঠ্যক্রম, সেৱাৰ প্রকৃতি আৰু নির্দেশনাৰ পদ্ধতি আদি শিক্ষার্থীৰ সামর্থ আৰু কর্মদক্ষতা অনুসৰি পৰিকল্পনা কৰিব পৰা যায়।

- **নিৰ্বাচনৰ বাবে ব্যৱহাৰ ঃ** বুদ্ধি অভীক্ষাসমূহ উপযুক্ত প্ৰাৰ্থীৰ নিৰ্বাচনৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বিভিন্ন উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে শিক্ষাৰ্থী নিৰ্বাচন কৰা হয়। যেনে— কোনো শিক্ষামূলক কাৰ্যসূচী নাইবা পাঠ্যক্ৰমত নামভৰ্তি কৰা, প্ৰতিভাশালী শিক্ষাৰ্থীক বৃত্তি প্ৰদান কৰা, বিদ্যালয়ৰ পাঠ্যক্ৰমভিত্তিক আৰু সহঃ পাঠ্যক্ৰমভিত্তিক কাৰ্যসূচীৰ বিশেষ দায়িত্ব প্ৰদানৰ বাবে ছাত্ৰ-ছাত্ৰী নিৰ্বাচন কৰা, কোনো বৃত্তিমূলক কাৰ্যসূচী অথবা নিয়োগৰ বাবে প্ৰশিক্ষাৰ্থী নিৰ্বাচন কৰা ইত্যাদি।
- **লক্ষণ চিনাক্তকৰণৰ বাবে ব্যৱহাৰ ঃ** ব্যক্তিৰ মানসিক কাৰ্যকলাপৰ লক্ষণ নিৰ্ণয় আৰু পাৰ্থক্যবোৰৰ বৈষম্য জনাৰ বাবে বুদ্ধি অভীক্ষা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই অভীক্ষাসমূহ ব্যৱহাৰ কৰাৰ কাৰণসমূহ হ'ল -
  - ব্যতিক্ৰমী শিশু, যেনে- প্ৰতিভাশালী, অনগ্ৰসৰ আৰু দুৰ্বল মনৰ শিশু চিনাক্ত কৰা।
  - ংমানসিক বাধাগ্ৰস্ততাৰ মাত্ৰা অথবা প্ৰতিভাশীলতাৰ পৰিসৰ মূল্যায়ন কৰা।
  - সমস্যাজনিত আচৰণৰ কাৰণ নিৰ্ণয় কৰা আৰু প্ৰতিকাৰৰ উপায় সম্পৰ্কীয় পৰামৰ্শ দিয়া।
- **ভৱিষ্যতবাণীৰ বাবে ব্যৱহাৰ ঃ** বুদ্ধি আৰু বিদ্যালয়ৰ কৃতিত্বৰ মাজত এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। বুদ্ধি অভীক্ষাৰ ফলাফলে শিক্ষাৰ্থীসকলৰ শৈক্ষিক জীৱনৰ সফলতা আৰু বিফলতাৰ ইংগিত দিয়ে। ইয়াৰ উপৰি, এনে অভীক্ষাবোৰ তেওঁলোকৰ বাবে বৃত্তি নিৰ্বাচিত আৰু সামাজিক জীৱনৰ সফলতা নিৰ্ণয় কৰাত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- **শৈক্ষিক নিৰ্দেশনাত ব্যৱহাৰ ঃ** বুদ্ধি অভীক্ষা হৈছে শৈক্ষিক কৃতিত্বৰ উপযুক্ত পূৰ্বানুমানকাৰী। দুয়োটা কথাৰে গভীৰ সহঃসম্বন্ধ আছে। শিক্ষাৰ্থীয়ে কি বিষয়ত অধ্যয়ন কৰিব লাগে, নিজৰ শৈক্ষিক দিশত কেনেদৰে আগবাঢ়িব লাগে আদি বুদ্ধি অভীক্ষাৰ ফলাফলৰ ভিত্তিত বিচাৰ কৰিব পাৰি।
- **গৱেষণা কাৰ্যত ব্যৱহাৰ ঃ** শিক্ষা, মনোবিজ্ঞান আৰু সমাজবিজ্ঞানৰ গৱেষণাৰ বাবে বুদ্ধি অভীক্ষা অতি প্ৰয়োজনীয়। সংক্ষেপে, বুদ্ধি অভীক্ষাই শিশুৰ মানসিক ক্ষমতাৰ মাত্ৰা আৰু গুণৰ বিষয়ে বস্তুনিষ্ঠ পৰিমাপন কৰে। এই অভীক্ষাসমূহ শিক্ষাৰ্থীৰ মানসিক বাধাগ্ৰস্ততাৰ মাত্ৰা নাইবা প্ৰতিভাশীলতাৰ পৰিসৰ চিনাক্তকৰণ আৰু মুল্যায়ন, সম্ভাব্য প্ৰতিকাৰমূলক কাৰ্যৰ পৰামৰ্শ প্ৰদান আৰু উপযুক্ত শৈক্ষিক কাৰ্যসূচী শিকাৰ সুযোগ দিয়াৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। এই অভীক্ষাসমূহক গৱেষণাৰ বাবে উপযুক্ত আহিলা বুলি ক'ব পৰা যায়।

৬.১২ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বুদ্ধিৰ ধাৰণাটোৱে বুদ্ধি অভীক্ষাৰ বিষয়বস্তু আৰু সংগঠনত প্ৰভাৱ পেলায়। সেয়েহে

বুদ্ধিৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে স্পষ্ট ধাৰণা কৰিবলৈ বুদ্ধিৰ কিছুমান সংজ্ঞা পৰীক্ষা কৰাটো প্ৰয়োজনীয়।

- বুদ্ধি হৈছে ব্যক্তিৰ উদ্দেশ্য প্ৰণোদিতভাৱে কাম কৰাৰ, যুক্তিসংগতভাৱে চিন্তা কৰাৰ আৰু নিজ পৰিৱেশৰ সৈতে ফলপ্ৰসূভাৱে সমাযোজন কৰাৰ সামগ্ৰিক নাইবা বিশ্বজনীন ক্ষমতা।
- লিংগ পাৰ্থক্যই বুদ্ধিক কোনো ধৰণে প্ৰভাৱিত নকৰে। বুদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত বংশগতিয়েহে বিশেষ প্ৰভাৱ পেলায়।
- বুদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত বংশগতি আৰু পৰিৱেশে এক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- বুদ্ধিৰ বিভিন্ন ধৰণৰ তত্ত্ব আছে। যেনে- বিনেৰ একক কাৰক তত্ত্ব, স্পিয়েৰমেনৰ দ্বি-কাৰক তত্ত্ব, থ'ৰ্নডাইকৰ বহুকাৰক তত্ত্ব, থম্পছনৰ দলীয় কাৰক তত্ত্ব, ভাৰ্ণন আৰু বাৰ্টৰ পদানুক্ৰমিক তত্ত্ব আৰু গিল্ডফ'ৰ্ডৰ ত্ৰিমাত্ৰিক তত্ত্ব।
- ফৰাচী মনোবিজ্ঞানী আলফ্ৰেড বিনেই থিয়'ড'ৰ ছাইমনৰ সৈতে মিলি প্ৰথমটো বুদ্ধি অভীক্ষা বিকশিত কৰিছিল। অভীক্ষাটো প্ৰথম প্ৰকাশ হৈছিল ১৯০৫ চনত। বিনে প্ৰথমে পেৰিছৰ বিদ্যালয়ত মন্থৰ বুদ্ধিৰ শিক্ষাৰ্থীক চিনাক্ত কৰিবলৈ নিজৰ অভীক্ষাটো প্ৰস্তুত কৰিছিল।
- বুদ্ধি অভীক্ষাসমূহক গঠন, প্ৰয়োগ আৰু মানাংকৰ ভিত্তিত শ্ৰেণীবিভক্ত কৰিব পাৰি।
- গঠনৰ ভিত্তিত মৌখিক অভীক্ষা আৰু অমৌখিক/পাৰদৰ্শিতা অভীক্ষা হিচাপে বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি।
- প্ৰয়োগৰ ভিত্তিত ব্যক্তিগত অভীক্ষা আৰু দলীয় অভীক্ষা হিচাপে বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি।
- মানাংকৰ ভিত্তিত বয়স মাপন আৰু পইন্ট মাপন অভীক্ষা হিচাপে বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি।
- ব্যক্তিগত অভীক্ষা প্ৰয়োগ কৰিবলৈ প্ৰশিক্ষিত পৰীক্ষকৰ প্ৰয়োজন হয়। কিন্তু দলীয় অভীক্ষা প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰশিক্ষিত পৰীক্ষকৰ প্ৰয়োজন নহয়। এই অভীক্ষাৰ সৈতে নিৰ্দেশনা আৰু বিশদ বিৱৰণ থকা পুস্তিকা প্ৰদান কৰা হয় যাতে যিকোনো ব্যক্তিয়ে বুদ্ধি অভীক্ষাবোৰ সম্পাদন কৰিব পাৰে।

৬.১৩ অধিক জানিবলৈ

১) Butcher, H.J. (1968). Human Intelligence and its Nature and Assessment, London : Methun & Co.

২) Chaplin, Jamesh P. & Krawiee (1974). Systems & Theories of Psychology. New York: Holt Rinehart & Winston.

৩) Ceci S.J. (1990). On Intelligence. More or Less : A Bio-Ecological Treatise on Intellectual Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

৪) Chauihan, S.S (1998) Advanced Educational Psychology. New Delhi: Vikash Publishing House Pvt. Ltd.

৫) Gardner, H. (1998) Frames of Mind : The Theory of Multiple Intelligence. New York: Basic Books.

৬.১৪ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ষ্টৈর্ণৰ মতে, "জীৱনৰ নতুন সমস্যা আৰু পৰিস্থিতিৰ সৈতে উপযুক্ত সমাযোজন স্থাপন কৰিব পৰা ক্ষমতাই হৈছে বুদ্ধি।"

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (১) ই ব্যক্তিক জটিল সমস্যা সমাধানত আৰু পৰিস্থিতি নিয়ন্ত্রণ কৰাত সহায় কৰে।

(২) লিংগ পার্থক্যই বুদ্ধিৰ ক্ষেত্রত কোনো পার্থক্যৰ সৃষ্টি নকৰে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্পিয়েৰমেনৰ মতে প্রতিগৰাকী ব্যক্তিৰ বুদ্ধিত দুটা উপাদান নিহিত থাকে- 'G' কাৰক আৰু 'S' কাৰক। সাধাৰণ কাৰকবোৰক 'G' কাৰক বুলি কোৱা হয় আৰু এইবোৰ সকলো ধৰণৰ বৌদ্ধিক অনুশীলনৰ লগত জড়িত। বিশেষ কাৰকক 'S' কাৰক বুলি জনা যায়। ই কেৱল বিশেষ কার্যৰ লগতহে জড়িত।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৱেচলাৰে শিশুৰ বাবে বিকশিত কৰা বুদ্ধি মাপনীটো হ'ল কম বয়সৰ স্তৰৰ বাবে ৱেচলাৰ-বেলিভিউ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ সম্প্রসাৰিত ৰূপ। এই অভীক্ষা প্রাপ্তবয়স্কৰ বাবে থকা অভীক্ষাটোৰ সৈতে প্রায় একে। শিশুৰ অভীক্ষাটোত থকা মাত্র এটা WISC উপ-অভীক্ষা (Maze) প্রাপ্তবয়স্ক অভীক্ষাটোত নাই । প্রাপ্তবয়স্কৰ অভীক্ষাত থকা কিছুমান কঠিন প্রশ্নপদ আঁতৰাই শিশুৰ অভীক্ষাটোত সহজ প্রশ্নপদ যোগ কৰি বিকশাই তোলা হৈছিল।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আর্মি আলফা অভীক্ষা আৰু আর্মি বিটা অভীক্ষাৰ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ হ'ল - আর্মি আলফা অভীক্ষা হৈছে বহুলভাৰে পৰিচিত দলীয় মৌখিক অভীক্ষা। এই অভীক্ষা ১৯১৭ চনৰ প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ত আমেৰিকান সেনাবাহিনীত নিযুক্তিৰ বাবে ব্যক্তি নির্বাচন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। আর্মি বিটা অভীক্ষাটো প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ

সময়তে আমেৰিকাত বিকশিত কৰা হৈছিল। এই অভীক্ষাটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল নিৰক্ষৰ অথবা ইংৰাজী ভাষাৰ সৈতে পৰিচিত নোহোৱা সৈনিকৰ বুদ্ধি পৰীক্ষাৰ বাবে। ইয়াক দলীয় অমৌখিক অভীক্ষা হিচাপে জনা গৈছিল।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দলীয় বুদ্ধি অভীক্ষা আৰু ব্যক্তিগত বুদ্ধি অভীক্ষাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহ হ'ল -

(i) ব্যক্তিগত অভীক্ষাসমূহ এটা সময়ত এগৰাকী ব্যক্তিৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা হয়। আনহাতে, দলীয় অভীক্ষাসমূহ এটা সময়তে বহুতো ব্যক্তিৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা হয়।

(ii) ব্যক্তিগত অভীক্ষাসমূহ সময় খৰছী আৰু ব্যয়বহুল। আনহাতে, দলীয় অভীক্ষাসমূহে সময়, ধন আৰু শক্তি ৰাহি কৰে।

৬.১৫ আৰ্মি প্ৰশ্ন

ক) চমু প্ৰশ্ন (১৫০-৩০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ বুদ্ধি কি? বুদ্ধিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বুদ্ধিৰ প্ৰকৃতি ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ বুদ্ধি অভীক্ষা কি? যিকোনো এটা স্বীকৃত মানপ্ৰাপ্ত বুদ্ধিৰ মৌখিক অভীক্ষা ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ শৈক্ষিক মূল্যায়নত বুদ্ধি অভীক্ষাৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ চমুটোকা লিখক —

(ক) আৰ্মি আলফা অভীক্ষা

(খ) আৰ্মি বিটা অভীক্ষা

(গ) থাৰ্ষ্টনৰ বহুকাৰক তত্ত্ব

(ঘ) বয়স মাপন আৰু পইন্ট মাপন অভীক্ষা

(ঙ) শিশুৰ বাবে ৰেছলাৰ বুদ্ধি মাপনী।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ বুদ্ধি অভীক্ষাৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰক আৰু প্ৰতিটো শ্ৰেণীবিভাগৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বুদ্ধিৰ তত্ত্বসমূহ উল্লেখ কৰক। ইয়াৰে যিকোনো দুটা তত্ত্ব বিশদভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত আৰু দলীয় অভীক্ষাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰক। বুদ্ধিৰ ব্যক্তিগত আৰু দলীয় অভীক্ষাসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ বিনে-ষ্টেনফ'ৰ্ড অভীক্ষাৰ প্ৰকৃতি ব্যাখ্যা কৰক। ৰেছলাৰ মাপনীৰ আৰু বিনে মাপনীৰ তুলনামূলক ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ সৃজনশীলতা

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ সৃজনশীলতাৰ ধাৰণা
৭.৪ সৃজনশীলতাৰ বৈশিষ্ট্য
৭.৫ সৃজনশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ
৭.৬ সৃজনশীলতাৰ পৰ্যায়
৭.৭ সৃজনশীল ব্যক্তিৰ লক্ষণসমূহ
৭.৮ সৃজনশীলতা আৰু বুদ্ধিৰ মাজৰ সম্বন্ধ
৭.৯ সৃজনশীলতা আৰু শিক্ষাৰ মাজৰ সম্বন্ধ
৭.৯.১ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা
৭.৯.২ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰখনৰ ভূমিকা
৭.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৭.১১ অধিক জানিবলৈ
৭.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৭.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- সৃজনশীলতাৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিব পাৰিব
- সৃজনশীলতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- সৃজনশীলতাক এক প্ৰক্ৰিয়া আৰু উৎপাদক হিচাপে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- সৃজনশীলতাৰ লগত জড়িত হৈ থকা পৰ্যায়সমূহ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- সৃজনশীলতা, বুদ্ধি আৰু শিক্ষাৰ মাজৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰ আৰু বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ব্যক্তিৰ মাজত সৃজনশীলতা কেনেদৰে প্ৰতিপালন কৰিব পাৰি সেই সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব

৭.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনাক সৃজনশীলতাৰ ধাৰণাটো স্মষ্ট কৰোৱাৰ লগতে এটা

মনোবৈজ্ঞানিক গুণ হিচাপে ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, সৃজনশীল ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰ তথা বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা সম্পর্কে জনাৰ সুযোগ দিব। অৱশ্যে মনোবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রখনত ই এক বিতর্কিত বিষয়। সর্বশক্তিমানক সর্বশ্রেষ্ঠ সৃষ্টিকর্তা হিচাপে মানি লোৱা ধাৰণাটোৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্রতিগৰাকী ব্যক্তিৰ কিছু পৰিমাণে হ'লেও জন্মগত অথবা আয়ত্ব কৰা সৃজনশীলতা আছে বুলি ভবালৈকে সৃজনশীলতাৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ মানুহে চেষ্টা চলাই আহিছে। সৃজনশীলতাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা বিভিন্ন তত্ত্ব আছে। আহকচোন এই অধ্যায়টিত এনে দুটামান তত্ত্বৰ বিষয়ে শৈক্ষিক প্রেক্ষাপটত বুজিবলৈ চেষ্টা কৰো।

৭.৩ সৃজনশীলতাৰ ধাৰণা

আপোনালোকে জানে যে সৃজনশীলতা হৈছে ব্যক্তিৰ আটাইতকৈ মূল্যৱান গুণসমূহৰ ভিতৰত এটা। ই ব্যক্তিৰ জীৱনৰ সকলো ক্ষেত্রকে যথেষ্ট প্রভাৱিত কৰে। ইতিহাস সলনি কৰা আৰু বিশ্বক গঢ় দিয়াত সৃজনশীলতাই গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান আগবঢ়ায়। নতুন আৰু কল্পনাপ্রসূত ধাৰণাক বাস্তৱ ৰূপ দিয়াই হৈছে সৃজনশীলতা। পৃথিৱীখনক নতুন ধৰণেৰে অনুভৱ কৰাৰ ক্ষমতা, লুকাই থকা বিন্যাস বিচাৰি উলিওৱা, আপাতঃ দৃষ্টিত সম্বন্ধ নথকা যেন লগা পৰিঘটনাৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰা আৰু সমাধানৃ সূত্র নির্ণয় কৰা আদিক সৃজনশীলতাৰ বৈশিষ্ট্য বুলি ক'ব পাৰি।

সৃজনশীলতা মূলতঃ নতুন ধাৰণা, ৰূপ আৰু অনুশীলনৰ সৃষ্টি আদিৰ দৰে ব্যক্তিয়ে বহন কৰা সম্ভাৱনীয়তাৰ লগত অপৰিহার্যভাৱে জড়িত। সৃজনশীলতা হৈছে এক প্রজ্ঞাত্মক প্রক্রিয়া তথা মূল কার্যক্ষেত্রৰ জ্ঞান। পৰিৱেশকেন্দ্রিক, ব্যক্তিগত আৰু অভিপ্রেৰণাৰ কাৰকসমূহ সমকেন্দ্রীভূত হোৱাৰ ফলশ্রুতিয়েই হ'ল সৃজনশীলতা। ই হৈছে ব্যক্তিৰ নতুন আৰু উপযোগী কিবা এটা উদ্ভাৱন কৰিব পৰা ক্ষমতা। যিহেতু ইয়াত বিস্তৃত ৰূপত বিভিন্ন উপাদান নাইবা কাৰক জড়িত থাকে, সেয়েহে ইয়াক এক জটিল পৰিঘটনা বুলি ধৰা হয়। সৃজনশীলতাক বুজিবলৈ এটা বহুমুখী পদ্ধতিৰ প্রয়োজন। সৃজনশীল অভিব্যক্তি নাইবা সৃজনশীল প্রকাশভংগীৰ মাত্রা আৰু গুণাগুণ আপেক্ষিক। ই ব্যক্তি বিশেষে আৰু বয়স সাপেক্ষে ভিন ভিন হ'ব পাৰে। কাৰণ ব্যক্তি সদায় বয়স, অভিজ্ঞতা আৰু পৰিপক্কতাৰ দিশেৰে বিকশিত হৈ গৈ থাকে।

কেইগৰাকীমান বিখ্যাত মনোবিজ্ঞানীয়ে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাৰ দ্বাৰা সৃজনশীলতাক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰো আহক -

গিলফ'র্ডে (১৯৮০) কৈছে যে "মানুহে আহৰণ কৰা সকলোবোৰ গুণৰ ভিতৰত যিবোৰে তেওঁৰ সৃষ্টিশীল চিন্তাচর্চালৈ অৱদান আগবঢ়ায়, সেইবোৰ তেওঁৰ সু-স্বাস্থ্য আৰু অগ্রগতিৰ বাবেও অতি গুৰুত্বপূর্ণ।" তেওঁৰ মতে, "সৃজনশীলতাই কেতিয়াবা সৃজনীশীল সম্ভাৱনা, কেতিয়াবা সৃজনশীল সৃষ্টি অথবা উৎপাদন আৰু কেতিয়াবা সৃজনীশীল ক্ষমতাক বুজায়।"

স্কিনাৰৰ মতে, "সৃজনশীল চিন্তা মানে হ'ল ব্যক্তিৰ সিদ্ধান্ত নাইবা ভৱিষ্যৎ বাণীসমূহত

থকা নতুনত্ব, মৌলিকতা, কৌশলপূর্ণতা আৰু অগতানুগতিকতা।"

চিম্পচনৰ মতে, "সৃজনশীল চিন্তাৰ লগত এক নতুন ধৰণৰ চিন্তা জড়িত হৈ থাকে যিটো পৰম্পৰাগত ধাৰণাৰ পৰা পৃথক।" সৃজনশীলতাত কৌতূহল, কল্পনা শক্তি, অনুসন্ধানৰ, নতুনত্ব আদিৰ দৰে উপাদান অন্তর্ভুক্ত হৈ থাকে।

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহে আঙুলিয়াই দিয়ে যে সৃজনশীলতা মানে হৈছে মৌলিক চিন্তাধাৰা, নতুন ধৰণৰ সংযোগ, ভিন্নমুখী চিন্তা আৰু আচৰণ, পুৰণি সমস্যাৰ নতুন সমাধান পদ্ধতি, নমনীয়তা আৰু জীৱনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্রত কৰা নতুন দৃষ্টিভংগীৰ প্রয়োগ। সৃজনশীল ব্যক্তি এগৰাকী নতুন সমস্যাৰ প্রতি অতি সচেতন। তেওঁৰ চিন্তাধাৰা গতিশীল, নমনীয়, মৌলিক আৰু নতুনত্বৰে ভৰা। তেনে ব্যক্তি সাধাৰণ ব্যক্তিতকৈ অলপ বেছি কৌতূহলী আৰু প্রায়ে পৰম্পৰাগত সমস্যাসমূহৰ নতুন সমাধান বিচৰাত ব্যস্ত হৈ থাকে। সৃজনশীলতা ব্যক্তিৰ এক অতি মূল্যৱান আৰু অনন্য গুণ। ই ব্যক্তিক জীৱনৰ বিভিন্ন সময়ত সন্মুখীন হোৱা জটিল সমস্যাসমূহ সমাধান কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলে। শিশুৰ সৃজনশীলতাক অৱদমন কৰিলে শিকনত অক্ষমতা, আচৰণগত সমস্যা, আধাতে বিদ্যালয় এৰা, মানসিক সংঘাত আদিৰ দৰে সমস্যাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। সৃজনশীলতাৰ অৱদমন মানৱ জাতিৰ বাবে এক অপূৰণীয় ক্ষতি।

চি. ভি. গুডৰ মতে, "সৃজনশীলতাৰ কাৰকসমূহ আংশিকভাৱে বাকপটুতা, মৌলিকতা, অভিযোজন সামর্থ আৰু স্বতঃস্ফূর্ত নমনীয়তা আদিৰ লগত জড়িত। এইবোৰে ব্যক্তিৰ যুক্তিসংগত বিৱর্তন সাধন কৰে।

৭.৪ সৃজনশীলতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

সৃজনশীলতাক এক উচ্চস্তৰীয় বিশেষীকৃত আৰু আৱশ্যকীয় ক্ষমতা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। সৃজনশীলতাৰ ধাৰণাটো বুজি উঠাৰ পাছত এতিয়া আমি ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে কিছু কথা আলোচনা কৰো আহক —

- **বিশ্বজনীন ঃ** সৃজনশীলতা বিশ্বজনীন প্রকৃতিৰ। ই কোনো নির্দিষ্ট ব্যক্তি নাইবা কোনো নির্দিষ্ট দলৰ মাজতে সীমাৱদ্ধ নহয়। প্রত্যেক ব্যক্তিৰে কম-বেছি পৰিমাণে সৃজনশীলতা আছে।
- **নতুনত্ব ঃ** সৃজনশীলতাৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হৈছে নতুনত্ব। অর্থাৎ, নতুনকৈ কিবা এটা সৃষ্টি নাইবা উৎপাদন কৰাৰ ক্ষমতা। অৱশ্যে এনে উৎপাদন সম্পূর্ণৰূপে নতুন হোৱাটো প্রয়োজনীয় নহয়। এটা নতুন গাঁথনিত পুৰণি আৰু নতুন ধাৰণাৰ সংমিশ্রণো সৃজনশীলতাৰ প্রমাণ হ'ব পাৰে। নতুনত্বই এইটোও সূচায় যে অভিব্যক্তি নাইবা প্রকাশভংগী ইতিমধ্যে কৰা নাইবা হৈ যোৱা কিবা এটাৰ পুনৰাবৃত্তি অথবা পুনৰ উৎপাদন পৰিলক্ষিত নহয়।
- **ভিন্নমুখীতা ঃ** সৃজনশীলতাৰ অভিসাৰী চিন্তনতকৈ অপসাৰী চিন্তণ ক্রিয়াৰ লগতহে সম্বন্ধ আছে। ইয়াক সৃজনশীলতাৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ব্যক্তিয়ে সন্মুখীন হোৱা কোনো সমস্যাৰ একাধিক সম্ভাব্য সমাধান বিচাৰি উলিয়াব পৰা সামর্থক

অপসাৰী চিন্তণ বুলি কোৱা হয়।

- **মুক্ত পৰিৱেশ ঃ** সৃজনশীলতাৰ বাবে এক মুক্ত পৰিৱেশৰ প্ৰয়োজন। কঠোৰ আৰু অতি বাধা-নিষেধ থকা পৰিৱেশে সৃজনশীলতাৰ বিকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। পৰিস্থিতি সাপেক্ষে শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ স্বাধীনতা প্ৰদান কৰিব লাগে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক কোনো সমস্যা সমাধানৰ বাবে যিমান পাৰি সিমান নতুন উপায়ৰ বিষয়ে ভাবিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে।
- **বহল পৰিসৰ ঃ** সৃজনশীলতাৰ এক বিস্তৃত পৰিসৰ আছে। ই মানৱ জীৱনৰ সকলো দিশ সামৰি লয়। সৃজনশীলতা কোনো নিৰ্দিষ্ট পৰিসীমাৰ ভিতৰত সীমাৱদ্ধ নহয়। মানুহৰ সকলোবোৰ কৰ্মসূচী, যেনে - কাব্য সৃষ্টি, সাহিত্য, বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যা, নেতৃত্ব, ব্যৱসায়, কলা, সুকুমাৰ কলা আৰু আনকি দৈনন্দিন কাৰ্যকলাপতো সৃজনশীলতাৰ প্ৰকাশ ঘটে।
- **সহজাত আৰু আৰ্জিত ঃ** সৃজনশীলতা এক প্ৰাকৃতিক দান। কোনো ব্যক্তিৰ সৃজনশীল ক্ষমতা সহজাত অথবা আৰ্জিত হ'ব পাৰে। ইয়াক মনোবৈজ্ঞানীক অনুসন্ধানৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰি উপযুক্তভাৱে বিকশাই তোলাৰ প্ৰয়োজন।
- **বুদ্ধিমত্তাৰ লগত সম্বন্ধ ঃ** সৃজনশীলতাক বুদ্ধিমত্তাৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি যদিও যিসকল ব্যক্তিৰ বুদ্ধ্যাংক বেছি তেওঁলোকেহে নতুন কিবা সৃষ্টি কৰিব পাৰে বুলি ক'ব নোৱাৰি। সাধাৰণ বুদ্ধিমত্তা থকা ব্যক্তি এগৰাকীয়েও কোনো নতুন ধাৰণা, নতুন বস্তু অথবা নতুন কিবা আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰে। বুদ্ধিমত্তা আৰু সৃজনশীল ক্ষমতা ইটো সিটোৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয় অৱস্থা নহয় যদিও এক নিৰ্দিষ্ট মানৰ বুদ্ধিক সৃজনশীলতা প্ৰকাশৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বুলি গণ্য কৰা হয়।
- **দুঃসাহসিক আৰু মুক্ত চিন্তা ঃ** সৃজনশীলতা হৈছে দুঃসাহসিক আৰু মুক্ত চিন্তা। ই পৰম্পৰাগত আৰু সংকীৰ্ণ চিন্তাক প্ৰত্যাহ্বান জনায়। সৃজনশীলতাই সঁহাৰি, পছন্দ আৰু কাৰ্যপন্থাৰ বহুত্বক গ্ৰহণ আৰু প্ৰকাশ কৰিবলৈ সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভক উৎসাহিত আৰু দাবী কৰে।
- **প্ৰক্ৰিয়া আৰু উৎপাদন ঃ** সৃজনশীলতা এটা প্ৰক্ৰিয়া। লগতে ই সৃজনশীল উৎপাদনকো সামৰি লয়। ই সৃজনশীল উৎপাদনৰ লগত জড়িত হৈ থকা প্ৰক্ৰিয়া। সৃজনশীলতা হৈছে অনুমান গঠন, অনুমান পৰীক্ষা আৰু ফলাফলসমূহ সদৰি কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া। ই কাব্য অথবা কবিতা ৰচনা কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৰ লগতে ৰচিত কবিতাটোকো সামৰি লয়।
- **ব্যক্তিবাদী আৰু সমাজবাদী ঃ** আৰম্ভণিতে সৃজনশীল প্ৰক্ৰিয়াটো ব্যক্তিগত কিন্তু পাছলৈ ইয়াৰ উৎপাদন অথবা সৃজনীশীল সৃষ্টিসমূহ সকলোৱে গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল, সৃজনশীলতাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো ব্যক্তিগত হ'লেও সৃজনশীল উৎপাদন নাইবা ফলাফলটোৰ সামাজিক তাৎপৰ্য আছে। অৰ্থাৎ, ই সমাজৰ সকলোৰে হিত সাধন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাত স্পষ্টকৈ বৰ্ণনা কৰা হ'ল যে সৃজনশীলতা হৈছে এনে এক গুণ

যাৰ ফলত নতুন আৰু আকাংক্ষিত কিবা এটা উৎপাদিত হয়। ই হৈছে পূৰ্বতে নথকা নতুন কিবা এক সৃষ্টিৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা ধাৰণাসমূহৰ পুনৰ্বিন্যাস কৰা কাৰ্য। সৃজনশীলতা ব্যক্তিগত বাবে ইয়াৰ সৈতে অৰ্ন্তদৃষ্টি আৰু কল্পনা বহুলভাৱে জড়িত হৈ থাকে।

৭.৫ সৃজনশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ

যদিও সৃজনশীলতা বিশ্বজনীন, তথাপিও ব্যক্তিভেদে ইয়াৰ মাত্ৰাৰ তাৰতম্য দেখা যায়। সৃজনশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা বিভিন্ন কাৰকৰ ফলত এই বিভিন্নতাৰ সৃষ্টি হয়।

- **অভিপ্ৰেৰণা ঃ** অভিপ্ৰেৰণা হৈছে সৃজনশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা প্ৰভাৱশালী কাৰকসমূহৰ ভিতৰত এক অন্যতম কাৰক। নতুন কিবা এটা সৃষ্টি কৰাৰ আগ্ৰহ জন্মাবলৈ আৰু নতুন কিবা এটা উদ্ভাৱন কৰিবলৈ শিশুৰ অন্তনিৰ্হিত সৃষ্টিশীল সম্ভাৱনাসমূহ বিচাৰি উলিওৱাটো প্ৰয়োজনীয়।
- **সাহস ঃ** সৃজনশীলতাক প্ৰভাৱিত কৰা আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক হ'ল সাহস। সৃজনশীলতা হ'ল প্ৰচলিত ধাৰাৰ বিপৰীতে কৰা চিন্তা। এই প্ৰচলিত ধাৰাবোৰৰ বিৰুদ্ধে যাবলৈ সাহসৰ প্ৰয়োজন। সাহসী হ'লেহে অসফলতাৰ কথা নভবাকৈ নতুন ধাৰা উপস্থাপন অথবা প্ৰচলনৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াব পৰা যায়।
- **অভিজ্ঞতা ঃ** সৃজনীমূলক চিন্তা-চৰ্চাত অভিজ্ঞতাই এক প্ৰধান ভূমিকা পালন কৰে। আপুনি যিমানেই অভিজ্ঞতা আহৰণ কৰিব পাৰে সিমানেই অইনক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে। ব্যক্তিৰ কাৰ্যৰ জৰিয়তে প্ৰতিফলিত হোৱা সৃজনশীলতা আৰু ধাৰণাসমূহক অভিজ্ঞতাই অৰ্থপূৰ্ণ ৰূপ প্ৰদান কৰে।
- **সম্পদ ঃ** এগৰাকী ব্যক্তিৰ বাবে সুলভ হৈ থকা সম্পদৰ পৰিসৰেও সৃজনশীল ক্ষমতাৰ বিকাশত প্ৰভাৱ পেলায়। বিস্তৃত আৰু বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ সম্পদে সৃজনশীলতা প্ৰসাৰিত হোৱাৰ অধিক সুযোগ প্ৰদান কৰে।
- **ব্যৱস্থাপনা অথবা প্ৰশাসন ঃ** ইয়াত ব্যক্তিৰ চৌপাশপ প্ৰশাসনীয় পৰিৱেশৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। ই বিদ্যালয়, ঘৰ নাইবা আন যিকোনো সামাজিক সংগঠনৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থা হ'ব পাৰে। কঠোৰ, দৃঢ় আৰু একঘেয়ামী শাসন ব্যৱস্থাই সৃজনশীল ক্ষমতাক ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰে আৰু নমনীয় পৰিচালনা অথবা প্ৰশাসনে ইয়াৰ প্ৰসাৰত সহায় কৰে।
- **চাপ আৰু প্ৰত্যাহ্বান ঃ** সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ব্যক্তিয়ে সন্মুখীন হোৱা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ প্ৰত্যাহ্বান আৰু চাপেও প্ৰভাৱ পেলায়। এনে হেঁচা নাইবা প্ৰত্যাহ্বানৰ প্ৰকৃতি যোগাত্মক হোৱা উচিত। এই হেঁচা নাইবা প্ৰত্যাহ্বানসমূহে ব্যক্তিৰ সামৰ্থসমূহ প্ৰসাৰিত কৰাত মুখ্য ভূমিকা ল'ব লাগে। এইবোৰৰ পৰিমাণ মাত্ৰাধিক হ'ব নালাগে।
- **স্থান আৰু সময় ঃ** সৃজনশীল প্ৰক্ৰিয়া এটা চলাই নিবৰ বাবে আৰু সৃজনশীল অভিব্যক্তিৰ সঠিক প্ৰকাশৰ বাবে উপযুক্ত স্থান আৰু সঠিক পৰিমাণৰ সময়ৰ প্ৰয়োজন। সৃজনশীল

অৱস্থা এটাট উপনীত হ'বলৈ মনক সময়ৰ প্ৰয়োজন। প্ৰকৃতাৰ্থত মৌলিক আৰু সৃজনশীল কিবা এটা উৎপাদন অথবা প্ৰাপ্ত কৰিবলৈ আমাক যথেষ্ট সময়ৰ প্ৰয়োজন।

৭.৬ সৃজনশীলতাৰ পৰ্যায় তথা স্তৰসমূহ

এক প্ৰক্ৰিয়া বুলি ধৰিলে সৃজনীশীল অভিব্যক্তি অথবা কাৰ্যকলাপসমূহ কিছুমান স্তৰ অথবা পৰ্যায়ৰ মাজেদি সংঘটিত হয়। বিভিন্ন মনোবিজ্ঞানীয়ে এই স্তৰসমূহক পৃথক পৃথক উপায়েৰে বিভক্ত কৰিছে। কিছু সংখ্যকে ইয়াক চাৰিটা পৰ্যায়ত, আন কিছুমানে পাঁচটা পৰ্যায়ত আৰু আন একাংশই ইয়াক সাতটা পৰ্যায়ত বিভক্ত কৰিছে। সাধাৰণতে সৃজনশীলতাই তলৰ পৰ্যায়সমূহ অনুসৰণ কৰে বুলি ধৰা হয়।

- **প্ৰস্তুতি ঃ** প্ৰথম পৰ্যায়টো হৈছে প্ৰস্তুতি। ইয়াত সমস্যা এটাৰ সৃষ্টি, তথ্য সংগ্ৰহ, প্ৰাসংগিক কামৰ জৰীপ, বিষয়টোৰ প্ৰাথমিক জ্ঞান, সমস্যাটো সমাধানৰ বাবে চলোৱা প্ৰচেষ্টা আৰু ইয়াত হোৱা ভুল-ত্ৰুটিৰ অনুমান আদি জড়িত হৈ থাকে। ব্যক্তিক পূৰ্বৰ শিকনে পুংখানুপুংখ প্ৰস্তুতি চলোৱাত সহায় কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে - এগৰাকী সংগীতজ্ঞই এনে বহুতো গান শুনে যিবোৰে তেওঁক নতুন সংগীত ৰচনা কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে।
- **সুপ্তাৱস্থা ঃ** এই স্তৰৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল নিৰ্দিষ্ট সমস্যাটোৰ সৈতে জড়িত সকলোধৰণৰ কাৰ্যকলাপৰ পৰা সৃজনশীল ব্যক্তি বিৰত থাকে। এই স্তৰত সমস্যাটো অলপ সময়ৰ বাবে আঁতৰাই ৰখা হয়। ব্যক্তিয়ে সমস্যাটোৰ লগত জড়িত বাহ্যিক কাৰ্যকলাপসমূহ প্ৰদৰ্শন কৰাতকৈ সমস্যাটোৰ বিষয়ে মনতে ভাবি থাকে। সৃজনাত্মক চিন্তাৰ অধিকাৰী ব্যক্তি এগৰাকীয়ে তেওঁৰ সৃষ্টিৰ বিষয়ে অনবৰতে সচেতনভাৱে ভাবি নাথাকে। কিন্তু কথাটোৱে তেওঁৰ অৱচেতন মনত ক্ৰিয়া কৰি থকাৰ ফলত অজ্ঞাতসাৰেই সমাধান সূত্ৰ বিচাৰি পায়।
- **উদ্ভাসন ঃ** সুপ্ত পৰ্যায়ৰ পাছত কোনো সমস্যা এটাৰ সমাধান অথবা নতুন ধাৰণা এটা হঠাতে সৃজনশীল ব্যক্তিৰ মনলৈ আহে। ইয়াক চিন্তা আৰু অৰ্ন্তদৃষ্টিৰ জিলিঙনি বুলি অভিহিত কৰা হয়। হঠাতে অথবা আকস্মিকভাৱে মনলৈ অহা এই ধাৰণাসমূহ সৃজনীশীল চিন্তা-চৰ্চ্চাৰ দিশৰ পৰা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- **সত্যাসত্য নিৰূপণ ঃ** সৃজনশীল চিন্তা-চৰ্চ্চাৰ অন্তিমটো পৰ্যায় হৈছে সত্যাসত্য নিৰূপণ। এই পৰ্যায়ত এজন ব্যক্তিয়ে কোনো পৰিস্থিতি পৰীক্ষা, মূল্যায়ন আৰু ইয়াৰ সত্যাসত্য নিৰূপন কৰে। উদ্ভাসন পৰ্যায়ত পোৱা সমাধান সূত্ৰসমূহ সঠিক আৰু গ্ৰহণযোগ্য হয় নে নহয় সেয়া এইটো স্তৰত প্ৰমাণিত হয়। যদি সেইবোৰ ভুল বুলি প্ৰমাণিত হয় তেন্তে সৃজনশীল চিন্তা-চৰ্চ্চা পুনৰ প্ৰথমৰ পৰা কৰা হয়।

৭.৭ সৃজিনশীল ব্যক্তিৰ লক্ষণসমূহ

দৈনন্দিন জীৱনত সৃজনশীল ব্যক্তি এগৰাকীক চিনাক্ত কৰি উলিওৱাটো এটা সহজ

কাম। উদাহৰণস্বৰূপে, কবি, গীতিকাৰ, উদ্ভাৰক, গল্পকাৰ অথবা বিজ্ঞানীসকলক সৃজনশীল ক্ষমতাৰ অধিকাৰী বুলি গণ্য কৰা হয়। বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ সৃজনশীল ব্যক্তিৰ কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। কেটেল, টৰেন্স, মেক্‌কিনন আদি গৱেষকসকলে এনে কিছুমান বৈশিষ্ট্য অথবা লক্ষণ চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছে। সেইবোৰ হ'ল—

- ধাৰণা আৰু প্ৰকাশভংগীৰ মৌলিকতা
- অভিযোজনশীলতা আৰু দুঃসাহসিকতাবোধ
- স্বাধীন চিন্তা-চৰ্চা
- স্বতন্ত্ৰ বিচাৰ ক্ষমতা
- উচ্চ মাত্ৰাৰ সজাগতা, উৎসাহ আৰু একাগ্ৰতা
- অনুসন্ধিৎসু আৰু কৌতূহলী
- সাৱলীল প্ৰকাশভংগী
- চিন্তা, ধাৰণা আৰু কাৰ্যত নমনীয়তা
- প্ৰখৰ স্মৃতি শক্তি আৰু সাধাৰণ জ্ঞান
- উচ্চাকাংক্ষী
- চিন্তাৰ বৈচিত্ৰ্য আৰু ভিন্নতা
- স্বতঃস্ফূৰ্ত আৰু সহজ অভিব্যক্তি
- কৰ্তব্য আৰু দায়িত্ব সম্পৰ্কে সজাগ
- আনৰ মতামতৰ প্ৰতি সন্মান
- আত্ম-সন্মান, আত্ম-অনুশাসন আৰু নিৰপেক্ষ বিচাৰ
- আপাতদৃষ্টিত অসম্পৰ্কিত অথবা দূৰৱৰ্তী যেন লগা দুটা ধাৰণাৰ মাজত অগতানুগতিক সংযোগ স্থাপন কৰাৰ সামৰ্থ
- যিকোনো সমস্যা সমাধানৰ একাধিক উপায় অথবা ধাৰণাৰ গৰাকী
- বৌদ্ধিক বিনোদনপ্ৰিয়, কল্পনাপ্ৰৱণ, চিন্তাশীল আৰু দিৱাস্বপ্নদৰ্শী
- তীক্ষ্ণ অথবা অগতানুগতি ধৰণৰ হাস্যৰসিক
- সোঁতৰ বিপৰীতে যাব পৰাকৈ সাহসী কিন্তু তথাপিও স্বীকৃতিৰ পৰা বঞ্চিত হ'লে আৱেগিকভাৱে আঘাতপ্ৰাপ্ত হ'ব পাৰে
- প্ৰচলিত সত্য নাইবা কৰ্তৃপক্ষ নাইবা বিশেষজ্ঞসকলক সঘনাই প্ৰত্যাহ্বান জনাব পাৰে

আমি এইটো মনত ৰখাতো গুৰুত্বপূৰ্ণ যে প্ৰতিগৰাকী সৃজনশীল ব্যক্তিয়ে ওপৰোক্ত সকলোবোৰ আচৰণ নাইবা বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শন নকৰিবও পাৰে। অৱশ্যে এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বেছিভাগেই সৃজনশীল ব্যক্তিৰ গাত থাকে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সৃজনশীলতাৰ এটা সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ এটা প্রক্রিয়া হিচাপে সৃজনশীলতাৰ পর্যায়সমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সৃজনশীল ব্যক্তিৰ দুটা বৈশিষ্ট্য বর্ণনা কৰক।

.....

.....

৭.৮ সৃজনশীলতা আৰু বুদ্ধিৰ মাজৰ সম্বন্ধ

আপোনালোকে ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে সৃজনশীলতা আৰু বুদ্ধিমত্তা দুয়োটাই মানসিক গুণ। গৱেষকসকলৰ মতে বুদ্ধিমত্তা আৰু সৃজনশীলতাৰ মাজত কোনো ধনাত্মক সহঃসম্বন্ধ নাই। ইয়াৰ কোনোটোৱেই ইটো-সিটোৰ পূর্বচর্ত নহয়। অর্থাৎ উচ্চ বুদ্ধিমত্তা থকা মানেই উচ্চ সৃজনশীলতা থকাটো নুবুজায় আৰু উচ্চ সৃজনশীল সামর্থই উচ্চ বুদ্ধিমত্তাৰ ইংগিত নিদিয়ে। নিশ্চিতভাৱে বুদ্ধিমত্তাই সৃজনশীল চিন্তা-চর্চাত এক ভূমিকা পালন কৰে। কিন্তু এই ভূমিকা আমি আশা কৰা ধৰণৰ নহ'বও পাৰে। ব্যক্তিৰ বুদ্ধ্যাংক সাধাৰণতে যিকোনো পৰিস্থিতি সমাধান কৰিব পৰা সামর্থৰ লগতে তথ্য ব্যাখ্যা কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ ভিত্তিত জোখা হয়। সৃজনশীল ধাৰণা অথবা সৃজনশীল কামসমূহ সম্পাদন কৰিবলৈ ব্যক্তিৰ উচ্চ বুদ্ধ্যাংকৰ প্রয়োজন নহ'বও পাৰে। ব্যক্তিৰ জ্ঞান আহৰণ সামর্থ আৰু এই জ্ঞানৰ সদ্ব্যৱহাৰে এক নির্দিষ্ট স্তৰত উপনীত হ'লে তেওঁক সৃজনশীল সম্ভাৱনাৰ অধিকাৰী বুলি গণ্য কৰা হয়। অর্থাৎ, ক'ব পৰা যায় যে ব্যক্তিৰ সৃজনশীলতাৰ সফল প্রকাশৰ বাবে এক নির্দিষ্ট স্তৰৰ বুদ্ধিমত্তাৰ প্রয়োজন। কিটানো আৰু কার্বিয়ে (১৯৮৬) এই সম্পর্কটো ব্যাখ্যা কৰি কৈছিল যে, "এগৰাকী ব্যক্তি অতিশয় বুদ্ধিমান হ'লেও তেওঁৰ সৃজনশীলতা নাথাকিবও পাৰে, অথবা অতিশয় সৃজনশীল ব্যক্তি এগৰাকী বৌদ্ধিক প্রতিভাসম্পন্ন নহবও পাৰে।" গতিকে আমি ক'ব পাৰো যে সৃজনশীলতা বুদ্ধিৰ পৰা পৃথক। আপুনি উচ্চ বুদ্ধিমত্তা সম্পন্ন ব্যক্তি হ'ব পাৰে। কিন্তু আপোনাৰ কোনো সৃজনশীলতা নাথাকিব পাৰে। অর্থাৎ, আপুনি তীক্ষ্ণ বুদ্ধিসম্পন্ন যদিও সৃজনশীল নহয়। কিন্তু একেবাৰে নির্বোধ ব্যক্তি এগৰাকী সৃজনশীল হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু সেইবুলি সকলো সৃজনশীল ব্যক্তিকে বুদ্ধিমত্তাসম্পন্ন বুলি ক'ব নোৱাৰি।

৭.৯ সৃজনশীলতা আৰু শিক্ষাৰ মাজৰ সম্বন্ধ

যদিও সৃজনশীলতা এক সহজাত গুণ, তথাপিও ইয়াৰ সঠিক বিকাশ আৰু প্রকাশৰ বাবে উপযুক্ত শিক্ষাৰ প্রয়োজন। সৃজনশীলতা কেৱল বিজ্ঞান, কলা নাইবা সংগীত ইত্যাদি ক্ষেত্রৰ মহান ব্যক্তিসকলৰ মাজতে সীমাৱদ্ধ নহয়। ইতিমধ্যে আমি গম পাইছো যে সৃজনশীলতা

বিশ্বজনীন। ইয়াৰ মাত্রা প্রতিগৰাকী ব্যক্তিৰ ক্ষেত্রত ভিন ভিন। প্রতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে যাতে সৃজনশীলতাৰ বিকাশৰ বাবে এক অনুকূল পৰিৱেশ লাভ কৰে সেয়া নিশ্চিত কৰাতো প্রয়োজনীয়। সৃজনশীলতাৰ ফল বিশ্বজনীন আৰু যিকোনো কর্মক্ষেত্রৰ যিকোনো ব্যক্তিৰ মাজত সৃজনশীলতা নিহিত থাকিব পাৰে। শিক্ষা বুলি ক'লে আমি ব্যক্তিৰ সর্বাংগীন বিকাশক বুজো। সৃজনশীলতাক ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান বুলি ধৰা হয়। সেয়েহে সর্বাংগীন বিকাশ বুলি কওঁতে শিক্ষাই সৃজনশীল সামর্থসমূহৰ বিকাশকো সামৰি লয়।

শিক্ষাই সৃজনশীল গুণসমূহৰ সম্পূর্ণ বিকাশৰ বাবে সুযোগ আৰু পৰিৱেশ গঢ়ি দিয়াটো অতি প্রয়োজনীয়। শিক্ষা কেৱল বিদ্যালয়ৰ গণ্ডীতেই সীমাৱদ্ধ হৈ নাথাকে। সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰ আৰু বিদ্যালয় দুয়োটাই সমানেই গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এতিয়া আমি সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰ আৰু বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা সম্পর্কে আলোচনা কৰো আহক —

৭.৯.১ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা

শিক্ষকসকলে বিদ্যালয়ত শিক্ষার্থীসকলৰ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত সহায় কৰা চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যসমূহ, যেনে— মৌলিকতা, নমনীয়তা, উৎসাহ, স্বাধীনতা, অপসাৰী চিন্তা আৰু আত্ম বিশ্বাস আদিৰ উপযুক্ত প্রতিপালনত গুৰুত্ব দিব লাগে। কিছুমান ইতিবাচক উপায়ৰ জৰিয়তে শিক্ষকে শিক্ষার্থীসকলৰ মাজত সৃজনশীলতাৰ বিকাশ ঘটাব পাৰে।

- শিক্ষকে শিক্ষার্থীসকলক কোনো সামগ্রী অথবা কোনো উৎপাদনৰ উদ্ভাৱনকাৰী হিচাপে নিজকে চিনাক্ত কৰি সন্তুষ্টি লাভ কৰাৰ সুযোগ প্রদান কৰিব লাগে।
- শিক্ষার্থীসকলৰ শিল্পীসুলভ গুণসমূহৰ বিকাশৰ বাবে পর্যাপ্ত সুযোগ প্রদান কৰিব লাগে। ই শিক্ষার্থীক নতুনত্বৰ শিখৰত উপনীত হোৱাত সহায় কৰিব।
- সৃজনশীল অভিব্যক্তিৰ বাবে শিক্ষার্থীসকলক এক সুস্থ পৰিৱেশ প্রদান কৰিব লাগে। এনে পৰিৱেশে শিক্ষার্থীসকলৰ সৃজনীশীল চিন্তা-চর্চাৰ বিকাশ ঘটাত সহায় কৰে।
- শিক্ষার্থীসকলক আত্মবিশ্বাস, আত্মনির্ভৰশীলতা আদিৰ দৰে ভাল গুণবোৰ আয়ত্ত্ব কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে। তেওঁলোকক সৃজনশীল অভিব্যক্তিৰ সম্ভাব্য সমালোচনাৰ প্রতি সজাগ কৰি তোলা উচিত।
- শিক্ষার্থীৰ সমস্যাসমূহৰ প্রতি অনবৰতে কঠোৰ মনোভাৱ প্রদর্শন কৰাতো পৰিহাৰ কৰিব লাগে। সংৰক্ষণশীলতা, কামৰ ত্রুটিপূর্ণ অভ্যাস, উদ্বিগ্নতা, হতাশা আৰু একনায়কত্ববাদী মনোভাৱ আদি যিমান পাৰি পৰিহাৰ কৰিব লাগে।
- বিদ্যালয়ৰ পাঠ্যক্রম এনেকুৱাকৈ সজাই ল'ব লাগে যাতে ই শিক্ষার্থীসকলক সৃজনশীল কামৰ সুযোগ প্রদান কৰে। পাঠ্যক্রমখনৰ প্রতিগৰাকী শিক্ষার্থীৰ ব্যক্তিগত প্রয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে তেওঁলোকৰ মাজত সৃজনশীলতাৰ প্রসাৰত

গুৰুত্ব দিয়া ধৰণৰ হোৱা উচিত।

- শিক্ষার্থীসকলৰ সৃজনশীলতাক প্রতিপালন কৰিবলৈ তথা সৃজনশীলতাৰ বিকাশ ঘটাবলৈ শিক্ষকে বিচাৰ মন্থন পদ্ধতি (Brain Storming) আৰু খেল-ধেমালিৰ কৌশলৰ লগতে বিভিন্ন ধৰণৰ শিক্ষণ আৰ্হি, যেনে- ব্রুনাৰৰ শিক্ষণ কৌশল আৰু পদ্ধতি, প্রয়োগ কৰিব লাগে। শিক্ষকে শিক্ষার্থীসকলক তেওঁলোকৰ কার্যৰ পৰিণাম সম্পর্কে উপলব্ধি আৰু চিন্তা কৰাত সহায় কৰিব লাগে। শিক্ষকে শিক্ষার্থীসকলক নিজৰ কৃতিত্ব সম্পর্কে অনুমান কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে। এই কার্যই তেওঁলোকক মানসিক ব্যায়ামৰ সুযোগ প্রদান কৰে।

শিক্ষার্থীসকলৰ সৃজনশীলতাৰ প্রতিপালন কৰিবলৈ পৰম্পৰাগত মুখস্থ বিদ্যাৰ লগতে নির্দিষ্ট আৰু কঠোৰ মূল্যায়ন ব্যৱস্থা পৰিহাৰ কৰা উচিত। শিক্ষার্থীসকলক বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা কথাবোৰ চিন্তা কৰি উপযুক্ত বুলি ভবা ধৰণে কার্য কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে।

৭.৯.২ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত ঘৰখনৰ ভূমিকা

ঘৰখন হৈছে শিশুৰ দ্বিতীয় পঢ়াশালি। ঘৰখনৰ পৰিৱেশে শিশুৰ সৃজনশীল দিশটোক যথেষ্ট পৰিমাণে প্রভাৱিত কৰে। ঘৰুৱা পৰিৱেশে পৰিয়ালৰ ভৌতিক, আৱেগিক আৰু সামাজিক পৰিৱেশক সামৰি লয়। ভৌতিক পৰিৱেশ বুলি ক'লে ভৌতিক সম্পদসমূহ শিশুৰ বাবে সুলভ আৰু উপলব্ধ হোৱাটোক বুজায়। সামাজিক পৰিৱেশে পিতৃ-মাতৃ আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ লগতে ভাই-ভনী নাইবা পৰিয়ালৰ আন সদস্যসকলৰ মাজৰ পাৰিবাৰিক সম্পর্কক সামৰি লয় আৰু আৱেগিক পৰিৱেশে নিৰাপত্তা তথা সহমর্মিতা আদিৰ দৰে দিশৰ কথা সূচায়। ঘৰখনৰ পৰিৱেশটো সচেতনভাৱে গঢ় দিলে ঘৰখনে সৃজনশীলতাৰ প্রসাৰত এক উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে। ঘৰুৱা পৰিৱেশে সম্পর্ক নিম্নলিখিত দিশসমূহলৈ আঙুলিয়াব পাৰি -

- শিশুসকলক ঘৰত উদ্দীপনা সৃষ্টি কৰিব পৰা সামগ্রী প্রদান কৰিব লাগে। উপযুক্ত ধৰণৰ পুতলা, খেল-ধেমালি আৰু পঠন সামগ্রী তেওঁলোকৰ বাবে উপলব্ধ কৰি সৃজনশীল উদ্দীপনাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰি।
- শিশুয়ে যেতিয়া টেলিভিছন, কম্পিউটাৰ, ম'বাইল ফোন আৰু ইণ্টাৰনেট আদিৰ দৰে সম্পদসমূহ ব্যৱহাৰ কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকক গুৰুত্ব সহকাৰে নিৰীক্ষণ কৰা উচিত। এই আহিলাবোৰৰ পৰা শিশুক কেৱল শৈক্ষিক অভিজ্ঞতা আহৰণ কৰিবলৈ নির্দেশনা দিয়া উচিত।
- শিশুৰ সৃষ্টিশীল অভিব্যক্তিক উৎসাহিত কৰা উচিত আৰু ঘৰত এনে অভিব্যক্তি প্রদর্শনৰ বাবে উপযুক্ত সময় তথা স্থান প্রদান কৰা উচিত।

- ঘৰখনে শিশুৰ বিভিন্ন ধৰণৰ সৃজনশীল অভিব্যক্তি বিকশাই তোলাত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, আপুনি পৰিয়ালৰ শিশুক কোনো সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান, কলা প্ৰদৰ্শনী নাইবা পুথিভঁৰাল ইত্যাদিলৈ লৈ যাব পাৰে।
- সৃজনশীলতা প্ৰসাৰৰ সুযোগ প্ৰদান কৰাৰ অন্য এক উপায় হ'ল পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ মাজত ৰুচি আৰু আগ্ৰহৰ ভাগ-বাটোৱাৰা কৰা। উদাহৰণস্বৰূপে চিলা উৰোৱা, সাঁথৰ কোৱা, বিভিন্ন খেল-ধেমালি আৰু ছবি আঁকা ইত্যাদি কাম শিশুসকলৰ সৈতে ভাগ-বটোৱাৰা কৰিব পাৰে।
- শিশুক উচ্চস্বৰত কোনো পাঠ পঢ়ি শুনোৱা অথবা পাল পাতি উচ্চ স্বৰত পঢ়াটো হৈছে তেওঁলোকক সৃজনশীল পৃথিৱীৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ অন্য এক উপায়। বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ কণ্ঠস্বৰ অনুকৰণ কৰাটো হৈছে সৃজনশীল হোৱাৰ এক উত্তম উপায়।
- অত্যধিক মৰম-চেনেহ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে অভিভাৱকসকল এই দিশত সচেতন হোৱা উচিত। শিশুৱে যাতে তেওঁলোকৰ সৃজনশীলতা মুক্তভাৱে আৰু গঠনমূলক ধৰণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে তাৰ বাবে পৰিয়ালৰ আৱেগিক পৰিৱেশে শিশুৰ আৱেগিক নিৰাপত্তা সুনিশ্চিত কৰা উচিত।
- অভিভাৱকে শিশুক ভুল কৰাৰ সুযোগ দিয়াটো হ'ল শিক্ষা লাভৰ এক উৎকৃষ্ট উপায়। পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিবলৈ সুযোগ নোপোৱাটোৱে নাইবা কেতিয়াও বিফল নোহোৱাটোৱে সৃজনশীল ক্ষমতাৰ প্ৰকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে।
- ল'ৰা-ছোৱালীক যিকোনো ধৰণৰ সৃজনশীল কাম-কাজৰ বাবে অনুমতি প্ৰদান কৰাৰ লগতে আৱেগিক সমৰ্থন আগবঢ়াই উৎসাহিত কৰিব লাগে। ইয়াৰ বাবে যিমান পাৰি সিমান সম্পদ উপলব্ধ কৰাত গুৰুত্ব দিব লাগে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সৃজনশীলতা আৰু বুদ্ধিমত্তাৰ মাজত কেনে সম্পৰ্ক আছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ সৃজনশীলতা বিকাশৰ বাবে ঘৰুৱা পৰিৱেশক কেনেকৈ বস্তুগত দিশেৰে সম্পদশালী কৰি তুলিব পাৰি।

.....

.....

৭.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সৃজনশীলতা মানুহৰ এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য।
- নতুন আৰু কল্পনাপ্রসূত ধাৰণাক বাস্তৱত পৰিণত কৰা কার্যকে সৃজনশীলতা বুলি কোৱা হয়।
- পৃথিৱীখনক নতুন ধৰণে অনুভৱ কৰিব পৰা, ঘটনা-পৰিঘকটনাৰ মাজত লুকাই থকা আৰ্হিসমূহ বিচাৰি উলিওৱা, আপাতঃ দৃষ্টিত সম্বন্ধ নথকা যেন লগা পৰিঘটনাৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰা আৰু সমস্যা সমাধানৰ সূত্র নির্ণয় কৰা আদিক সৃজনশীলতাৰ বৈশিষ্ট্য বুলি ক'ব পাৰি।
- সৃজনশীলতা প্রকাশৰ মাত্রা আৰু গুণাগুণ আপেক্ষিক। ই ব্যক্তি আৰু বয়সভেদে ভিন ভিন হ'ব পাৰে। ব্যক্তি সময়ৰ লগে লগে পৰিপক্ক আৰু অভিজ্ঞ হৈ গৈ থাকে বাবেই এনে হয়।
- সৃজনশীলতা মানে হ'ল মৌলিক চিন্তাধাৰা, নতুন ধৰণৰ সংযোগ, ভিন্নমুখী চিন্তা আৰু আচৰণ, পুৰণি সমস্যাৰ নতুন সমাধান, নমনীয়তা আৰু জীৱনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্রত নতুন দৃষ্টিভংগীৰ প্রয়োগ।
- সৃজনশীলতাক এক বিশেষ আৰু আৱশ্যকীয় ক্ষমতা বুলি গণ্য কৰা হয়। বিশ্বজনীনতা, নতুনত্ব, ভিন্নমুখীতা, মুক্ত পৰিৱেশ, বহল পৰিসৰ, জন্মগত লগতে আর্জিত, বুদ্ধিমত্তাৰ সৈতে সম্বন্ধ, দুঃসাহসিক আৰু স্বাধীন চিন্তাধাৰা আদি হৈছে ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য।
- সৃজনশীলতা এক প্রক্রিয়াৰ লগতে উৎপাদনো।
- সৃজনশীলতাই এটা প্রক্রিয়া হিচাপে কিছুমান পর্যায় অনুসৰণ কৰে। পর্যায়বোৰ হ'ল - প্রস্তুতি, সুপ্তাৱস্থা, উদ্ভাসন আৰু সত্যাসত্য নিৰূপণ।
- যিকোনো ক্ষেত্রত সৃজনশীল ব্যক্তিৰ কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য থাকে। ধাৰণা আৰু প্রকাশভংগীৰ মৌলিকতা, অভিযোজন ক্ষমতা আৰু দুঃসাহসিক মনোভাৱ, স্বাধীন চিন্তাধাৰা, স্বতন্ত্র বিচাৰ ক্ষমতা, উচ্চ মাত্রাৰ সজাগতা, উৎসাহ আৰু একাগ্রতা, অনুসন্ধিৎসু আৰু কৌতূহলী স্বভাৱ, প্রকাশভংগীৰ সাৱলীলতা, চিন্তা, ধাৰণা আৰু কার্যৰ নমনীয়তা, প্রখৰ স্মৃতিশক্তি আৰু সাধাৰণ জ্ঞান, উচ্চাকাংক্ষী, ভিন্নমুখী চিন্তা, স্বতঃস্ফূর্ত আৰু সহজ অভিব্যক্তি, দায়িত্ব আৰু কর্তব্যৰ প্রতি সচেতনতা, আনৰ মতামতৰ প্রতি সন্মান, অস্বাভাৱিক অথবা অগতানুগতি সংযোগ স্থাপনৰ সামর্থ, সমস্যাৰ একাধিক সমাধানসূত্র বাহিৰ কৰাৰ দক্ষতা, বৌদ্ধিকভাৱে প্রাণৱন্ততা; কল্পনাপ্রৱণতা, অসাধাৰণ হাস্যৱস আৰু সাহসিকতা হ'ল সৃজনশীল ব্যক্তিৰ গুণ।
- সৃজনশীলতা আৰু বুদ্ধিমত্তাৰ মাজত কোনো ধনাত্মক সহঃসম্বন্ধ নাই। ইয়াৰ কোনোটোৱেই ইটো সিটোৰ পূর্বচর্ত নহয়।

- সৃজনশীলতা প্রকাশৰ বাবে উপযুক্ত সুযোগ, সঠিক প্রশিক্ষণ আৰু শিক্ষাৰ প্রয়োজন। শিক্ষাই শিক্ষার্থীসকলক সৃজনশীল ক্ষমতাৰ সম্পূর্ণ বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ বাবে উপযুক্ত সুযোগ, সঠিক প্রশিক্ষণ আৰু পৰিৱেশ গঢ়ি দিব লাগে।
- ঘৰ আৰু বিদ্যালয় দুয়োটাই শিশুৰ সৃজনশীলতাৰ বিকাশত প্রভাৱ পেলায়। বিদ্যালয়ত শিক্ষার্থীৰ সৃজনশীলতা বিকাশৰ কিছুমান উপায় হ'ল— শিক্ষার্থীক কোনো সামগ্রীৰ উৎপাদন অথবা সৃষ্টিৰ আঁৰৰ ব্যক্তি হিচাপে চিনাক্ত কৰি সন্তুষ্টি লাভৰ সুযোগ প্রদান কৰা; শিল্পীসুলভ বিকাশৰ বাবে সুযোগ প্রদান কৰা; সৃজনশীল প্রকাশৰ বাবে সুস্থ পৰিৱেশ প্রদান কৰা, বিভিন্ন ধৰণৰ শিক্ষণ পদ্ধতি আৰু কৌশল, যেনে - বিচাৰ মন্থন পদ্ধতি (Brain Storming), খেল-ধেমালিৰ কৌশল, শিক্ষণ আর্হি, যেনে— ব্রুনাৰৰ ধাৰণা প্রাপ্তি আর্হি (Bruner's concept ettainment model) ইত্যাদিৰ প্রয়োগ।
- শিশুৰ ঘৰৰ পৰিৱেশেও (ভৌতিক, আৱেগিক আৰু সামাজিক) সৃজনশীলতাৰ দিশটোক প্রভাৱিত কৰে। শিশুক ঘৰুৱা পৰিৱেশত উদ্দীপনা সৃষ্টি কৰিব পৰা শিকন সামগ্রী প্রদান কৰাৰ লগতে টেলিভিছন, কম্পিউটাৰ, ইণ্টাৰনেট, ম'বাইল ফোন আদি সম্পদসমূহৰ ব্যৱহাৰৰ উপযুক্ত নিৰীক্ষণ কৰি, সৃজনশীলতা প্রকাশৰ বাবে সময় আৰু উপযুক্ত স্থান প্রদান কৰি, সৃজনশীলতাৰ বিভিন্ন ৰূপ তথা প্রকাৰৰ লগত পৰিচয় কৰাই দি আৰু সৃজনশীলতা প্রকাশৰ বাবে আৱেগিক নিৰাপত্তা সুনিশ্চিত কৰি শিশুৰ সৃজনশীলতা বিকশিত কৰিব পৰা যায়।

৭.১১ অধিক জানিবলৈ

1) Aggarwal, J.C. (2014). Essentials of Educational Psychology. New Delhi: ViKas Publishing House.
2) Berliner, D.C., & Calfee, R.C (1996). Handbook of Educational psychology. Routlege.
3) Kulshrestha, S. P. Educational Psychology. R Lall Book Depet.
4) Mangal, S.K (1997). Advanced Educational Psychology. New Delhi : PHI Learnint Pvt. Ltd.
5) Woolfolk, A. (2004). Educational Psychology. Pearson Education.

৭.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্কিনাৰৰ মতে, "সৃজনশীল চিন্তাৰ অর্থ হ'ল ব্যক্তিৰ সিদ্ধান্ত অথবা ভৰিষ্যতবাণীসমূহৰ নতুনত্ব, মৌলিকতা, আৰু অগতানুগতিকতা।"

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সৃজনশীলতাৰ পর্যায়সমূহ হ'ল— প্রস্তুতি, সুপ্তাৱস্থা, উদ্ভাসন আৰু সত্যাসসত্য নিৰূপণ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এগৰাকী সৃজনশীল ব্যক্তিৰ ধাৰণা আৰু প্রকাশভংগীত মৌলিকত্ব থাকে। তেওঁ মুক্ত তথা স্বাধীন চিন্তাধাৰাৰ অধিকাৰী।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বুদ্ধিমত্তা আৰু সৃজনশীলতাৰ মাজত কোনো ধনাত্মক সহঃসম্বন্ধ দেখা নাযায়। ইয়াৰ কোনোটোৱেই ইটো সিটোৰ বাবে পূর্ব চর্ত নহয়।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঘৰত সৃজনশীলতাক উদ্দীপিত কৰিব পৰা বিভিন্ন ধৰণৰ সামগ্রী তৈয়াৰ কৰি আৰু ঘৰুৱা পৰিৱেশ বস্তুগত দিশেৰে সম্পদশালী কৰি শিশুৰ সৃজনশীলতা বিকশিত কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে, উপযুক্ত ধৰণৰ পুতলা আৰু পঠন সামগ্রী, খেল-ধেমালি ইত্যাদি শিশুৰ বাবে উপলব্ধ কৰাব পাৰি।

৭.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ সৃজনশীলতাৰ যিকোনো পাঁচটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ সৃজনশীলতাত প্রভাৱ পেলোৱা কাৰকসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ শিশুৰ সৃজনশীলতাৰ প্রসাৰ তথা বৃদ্ধিৰ বাবে আৱেগিক পৰিৱেশ সুনিশ্চিত কৰাত অভিভাৱকৰ ভূমিকা কি?

খ) চুটি প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ বিভিন্ন মনোবিজ্ঞানীয়ে দিয়া সংজ্ঞাৰ ভিত্তিত সৃজনশীলতাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ২ ঃ সৃজনশীলতাৰ পৰিসৰ কিয় ব্যাপক বুলি কোৱা হয়?

প্রশ্ন ৩ ঃ সুপ্তাৱস্থা পর্যায়টো সৃজনশীলতাৰ বাবে কিয় গুৰুত্বপূর্ণ?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ সৃজনশীলতা কেনেকৈ এটা প্রক্রিয়াৰ লগতে উৎপাদনো সেয়া উদাহৰণসহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ সৃজনশীলতাৰ প্রসাৰত বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৮ ঃ স্মৃতি আৰু বিস্মৃতি

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ স্মৃতিৰ অর্থ

৮.৩.১ স্মৃতিৰ সংজ্ঞা

৮.৩.২ স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্য

৮.৪ স্মৃতিৰ প্রকাৰ

৮.৫ স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনৰ বাবে প্রশিক্ষণ

৮.৫.১ স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনত শিক্ষকৰ ভূমিকা

৮.৬ বিস্মৃতিৰ অর্থ

৮.৬.১ বিস্মৃতিৰ সংজ্ঞা

৮.৬.২ বিস্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্য

৮.৭ বিস্মৃতিৰ তত্ত্ব

৮.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

৮.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৮.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- স্মৃতিৰ অর্থ, সংজ্ঞা আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- স্মৃতিৰ বিভিন্ন প্রকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- স্মৃতি শক্তি উন্নত কৰাৰ বিভিন্ন প্রশিক্ষণ অথবা উপায় বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বিস্মৃতিৰ অর্থ বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বিস্মৃতিৰ বিভিন্ন তত্ত্ব বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

স্মৃতিয়ে আমাৰ জীৱনত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। আমি আহৰণ কৰা জ্ঞানসমূহ যদি মনত ৰাখিব নোৱাৰো তেনেহ'লে শিকাৰ কোনো অর্থ নাথাকিব। স্মৃতিশক্তিৰ ক্ষমতা থকাৰ বাবে আমি বিভিন্ন ঘটনা, অভিজ্ঞতা, অৱস্থা, মানুহ আৰু বস্তুৰ সৈতে সম্বন্ধ স্থাপন

কৰিব পাৰো। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ প্ৰায় সকলোবিলাক কাৰ্যই যিকোনো প্ৰকাৰে স্মৃতিৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। স্মৃতিশক্তিয়ে আমাক বিভিন্ন অভিজ্ঞতাৰ লগত সম্বন্ধ স্থাপনত সহায় কৰে। সেয়েহে, স্মৃতি হ'ল এক মূল্যৱান মানসিক ক্ষমতা। ই প্ৰকৃতিতে আমাৰ জীৱনৰ যাদুকৰী শক্তি। প্ৰজ্ঞাত্মক দক্ষতা আয়ত্ব কৰাৰ বাবে, আমাৰ জীৱনৰ বিভিন্ন সমস্যা সমাধানৰ আৰু লগত সামাজিক সম্পৰ্ক গঢ়ি তুলিবৰ বাবে স্মৃতি অতি প্ৰয়োজনীয়। স্মৃতিশক্তি হেৰুওৱা মানে হ'ল নিজকে হেৰুওৱা। এই অধ্যায়টিত আমি স্মৃতিশক্তি, স্মৃতিৰ সংজ্ঞা, প্ৰকাৰ আৰু স্মৃতিশক্তি উন্নত কৰাৰ উপায়সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। বিস্মৃতি, ইয়াৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগতে বিস্মৃতিৰ তত্ত্বসমূহৰ বিষয়ে এই অধ্যায়টিৰ সামৰণি অংশত আলোচনা কৰা হৈছে।

৮.৩ স্মৃতিৰ অৰ্থ

স্মৃতিক বহুলভাৱে পুনঃস্মৰণ কৰিব পৰা শক্তি অথবা অতীতৰ ঘটনা পুনঃউদ্ৰেক কৰিব পৰা শক্তি হিচাপে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰা হয়। ই হৈছে আমাৰ সচেতনতাৰ পৰা সাময়িকভাৱে আঁতৰি যোৱা অতীতৰ কোনো ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ পুনঃস্মৰণ। স্মৃতি এক ক্ষমতা অথবা স্মৰণৰ সামৰ্থ। আমাৰ মনটোৰ অভিজ্ঞতা সংৰক্ষণ অথবা কোনো কাৰ্যৰ পৰৱৰ্তী প্ৰভাৱসমূহ সংৰক্ষণ কৰাৰ শক্তি থাকে আৰু এইবোৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি পুনৰ উৎপাদন অথবা পুনঃউদ্ৰেক কৰিব পৰা যায়। অতীতৰ ঘটনা সংৰক্ষণ আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰি ইয়াক পুনঃউদ্ৰেক কৰিব পৰা ক্ষমতাকে স্মৃতি বুলি কোৱা হয়। অৰ্থাৎ, স্মৃতি হৈছে এক মানসিক প্ৰক্ৰিয়া। ই বাহ্যিক অথবা আভ্যন্তৰীণ উদ্দীপকৰ পৰা তথ্য গ্ৰহণ কৰে, ইয়াক ধৰি ৰাখে আৰু ভৱিষ্যৎ স্মৰণৰ বাবে সহজলভ্য কৰি ৰাখে। ই আমাৰ বিভিন্ন সময়ৰ অভিজ্ঞতাসমূহক ধাৰাবাহিকতা প্ৰদান কৰে। কিন্তু স্মৃতিৰ সৰল অৰ্থ এইটো নহয় যে আমাৰ স্মৃতিশক্তি টে'প ৰেক'ৰ্ডাৰৰ দৰে স্মৃতিয়ে কিবা এটা ৰেক'ৰ্ড কৰি থ'ব আৰু যেতিয়াই আমি দাবী কৰোঁ তেতিয়াই ইয়াক বজাই শুনাব, এনে নহয়। আমাৰ স্মৃতি প্ৰক্ৰিয়াই এই কাৰ্যও সম্পাদন কৰে যদিও ইয়াৰ প্ৰকৃতি অধিক গতিশীল আৰু বহুমুখী। আমি কেৱল মৌখিক উপাদানসমূহেই নহয়, চাক্ষুষ অভিজ্ঞতা, স্পৰ্শানুভূতি তথা বিভিন্ন আৱেগৰ অনুভূতি, যেনে— বেদনা আৰু আনন্দ, অংগ সঞ্চালন কৌশল, ঘটনা আৰু কাৰ্যাৱলী ইত্যাদিও মনত ৰাখিব পাৰো।

৮.৩.১ স্মৃতিৰ সংজ্ঞা

এগৰাকী সাধাৰণ ব্যক্তিৰ বাবে স্মৃতিৰ অৰ্থ হ'ল অভিজ্ঞতাসমূহ মনত ৰখাৰ শক্তি। কিন্তু মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিক বিভিন্ন প্ৰকাৰে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তলত স্মৃতিৰ কেইটামান সংজ্ঞা দিয়া হ'ল—

ষ্টাউটৰ মতে, "স্মৃতি হৈছে আদৰ্শগতভাৱে কৰা পুনৰুদ্দীপন কাৰ্য য'ত অতীত অভিজ্ঞতাৰ উপাদানসমূহ যথাসম্ভৱ তাৰ পূৰ্বৰ অৱস্থা আৰু ৰীতিত পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয় (Memory is the ideal revival, so far as ideal revival is merely a

reproduction, in which the objects of past experience are reinstated as possible in the order and manner of their orginal occurances).

উডৰ'র্থৰ মতে, "স্মৃতিত পূর্ব অভিজ্ঞতাৰ স্মৰণ কার্য নিহিত হৈ থাকে (Memory consists in remembering what has previous been learnt)।"

ৰছে স্মৃতিক সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰি কৈছে যে, "ই এক জটিল প্রক্রিয়া। ইয়াৰ সৈতে স্বভাৱৰ স্থাপন অথবা সৃষ্টি, এইবোৰ ধৰি ৰখা আৰু এই স্বভাৱ গঢ় লোৱাত কৰা পূর্বৰ অভিজ্ঞতাসমূহৰ পুনঃস্মৰণ জড়িত হৈ থাকে।"

(a complex process involving the establishment of dispositions, this retention and the recalling of experiences that have left the disposition behind thus memory is a "new experience determined by the disposition laid down by previous experiences, the relation between the two being clerly apprehended.)

মেক্‌ড'গেলৰ মতে, "কঠোৰ অথবা একেবাৰে সংকীর্ণ অর্থত স্মৃতি অথবা স্মৰণ কৰা কার্যটোৱে অতীতত লাভ কৰা অভিজ্ঞতাৰ দৰে কোনো ঘটনাক হুবহুৱৰূপে কল্পনা কৰাৰ কথা বুজায়।"

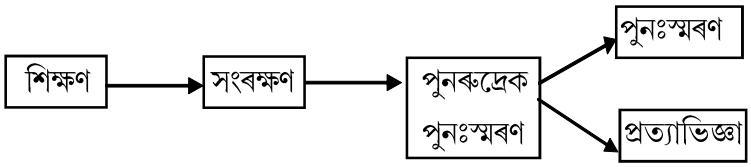
স্মৃতি হৈছে এক নতুন অভিজ্ঞতা যি পূর্বৱর্তী অভিজ্ঞতাই নির্ধাৰণ কৰা স্বভাৱৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হ'ব আৰু এই দুয়োটাৰে মাজত সম্পর্ক স্পষ্টভাৱে দেখা যায়। মেকডুগেলৰ মতে, 'সীমিত বা সংকীর্ণ অর্থত স্মৃতি বা স্মৰণ কার্য হৈছে অতীতৰ অভিজ্ঞতা অনুসৰি কোনো ঘটনাৰ কল্পনা কৰা।' (In the strictest or narrowest sense, memory or remembering implies imagining of events as experienced in the past.)

ৰাইবার্ণে স্মৃতিতৰ এটা সহজ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে, "অভিজ্ঞতা সঞ্চয় কৰা আৰু অভিজ্ঞতা লাভ কৰাৰ কিছু সময়ৰ পাছত সেই অভিজ্ঞতাক পুনৰ চেতন মনলৈ ঘূৰাই অনাৰ যি ক্ষমতা তাকেই স্মৃতি বোলা হয়।"

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহ বিশ্লেষণ কৰি আমি ক'ব পাৰো যে স্মৃতি হ'ল মনৰ এক তিনিতৰপীয়া কার্য য'ত শিকন, সংৰক্ষণ আৰু পুনঃস্মৰণ জড়িত হৈ থাকে। ইয়াৰ প্রকৃতি তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ -

- **শিকন (Learning)** ঃ শিকন অথবা পঞ্জীয়নৰ অর্থ হ'ল ব্যক্তিয়ে মনত স্মৃতিচাপ মুদ্রিত কৰিবৰ বাবে পৰিৱেশৰ পৰা ইন্দ্রিয় গ্রাহ্য অভিজ্ঞতা আহৰণ কৰাটো প্রয়োজনীয়।
- **সংৰক্ষণ (Retaining)** ঃ আহৰণ কৰা শিকন অভিজ্ঞতাসমূহ প্রতিৰূপ তথা স্মৃতি চাপৰ ৰূপত সংৰক্ষণ কৰা হয়। শিকা বস্তুসমূহ নিৰাপদে ৰখাৰ বাবে দায়ী কাৰকটোৱেই সৈছে সংৰক্ষণ।

- **পুনঃস্মৰণ (Recall) ঃ** ই হৈছে আহৰণ কৰা অভিজ্ঞতাসমূহ মনলৈ পুনৰুদ্ধাৰ কৰি অনা কার্য। এই মানসিক পুনৰুদ্ধাৰে আকৌ পুনঃস্মৰণ আৰু প্রত্যাভিজ্ঞাৰ ৰূপ ল'ব পাৰে। গতিকে স্মৃতি হৈছে পৰৱর্তী সময়ত প্রয়োজন সাপেক্ষে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ অতীত অভিজ্ঞতা সংৰক্ষণ কৰি ৰখা কার্য। ইয়াত শিকন, সংৰক্ষণ, পুনঃস্মৰণ আৰু প্রত্যাভিজ্ঞা জড়িত হৈ থাকে। স্মৰণ প্রক্রিয়া আৰম্ভ হয় শিকন নাইবা কোনো অভিজ্ঞতা আহৰণৰ জৰিয়তে। ইয়াৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে তেনে শিকন অথবা অভিজ্ঞতাৰ পুনৰুজ্জীৱন আৰু পুনঃউদ্রেকৰ সৈতে। ইয়াক স্মৰণ বুলিও কোৱা হয়। স্মৰণে পুনঃস্মৰণ আৰু প্রত্যাভিজ্ঞাৰ ৰূপো ল'ব পাৰে। পুনঃস্মৰণ হৈছে অতীতৰ ঘটনাৰ মানসিক পুনৰুজ্জীৱিতকৰণ। আনহাতে, প্রত্যাভিজ্ঞা হৈছে অতীতৰ ঘটনা অথবা দৃশ্যৰ চিনাক্তকৰণ অথবা সত্যাসত্য নিৰূপণ কৰাৰ প্রক্রিয়া। এই চাৰিটা কাৰক পৰস্পৰৰ সৈতে জড়িত। সংৰক্ষণ অবিহনে পুনঃস্মৰণ অসম্ভৱ আৰু সংৰক্ষণ-পুনঃস্মৰণ দুয়োটাই প্রত্যাভিজ্ঞা অবিহনে অর্থহীন। স্মৰণ প্রক্রিয়াটো চমুকৈ আমি তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰো—

৮.৩.২ স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্য

স্মৃতিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ পাছত আমি স্মৃতি প্রক্রিয়াৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য তলত দিয়া ধৰণে উল্লেখ কৰিব পাৰো—

- পূর্ব-অভিজ্ঞতাৰ পুনৰ সংগঠনেৰে স্মৃতি গঠিত।
- স্মৃতি হৈছে মানসিক প্রক্রিয়া। ই শিকন, সংৰক্ষণ আৰু স্মৰণেৰে গঠিত।
- স্মৃতি ব্যক্তিৰ সংৰক্ষণ ক্ষমতাৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়।
- স্মৃতি আমাৰ মনৰ এক সক্রিয় প্রক্রিয়া।
- অতীতৰ মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিক এক মানসিক শক্তি হিচাপে বর্ণনা কৰিছিল। কিন্তু বর্তমান সময়ত স্মৃতিক এক মানসিক প্রক্রিয়া বুলি ধৰা হয়। ই মানসিক শক্তি নহয়।
- স্মৰণ কৰা কার্য ইন্দ্রিয় গ্রাহ্য অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। তেনেদৰে, ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য অভিজ্ঞতা অবিহনে স্মৃতি সম্ভৱ নহয়।
- আমাৰ অচেতন মনে স্মৃতি প্রক্রিয়াত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- স্মৃতি এক যান্ত্রিক প্রক্রিয়া। স্মৃতিত সৃজনশীলতাৰ কোনো স্থান নাথাকে।
- পুনৰাবৃত্তি হ'ল স্মৃতিৰ এক অপৰিহার্য চর্ত। ই শিকনক দীর্ঘদিনীয়া কৰে। আনহাতে

পুনৰাবৃত্তিৰ অভাৱে বিস্মৃতিক উদ্‌গনি যোগায়।

➢ স্মৃতি এগৰাকী ব্যক্তিৰ বৌদ্ধিক ক্ষমতাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত। এক মানসিক সংগঠনে স্মৃতিশক্তিৰ উন্নতি সাধন কৰে। আমি সন্মুখীন হোৱা সকলো অভিজ্ঞতা আমি গ্ৰহণ অথবা সংৰক্ষণ নকৰো। কাৰণ, স্মৃতি প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত বহু পৰিমাণে নিৰ্বাচনৰ দিশটো জড়িত হৈ থাকে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ স্মৃতি কি? স্মৃতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য বৰ্ণনা কৰক।

.....

.....

.....

৮.৪ স্মৃতিৰ প্ৰকাৰ

মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিক ইয়াৰ প্ৰকৃতি আৰু কামৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কিছুমান নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰত বিভক্ত কৰিছে। এই প্ৰকাৰবোৰ হৈছে—

ক) **অভ্যাস স্মৃতি (Habit Memory) আৰু প্ৰকৃত স্মৃতি (True Memory) ঃ** বিখ্যাত মনোবিজ্ঞানী বাৰ্গছনে স্মৃতিশক্তিক বহলভাৱে দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। যেনে— অভ্যাস স্মৃতি আৰু প্ৰকৃত স্মৃতি। বাৰ্গছনৰ মতে, অতীত অভিজ্ঞতা দুটা ৰূপত জীয়াই থাকে- দৈহিক সঞ্চালনৰ জৰিয়তে আৰু স্বতন্ত্ৰভাৱে কৰা স্মৰণ কাৰ্যৰ যোগেদি। দৈহিক সঞ্চালনৰ যোগেদি সৃষ্টি হোৱা স্মৃতিশক্তি, অৰ্থাৎ, দৈহিক ক্ৰিয়াৰ পুনৰাবৃত্তি কৰা কাৰ্যক অভ্যাস স্মৃতি বুলি কোৱা হয়। অভ্যাস হৈছে আমাৰ শৰীৰৰ এটা কাৰ্য। দৈহিক কাৰ্যকলাপৰ পুনৰাবৃত্তিৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা স্মৃতিশক্তিক অভ্যাস স্মৃতি বুলি জনা যায়। অৰ্থাৎ, অভ্যাস স্মৃতি মনত সংৰক্ষিত চাপ অথবা দৃশ্যতকৈ দৈহিক পুনৰাবৃত্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ই এক প্ৰকাৰৰ যান্ত্ৰিক স্মৃতিশক্তি। ইয়াত কোনোধৰণৰ মানসিক পৰিশ্ৰমৰ প্ৰয়োজন নহয়। টাইপ কৰা, সাঁতোৰা, বাদ্যযন্ত্ৰ বজোৱা আদি অভ্যাস স্মৃতিৰ উদাহৰণ। একেদৰে আমি পূৰণৰ নেওঁতা অভ্যাস স্মৃতিৰ যোগেদি আয়ত্ব কৰো। আমি ইয়াক মুখস্থ কৰি শিকো। অন্যহাতেদি, প্ৰকৃত স্মৃতিত প্ৰতিচ্ছবি অথবা বস্তুৰ মানসিক দৃশ্য জড়িত হৈ থাকে। প্ৰকৃত স্মৃতি লাভ কৰিবলৈ আমি শিকন-শিক্ষণৰ প্ৰতিচ্ছবি আমাৰ মনত সংৰক্ষণ কৰিব লাগিব। এইধৰণৰ স্মৃতিক বিশুদ্ধ স্মৃতি বুলিও কোৱা হয়। আমাৰ স্মৰণ কৰাৰ প্ৰকৃত ক্ষমতাসমূহ মানসিক চাপ অথবা প্ৰতিচ্ছৱিৰ সহায়ত এই ধৰণৰ স্মৃতিতে প্ৰকাশ পায়। প্ৰকৃত স্মৃতি আমাৰ মনৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। ই আমাৰ সংৰক্ষণ ক্ষমতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

খ) **তৎকালীন স্মৃতি (Immediate Memory) আৰু দীৰ্ঘকালীন স্মৃতি (Permanent Memory) ঃ** আমাক অলপ সময়ৰ বাবে কিবা এটা মনত ৰাখিবলৈ আৰু পাছত ইয়াক

পাহৰি যাবলৈ তৎকালীন স্মৃতিৰ প্ৰয়োজন। আমি চিনেমা হলত সোমাই টিকেটত উল্লেখ থকা আসনৰ নম্বৰ মনত পেলাওঁ। আসনখন দখল কৰাৰ পাছত ইয়াক আমি পাহৰি যাওঁ। এইটো তাৎক্ষণিক স্মৃতিৰ উদাহৰণ। ই আমাক কিবা এটা সঠিকভাৱে আৰু দ্ৰুতগতিত শিকি, অলপ সময়ৰ বাবে মনত ৰাখি, ব্যৱহাৰৰ পাছত দ্ৰুতভাৱে পাহৰি যোৱাত সহায় কৰে। তাৎক্ষণিক স্মৃতি সংৰক্ষণ তথা ধৰি ৰখাৰ কাল অতি চমু। অর্থাৎ শিকন আৰু স্মৰণৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধান অতি কম। স্থায়ী স্মৃতিশক্তিৰ অধীনত কোনো এক বস্তু স্থায়ীকৈ মনত ৰখাটো সম্ভৱ। স্থায়ী স্মৃতিশক্তিত শিকন আৰু স্মৰণৰ মাজৰ সময়ৰ ব্যৱধান দীঘলীয়া। আমি আমাৰ অভিজ্ঞতাসমূহ দীৰ্ঘসময়ৰ বাবে সংৰক্ষিত কৰিব লাগিব। আমাৰ নিজৰ নামটো মনত ৰখাটোৱেই হৈছে স্থায়ী স্মৃতিশক্তিৰ আটাইতকৈ সহজ উদাহৰণ। স্থায়ী স্মৃতি হৈছে স্মৃতিৰ সর্বোত্তম ৰূপ।

গ) **যুক্তিসংগত স্মৃতি (Logical Memory) আৰু যান্ত্রিক অথবা মুখস্থ স্মৃতি (Rote memory) ঃ** যুক্তিসংগত স্মৃতি যুক্তিসংগত চিন্তাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ই উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত আৰু অন্তর্দৃষ্টিসম্পন্ন শিকনক ইয়াৰ পৰিধিত সামৰি লয়। ইয়াত শিক্ষার্থীয়ে যান্ত্রিকভাৱে মুখস্থ কৰাৰ পৰিৱর্তে, শিক্ষার্থীয়ে কি শিকিছে আৰু কিয় শিকিছে তাক বুজিবলৈ চেষ্টা চলায়। যুক্তিযুক্ত শিকনত বুদ্ধি, যুক্তি আৰু বুজাৰ ক্ষমতা আদিৰ প্ৰয়োজন। ইয়াক বিশুদ্ধ স্মৃতিৰ লগত তুলনা কৰিব নোৱাৰি। অন্যহাতেদি মুখস্থ স্মৃতি হৈছে এক প্ৰকাৰৰ যান্ত্রিক স্মৃতি। ই মৌলিক পুনৰাবৃত্তিৰ লগত জড়িত। ইয়াত বুজাবুজি, বুদ্ধি, যুক্তি, ক্ষমতা ইত্যাদি প্ৰয়োগ কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাথাকে। কিছুমান ছাত্ৰৰ ভাল মুখস্থ স্মৃতি থাকে। তেওঁলোকে বিষয়বস্তুৰ ওপৰত অধ্যয়ন কৰি ইয়াক সময়ত উৎপন্ন কৰিব পাৰে। এইটো এটা অস্থায়ীধৰণৰ স্মৃতি।

ঘ) **সক্ৰিয় স্মৃতি (Active Memory) আৰু নিষ্ক্ৰিয় স্মৃতি (Passive Memory) ঃ** সক্ৰিয় স্মৃতিত ব্যক্তিয়ে অতীতৰ অভিজ্ঞতাসমূহ মনত পেলাবলৈ ইচ্ছাকৃতভাৱে চেষ্টা কৰে। পৰীক্ষাত প্ৰশ্নোত্তৰ লিখোতে এইধৰণৰ স্মৃতি ব্যৱহাৰ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। নিষ্ক্ৰিয় স্মৃতিত অতীতৰ অভিজ্ঞতাসমূহ স্বতঃস্ফূর্তভাৱে মনত পেলোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া কোনো এগৰাকী ব্যক্তিয়ে জন্ম লোৱা গাঁৱখনৰ পৰা কোনোবা আহে তেন্তে তেওঁক দেখিলেই নিজ গাওঁখনৰ আমাৰ পথাৰ, ওচৰ-চুবুৰীয়া আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত অন্য বিভিন্ন কথা মনত পৰে।

ঙ) **অনুষংগমূলক স্মৃতি (Associate Memory) ঃ** অনুষংগমূলক স্মৃতি হৈছে কোনো অভিজ্ঞতাৰ লগত একেধৰণৰ কিবা এটা অভিজ্ঞতা সংযুক্ত কৰি মনত ৰখাৰ প্ৰয়াস। এনে স্মৃতিশক্তিৰ গৰাকীয়ে আগতে শিকা বহুতো বস্তুৰ সৈতে আন বহুতো মিল থকা বস্তুৰ সম্পর্ক স্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম হয় আৰু ইয়াৰ পাছত একাধিক সংযোগ স্থাপন কৰে। কিন্তু এই সংযোজনৰ কিছুমান নীতি আছে। এইবোৰে অনুষংগমূলক স্মৃতিত প্ৰভাৱ পেলায়। যেনে— সাদৃশ্যৰ নীতি, বৈসাদৃশ্যৰ নীতি, সংলগ্নতাৰ নীতি আদি।

উদাহৰণস্বৰূপে— জীয়েকৰ মুখখনে আমাক তাইৰ মাকৰ বিষয়ে মনত পেলাই দিয়ে, কাৰণ দুয়োগৰাকীৰ মুখৰ সাদৃশ্য আছে। বৈসাদৃশ্য থকা কাৰণে ক'লা ৰঙে আমাক বগা ৰঙলৈ মনত পেলাই দিয়ে। স্বাধীনতা আন্দোলনে আমাক মহাত্মা গান্ধীলৈ মনত পেলাই দিয়ে। কাৰণ দুয়োটা কথাৰ মাজত সম্পৰ্ক আছে।

চ) **সংবেদনাত্মক স্মৃতি (Sensary memory) ঃ** আমি আমাৰ ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ জৰিয়তে তথ্য আহৰণ কৰো। তাৎক্ষণিক সংবেদনশীল অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে গঠিত স্মৃতিশক্তিক সংবেদনাত্মক স্মৃতি বুলি জনা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে যদি আমি এখন ছবি আমাৰ সন্মুখত ধৰি ৰাখি অলপ সময়ৰ বাবে ইয়াক স্থিৰভাৱে চাই থাকো আৰু ইয়াৰ পাছত চকু মুদি দিও তেন্তে চকুৰ পতাত ছবিখন স্পষ্ট হৈ পৰিব। সাধাৰণতে কোনো বস্তুৰ ছবি আমাৰ সংবেদনাত্মক স্মৃতিত আধা ছেকেণ্ডতকৈ বেছি সময়লৈ বৰ্তি নাথাকে। সংবেদনশীল স্মৃতি হৈছে এনে এক প্ৰকাৰৰ স্মৃতি যি মগজুলৈ সংঞ্ঞৰিত হোৱাৰ সময়ত ইন্দ্ৰিয়ৰ ঘটে। পঞ্চইন্দ্ৰিয় সহায়ত আমি পাঁচটা ভিন্নধৰণৰ স্মৃতিশক্তিৰ অধিকাৰী পাৰো যেনে— দৰ্শন, শ্ৰৱণ, স্পৰ্শ, ঘ্ৰাণ আৰু স্বাদ। দৈনন্দিন জীৱনত আমি বেছিভাগেই শ্ৰৱণ আৰু দৃষ্টি শক্তি ব্যৱহাৰ কৰো।

ছ) **হ্ৰস্বম্যাদী স্মৃতি (Short term memory) আৰু দীৰ্ঘম্যাদী স্মৃতি (Long term memory) ঃ** আধুনিক মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিশক্তিক আধুনিক তথ্য আহৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি হ্ৰস্বম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী হিচাপে শ্ৰেণীবিভক্ত কৰিছে। এই স্মৃতি তাৎক্ষণিক স্মৃতি আৰু স্থায়ী স্মৃতিৰ সৈতে একে। আমাৰ পৰিৱেশৰ বিভিন্ন উদ্দীপকৰ দ্বাৰা আমি ধাৰাবাহিকভাৱে প্ৰত্যাহ্বান লাভ কৰি থাকো। কিন্তু আমি এই সকলোবোৰৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনাব নোৱাৰো। আমাৰ বাবে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ কথাবোৰতহে আমি মনোযোগ প্ৰদান কৰো। আমাৰ মনোযোগ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে পৰিৱেশৰ পৰা আহৰণ কৰা তথ্যৰ আদান-প্ৰদানক সীমিত কৰি ৰাখে। নিৰ্বাচিত মনোযোগৰ জৰিয়তে তথ্যসমূহ আমাৰ হ্ৰস্বম্যাদী স্মৃতিত প্ৰৱেশ কৰে। ই তথ্যসমূহক পৰিৱৰ্তন কৰে আৰু পৰিৱৰ্তিত তথ্যবোৰ আমাৰ দীৰ্ঘম্যাদী স্মৃতিশক্তিলৈ যায়। দীৰ্ঘম্যাদী স্মৃতিশক্তিৰ তথ্য ধৰি ৰখাৰ ক্ষমতা থাকে। ই তুলনামূলকভাৱে স্থায়ী স্মৃতিশক্তি য'ত তথ্যসমূহ পৰৱৰ্তী সময়ত ব্যৱহাৰৰ বাবে সংৰক্ষিত হৈ থাকে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ তলত উল্লেখ কৰা ঘটনাসমূহৰ লগত কোনটো প্ৰকাৰৰ স্মৃতি জড়িত থাকে কওক —

ক) কোনো বাদ্যযন্ত্ৰ বজোৱা।

.....

খ) টেলিফোন ডায়েৰীত থকা টেলিফোন নম্বৰ ব্যৱহাৰ কৰা।

.....

গ) এগৰাকী শিক্ষকে কবিতা পঢ়োৱাৰ সময়ত একেজন কবিৰে অন্য এটা কবিতা আবৃত্তি কৰা। শিক্ষকে শৈশৱতে এই কবিতাটো শিকিছিল।

.....

ঘ) যুক্তি ব্যৱহাৰ কৰি পৰীক্ষাত প্ৰশ্নৰ উত্তৰ লিখা অথবা কোৱা।

.....

ঙ) স্কুলীয়া বন্ধুৰ নাম মনত ৰখা।

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ বৰ্ণনা কৰক

ক) মুখস্থ স্মৃতি আৰু যুক্তিসংগত স্মৃতি।

.....

.....

.....

খ) তৎকালীন স্মৃতি আৰু স্থায়ী স্মৃতি।

.....

.....

.....

৮.৫ স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনৰ বাবে প্ৰশিক্ষণ

স্মৃতি শক্তিৰ উন্নতি সাধন প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে প্ৰকাশ কৰা এটা সাধাৰণ ইচ্ছা বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে স্মৃতি শক্তি প্ৰশিক্ষণৰ জৰিয়তে উন্নত কৰিব পাৰি নে নোৱাৰি সেইটো এটা বিতৰ্কিত বিষয়। উইলিয়াম মেকডুগেলে অনুশীলনৰ দ্বাৰা স্মৃতিশক্তি উন্নত কৰিব পাৰি বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছিল। অন্যহাতেদি উইলিয়াম জেমছে কৈছিল যে মনত ৰখাটো এটা শাৰীৰিক ক্ষমতা আৰু সেয়েহে ই অপৰিৱৰ্তনীয়। ই জন্মগত আৰু প্ৰায় বংশগতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। সহজ বোধগম্যতা আৰু দ্ৰুত পুনঃস্মৰণ সাধাৰণতে ব্যক্তিৰ বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। অনুশীলনৰ দ্বাৰা শিকনৰ ক্ষমতাহে বঢ়াব পৰা যায়, সংৰক্ষণৰ ক্ষমতা নহয়। সেয়েহে, স্মৃতিৰ কিছু উন্নতি সাধন কৰিব পৰা যায় যদিহে ব্যক্তি এগৰাকীয়ে নিজৰ শিকন পদ্ধতি আৰু শিকন অৱস্থাৰ উন্নতি সাধন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত এইটো ক'ব পাৰি যে আমি আমাৰ স্মৃতি সাধাৰণভাৱে উন্নত হোৱাতো আশা কৰিব নোৱাৰো। স্মৃতিৰ ফলপ্ৰসূ ব্যৱহাৰত কিছুমান অনুকূল পৰিস্থিতিয়ে সহায় কৰিব পাৰে। সাধাৰণতে স্মৃতিশক্তি উন্নত কৰিবলৈ আমি দুটা উপায় অৱলম্বন কৰিব পাৰো -

ক) অনুকূল পৰিস্থিতি নাইবা সুবিধাজনক অৱস্থা গঢা যিবোৰে স্মৃতিৰ উন্নতি সাধন কৰে।

খ) সঞ্চয়ী পদ্ধতি যিটোৰ দ্বাৰা স্মৃতি শক্তি বৃদ্ধি কৰিব পৰা যায়।

ক) স্মৃতিশক্তি উন্নত কৰাৰ অনুকূল পৰিস্থিতি ঃ

- **শিকাৰ ইচ্ছা ঃ** শিক্ষার্থীৰ ইচ্ছা নাইবা শিকাৰ অভিপ্রায়ে বিষয়বস্তু মনত ৰখাত প্রভাৱ পেলায়। শিকাৰ অভিপ্রায়ে একাগ্রতা বৃদ্ধি কৰে। একাগ্রতাই দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে কথা মনত ৰখাত আৰু সঠিক পুনঃস্মৰণত সহায় কৰে। বিষয়বস্তু কোনো অভিপ্রায় নথকাকৈ পঢ়িলে, শুনিলে অথবা চালে ই সহজে মনত নাথাকে।
- **আগ্রহ ঃ** স্মৃতিৰ এক অপৰিহার্য চর্ত হৈছে আগ্রহ। যিবোৰ বস্তুৰ প্রতি আমি সকলোতকৈ আগ্রহী সেইবোৰ আমি সহজে মনত ৰাখিব পাৰো। উদাহৰণস্বৰূপে যদি ল'ৰা এটা খেলাধূলাৰ প্রতি আগ্রহী তেন্তে সহজে খেলিব পাৰে। এজন দোকানীয়ে সহজে আৰু সঠিকভাৱে প্রতিটো বস্তুৰ মূল্য মনত পেলাব পাৰে।
- **অভিপ্রেৰণা ঃ** অভিপ্রেৰণা হৈছে স্মৃতিশক্তিৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ চর্ত। অভিপ্রেৰণাই শিকনত সহায় কৰে আৰু স্মৃতিশক্তি বৃদ্ধি কৰে। অভিপ্রেৰণাই আগ্রহক উদ্গনি যোগায়। অভিপ্রেৰণা হৈছে মনোযোগৰ মূল, মনোযোগক আকৌ স্মৃতিশক্তিৰ মূল বুলি কোৱা হয়।
- **বিশ্রাম ঃ** শিকন আৰু স্মৰণৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ মনো-শাৰীৰিক অৱস্থা হৈছে বিশ্রাম। ক্লান্তিৰ পৰা মুক্ত পৰিৱেশত আৰু স্বাস্থ্যসম্মত অৱস্থাত হোৱা যিকোনো ঘটনা অথবা শিকনে স্মৰণ শক্তি বৃদ্ধি কৰে।
- **আৱেগ ঃ** কিবা এটা মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰা, শিশু এটাই অত্যধিক উদ্বিগ্নতা, ভয় আৰু অন্যান্য আৱেগিক কাৰণসমূহৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগে। এইবোৰে স্মৃতিক বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰে। কেতিয়াবা কোনো এক আৱেগে আমাৰ স্মৃতিক চিৰদিনৰ বাবে ঠিক কৰে, কেতিয়াবা আমাৰ মনোযোগ ধৰি ৰাখে আৰু কেতিয়াবা কোনো তথ্যৰ লগত অন্য তথ্যৰ সংগতি স্থাপন কৰে।
- **অনুসংগ ঃ** অনুসংগৰ নীতিটো মনত ৰখা আৰু পুনঃস্মৰণত অন্ত্যন্ত সহায়ক। যেতিয়া দুটা ধাৰণা ইটো সিটোৰ লগত জড়িত হৈ থাকে তেতিয়া ইয়াৰে এটা ধাৰণাই ইয়াৰ লগত জড়িত একাধিক পুৰণি ধাৰণা মনত পেলাই দিয়ে।
- **তাৎপর্যপূর্ণতা ঃ** ফলপ্রসূ শিকন আৰু দীঘলীয়া সংৰক্ষণৰ বাবে বিষয়বস্তুৰ তাৎপর্য থকাটো অথবা বিষয়বস্তুবোৰ অর্থপূর্ণ হোৱাত অতি প্রয়োজনীয়।
- **ছন্দ ঃ** স্মৃতিশক্তিৰ সহায়ক হ'ল ছন্দ। ল'ৰা-ছোৱালীয়ে গান আৰু কবিতাসমূহ এনেয়ে পঢ়াতকৈ আবৃত্তিৰ যোগেদি শুনিলে মনত পেলোৱাত বেছি সহায়ক হয়। কবিতা অতি সহজে মনত থাকে কাৰণ ইয়াৰ স্বাভাৱিক ছন্দ আছে।
- **সংগঠন ঃ** শিকন প্রস্তুতি চলাওঁতে শিক্ষার্থীয়ে বিষয়বস্তুবোৰ কোনো এক বিশেষ ৰূপত সংগঠিত কৰাত মনোযোগ প্রদান কৰিব লাগে। এনেকুৱা এক সংগঠনে প্রাকৃতিক অথবা

বিষয়বস্তুৰ লগত জড়িত প্ৰেক্ষাপট সৃষ্টি কৰি সহায় কৰিব পাৰে। শিকনৰ বাবে লোৱা বিষয়বস্তুৰ স্মৰণত এনে সংগঠনে ইয়াৰ লগত জড়িত ইংগিত প্ৰদান কৰিব। স্বাভাৱিক সংগঠনৰ অনুপস্থিতিত শিক্ষাৰ্থীয়ে কিছুমান কৃত্ৰিম সংগঠনৰ সৃষ্টি কৰি ল'ব পাৰে। শিক্ষাৰ্থীয়ে শিকা বিষয়বস্তুৰ মনত পেলাবলৈ অসমৰ্থ হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে দুৰ্বল সংগঠন।

- **পুনৰাবৃত্তি ঃ** আমাৰ মনলৈ সঘনাই আহি থকা ধাৰণাসমূহ মনত পেলাবলৈ সহজ। সেয়েহে বিদ্যালয়ৰ প্ৰাতঃসভাৰ প্ৰাৰ্থনাটো আমি সহজে মনত পেলাব পাৰো।

খ) স্মৃতিশক্তি বৃদ্ধি কৰাৰ সঞ্চয়ী পদ্ধতি ঃ

স্মৃতি শক্তি ওপৰত আলোচনা কৰা অনুকূল পৰিস্থিতিবোৰৰ উপৰি আন বহুতো উন্নত পদ্ধতিৰে বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। এনেকুৱা কম আয়াসতে স্মৃতি শক্তি বৃদ্ধি কৰিব পৰা কিছুমান পদ্ধতি তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- **আবৃত্তি ঃ** স্মৃতিৰ সঞ্চয়নক প্ৰভাৱিত কৰিব পৰা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কৌশল হৈছে আবৃত্তি। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল কোৱা আৰু নিজে আবৃত্তি কৰা। ধ্বনি উচ্চাৰণ আৰু পঠনৰ ওপৰত জোৰ দি কোনো পাঠৰ পুনৰাবৃত্তিৰ জৰিয়তে শিক্ষা আহৰণ কৰিব লাগে। আকৌ, আবৃত্তি স্মৃতি সংৰক্ষণৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পদ্ধতি। আবৃত্তিৰ অৰ্থ হৈছে আমাৰ স্মৃতিৰ পৰা কোনো এটা কবিতা অথবা বাক্যাংশ মনত পেলাই পুনৰ উচ্চাৰণ কৰা। অৱশ্যে আবৃত্তি অনুচ্চাৰিতও হ'ব পাৰে। দুয়ো প্ৰকাৰৰ আবৃত্তিয়েই শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে উপযোগী। কাৰণ, ই শিক্ষাৰ্থীক বিষয়বস্তুটো পাহৰি যোৱাৰ পূৰ্বেই পুনৰ ব্যৱহাৰ কৰাত সহায় কৰে। ই শিক্ষাৰ্থীক আহৰণ কৰা সফলতাৰ মাত্ৰাৰ বিষয়ে সজাগ কৰি তাৎক্ষণিকভাৱে প্ৰেৰণা যোগায় আৰু স্মৃতি ব্যৱহাৰ কৰাত সহায় কৰে।
- **নিয়মীয়া পুনৰীক্ষণ ঃ**

শিকা বিষয়বস্তুবোৰ নিয়মীয়াকৈ পুনৰীক্ষণ কৰি থাকিলে স্মৃতি শক্তিৰ উন্নতি সাধন হয়। পৰীক্ষা কৰি পোৱা গৈছে যে যিমানেই পুনৰীক্ষণ প্ৰকৃত শিকনৰ ওচৰ চাপিব সিমানেই বেছি স্মৃতি সংৰক্ষণ ক্ষমতা বাঢ়িব। ই নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়ে যে মূল শিকনৰ কিছু সময়ৰ পাছতে দ্ৰুত গতিত পাহৰি যোৱাত শিকা কথাবোৰ পুনৰীক্ষণে বাধা দিয়ে। সাধাৰণতে অনুশীলনৰ পাছতে শিকা কথাবোৰ মনৰ পৰা আঁতৰি যায়।

- **অতিৰিক্ত শিকন ঃ** কোনো শিকনক সফলভাৱে পুনৰুদ্ৰেক কৰিব পাৰিলেও পুনৰাবৃত্তি কৰি থাকিলে ইয়াক অতিৰিক্ত শিকন বুলি কোৱা হয়। অতিৰিক্ত শিকনে বিস্মৃতিৰ পৰিমাণ কমায় আৰু নতুন বিষয়বস্তুৰ স্মৃতি দীৰ্ঘদিনৰ বাবে স্থায়ী কৰে। বৃহৎ পৰিমাণৰ অতিৰিক্ত শিকনে বৃহৎ মাত্ৰাত স্মৃতি সংৰক্ষণত সহায় কৰে। যদি কোনো এক বিষয় এবাৰ শিকাৰ পাছত আমি পাহৰি গৈছো তেনেহ'লে অতিৰিক্ত শিকনে ইয়াক স্থায়ী কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এটা কবিতা আবৃত্তিৰ বাবে যদি পাঁচবাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰাৰ প্ৰয়োজন, কিন্তু যদি আমি দহবাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰো, তেন্তে কবিতাটো আমাৰ মনত দীৰ্ঘদিনৰ বাবে বৈ যাব।

অতিৰিক্ত শিকনে প্ৰাৰম্ভিক শিকনক পুংখানুপুংখ আৰু স্থায়ী কৰি তোলে। অৱশ্যে এই পুনৰাবৃত্তিবোৰ বুদ্ধিহীনভাৱে কৰিব নালাগে। বিষয়বস্তু পঠন, নিজে আবৃত্তি কৰা, বিষয়বস্তুটো নতুন প্ৰসংগত বিবেচনা কৰি চোৱা আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত একে বিষয়বস্তু অন্য প্ৰসংগত পঢ়া আদি কাৰ্য পুনৰীক্ষণত জড়িত হৈ থকা উচিত। শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে অতিৰিক্ত শিক্ষণ-শিকনৰ যথেষ্ট তাৎপৰ্য আছে। শিক্ষাৰ্থীসকলক তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণ কৰা কামটো তৎক্ষণাত পুনৰীক্ষণ কৰিবলৈ উৎসাহ প্ৰদান কৰিব লাগে।

- **খণ্ড আৰু অখণ্ড পদ্ধতি ঃ** শিক্ষাৰ্থীয়ে পাঠ এটা খণ্ড খণ্ডকৈ শিকিব পাৰে অথবা সামগ্ৰিকভাৱেও শিকিব পাৰে। কেৱল অতিৰিক্ত শিকনেই মনত ৰখাত সহায় নকৰে। অখণ্ড অথবা সামগ্ৰিক পদ্ধতিয়েও কথা মনত ৰখাতো সহজ কৰি তোলে। অৰ্থাৎ, এটা দীঘলীয়া কবিতা পঠন আৰু পুনৰ পঠনৰ দ্বাৰা আমি কবিতাটো স্মৃতি শক্তিত ধৰি ৰাখিব পাৰো। আনহাতে, যদি কবিতাটো অথবা ৰচনা এখন স্তৱক অনুসৰি অথবা বাক্য অনুসৰি শিকা হয়, তেনেহ'লে ইয়াক খণ্ড পদ্ধতিৰে শিকা বুলি ক'ব পাৰি। পৰীক্ষাত দেখা গৈছে যে প্ৰায় পাঁচভাগৰ এভাগ শিকাৰ সময় অখণ্ড পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি সঞ্চয় কৰিব পৰা যায় যিটো খণ্ড পদ্ধতিৰে সম্ভৱ নহয়। এই দুয়োটা পদ্ধতিৰে কিছুমান সুবিধা আৰু কিছুমান অসুবিধা আছে। সেয়ে এই পদ্ধতিসমূহৰ সংমিশ্ৰণ কৰাৰ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। যেতিয়া এটা শিশুৱে এটা কবিতা অথবা কোনো এক পদ্যাংশ শিকে, তেতিয়া প্ৰথমে শিশুটিক ইয়াৰ অৰ্থ স্পষ্ট কৰি দিব লাগে। পাঠটোৰ কিছু অংশ বুজাত কঠিন হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কিছুমান ব্যাকাংশ শিক্ষাৰ্থীয়ে প্ৰথমবাৰতে বুজি নাপাবও পাৰে। এই অংশসমূহ খণ্ড পদ্ধতিৰে শিকাব লাগে। ইয়াৰ পাছত প্ৰত্যেকটো অংশ সামগ্ৰিকভাৱে শিকাৰ সুযোগ দিব লাগে। এনেকৈ দুটা পদ্ধতিৰ সংমিশ্ৰণ ঘটালে শিকিবলৈ অলপ বেছি সময়ৰ প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে কিন্তু ই মনত ৰখাৰ বাবে সহায়ক। কোনটো পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰা উচিত হ'ব সেইটো শিকিবলগীয়া বিষয়বস্তু আৰু শিক্ষাৰ্থীগৰাকীৰ বুদ্ধিমত্তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। যদি বিষয়বস্তু অৰ্থপূৰ্ণ হয়, তেন্তে অখণ্ড পদ্ধতিটো সুবিধাজনক। যদি বিষয়বস্তু চুটি হয়, তেন্তে খণ্ড পদ্ধতিৰে শিকিলে বেছি কামত আহিব। যদি শিক্ষাৰ্থীগৰাকী বুদ্ধিমান হয়, তেন্তে তেওঁ অখণ্ড পদ্ধতিৰে সহজে শিকিব পাৰে।
- **সামূহিক বনাম বিতৰিত অথবা ব্যৱধানযুক্ত শিকন ঃ** শিকন সময়ত অলপ যুক্তিসংগ ব্যৱধান থকাতো মনোবৈজ্ঞানিক দিশৰ পৰা সুস্থ। এয়া সঁচা যে প্ৰতিদিনে এ ঘণ্টাকৈ সময় কোনো বিষয় শিকিবৰ বাবে ব্যয় কৰিলে সেয়া কাৰ্যকলাপৰ শেষত একেলগে কৰা অধ্যয়নৰ নামত শিকাতকৈ বেছি পুংখানুপুংখ আৰু স্থায়ী শিকন হ'ব পাৰে। ব্যৱধানযুক্ত বিতৰিত প্ৰচেষ্টা কোনো এটা বিষয় শিকিবৰ সময়ত প্ৰয়োগ কৰিলে সেই শিকন সমূহিক শিকনতকৈ বেছি ফলপ্ৰসূ হয়। ব্যৱধানযুক্ত শিকন সঞ্চয়ী আৰু কাৰ্যকৰী। ইয়াৰ কাৰণসমূহ তলত দিয়া হ'ল -
- কোনো এটা কামত শিশুক দীৰ্ঘ সময়ৰ বাবে জড়িত ৰাখি সামূহিকভাৱে শিকাব খুজিলে

শিশুটিৰ অমনোযোগিতাৰ প্ৰৱণতা গঢ়ি উঠে। মানুহে কোনো এটা কামত দীৰ্ঘ সময়ৰ বাবে মনোযোগ দিয়াৰ চেষ্টা কৰিলে এসময়ত মনোযোগ স্থিৰ কৰি ৰাখিব নোৱাৰা হয়।

- একেটা কামকে বাৰে বাৰে কম সময়ৰ ব্যৱধানত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাটো কোনো কামৰ আগতীয়া পুনৰাবৃত্তিক বাধা দিয়াৰ স্বাভাৱিক প্ৰৱণতাৰ বিৰোধী।
- অধ্যয়নৰ সময়সীমা কম হ'ব লাগে। অধ্যয়নৰ সময় কিমান কম হোৱাটো উচিত? কথাটো শিক্ষার্থী, শিকিবলগীয়া বিষয়বস্তু আৰু কেনেকুৱা পৰিস্থিতিত বিষয়বস্তু শিকিব লাগে তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ব্যক্তি যিমানেই পৰিপক্ক হয় তেওঁ সিমানেই দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে কাম কৰিবলৈ সক্ষম হয়। যদি বিষয়বস্তুটো অতি সহজ, তেনেহ'লে কম সময় শিকিলে অধিক ফলপ্ৰসূ হয়। দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে কৰা অধ্যয়ন সদায় নিষ্ফল নহয়। যদি অভিপ্ৰেৰণা উচ্চ অথবা বেছি হয় তেনেহ'লে দলীয় শিকনৰ অনুশীলন উপযোগী। ব্যৱধানযুক্ত শিকন প্ৰচেষ্টাৰ নীতি সময়সূচী নিৰ্মাতাসকলৰ বাবে অতি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। ই পৃথক পৃথক সময়ত পৃথক পৃথক বিষয় শিকিবৰ বাবে শিক্ষার্থীসকলৰ বাবে এটা সুবিধাজনক পদ্ধতি।
- সামূহিক শিকনে বিৰক্তি জন্মায় আৰু বিৰক্তিয়ে ভুলৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে সময়ৰ ব্যৱধানযুক্ত প্ৰচেষ্টা বিভিন্ন দৈহিক কৌশল, যেনে— টাইপৰাইটিঙৰ দৰে কৌশল আয়ত্ব কৰিবলৈ বিশেষভাৱে সুবিধাজনক। সহজ শাৰীৰিক কাৰ্যকলাপসমূহত নৈপুণ্যতা সাধাৰণতে দক্ষতা আয়ত্ব নকৰালৈকে দিনটোত এবাৰ অথবা দুবাৰ তুলনামূলকভাৱে কম সময়ৰ বাবে অনুশীলন কৰিলেই লাভ কৰিব পাৰি। কম বয়সীয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে অনুশীলনৰ সময় বয়সস্থ সকলৰ তুলনাত কম হ'ব লাগে।
- **কামৰ যোগেদি শিকন ঃ** কামৰ যোগেদি শিকা অথবা সক্ৰিয় শিকনে নিষ্ক্ৰিয় শিকনতকৈ বেছি স্থায়ী প্ৰভাৱ উৎপন্ন কৰে। কামৰ দ্বাৰা কেৱল পেশীৰ কাৰ্যকলাপেই বুজোৱা নহয়। যদি কোনোবাই দ্ৰুতভাৱে, নিখুঁতভাৱে শিকিব বিচাৰে আৰু ইয়াক স্থায়ীভাৱে সংৰক্ষণ কৰিব বিচাৰে তেনেহ'লে তেওঁ মানসিকভাৱে সজাগ হ'ব লাগিব। যেতিয়া শিশু এটাই শিক্ষকে প্ৰদান কৰা বক্তৃতা শুনি থাকে, তেতিয়া শিশুটো মানসিকভাৱে সক্ৰিয় হৈ থাকে। কিন্তু যেতিয়া শিশুটোৱে নিজে আবৃত্তি কৰে অথবা কোনো বিষয় আলোচনা কৰে, তেতিয়া ই মানসিকভাৱে বেছি সক্ৰিয় হৈ পৰে। শুনাটো এটা প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে গুৰুত্বহীন যেন লাগিলেও বক্তাই উপস্থাপন কৰা ধাৰণাসমূহ শ্ৰোতা এগৰাকীয়ে গ্ৰহণ অথবা নাকচ কৰিব পাৰে। পৰম্পৰাগত বিদ্যালয় এখনত, য'ত শিশুৱে বহি বহি শিক্ষকৰ কথা শুনি থাকে তাত ফলপ্ৰসূ শিকন সংঘটিত নহয়। এখন প্ৰগতিশীল বিদ্যালয়ত, য'ত শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত ক্ৰিয়াকলাপ জড়িত হৈ থাকে আৰু যদিহে ক্ৰিয়াকলাপটো অৰ্থপূৰ্ণ হয়, তেন্তে তাত শিকন আৰু সংৰক্ষণ ভাল হয়।
- **স্মৃতি-বিজ্ঞান** (Mnemonics) ঃ স্মৃতি কৃত্ৰিম অনুষংগ গঠনৰ প্ৰণালী এটাৰ দ্বাৰাও সৃষ্টি কৰিব পৰা যায়। যান্ত্ৰিক স্মৃতি কেতিয়াবা একপক্ষীয় আৰু কৃত্ৰিম অনুষংগ গঠনৰ দ্বাৰা

উন্নত কৰিব পৰা যায়। ইয়াকে স্মৃতি-বিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, 'VIBGYOR' নাম দিয়া স্মৃতি-বিজ্ঞানৰ পৰিভাষাটোৱে ৰামধেনুৰ ৰঙসমূহ সহজে মনত পেলোৱাত আৰু মনত ৰখাত সহায় কৰে। 'Thirty days hath September' নামৰ ছন্দত গোৱা শিশু পদ্যটিয়েও স্মৃতি-বিজ্ঞানৰ আহিলা হিচাপে কাম কৰে। ইয়াত শিক্ষার্থীয়ে শব্দৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰে। অর্থাৎ ,প্রতিটো শাৰীৰ প্রথম আখৰটো আয়ত্ব কৰে অথবা এনেদৰে সজাই লয় যাৰ ফলত ইয়াৰ উচ্চাৰণ অর্থপূর্ণ হৈ পৰে। যেতিয়া ব্যক্তিয়ে ইয়াক পুনঃস্মৰণ কৰিবলৈ বিচাৰে তেতিয়া এনে বিশেষ শব্দসজ্জাবোৰ স্মৃতিৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰাটো সহজ হয়। ইয়াৰ সাধাৰণ উদাহৰণ হ'ল জীৱিত বস্তুসমূহৰ বৈশিষ্ট্যৰ সজ্জা। যেনে—

ইয়াত, MR NIGER

M = Movement (গতি)

R = Respiration (শ্বাস-প্রশ্বাস)

N = Nutrition (পুষ্টি)

I = Irritability (খিঙখিঙীয়া স্বভাৱ)

G = Growth (বৃদ্ধি)

E = Excretion (নিষ্কাশন)

R = Reproduction (প্রজনন)

ওপৰৰ আলোচনাৰ অন্তত ক'ব পাৰো যে স্মৃতি উন্নত কৰাৰ কথাটো কিছুমান নির্দিষ্ট অৱস্থা নাইবা কাৰক আৰু কিছুমান নির্দিষ্ট শিক্ষণ পদ্ধতিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ই শিক্ষণৰ পদ্ধতি আৰু কৌশল, শিকন পৰিস্থিতি অথবা পৰিৱেশ আৰু শিক্ষার্থীৰ মনৰ অৱস্থাৰ প্রয়োজনীয় উন্নতি সাধনৰ দৰে কিছুমান বিশেষ বিষয়ত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ প্রয়োজনীয়তালৈ আঙুলিয়াই দেখুৱায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ স্মৃতি প্রশিক্ষণত সহায় কৰা কিছুমান অনুকূল পৰিস্থিতি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনত সহায় কৰা কিছুমান সঞ্চয়ী পদ্ধতি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

৮.৫.১ স্মৃতিৰ উন্নতি সাধনত শিক্ষকৰ ভূমিকা

শিক্ষার্থীৰ স্মৃতি শক্তি বৃদ্ধি কৰিবৰ বাবে শিক্ষকে তলত উল্লেখ কৰা কামবোৰ কৰা উচিত ঃ

- শিক্ষকে পাঠদানৰ উন্নত পদ্ধতিসমূহ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে আৰু ছাত্র-ছাত্রীসকলক সঠিকভাৱে আৰু সুন্দৰকৈ শিকাৰ পথ দেখুৱাব লাগে।
- শিক্ষকে ছাত্র-ছাত্রীক সোধা প্রশ্নসমূহ স্পষ্ট হ'ব লাগে।
- এটা নির্দিষ্ট পাঠ শিকাৰ আগতে ছাত্র-ছাত্রীসকলক উপযুক্ত মনোযোগ প্রদান কৰিবলৈ বাধ্য কৰাব লাগে।
- অপ্রয়োজনীয় কথাবোৰ যিমান পাৰি এৰাই চলিব লাগে আৰু যান্ত্রিক স্মৃতিক যিমান পাৰি নিৰুৎসাহিত কৰিব লাগে।
- ছাত্র-ছাত্রীসকলক তেওঁলোকে যেনেকৈ মনত ৰাখিব পাৰে তেনেকৈ শিকোৱা কথাবোৰ মনত ৰাখিবলৈ উৎসাহিত কৰিব লাগে।
- বিভিন্ন বিষয় আৰু জীৱনৰ মাজত সহঃসম্বন্ধ স্থাপন কৰিব লাগে।
- ছাত্র-ছাত্রীৰ আগ্রহ আৰু বুদ্ধিমত্তাৰ মাত্রা মনত ৰাখিব লাগে।
- ছাত্র-ছাত্রীৰ কিবা এটা শিকাৰ ইচ্ছাক উৎসাহিত কৰিব লাগে।
- দুটা পাঠ শিকাৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধান ৰাখিব লাগে। কিবা এটা শিকা আৰু পুনৰাবৃত্তি কৰাৰ মাজত সঠিক ব্যৱধান থকা উচিত।

৮.৬ বিস্মৃতিৰ অর্থ

বিস্মৃতি হৈছে অতীতৰ অভিজ্ঞতাসমূহ পুনঃস্মৰণ কৰাত দেখুওৱা বিফলতা। ইয়াক সাধাৰণতে দুর্বল স্মৃতিৰ চিন হিচাপে ধৰা হয়। শিকাৰ পাছত আমি শিকা সকলো কথা মনত ৰাখিবলৈচেষ্টা কৰো। কেতিয়াবা বহু চেষ্টাৰ পাছতো সকলো শিকা কথা মনত পেলোৱাটো আমাৰ বাবে সম্ভৱ নহয়। মনত ৰখাৰ এই অক্ষমতাক সাধাৰণতে বিস্মৃতি বুলি কোৱা হয়। বিস্মৃতি হৈছে এক সাধাৰণ মানসিক অৱস্থা। সকলোধৰণৰ শিকনত বিস্মৃতি ঘটে। বিস্মৃতি হ'ল স্মৰণ আৰু সংৰক্ষণ কৰাৰ মাজত ঘটা একধৰণৰ মানসিক পৰিঘটনা। ই স্মৰণৰ একেবাৰে বিপৰীত দিশ আৰু মূলতঃ পুনৰুদ্রেক কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ বিফলতা।

সাধাৰণতে বহু ঘটনা আৰু অভিজ্ঞতা সময়ৰ লগে লগে 'ম্লান' হৈ পৰে। ফ্রয়েডৰ মতে বিস্মৃতি অসন্তুষ্টিৰ অভিপ্রায়ৰ ফলত সৃষ্টি হয়। আমি কিবা এটা মনত পেলাব নিবিচাৰো বাবে পাহৰি যাওঁ। আমি হয়তো আমাৰ মানসিক স্বাস্থ্য সুৰক্ষিত ৰাখিবৰ বাবে আমাৰ স্মৃতিৰ পৰা কিছুমান স্মৃতি বাদ দিওঁ অথবা ইচ্ছাকৃতভাৱে আমাৰ সচেতনতাৰ পৰা বাহিৰলৈ উলিয়াই পঠিয়াওঁ। বিস্মৃতিক মনৰ এটা প্রতিৰক্ষা ব্যৱস্থা বুলি গণ্য কৰিব পাৰি।

আমি প্রায়েই বিস্মৃতিৰ বিষয়ে চিন্তিত হৈ থাকো। কিন্তু বিস্মৃতিক কেতিয়াবা আমাৰ

বাবে আশীর্বাদ বুলিও গণ্য কৰিব পাৰো। স্মৃতিশক্তিৰ বাবে ই এক অত্যাৱশ্যকীয় অৱস্থা বুলি ধৰিব পাৰি। আমি প্ৰতিদিনে অসংখ্য অভিজ্ঞতা আহৰণ কৰো। এই সকলোবোৰ নাপাহৰাকৈ মনত ৰখাটো আমাৰ বাবে কঠিন কাম। বিস্মৃতিয়ে নতুন অভিজ্ঞতাসমূহ সাঁচি ৰাখিবলৈ ঠাই মুকলি কৰি দিয়ে। অৰ্থাৎ, বিস্মৃতি সদায়েই আমাৰ বাবে অসুবিধাজনক নহয়। যদি আমি আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰিমাণ বিবেচনা কৰো আৰু তাৰে বহুসংখ্যক যদি অপ্ৰীতিকৰ হয়, তেনেহ'লে বিস্মৃতি মানুহৰ বাবে আশীর্বাদস্বৰূপ। মানুহে শুদ্ধ সঁহাৰি আহৰণ কৰিবলৈ ভুল সঁহাৰিসমূহ পাহৰি যাব লাগিব। সেয়েহে কোৱা হয়, 'ভালকৈ মনত ৰাখিবলৈ আমি ভালেমান কথা পাহৰি যাব লাগিব।' যদি আমি সকলো ধৰণৰ অভিজ্ঞতা মনত ৰাখিবলগীয়া হ'লহেতেন, তেনেহ'লে আমাৰ জীৱনটো দুৰ্বিষহ হৈ পৰিলহেঁতেন। কিন্তু অযুক্তিকৰভাৱে আৰু অত্যধিক ধৰণে পাহৰি যোৱাটোৱে আমাৰ যথেষ্ট ক্ষতিসাধন কৰে। বিস্মৃতিক অশিকন বুলি ভবাটো উচিত নহ'ব। অশিকন হৈছে কোনো এক অভ্যাসৰ শক্তি ইচ্ছাকৃতভাৱে হ্ৰাস কৰা। আনহাতে বিস্মৃতি হৈছে বিভিন্ন কাৰকৰ বাবে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে কোনো এটা অভ্যাস এৰি পেলোৱা।

৮.৬.১ বিস্মৃত্তিৰ সংজ্ঞা

বিস্মৃতিৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৰ সৈতে আমি আটায়ে ভালদৰেই পৰিচিত। শব্দটোৰ এটা স্পষ্ট ধাৰণা পাবলৈ তলত কিছুমান সংজ্ঞা দিয়া হ'ল —

মানৰ মতে, "বিস্মৃতি হৈছে আগতে শিকা কার্য মনত ৰাখিব অথবা চিনিব নোৱাৰা ক্ষমতা, যিটো স্থায়ী বা অস্থায়ী হ'ব পাৰে।"

(Munn -"Forgetting is the less, permanent or temporary, at the ability to recall or recognice something learned earlier.")

ড্ৰেভাৰৰ মতে, "যিকোনো সময়ত চেষ্টা চলায়ো অভিজ্ঞতাৰ পুনৰুদ্ৰেক কৰাত অথবা পূৰ্বতে শিকা কার্য সম্পাদন কৰাত ব্যৰ্থ হোৱাকে বিস্মৃতি বুলি কোৱা হয়। অৰ্থাৎ, বিস্মৃতি হৈছে স্মৃতিৰ ঠিক বিপৰীত আৰু মূলতঃ পুনৰ উৎপাদন কৰাৰ ব্যৰ্থতা।"

(Driver - "Forgetting means failure at any time to recall an experience, when attempting to do so, or perform an action previously learn. In this way, forgetting is just the opposition of remembering and essention a failure in the ability of reproducing.")

ভাটিয়াৰ মতে, "বিস্মৃতি হ'ল মূল উদ্দীপকৰ সহায় নোলোৱাকৈ কোনো ধাৰণা অথবা ধাৰণাৰ সমষ্টিক আমাৰ সচেতনতাত গ্ৰহণ কৰাৰ বিফলতা।"

(Bhatai - "Forgrtting is the failure of the individual to receive in consciousness an idea or group of ideas without the help of the original stimulus.")

ওপৰৰ সকলো সংজ্ঞাতে বিস্মৃতিক স্মৃতি বিফলতা বুলি অভিহিত কৰা হৈছে।

৮.৬.২ বিস্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্য

মনস্তাত্ত্বিক পৰিঘটনা হিচাপে বিস্মৃতিৰ কিছুমান নির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য আছে। ইয়াক ভালদৰে বুজি পাবৰ বাবে এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাটো অতি প্রয়োজন। বিস্মৃতিৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- মনত ৰখাৰ ক্ষমতা স্থায়ী অথবা অস্থায়ীভাৱে হেৰুৱাই পেলোৱাটোৱেই হ'ল বিস্মৃতি। এইদৰে স্মৃতিৰ ঠিক বিপৰীত হ'ল বিস্মৃতি।
- ই এটা মনোবৈজ্ঞানিক পৰিঘটনা যিটো স্মৰণ আৰু সংৰক্ষণৰ মাজত সংঘটিত হয়।
- ই এক সাধাৰণ মানসিক অৱস্থা। সকলো প্রকাৰৰ শিকনতে বিস্মৃতি ঘটে।
- ই শিকন প্রক্রিয়াৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। শিকনৰ প্রাসংগিক দিশসমূহ মনত ৰখাৰ ঠাই উলিয়াবলৈ অপ্রাসংগিক দিশসমূহ সদায়েই পাহৰি যোৱা উচিত।
- ই স্মৃতিৰ এক অপৰিহার্য চর্ত।
- বিস্মৃতিয়ে আমাৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্রতিৰক্ষা ব্যৱস্থা হিচাপে কাম কৰে।

৮.৭ বিস্মৃতিৰ তত্ত্ব

বিস্মৃতি এটা সার্বজনীন পৰিঘটনা। ইয়াক কিছু পৰিমাণে সকলো মানুহৰ মাজতে দেখা যায়। প্রত্যেক মানুহেই বহু কথা পাহৰি যায়। যেনে— কোনো এগৰাকী ব্যক্তিৰ নাম, তেওঁলোকে নিজৰ ছাবি ক'ত ৰাখিছিল, চিনেমা এখনৰ শেষ অংশ অথবা গণিতৰ সমস্যা এটা কেনেকৈ সমাধান কৰিব লাগে আদি। অৱশ্যে কথা পাহৰি যোৱাৰ কাৰণ বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে। কেতিয়াবা আপোনাৰ এনেকুৱা অনুভৱ হৈছেনে যে স্মৃতিৰ পৰা কোনো এক তথ্য নোহোৱা হৈ গৈছে? নতুবা কেতিয়াবা এনেকুৱা পৰিস্থিতি হৈছেনে য'ত কোনো এক নির্দিষ্ট ঘটনাৰ কোনো স্মৃতি আপোনাৰ ওচৰত নাই? বিস্মৃতিৰ কাৰণসমূহৰ লগতে ই কিয় হয় আৰু কেনেকৈ হয় আদিৰ বিষয়ে কৰা চিন্তা-চর্চাই বিস্তৃত গৱেষণা আৰু বিস্মৃতিৰ কিছুমান তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটালে। আমি সময়ৰ লগে লগে কিয় কিছুমান স্মৃতি আৰু তথ্য পাহৰি যাওঁ তাক নিৰূপণ কৰিবলৈ কিছুমান তত্ত্ব আছে। বিস্মৃতিৰ লগত জড়িত গুৰুত্বপূর্ণ তত্ত্বসমূহ হ'ল—

- **উৎস অৱক্ষয় তত্ত্ব (The Trace decay theory) ঃ** উৎস অৱক্ষয় (যাক অব্যৱহাৰ তত্ত্ব বুলিও কোৱা হয়) তত্ত্ব হৈছে বিস্মৃতিৰ আটাইতকৈ প্রাচীন তত্ত্ব। এই তত্ত্ব অনুসৰি সময়ৰ লগে লগে আমাৰ মগজুৰ সাধাৰণ বিপাকীয় প্রক্রিয়াৰ ফলত স্মৃতিচাপসমূহ ম্লান হৈ যোৱাৰ ফলত বিস্মৃতি সংঘটিত হয়। এই চাপসমূহক 'এংগ্রামচ' বুলিও কোৱা হয়। এই স্মৃতি চাপসমূহ যিসমূহ আমাৰ স্নায়ুতন্ত্রত সৃষ্টি হয়। এইবোৰেআমাৰ স্মৃতি গঠন

কৰে। এই ধাৰণাটো আমাৰ মনোবিজ্ঞানীসকলে বিস্মৃতিৰ এটা সাধাৰণ বৰ্ণনা হিচাপে প্ৰস্তাৱ কৰিছিল। উৎস অৱক্ষয় তত্ত্বৰ মতে কোনো এক স্মৃতি যদি মাজে মাজে ব্যৱহৃত হৈ নাথাকে, তেন্তে ইয়াৰ অৱক্ষয় ঘটে আৰু নাইকিয়া হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল যে যদি পূৰ্বতে কৰি অহা প্ৰক্ৰিয়াসমূহ দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে ব্যৱহাৰ নহয় তেন্তে এই চাপসমূহৰ অৱক্ষয় ঘটে অথবা ম্লান হৈ পৰে আৰু উপলব্ধ হৈ নাথাকে। বিস্মৃতিৰ এই তত্ত্বটোৰ মতে সকলো স্মৃতি সময়ৰ এটা কাৰ্য হিচাপে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে ম্লান হৈ পৰে। অৰ্থাৎ, বিস্মৃতিৰ বাবে পাৰ হৈ যোৱা সময়েই দায়ী।

কিন্তু এই ব্যাখ্যাক বিস্মৃতিৰ সম্পূৰ্ণ ব্যাখ্যা বুলি গণ্য কৰা নহয়। এই তত্ত্বটো বিভিন্ন দিশেৰে অপৰ্যাপ্ত বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। বহুতো তত্ত্ববিদৰ মতে এবাৰ তথ্যসমূহক দীৰ্ঘম্যাদী স্মৃতিলৈ স্থানান্তৰিত কৰাৰ পাছত, সেইবোৰ তাত স্থায়ীভাৱে সংৰক্ষণ কৰা হয়। তত্ত্ববিদসকলৰ মতে স্মৃতিসমূহ তাত সদায়েই থাকে কিন্তু এই স্মৃতি অহা-যোৱা কৰাৰ মানসিক পথটো ক্ষয় যায়। উদাহৰণস্বৰূপে মানুহে হাইস্কুলৰ প্ৰথম দিনটো সহজে মনত পেলায়, কিন্তু তেওঁলোকে চোৱা শেষৰখন চিনেমা সম্পূৰ্ণৰূপে পাহৰি যাব পাৰে। একেদৰে, মানুহে প্ৰাক-শৈশৱকালৰ বহুতো ঘটনা কোনো বিকৃতি নোহোৱাকৈ মনত পেলাব পাৰে। ইয়াৰ কাৰণ হয়তো ব্যক্তিগৰাকীৰ স্মৃতিৰ লগত থকা শক্তিশালী সম্পৰ্ক (আৱেগ, দুখ আদি) হ'ব পাৰে। সেইকাৰণেই যিবোৰ মানুহে ভয়ংকৰ দুৰ্ঘটনা দেখে, তেওঁলোকৰ বাবে ইয়াক পাহৰি যোৱাটো কঠিন হৈ পৰে। অৱক্ষয় তত্ত্বৰ মতে তথ্য ম্লান হোৱাৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰকৃততে তথ্যসমূহ ম্লান হোৱাতো নহয়, তথ্যসমূহৰ সংযোগহে ম্লান হোৱা। তথ্যসমূহ স্মৃতিত থাকে, মাত্ৰ এটালৈ ইয়াক বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰো। ই হাবিৰ মাজৰ পঁজা বাবে যোৱা বাট এটাৰ দৰে। যিমানেই বাটটো ব্যৱহাৰ কৰা হয় সিমানেই ই মনত ৰৈ যায় আৰু পঁজাটো সহজে বিচাৰি উলিয়াব পাৰি।যদি পথটো বহুদিন ব্যৱহাৰ কৰা নহয়, তেনেহ'লে পথটোৰ স্মৃতি অৱশেষত ম্লান হৈ যাব। পঁজাটো নিজ স্থানতে থাকিব, কিন্তু ইয়াক বিচাৰি উলিওৱাটো কঠিন হ'ব। কাৰণ, যিটো পথেৰে গৈ ইয়াক বিচাৰি উলিয়াব পাৰি সেই পথটোৱেই অস্পষ্ট হৈ পৰিব।

এই অৱক্ষয় তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধে মনোবিজ্ঞানীসকলে দিয়া আন এক যুক্তি হ'ল যে যদি ব্যৱহাৰ নকৰাৰ ফলত স্মৃতি চাপ ক্ষয় গৈ বিস্মৃতি সংঘটিত হয়, তেনেহ'লে যিবিলাক মানুহে কোনো কথা মনত পেলাই শোৱে তেওঁলোকে সাৰ পাই থকা লোকসকলতকৈ তুলনামূলকভাৱে বেছি পাহৰি যাব লাগে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল শুই থকা সময়ত কোনবোৰ স্মৃতিৰ চাপ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি সেয়া জনাৰ কোনো উপায় নাই। অৱশ্যে, ফলাফলসমূহত ইয়াৰ বিপৰীত অৱস্থা এটাহে দেখা গৈছে। কথা মনত ৰখাৰ পাছত যিসকল লোকে সাৰ পাই থাকে তেওঁলোকে শুই থকা সকলতকৈ বেছি পাহৰি যায়। সেয়েহে এই তত্ত্বটোৱে বিস্মৃতিক পৰ্যাপ্তভাৱে বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰে।

- **নিষেধাজ্ঞা অথবা হস্তক্ষেপ তত্ত্ব (Theory of inhibition or interference) ঃ**

যদি বিস্মৃতি স্মৃতি চাপৰ অৱক্ষয়ৰ ফলত সংঘটিত নহয়, তেনেহ'লে ই কেনেকৈ ঘটে? উৎস অৱক্ষয়ৰ তত্ত্বটোৰ স্থান অতি সোনকালেই বিস্মৃতিৰ অন্য এটা তত্ত্বই অধিকাৰ কৰিলে। নতুন তত্ত্বটোৰ মতে বিস্মৃতিৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে বাধা অথবা হস্তক্ষেপ। এটা হস্তক্ষেপ তত্ত্ব বিস্মৃতিৰ এটা প্ৰভাৱশালী তত্ত্ব। এই তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি বিস্মৃতি হৈছে আমাৰ স্মৃতিৰ ভঁৰালত সংৰক্ষণ কৰি থোৱা বিভিন্ন তথ্যৰ মাজত হোৱা হস্তক্ষেপৰ ফলশ্ৰুতি। এই তত্ত্বটোৰ মতে, আমাৰ সকলো শিকন আৰু অভিজ্ঞতাই স্মৃতি চাপৰ সৃষ্টি কৰে। যেতিয়া অধিক স্মৃতি চাপৰ সৃষ্টি হয় তেতিয়া কিছুমান চাপ ওপৰা-উপৰি হোৱাৰ ফলত বিলুপ্তি আৰু হস্তক্ষেপৰ সৃষ্টি হয়। হস্তক্ষেপ তত্ত্বটোৱে ইয়াকো কয় যে কিছুমান স্মৃতিয়ে অন্য স্মৃতিৰ লগত প্ৰতিযোগিতা আৰু হস্তক্ষেপ কৰে। বিস্মৃতি তেতিয়া সংঘটিত হয় যেতিয়া কোনো এক স্মৃতিয়ে স্মৰণ কৰাৰ ক্ষমতাক বাধা প্ৰদান কৰাৰ আগত নাইবা পাছত আমি তথ্য সংৰক্ষণ কৰো।

এই তত্ত্বই কৰা ধাৰণা অনুসৰি শিকন আৰু মনত ৰখাৰ লগত অনুষংগ গঠন কৰাটো জড়িত হৈ থাকে। মানুহে এনেকুৱা অসংখ্য অনুষংগ আহৰণ কৰি থাকে আৰু প্ৰতিটোৱেই কোনো পাৰস্পৰিক সংঘাত নোহোৱাকৈ স্বতন্ত্ৰভাৱে বৰ্তি থাকে। অৱশ্যে যেতিয়া বিভিন্ন অনুষংগই নিজকে উদ্ধাৰৰ বাবে অন্যৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰে তেতিয়া এটা সময়ত উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰত বাধা অথবা হস্তক্ষেপৰ সৃষ্টি হয়।

- **পূৰ্ব-প্ৰভাৱী নিষেধক ঃ** যেতিয়া পূৰ্বতে শিকি অহা তথ্য মনত ৰখাৰ ক্ষমতা নতুন তথ্যসমূহে বাধা দিয়ে তেতিয়াই পূব-প্ৰভাৱী হস্তক্ষেপৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াক পূৰ্ব-প্ৰভাৱী বুলি কোৱাৰ কাৰণ হ'ল ই হস্তক্ষেপকাৰী কাৰ্যকলাপৰ পূৰ্বে সংঘটিত হোৱা ঘটনাৱলীৰ স্মৃতিত হস্তক্ষেপ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এগৰাকী শিক্ষাৰ্থীয়ে যোৱা সপ্তাহত আগ্ৰহৰ বিষয়ে আৰু এই সপ্তাহত মনোযোগৰ বিষয়ে শিকিলে। এতিয়া যদি তেওঁ আগ্ৰহৰ লগত জড়িত কথাসমূহ মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰে তেনেহ'লে কিন্তু মনোযোগৰ লগত জড়িত কথাসমূহ তেওঁৰ স্মৃতিলৈ আহিব। ই তেতিয়া সংঘটিত হয় যেতিয়া পূৰ্বৰ তথ্যত নতুন তথ্যই হস্তক্ষেপ কৰি সেইবোৰক পশ্চাদগামী কৰে। গতিকে পূৰ্বতে শিকি অহা তথ্যসমূহ নতুন আৰু কিছু পৰিমাণে একেধৰণৰ তথ্যৰ লগত মিহলি হৈ যোৱাৰ বাবে স্মৃতিৰ পৰা হেৰাই যায়। সেয়েহে পূৰ্ব-প্ৰভাৱী নিষেধৰ প্ৰকৃতি পশ্চাদগামী।
- **সক্ৰিয় নিষেধ ঃ** যেতিয়া কোনো এক পুৰণি স্মৃতিয়ে নতুন স্মৃতি মনত পেলোৱাত জটিলতাৰ সৃষ্টি কৰে তেতিয়া সক্ৰিয় নিষেধৰ সৃষ্টি হয়। যদি আগৰ শিকনে পৰৱৰ্তী শিকনত বাধা দিয়ে আৰু নতুন বিষয়বস্তু পুনঃস্মৰণত বাধা প্ৰদান কৰে, তেতিয়া ইয়াক সক্ৰিয় নিষেধ বুলি কোৱা হয়। যেতিয়া স্মৃতিসমূহ একে প্ৰসংগ অথবা অনুৰূপ কথাৰ আধাৰত সৃষ্টি হয়, তেতিয়া প্ৰায়েই এনে ঘটে। উদাহৰণস্বৰূপে আমি গণিতৰ নতুন ধাৰণা এটা শিকিবলৈ অসুবিধা পাব পাৰো যদিহে ই একে বিষয়ত থকা আমাৰ পূৰ্বধাৰণা অথবা অনুমানৰ সৈতে সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰে। একেধৰণে, যদি আমি ইংৰাজী জানো

তেনেহ'লে আমি ফৰাছী ভাষা শিকাত অসুবিধা পাব পাৰো। আমি আগতে শিকা প্ৰায় একেধৰণৰ তথ্যৰ লগত বৰ্তমানৰ তথ্যসমূহ মিহলি হৈ যোৱাৰ বাবে নতুন স্মৃতিসমূহ হেৰাই যায়। সক্ৰিয় নিষেধৰ গতি অগ্ৰগামী।

জানি থোৱা ভাল

- **পূৰ্ব-প্ৰভাৱী অনুমান ঃ** যেতিয়া নতুনকৈ শিকা তথ্যৰ বাবে মানুহে পুৰণি তথ্য পাহৰি যায় তেতিয়াই পূৰ্ব-প্ৰভাৱী অনুমানৰ সৃষ্টি হয়।
- **সক্ৰিয় অনুমান ঃ** যেতিয়া পুৰণি তথ্যই মানুহক নতুনকৈ শিকা তথ্য পাহৰিবলৈ বাধ্য কৰে তেতিয়াই সক্ৰিয় অনুমানৰ সৃষ্টি হয়।

- **পুনৰুদ্ধাৰ বিফলতাৰ বাবে ঘটা বিস্মৃতি ঃ** আমাৰ স্মৃতিত সংৰক্ষিত কৰি থোৱা তথ্যসমূহ পুনৰুদ্ধাৰত কিছুমান সংকেতে আহিলা হিচাপে কাম কৰে। বিস্মৃতি কেৱল স্মৃতি চাপসমূহৰ সময়ৰ লগে লগে হোৱা অৱক্ষয় (অব্যৱহাৰ তত্ত্বই আগবঢ়োৱা ব্যাখ্যা অনুসৰি) নাইবা পুনঃস্মৰণৰ সময়ত স্বতন্ত্ৰ অনুষংগসমূহে কৰা প্ৰতিযোগিতাৰ বাবে (হস্তক্ষেপ তত্ত্বই আগবঢ়োৱা ব্যাখ্যা অনুসৰি) সংঘটিত নহ'বও পাৰে। ই সকলো সময়ত পুনৰুদ্ধাৰৰ বাবেও সংঘটিত হ'ব পাৰে। সেয়েহে, বিস্মৃতিৰ এটা প্ৰধান কাৰণ হ'ল স্মৃতিসমূহ পুনৰুদ্ধাৰ কৰাত হোৱা ব্যৰ্থতা। এই পুনৰুদ্ধাৰ ব্যৰ্থতা হৈছে স্মৃতিসমূহ নিৰ্দিষ্ট ৰূপলৈ নিওঁতে উপস্থিত থকা উদ্দীপক অথবা সংকেতসমূহ হেৰুওৱাৰ ফলত হোৱা স্মৃতি পুনঃস্মৰণৰ বিফলতা। বিস্মৃতিৰ পুনৰুদ্ধাৰ ব্যৰ্থতাক 'সংকেত নিৰ্ভৰশীল বিস্মৃতি' (Cue-dependent forgetting) বুলিও জনা যায়। সাধাৰণতে, স্মৃতিৰ সংকেত নাইবা উদ্দীপকৰ অনুপস্থিতিৰ বাবে তথ্য পুনঃস্মৰণৰ বিফলতা সংঘটিত হয়। পুনৰুদ্ধাৰত বিফল হ'লেও, তথ্যসমূহ তেতিয়াও স্মৃতিতে থাকে। কেৱল নিৰ্দিষ্ট সংকেত অবিহনে এই তথ্যসমূহ উপলব্ধ নহয়। এই তত্ত্বটোৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি কোনো এক স্মৃতি সাময়িকভাৱে পাহৰি যোৱা হয় কাৰণে ইয়াৰ পুনৰুদ্ধাৰত আমি ব্যৰ্থ হওঁ। কিন্তু সঠিক সংকেতৰ সহায়ত আমি সেই তথ্যসমূহ মনলৈ আনিব পাৰো। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এখন চিনেমাৰ অভিনেতাজনৰ নামটো প্ৰথমে আমাৰ মনলৈ নাহিব পাৰে। চিনেমাখনৰ কিছু অংশ চোৱাৰ পাছতো হঠাতে তেওঁৰ নামটো মনত নপৰিবও পাৰে। কিন্তু কোনোবাই যদি কয় যে তেওঁৰ নামটো 'L' আখৰেৰে আৰম্ভ হয়, তেন্তে তেওঁৰ নামটো আপোনাৰ মনত পৰিব পাৰে। চিনেমাখনৰ অংশ নাইবা নামৰ প্ৰথম আখৰটোৱে অভিনেতাজনৰ নামটো মনত পেলোৱাৰ এটা সংকেত হিচাপে কাম কৰে। এনেকুৱা তিনিপ্ৰকাৰৰ সংকেত আছে যিয়ে বিস্মৃতিত বাধা জন্মাব পাৰে।

অৰ্থবোধক ইংগিত তেতিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয় যেতিয়া কোনো এক স্মৃতিৰ অন্য এক স্মৃতিৰ সৈতে অনুষংগ থকাৰ বাবে উদ্ধাৰ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এগৰাকী ব্যক্তিয়ে

তেওঁৰ আমেৰিকাৰ অ'হায়' ভ্ৰমণৰ সকলো কথা পাহৰি যাব পাৰে। তেওঁ তাত লাভ কৰা নিৰ্দিষ্ট কেইটামান অভিজ্ঞতাৰ বিষয়ে সোঁৱৰাই দিলে সেই ইংগিত অথবা সংকেতে তেওঁক ভ্ৰমণটোৰ আৰু বহুতো ঘটনাৰ স্মৃতি পুনৰ সংগ্ৰহ কৰাত সহায় কৰিব।

অৱস্থা অথবা পৰিস্থিতি নিৰ্ভৰশীল সংকেতসমূহ অৰ্থ নাইবা ৰূপ গ্ৰহণৰ সময়ত মনৰ অৱস্থাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। ব্যক্তিৰ আৱেগিক নাইবা মানসিক অৱস্থা (মদ্যপান কৰা, ড্ৰাগ্‌ছ সেৱন কৰা, বিচলিত হোৱা, উদ্বিগ্ন অথবা সুখী হোৱা) হ'ল সংকেত স্থাপনৰ মূল মাধ্যম। সংকেত নিৰ্ভৰশীল বিস্মৃতি তত্ত্বৰ মতে কোনো এক স্মৃতি বিস্মৃতিত পৰিণত হ'ব পাৰে যেতিয়ালৈকে ব্যক্তিগৰাকী একেটা বিস্মৃচি উদ্ভৱকাৰী মানসিক পৰিস্থিতিত থাকে।

প্ৰসংগ নিৰ্ভৰশীল সংকেতসমূহ পৰিৱেশ আৰু পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যি পৰিপ্ৰেক্ষিতত স্মৃতি অৰ্থপূৰ্ণ হয় অথবা পুনৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে সেইবোৰৰ হুবহু প্ৰতিলিপি সৃষ্টিৰ দ্বাৰা স্মৃতি পুনৰুদ্ধাৰ কৰাতো সুচল কৰি তুলিব পৰা যায়। এনেকুৱা পৰিস্থিতিত বতৰ, কোম্পানী, স্থান আৰু কোনো বিশেষ বস্তুৰ গোন্ধ, কোনো নিৰ্দিষ্ট গান শুনা অথবা কোনো নিৰ্দিষ্ট সোৱাদ লোৱা আদি কাৰ্য অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে।

অৱদমন তত্ত্ব ঃ অৱদমন তত্ত্ব হৈছে এক প্ৰতিৰক্ষামূলক ব্যৱস্থা। ব্যক্তিয়ে কেতিয়াবা মানসিক পীড়াদায়ক অভিজ্ঞতা লাভ কৰে। এনে পীড়াদায়ক অভিজ্ঞতাই ব্যক্তিক আৱেগিকভাৱে আঘাত কৰে। মানুহে স্মৃতিবোৰ পাহৰিবলৈ, বিশেষকৈ পীড়াদায়ক নাইবা অশান্তিকৰ ঘটনা নাইবা অভিজ্ঞতাসমূহ পাহৰণিৰ গৰ্ভলৈ ঠেলি পঠিয়ায় অথবা সচেতনভাৱে এৰাই চলে। ই এক প্ৰকাৰৰ অৱদমন। ইয়াৰ জৰিয়তে যন্ত্ৰণাদায়ক, ভাবুকিপূৰ্ণ আৰু লজ্জাজনক স্মৃতিসমূহক সচেতন অৱস্থাৰ বাহিৰত ৰখা হয়। ফ্ৰয়ডৰ মনোবিশ্লেষণৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি যন্ত্ৰনাদায়ক অভিজ্ঞতাসমূহ আৰু নিষিদ্ধ ইচ্ছাসমূহ মনৰ অচেতন অৱস্থালৈ ঠেলি পঠিওৱা হয় আৰু ব্যক্তিয়ে সজ্ঞানে এইবোৰ মনত পেলাবলৈ নিবিচাৰে। অৱদানমূলক তত্ত্বৰ মতে মানুহে পাহৰি যায় কাৰণ তেওঁলোকে অপ্ৰীতিকৰ চিন্তা আৰু অনুভৱসমূহক মনৰ অচেতনতাৰ গভীৰলৈ ঠেলি দিয়ে। সেয়েহে স্মৃতিৰূপে মনত ৰাখিব নিবিচৰা কথাবোৰ আমি পাহৰি যাওঁ।

অ-ফলপ্ৰসূ প্ৰতিৰূপ সৃষ্টি ঃ তথ্য মনত ৰাখিবলৈ অসমৰ্থ হোৱাৰ লগত বিস্মৃতিৰ সম্পৰ্ক কেতিয়াবা কম দেখা যায়। এই স্মৃতিসমূহক দীৰ্ঘম্যাদী স্মৃতিৰ ৰূপ দিব নোৱাৰাটোহে কথা মনত পেলাব নোৱাৰাৰ প্ৰধান কাৰণ হৈ পৰে। এইধৰণৰ বিস্মৃতি সংঘটিত হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে ব্যক্তিয়ে প্ৰথম অৱস্থাত প্ৰদান কৰা মনোযোগৰ অভাৱ। প্ৰতিৰূপ সৃষ্টিত বিফলতা অথবা অফলপ্ৰসূ প্ৰতিৰূপ সৃষ্টিয়ে তথ্যসমূহক দীৰ্ঘম্যাদী স্মৃতিত প্ৰৱেশ কৰাত বাধা দিয়ে বাবে তথ্যসমূহ পাছত পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব পৰাকৈ সংৰক্ষিত হৈ নাথাকে। যেতিয়া আপুনি কাৰোবাক লগ পায় আৰু পাছত নামটো মনত পেলাব নোৱাৰে তেতিয়া এই ধৰণৰ বিস্মৃতি সংঘটিত হয়। হয়তো চিনাকি কৰাই দিয়াৰ সময়ত আপুনি ব্যস্ত আছিল

বাবে ব্যক্তিগৰাকীৰ নামটো আপোনাৰ বাবে দীর্ঘম্যাদী স্মৃতিত পৰিণত নহ'ল। অফলপ্রসূ প্রতিৰূপ সৃষ্টিৰ আন এটা উদাহৰণ হৈছে আমাৰ স্মৃতিৰ পৰা মনত পেলাই মুদ্রা এটাৰ পিঠি এখন অংকন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাতো। সম্ভৱতঃ আমি মুদ্রাটোৰ আকৃতি আৰু ৰং মনত ৰাখিবলৈ সমর্থ হ'ব পাৰো, কিন্তু আমি ইয়াৰ আন বহুতো বিশেষ তথ্য অংকন কৰিব নোৱাৰিম। কাৰণ আমাৰ দীর্ঘম্যাদী স্মৃতিত এটা মুদ্রাক আন এটা মুদ্রাৰ পৰা চিনাক্ত কৰাৰ বাবে প্রয়োজনীয় বর্ণনাসমূহৰ প্রতিৰূপ সৃষ্টি হৈছে।

- **বিস্মৃতিৰ গেষ্টাল্ট তত্ত্ব ঃ** গেষ্টাল্ট তত্ত্বই উপলব্ধিক ভিত্তি কৰি বিস্মৃতিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। ইয়াৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি স্মৃতি বস্তু এটা সামগ্রিকভাৱে ধাৰণা কৰিব পৰা প্রৱণতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। সামগ্রিকতাৰ উপলব্ধি অথবা ধাৰণাই খণ্ডিচ উপলব্ধিৰ ধাৰণাৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰে আৰু যিমান পাৰে সিমানে ইয়াক সামগ্রিকতাৰ বিন্যাসৰ সৈতে পৰিচিত কৰি তোলে। কিছুমান পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা প্রমাণ কৰা হৈছে যে যিবোৰ পৰীক্ষাত অভীক্ষার্থীগৰাকীক কিছুমান অনিয়ন্ত্রিত চিহ্ন দেখুওৱা হয় আৰু ইয়াৰ পাছত এই চিহ্নবোৰ তেওঁক স্মৃতিৰ পৰা মনত পেলাই অংকন কৰিবলৈ দিয়া হয় তেনে পৰীক্ষাত অভিক্ষার্থীয়ে পুনৰ উৎপাদিত অথবা পুনৰুদ্ধাৰ কৰা আকৃতিসমূহ মূল আকৃতিসমূহৰ পৰা কিছু পৰিমাণে পৃথক। অভীক্ষার্থীগৰাকীয়ে কৰা এই পৰিৱর্তনক ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কিছুমান মিল থকা আকৃতিৰ লগত সাধাৰণীকৰণ কৰি লৈ সৃষ্টি কৰা স্মৃতি বুলি ধৰিব পাৰি।
- **মানসিক চাপ তত্ত্ব ঃ** মানসিক চাপৰ ফলত আৰু উচ্চ উদ্বেগৰ ফলত পাহৰি যোৱা নাইবা স্মৃতিশক্তি হেৰুৱাটো অস্বাভাৱিক নহয়। বহুতো কঠোৰ পৰিশ্রমী আৰু উচ্চকাংক্ষী শিক্ষার্থীয়ে চূড়ান্ত পৰীক্ষাত অধিক নম্বৰ অর্জন কৰাৰ আশা কৰে আৰু এনে নম্বৰ অর্জন কৰাৰ বাবে তেওঁলোকক অধ্যয়নত যথেষ্ট সময় খৰছ কৰে। কিন্তু পৰীক্ষাগৃহত প্রশ্ন কাকতখন লাভ কৰাৰ পাছত এনে কোনো শিক্ষার্থী অত্যন্ত মানসিক চাপৰ বলি হ'ব পাৰে আৰু প্রস্তুতি চলোৱা সকলোবোৰ কথা পাহৰি যাব পাৰে।
- **সংগঠনৰ অভাৱ ঃ** বিস্মৃতিৰ অন্য এক ব্যাখ্যা হ'ল শিকনৰ বিষয়বস্তুসমূহ প্রণালীবদ্ধভাৱে অধ্যয়ন নকৰা আৰু সংগঠনৰ অভাৱ। যিসকল ব্যক্তি পুনঃস্মৰণত ভাল তেওঁলোক সাধাৰণতে অভ্যাসগত দিশেৰে অতি প্রণালীৱদ্ধ যিসকলে কাম এটা কৰিবলৈ বিভ্রান্তিকৰ আৰু অসংলগ্ন পদ্ধতি গ্রহণ কৰে তেওঁলোকে কথাবোৰ সোনকালে পাহৰি যায়।

সেয়েহে, ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰো যে বিস্মৃতিৰ বাবে এটাতকৈ বেছি ব্যাখ্যাৰ প্রয়োজন। নতুন শিকন প্রক্ষেপনৰ ফলত মূল শিকন অৱৰোধ সৃষ্টি হোৱাৰ ফলত বিস্মৃতি ঘটিব পাৰে, শিকন সামগ্রীসমূহ সংগঠিত কৰাৰ অভ্যাস নথকাৰ বাবে বিস্মৃতি হ'ব পাৰে, উদ্দীপকৰ অৱস্থাৰ পৰিৱর্তনৰ ফলত অথবা অচেতন অভিপ্রায়সমূহৰ সক্রিয়তাৰ ফলত বিস্মৃতি হ'ব পাৰে।

কার্যকলাপ ৮.১

ক) অর্থহীন কথাৰ দুখন তালিকা প্রস্তুত কৰি আপোনাৰ কোনো বন্ধুক এখনৰ পিছত আনখন তালিকা শিকি বলৈ অনুৰোধ কৰক (তালিকা ক আৰু তালিকা খ)। কিছু সময়ৰ পাছত বন্ধুগৰাকীক তালিকা 'ক'ৰ বস্তুবোৰ মনত পেলাবলৈ কওক। এই কামটো কৰি থাকোতে বন্ধুগৰাকীয়ে তালিকা 'খ'ৰ কিছুমান বস্তুৰ নামো মনত পেলাব। এনে কিয় হয়?

খ) ধৰক, আপুনি চিনেমা এখনৰ অভিনেতা এজনৰ নাম মনত পেলাবলৈ সক্ষম হোৱা নাছিল। কিন্তু চিনেমাখনৰ এটা অংশ চোৱাৰ পাছত হঠাতে তেওঁৰ নামটো মনলৈ আহিল। বিস্মৃতিৰ কোনটো তত্ত্বই এই পৰিস্থিতিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে?

গ) এজন ছাত্রই তেওঁক স্কুলীয়া দিনত কঠোৰভাৱে শাস্তি দিয়া শিক্ষক এজনৰ নামটো মনত ৰাখিবলৈ নিবিচাৰে। বিস্মৃতিৰ কোনটো তত্ত্বই এই পৰিস্থিতিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে?

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ বিস্মৃতি শব্দটোৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ বিস্মৃতি ঘটাৰ কাৰণসমূহ কি কি?

.....

.....

৮.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- স্মৃতিক পুৰণি ঘটনাৰ পুনৰুদ্রেক অথবা পুনঃস্মৰণ কৰাৰ শক্তি বুলি সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰা হয়।
- স্মৃতি হৈছে আমাৰ কোনো পুৰণি ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ পুনঃস্মৰণ। এনে স্মৃতি সাময়িকভাৱে আমাৰ চেতনাৰ বাহিৰত থাকে। মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিৰ প্রকৃতি আৰু কার্য অনুসৰি ইয়াক কিছুমান প্রকাৰত শ্রেণীবিভক্ত কৰিছে।
- স্মৃতিৰ প্রকাৰসমূহ হ'ল অভ্যাস স্মৃতি আৰু প্রকৃত অথবা প্রতিৰূপ স্মৃতি, তাৎক্ষণিক স্মৃতি আৰু স্থায়ী স্মৃতি, যুক্তিযুক্ত আৰু যান্ত্রিক স্মৃতি, অনুষংগমূলক স্মৃতি, সক্রিয় স্মৃতি আৰু নিষ্ক্রিয় স্মৃতি, হ্রস্বম্যাদী স্মৃতি আৰু দীর্ঘম্যাদী স্মৃতি।

- বিস্মৃতি হৈছে এক মানসিক পৰিঘটনা। ই হৈছে অতীত অভিজ্ঞতাক পুনঃস্মৰণ কৰাত হোৱা ব্যৰ্থতা আৰু ইয়াক সাধাৰণতে দুৰ্বল স্মৃতিশক্তিৰ চিন হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- আমি স্মৃতি অথবা তথ্যসমূহ সময়ৰ লগে লগে কিয় পাহৰি যাওঁ তাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ বিভিন্ন তত্ত্ব আছে। এনে দুটামান তত্ত্ব হ'ল উৎস অৱক্ষয় তত্ত্ব, অফলপ্রসূ প্রতিৰূপ তত্ত্ব, সংকেত নির্ভৰশীল বিস্মৃতি আৰু বিস্মৃতিৰ সামগ্রিকতাবাদ তত্ত্ব।

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

1] Aggarwala J.C (1996), Essentials Educational Psychelogy new Delhi : Vikash Publishing House.

2] Bhatia B.D, & Safaya, R.N (2000).Education Psychelogy and Gudance New Delhi : Dhan.pat Rai & Sons.

3] Dadekar, W.N (2002). Psychelogy Foundation of Education. Macmillan India Ltd.

4] Mangal S.K. (1990) Advance Education Psychelogy. Ludhiana : .....

৮.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মনত ৰখাৰ প্রক্রিয়াটো শিকন অথবা কোনো অভিজ্ঞতা আহৰণৰ সৈতে আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ অন্ত পৰে অতীতৰ ঘটনাসমূহৰ পুনৰুৎপাদন আৰু পুনৰুজ্জীৱনৰ সৈতে। স্মৃতি হৈছে এক বৃহৎ মানসিক ক্ষমতা। প্রজ্ঞাত্মক দক্ষতা আয়ত্ব কৰাৰ বাবে, আমাৰ জীৱনৰ বিভিন্ন সমস্যা সমাধান কৰাৰ বাবে আৰু সামাজিক সম্পর্ক গঢ়ি তোলাৰ বাবে স্মৃতিৰ প্রয়োজন। স্মৃতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য হ'ল ঃ

- স্মৃতি পূর্বৰ অভিজ্ঞতাৰ পুনঃস্মৰণেৰে গঠিত।
- স্মৃতি হৈছে এক মানসিক প্রক্রিয়া। ই কোনো কথা সংৰক্ষণ কৰা আৰু মনত পেলোৱা কার্যৰে সৃষ্ট।
- স্মৃতিক আমাৰ মনত ৰখাৰ শক্তিৰ দ্বাৰা জোখা হয়।
- স্মৃতি আমাৰ মনৰ এক সক্রিয় প্রক্রিয়া।
- প্রাচীন মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিক এক মানসিক শক্তি বুলি ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। কিন্তু আধুনিক যুগত স্মৃতিক মানসিক শক্তিৰ পৰিৱর্তে এক মানসিক প্রক্রিয়া বুলিহে অভিহিত কৰা হয়।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অভ্যাস স্মৃতি

(খ) তৎকালীন স্মৃতি

(গ) অনুষংগমূলক স্মৃতি

(ঘ) যুক্তিযুক্ত স্মৃতি আৰু

(ঙ) প্ৰকৃত স্মৃতি

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ

(ক) যান্ত্ৰিক স্মৃতি আৰু যুক্তিযুক্ত স্মৃতি ঃ যান্ত্ৰিক স্মৃতি হৈছে কোনো বিষয়বস্তুৰ যান্ত্ৰিকভাৱে কৰা পুনৰাবৃত্তি। ই অভ্যাস স্মৃতিৰ লগত প্ৰায় একে। যান্ত্ৰিক স্মৃতি কোনো বিষয়বস্তুৰ সম্পৰ্কে উপযুক্তবোধ অবিহনে সংঘটিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে সৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে পূৰণৰ নেওঁতা শিকা কাৰ্য। কিন্তু যুক্তিযুক্ত স্মৃতিৰ লগত শিকন সামগ্ৰীৰ উপযুক্ত ধাৰণা আৰু জ্ঞান জড়িত হৈ থাকে। ই দৈহিক পুনৰাবৃত্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে।

(খ) তৎকালীন স্মৃতি আৰু স্থায়ী স্মৃতি ঃ যেতিয়া কোনো এক শিকনী বিষয়বস্তু আয়ত্ব কৰাৰ পাছত তৎক্ষমাত পুনঃস্মৰণ অথবা পুনৰুদ্রেক কৰা হয়, তাকে তৎকালীন স্মৃতি বুলি কোৱা হয়। কিছুমান বিষয়বস্তু শিকাৰ দীৰ্ঘদিনৰ পাছত ইয়াক পাহৰি যোৱা হয়। কিন্তু কিবা এটা শিকাৰ পাছত দীৰ্ঘদিনৰ বাবে মনত ৰখাৰ ক্ষমতাক স্থায়ী স্মৃতি বুলি কোৱা হয়। স্থায়ী স্মৃতি হৈছে স্মৃতিৰ সৰ্বোত্তম ৰূপ।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অভিপ্ৰেৰণা, আগ্ৰহ, জিৰণি, আৱেগ, অনুষংগ শিকিবৰ বাবে ইচ্ছা, সু-স্বাস্থ্য আদি হ'ল এনে কিছুমান অৱস্থা যিবোৰ মনত ৰখাৰ শক্তি বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আবৃত্তি, সময়ভিত্তিক পৰ্যালোচনা, অতিৰিক্ত শিকন, কামৰ যোগেদি শিক্ষা, সামগ্ৰিক বনাম আংশিক শিকন, ব্যৱহাৰিক শিকন আদি হৈছে স্মৰণ অথবা মনত ৰখাৰ কিছুমান সঞ্চয়ী পদ্ধতি।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিস্মৃতি মানে হৈছে মনৰ পৰা আৰ্জিত অভিজ্ঞতাৰ চাপবোৰ ম্লান হৈ যোৱা অথবা অন্য অৰ্থত, পূৰ্বৰ কথা মনত পেলাবলৈ অসমৰ্থ হোৱাই হৈছে বিস্মৃতি।

জেমছ ড্ৰেভাৰৰ মতে, "যিকোনো সময়ত চেষ্টা চলাই অভিজ্ঞতাৰ পুনৰুদ্রেক কৰাত অথবা পূৰ্বতে শিকা কাৰ্য পুনঃসম্পাদন কৰাত ব্যৰ্থ হোৱাকে বিস্মৃতি বুলি কোৱা হয়।"

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিস্মৃতিৰ কাৰণসমূহ হ'ল— আগ্ৰহৰ অভাৱ, মগজুৰ আঘাত, সময়ৰ গতি, শিকি অহা বিষয়বস্তুৰ অনুশীলনৰ অভাৱ, আৱেগিক অৱস্থা, মদ আৰু ড্ৰাগছৰ ব্যৱহাৰ, পূৰ্বৱৰ্তী প্ৰতিৰোধ আৰু অৱদমন।

৮.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ টা মান শব্দত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ স্মৃতি কি? স্মৃতিৰ কেইটামান সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ স্মৃতিৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰকৰ বিষয়ে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ স্মৰণ অথবা মনত ৰখাৰ লগত জড়িত থকা প্ৰক্ৰিয়াটো বৰ্ণনা কৰক। স্মৃতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ স্মৃতিৰ দুটা সঞ্চয়ী পদ্ধতিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ মনত ৰখাৰ বাবে জিৰণিৰ প্ৰয়োজন আছেনে? যদি আছে তেন্তে কিয়?

প্ৰশ্ন ৬ ঃ বিস্মৃতি কি? ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৭ ঃ 'হস্তক্ষেপ' শব্দটো ব্যাখ্যা কৰক। ই বিস্মৃতিত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলায়?

প্ৰশ্ন ৮ ঃ তলৰ বাক্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক ঃ

(ক) বিস্মৃতি এক আশীৰ্বাদ।

(খ) বিস্মৃতি এক প্ৰতিৰক্ষা প্ৰণালী।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ স্মৃতি বুলিলে কি বুজে? স্মৃতিৰ কাৰকসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্মৃতিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰক। স্মৃতি কেনেকৈ বৃদ্ধি কৰিব পাৰি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ আমি কিয় পাহৰি যাওঁ? বিস্মৃতিৰ কিছুমান কাৰণ উপযুক্ত উদাহৰণসহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ বিস্মৃতি মানে কি? বিস্মৃতিৰ তত্ত্বসমূহ বৰ্ণনা কৰি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্মৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৯ ঃ যুক্তি তথা সমস্যা সমাধানৰ অর্থ আৰু প্ৰকৃতি

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য
৯.২ পৰিচয়
৯.৩ যুক্তিৰ অর্থ
৯.৪ যুক্তিৰ সংজ্ঞা
৯.৫ যুক্তিৰ বৈশিষ্ট্য
৯.৬ যুক্তিৰ প্ৰকাৰ
৯.৭ সমস্যা সমাধানৰ অর্থ
৯.৮ সমস্যা সমাধানৰ পদ্ধতি
৯.৯ সমস্যা আৰু সমাধান চক্ৰ
৯.১০ সমস্যা সমাধানত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰক
৯.১১ ফলপ্ৰসূ সমস্যা সমাধানৰ কৌশল
৯.১২ সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ শিকোৱাৰ নীতি
৯.১৩ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৯.১৪ অধিক জানিবলৈ
৯.১৫ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৯.১৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- যুক্তিৰ অর্থ আগবঢ়াব পাৰিব
- যুক্তিৰ বৈশিষ্ট্য চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- বিভিন্নধৰণৰ যুক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- সমস্যা সমাধান শিকোৱাৰ নীতিসমূহ বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বিভিন্ন সমস্যা সমাধানৰ কৌশল ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৯.২ পৰিচয়

বুদ্ধিজীৱিয়ে সমস্যা সমাধান কৰে, প্ৰতিভা ধৰে সমস্যাক বাধা দিয়ে।

— এলবার্ট আইনষ্টাইন

দৈনন্দিন সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ মানুহে তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন জীৱনত ঘটা সমস্যাৰ সম্ভাব্য সমাধানসমূহ পৰীক্ষা কৰি চায়। সমস্যা সমাধানৰ দক্ষতা প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ জীৱনৰ

অতি গুৰুত্বপূর্ণ দক্ষতা। আমাৰ জীৱনৰ বৃহৎ অংশ এটা সমস্যা সমাধানত ব্যয় হয়। সমস্যা সমাধানত চিন্তন. অধিষ্ঠাপন, কর্তন আনকি সৃষ্টিও জড়িত হৈ থাকে। মানুহৰ প্রজ্ঞাত্মক দক্ষতাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ দিশ যুক্তিবাদে ব্যক্তিৰ প্রজ্ঞাত্মক ক্ষমতাৰ সৈতে জড়িত জটিল পৰিঘটনাসমূহত এক উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰে।

৯.৩ যুক্তিৰ অর্থ

যুক্তি হৈছে এনে এক প্রক্রিয়া যাৰ দ্বাৰা আমি কোনো বিশ্বাসত উপনীত হও। এনে বিশ্বাসক আমি পূর্বৰ জ্ঞানৰ ফল বুলি গণ্য কৰোঁ। কাৰণ, বিশ্বাস হ'ল কোনো সিদ্ধান্ত, কার্য অথবা অনুভৱ বিচৰাৰ এক প্রজ্ঞাত্মক প্রক্রিয়া। আমি মানুহে জীৱনৰ প্রায় প্রতিটো মুহূর্ততে যুক্তি প্রয়োগ কৰো। আমাৰ জীৱনত আমি কার্যৰ পৰিণতি অনুমান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ, ধাৰণা আৰু যুক্তিৰ সহায়ত যিমান পাৰো ফলাফল অনুমান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ। যুক্তিয়ে আমাক জীয়াই থকাত সহায় কৰে। বিশেষকৈ বর্তমানৰ অধিক গতিশীল আৰু দ্রুত জগতখনত অভূতপূর্ব তথ্য প্রৱাহৰ মাজত ই আমাক তথ্য সংসাধনত সহায় কৰে। যুক্তিবাদেই হৈছে মানৱ জাতিক আগবাঢ়ি যোৱাত সহায় কৰা মূল কাৰক।

যুক্তিৰ লগত মূলত ঃ চিন্তা-চর্চা জড়িত হৈ থাকে। শিক্ষকে শিক্ষার্থীক কিছুমান নির্দেশনা দিব পাৰে। যেনে— 'এই সমস্যাটোৰ সমাধান উলিয়াবলৈ মগজুত জোৰ দিয়া অথবা 'মাত্র এই সমস্যাত মনোনিৱেশ কৰা' অথবা 'মনোযোগ দিয়া' ইত্যাদি। গতিকে কথাবোৰ যুক্তিৰে চিন্তা কৰাৰ সময়ত আমি নৰ গভীৰত প্রৱেশ কৰিব লাগিব, মানসিক কার্যকলাপ সম্পন্ন কৰিব লাগিব, প্রতীকৰ অর্থ ভাঙিব লাগিব অথবা ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব। শিক্ষাই মানুহক যুক্তিবাদী 'বর্বৰ' পৰিৱর্তে 'যুক্তিবাদী মানৱ'লৈ ৰূপান্তৰিত কৰে। ইয়াৰ লগত কোনো বস্তু অথবা বস্তুৰ মাজৰ সম্পর্ক এটাৰ অর্থ উলিওৱাৰ সচেতন প্রচেষ্টা জড়িত হৈ থাকে। সাধাৰণতে কিছুমান মানুহে যুক্তি দর্শায় যে যুক্তি নিজেই এক ভাষিক নীতি। কাৰণ ই মানুহৰ মাজত হোৱা সেংযোগ স্থাপনৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য। ই কোনো বস্তু, বক্তব্য অথবা ব্যক্তিৰ বিষয়ে বুজাবুজিৰ লগতে সন্মতিৰ সৃষ্টি কৰে। যুক্তিক বহল অর্থত সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাৰ প্রক্রিয়া বুলি সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰা হৈছে। ইয়াৰ মনোবিজ্ঞান, দর্শন, ভাষাতত্ত্ব, প্রজ্ঞাত্মক বিজ্ঞান, তর্কশাস্ত্র, সম্ভাৱিতা সূত্র াৰু কৃত্রিম বুদ্ধিমত্তাৰ সৈতে সম্পর্ক আছে।

যুক্তি হ'ল কোনো সমস্যাৰ সমাধানৰ সময়ত প্রদর্শিত নিয়ন্ত্রিত চিন্তাৰ এক উত্তম ৰূপ। যুক্তি বাস্তৱিক কাৰণ পৰিস্থিতিৰ বাস্তৱতাৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি সমস্যাৰ সমাধান বিচৰা হয়। কোনো তাৎক্ষণিক সমস্যা সমাধান কৰিব বিচৰাৰ সময়তে নহয়, ভৱিষ্যৎ সমস্যাৰ আগজাননী দিবলৈও যুক্তি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। মানুহে নিজকে পৰিৱেশৰ লগত খাপ খুৱাই লোৱাত যুক্তিৰ ভূমিকা উল্লেখযোগ্য। ই কেৱল মানুহৰ প্রজ্ঞাত্মক কার্যকলাপ নির্ধাৰণ কৰাই নহয়, মানুহৰ আচৰণ আৰু ব্যক্তিত্বকো প্রভাৱিত কৰে। যুক্তি হ'ল অতীৱ বিশেষীকৃত চিন্তাশক্তিৰ অন্য নাম। ই ব্যক্তিক

বৰ্তমানৰ পৰ্যবেক্ষণৰ সৈতে সংযুক্ত পূৰ্বৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কিছুমান সুসংগঠিত আৰু পদ্ধতিগত পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰি কোনো এটা পৰিঘটনা অথবা সমস্যাৰ কাৰণ আৰু প্ৰভাৰ সম্পৰ্কে মানসিকভাৱে অন্বেষণ কৰি সমাধান উলিওৱাত সহায় কৰে।

৯.৪ যুক্তিৰ সংজ্ঞা

বিশেষজ্ঞসকলে যুক্তিৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন ধৰণে দিছে। ইয়াৰে কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

গেৰেট (১৯৪৮)ৰ যুক্তিৰ সংজ্ঞা অনুসৰি ই হ'ল এটা উদ্দেশ্য অথবা লক্ষ্য মনত ৰাখি পৰ্যায়ক্ৰমে কৰা চিন্তা।

মুন (১৯৫৭) ৰ মতে, 'যুক্তিবাদ হৈছে অতীতৰ অভিজ্ঞতাসমূহৰ সংমিশ্ৰণ কৰি পূৰ্বৰ সমাধান একোটা কেৱল পুনৰুউৎপাদনেৰে সমস্যা এটা সমাধান কৰা কাৰ্য।'

স্কিনাৰে (১৯৬৮) যুক্তিক এনে এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছে যিটোৱে কাৰণ আৰু ফলৰ সম্পৰ্কক মানসিক স্বীকৃতি দিয়ে। ই কোনো পৎৰ্যবেক্ষণ কৰা কাৰণৰ ভৱিষ্যদ্বাণী অথবা কোনো পৰ্যবেক্ষণ কৰা পৰিঘটনাৰ পৰা বাহিৰ হোৱা কোনো কাৰণৰ অনুমান হ'ব পাৰে।

শ্বেৰমানে সংজ্ঞায়িত কৰা অনুসৰি যুক্তিবাদ হৈছে এনে চিন্তা প্ৰক্ৰিয়া য'ত ব্যক্তি কোনো সমস্যাৰ বিষয়ে সচেতন হয় সমাধান চিনাক্ত কৰে, মূল্যায়ন কৰে আৰু সিদ্ধান্ত লয়।

জেমছ ড্ৰেভাৰৰ মতে (১৯৬৮), 'যুক্তি হৈছে অনুমানৰ সৈতে জড়িত চিন্তাধাৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া অথবা সাধাৰণ নীতি ব্যৱহাৰ কৰি সমস্যা সমাধান কৰা কাৰ্য।'

৯.৫ যুক্তিৰ বৈশিষ্ট্য

যুক্তিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

- সকলো যুক্তিৰে একোটা উদ্দেশ্য থাকে।
- সকলো যুক্তি হ'ল কিবা এটা বুজিবলৈ, কিছুমান প্ৰশ্ন নিষ্পত্তি কৰিবলৈ, কিছুমান সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ চলোৱা প্ৰয়াস।
- সকলো যুক্তি অনুমান নিৰ্ভৰ।
- সকলো যুক্তি কোনোবা নহয় কোনোবা দৃষ্টিকোণৰ পৰা আগবঢ়োৱা হয়।
- সকলো যুক্তি ডেটা, তথ্য আৰু প্ৰমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা হয়।
- সকলো যুক্তি ধাৰণা আৰু চিন্তাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰা হয়, আৰু এইবোৰৰ দ্বাৰা ই যুক্তিক গঢ় দিয়া হয়।
- সকলো যুক্তিতে এনে কিছুমান অনুমান থাকে যিবোৰৰ দ্বাৰা আমি সিদ্ধান্ত লওঁ আৰু তথ্যত অর্থ আৰোপ কৰো।
- সকলো যুক্তিৰে প্ৰভাৱ আৰু পৰিণতি থাকে আৰু নিৰ্দিষ্ট অর্থ বহন কৰে।

- যুক্তি সংগঠিত কৰা হয়। ই প্ৰণালীবদ্ধ আৰু উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত। যুক্তিয়ে মৌলিক বিষয়ত মনোনিৱেশ কৰে আৰু প্ৰাসংগিত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰে।
- যুক্তি হৈছে মানুহৰ কথা বুজাৰ আহিলা। ই হৈছে নিজৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা আন সত্তা চিনাক্তকৰণৰ পদ্ধতি। যুক্তিয়ে অনুমানবোৰক ধাৰণাৰূপে সংহত কৰে আৰু এই সংহতিৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰা জ্ঞানক নিজৰ পূৰ্বজ্ঞানৰ সৈতে সংযুক্ত কৰে আৰু ধাৰণা তথা সত্যৰ মূল্যায়ণ আৰু সাল-সলনি কৰে।

৯.৬ যুক্তিৰ প্ৰকাৰ

যুক্তিৰ মূল প্ৰকাৰসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ—

(ক) নিগমনাত্মক যুক্তি (Deductive Reasoning) (খ) আগমনাত্মক যুক্তি (Inductive Resoning) (গ) অপগমনাত্মক যুক্তি (Abduction Resoning) (ঘ) লঘূকাৰক যুক্তি (Reductive Resoning) (ঙ) ভ্ৰামক যুক্তি (Fallacious Resoning) আৰু (চ) অনুৰূপ যুক্তি (Analogical Resoning)।

- **নিগমনাত্মক যুক্তি ঃ** এৰিষ্টটলে নিগমনাত্মক যুক্তি তত্ত্বটো বিকশিত কৰিছিল। ইয়াত নিগমন (Deductive) মানে হ'ল কোনো কথাৰ সামৰণি নির্ণয় কৰা। ই হ'ল যুক্তিৰ এনে এক ৰূপ যিটোত সিদ্ধান্ত অথবা সামৰণিসমূহ তথ্যাত্মক প্ৰস্তাৱনা আৰু সমানুপাতিক তুলনাৰ পৰা যুক্তিসংগত আৰু সংসংহতভাৱে বাহিৰ হয়। নিগমনাত্মক যুক্তিৰ আধাৰ হ'ল সুস্থ আৰু সামঞ্জস্যপূৰ্ণ যুক্তিবাদৰ ধাৰণাটো। যদি তথ্যাত্মক প্ৰস্তাৱনাসমূহ সত্য, তেন্তে এটা নির্মিত ন্যায়বাক্য (constructed syllogism)ৰ সৈতে আগবঢ়োৱা প্ৰণালীৱদ্ধ যুক্তিক নিগমনাত্মক তর্কত এক যৌক্তিক নিশ্চয়তাৰ মাত্ৰাৰে সৈতে কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা এক বৈধ যুক্তি বুলি গণ্য কৰা হয়। অর্থাৎ, নিগমনাত্মক যুক্তি হ'ল বিশুদ্ধ তর্কৰ পৰা ওলোৱা যুক্তিৰ যুক্তিযুক্ততা। ইয়াক সূস্থ আৰু বিশুদ্ধ তর্ক বুলি গণ্য কৰা হয়।

  নিগমনাত্মক যুক্তি হৈছে বৈধ যুক্তিৰ এক মৌলিক ৰূপ। নিগমনাত্মক যুক্তি আৰম্ভ হয় এটা সাধাৰণ বক্তব্য অথবা অনুমানৰ পৰা। ই এটা নির্দিষ্ট, যুক্তিসংগত সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাৰ সম্ভাৱনাসমূহ পৰীক্ষা কৰে। বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিত অনুমান আৰু তত্ত্ব পৰীক্ষা কৰিবলৈ নিগমন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। নিগমনাত্মক অনুমানত আমি এটা তত্ত্ব ধৰি লওঁ আৰু তাৰ ভিত্তিত আমি ইয়াৰ পৰিণতিবোৰৰ ভৱিষ্যদ্বাণী কৰোঁ। অর্থাৎ তত্ত্বটো শুদ্ধ হ'লে পর্যবেক্ষণবোৰ কি হ'ব লাগে আমি তাৰ ভৱিষ্যদ্বাণী কৰোঁ।

  উদাহৰণস্বৰূপে, 'সকলো প্ৰাণী মৰণশীল (মুখ্য প্ৰস্তাৱনা)। বাঘ এটা প্ৰাণী (গৌণ প্ৰস্তাৱনা)। গতিকে, বাঘ মৰিব (সামৰণি)।' নিগমনাত্মক যুক্তি সঠিক হ'বলৈ হ'লে অনুমানটো শুদ্ধ হ'ব লাগিব। ধাৰণা কৰা হয় যে সকলো প্ৰাণী মৰণশীল আৰু বাঘ এটা

প্ৰাণী' এই চৰ্তবোৰ সত্য। এতেকে উপৰিউক্ত সামৰণিটো যুক্তিসংগত আৰু শুদ্ধ। নিগমনাত্মক যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত যদি কোনা কথা বস্তুৰ শ্ৰেণী এটাৰ ক্ষেত্ৰত সহ্য, তেন্তে ই শ্ৰেণীটোৰ সকলো সদস্যৰ ক্ষেত্ৰতো শুদ্ধ।

কেলিফৰ্ণিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মতে, নিগমনাত্মক অনুমানৰ সিদ্ধান্ত নিশ্চিত যদিহে প্ৰস্তাৱনাটো সত্য হয়। সাধাৰণীকৰণ সঁচা নহ'লেও যুক্তিসংগত সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি। কিন্তু সাধাৰণীকৰণ অসত্যও হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'সকলো তপামূৰীয়া পুৰুষ ককাদেউতা। তেওঁ তপা। গতিকে তেওঁ ককাদেউতী' এই যুক্তি তাৰ্কিক দিশেৰে বৈধ, কিন্তু মূল বিবৃতিটো মিছা হোৱাৰ বাবে ই অসত্য। নিগমনাত্মক বিবৃতি এটা নিখুঁত যুক্তিসংগত বিবৃতি, কিন্তু প্ৰাৰম্ভিক ভিত্তিটো শুদ্ধ হোৱাৰ ওপৰত এই যুক্তিযুক্ততাই নিৰ্ভৰ কৰে। তাৰ পাছত নিগমনাত্মক যুক্তিৰ সহায়ত এটা যুক্তিসংগত আৰু দৃঢ় প্ৰমাণ নিৰ্মাণ কৰা হয়।

নিগমনাত্মক যুক্তিক বহুতে বৈজ্ঞানিক গৱেষণাৰ স্বীকৃত মান বুলি গণ্য কৰে। এই পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি গৱেষকে তত্ত্ব আৰু অনুমানৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰে, আৰু তাৰ পাছত নিৰ্দিষ্ট ঘটনাৰ ক্ষেত্ৰত তেনে তত্ত্ব আৰু অনুমান সঁচা প্ৰমাণ কৰিব পৰা যায় নেকি সেইটো পৰীক্ষা কৰিবলৈ গৱেষণা কৰে। সেইবাবেই এনে গৱেষণাবোৰ একোটা সাধাৰণ, বিমূৰ্ত স্তৰৰ পৰা আৰম্ভ হয় আৰু পাছত ইয়াৰ পথ অধিক নিৰ্দিষ্ট আৰু মূৰ্ত্ত হৈ পৰে। এই ধৰণৰ যুক্তিত যদি কোনো এটা শ্ৰেণীৰ বস্তুৰ বাবে কিবা এটা সত্য বুলি ধৰা হয়, তেন্তে সাধাৰণতে সেই শ্ৰেণীৰ সকলো বস্তুৰ বাবেও সেইটো সত্য বুলি ধৰা হয়।

- **আগমনাত্মক যুক্তি ঃ** বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধানৰ অংশ হিচাপে আগমনাত্মক প্ৰণালীবিদ্যাসমূহ ফ্ৰান্সিছ বেকনৰ 'ন'ভাম অগেনাম'ৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠা আৰু জনপ্ৰিয় কৰা হৈছিল। আগমনাত্মক যুক্তি নিগমনাত্মক যুক্তিৰ বিপৰীত। আগমনাত্মক যুক্তিয়ে নিৰ্দিষ্ট পৰ্যৱেক্ষণৰ পৰা বহল সাধাৰণীকৰণ কৰে। ইয়াত মূলতঃ তথ্য থাকে আৰু তাৰ পাছত এই তথ্যৰ পৰা সিদ্ধান্ত বাহিৰ কৰা হয়। উটাহ্ ষ্টেট ইউনিভাৰ্চিটিৰ মতে ইয়াক নিগমনাত্মক যুক্তি বুলি কোৱা হয়। নিগমন মানে হ'ল নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰা। পূৰ্বচৰ্ত অনুসৰণ কৰি গ্ৰহণ কৰা সিদ্ধান্তৰ অসংখ্য উদাহৰণৰ পাছত নিয়মটো শিকিব পৰাটোৱেই হ'ল নিগমনাত্মক যুক্তি। উদাহৰণস্বৰূপে, প্ৰতিবাৰ বৰষুণ হোৱাৰ সময়ত ঘাঁহবোৰ তিতে। অৰ্থাৎ বৰষুণ দিলে ঘাঁহ তিতে। বিজ্ঞানীসকলক সাধাৰণতে এইধৰণৰ যুক্তিৰ শৈলীৰ সৈতে জড়িত কৰা হয়।

'আগমত্মক অনুমানত আমি নিৰ্দিষ্টৰ পৰা সাধাৰণলৈ যাওঁ। আমি বহু কথা পৰ্যবেক্ষণ কৰোঁ, একোটা আৰ্হি বাহিৰ কৰোঁ, সাধাৰণীকৰণ কৰোঁ আৰু কোনো ব্যাখ্যা অথবা তত্ত্ব অথবা অনুমান কৰোঁ। আগমত্মক যুক্তিৰ এটা উদাহৰণ হ'লে, 'মই বেগৰ পৰা উলিওৱা মুদ্ৰাটো এটা পইচা। সেই মুদ্ৰাটো এটকা। বেগটোৰ এক তৃতীয়াংশ মুদ্ৰা এটকা। গতিকে বেগত থকা সকলো মুদ্ৰা পইচা।'

এটা বক্তব্যৰ সকলোবোৰ চৰ্ত সত্য হ'লেও আগমত্মক যুক্তিয়ে সিদ্ধান্তটো মিছা

বুলি প্রতিষ্ঠা কৰিব পাৰে। ইয়াত এটা উদাহৰণ দিয়া হ'ল। 'মদন এগৰাকী ককাদেউতা। মদন তপা। গতিকে সকলো ককাদেউতা হ'ল তপা।' বক্তব্যবোৰৰ পৰা সিদ্ধান্তটো যুক্তিসংগতভাৱে ওলোৱা নাই।

বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিত আগমত্মক যুক্তিৰ স্থান আছে। বিজ্ঞানীসকলে ইয়াক অনুমান আৰু তত্ত্ব গঠন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে। আগমত্মক যুক্তিয়ে তেওঁলোকক তত্ত্বসমূহ নির্দিষ্ট পৰিস্থিতিত প্রয়োগ কৰাত সহায় কৰে। অনুৰূপ উপমা, উদাহৰণ, পর্যবেক্ষণ আৰু অভিজ্ঞতা ব্যৱহাৰ কৰি নির্ণায়ক প্রস্তাৱ গঠন কৰা যুক্তিৰ এটা প্রকাৰ হৈছে আগমত্মক যুক্তি।

আগমত্মক যুক্তিয়ে প্রকৃতি, বিজ্ঞান আৰু দৈনন্দিন জীৱনত বাৰে বাৰে দেখা দিয়া আৰ্হিবোৰৰ সাধাৰণ পর্যবেক্ষণৰ ভিত্তিত বিবৃতি গঠন কৰিবলৈ অভিজ্ঞতাক ব্যৱহাৰ কৰে। এনে বস্তু অথবা কথাৰ পৰা প্রতিদর্শ, ঘটনা, অভিজ্ঞতা আৰু স্বাভাৱিক স্বচক্ষ পর্যবেক্ষণমূলক তথ্য আহৰণ কৰা হয়। এইবোৰ বেছিভাগ সময়তে পূবৰতী পর্যবেক্ষণৰ ভিত্তিত বস্তুৰ বৈশিষ্ট্য আৰু একে বস্তুৰ সৈতে তেওঁৰ সম্পর্ক আৰু বস্তুৰ প্রকাৰৰ ভিত্তিত এয়া সাধাৰণতে ব্যাখ্যা কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে আগমত্মক যুক্তিয়ে পৰম নিশ্চয়তাৰ জৰিয়তে সিদ্ধান্ত প্রতিষ্ঠাৰ প্রয়াস নকৰে। পর্যবেক্ষণ আৰু পূর্বানুমানসাধ্য নিশ্চয়তাহে ইয়াৰ দ্বাৰা স্থাপিত সিদ্ধান্তৰ মূল।

ইয়াৰ উপৰি অনুৰূপ যুক্তি আৰু মেট্রিক্স যুক্তি দুয়োটাই হ'ল তথ্যৰ মাজত সম্পর্ক স্থাপন কৰা আৰু নতুন তথা বুজি উঠা চিন্তাৰ মাজৰ সাদৃশ্য তুলনা কৰা আগমত্মক যুক্তিৰ উপ-পদ্ধতি। ই নতুন ধাৰণাবোৰৰ বিষয়ে বুজিবলৈ এই সাদৃশ্যবোৰ ব্যৱহাৰ কৰে। যুক্তিৰ এই দুয়োটা ৰূপকে আগমত্মক যুক্তি বুলি গণ্য কৰা হয়। কাৰণ, ই কিবা এটাক তথ্য হিচাপে নিগমনাত্মকভাৱে প্রমাণ কৰাৰ পৰিৱর্তে সত্য বুলি ধৰা কথাটো ভালদৰে বুজাৰ সুযোগ প্রদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

আগমত্মক যুক্তিৰ আৰম্ভণি নির্দিষ্ট পর্যৱেক্ষণ অথবা ঘটনাৰ বাস্তৱ পর্যবেক্ষণ, ধাৰা অথবা সামাজিক প্রক্রিয়া আৰু বিশ্লেষণাত্মকভাৱে সেই পর্যৱেক্ষণসমূহৰ ভিত্তিত বহল সাধাৰণীকৰণ আৰু তত্ত্ব গঠন প্রক্রিয়াত ইয়াৰ সামৰণি পৰে। ইয়াক কেতিয়াবা উর্দ্ধমুখী পদ্ধতি বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ ই নির্দিষ্ট কিছুমান ক্ষেত্রত সমতল বিন্দুৰ পৰা আৰম্ভ হৈ তত্ত্বৰ বিমূর্ত স্তৰলৈ গতি কৰে। এই পদ্ধতিৰ সহায়ত এবাৰ এগৰাকী গৱেষকে তথ্যৰ এটা গোটৰ মাজত থকা আর্হি আৰু ধাৰাবোৰ চিনাক্ত কৰি লোৱাৰ পাছত পৰীক্ষা কৰিবলৈ কিছুমান অনুমান গঠন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ সহায়ত অৱশেষত কিছুমান সাধাৰণ সিদ্ধান্ত অথবা তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাব পাৰে।

- **অপগমনাত্মক যুক্তি ঃ** অপগমনাত্মক যুক্তিক প্রথমে চার্লছ চেণ্ডাৰছ পিয়ের্চে অনুমানতকৈ অধিক নির্দিষ্ট কোনো সিদ্ধান্ত উৎপন্ন কৰিব পৰা চিন্তাৰ প্রক্রিয়া হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। অভিজ্ঞতা লাভ অথবা পর্যবেক্ষণ কৰা কিবা এটাক ব্যাখ্যা কৰাৰ প্রক্রিয়াটোৱেই হ'ল

অপগমনাত্মক যুক্তি। ইয়াত পৰিঘটনা এটা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কোনো প্ৰচলিত জ্ঞান নাই। সাধাৰণ মানুহৰ ভাষাত অপগমনাত্মক যুক্তি হৈছে উত্তম ব্যাখ্যাকাৰী যুক্তি। ই হ'ল এনে এক প্ৰকাৰৰ যুক্তি যিটোৱে যুক্তিসংগত অথবা সর্বাধিক সম্ভাব্য সত্যৰ অপগমনাত্মক যুক্তি আগবঢ়ায়। অপগমনাত্মক মানে পূর্বচর্ত নির্ণয় কৰা। ই সিদ্ধান্ত আৰু নিয়ম ব্যৱহাৰ কৰি ধৰি লয় যে পূর্বচর্ত সিদ্ধান্তটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰে। যেনে - 'বৰষুণ দিলে ঘাঁহ তিতে। ঘাঁহ তিতি আছে। নিশ্চয় বৰষুণ পৰিছে।' অপগমনাত্মক যুক্তি সাধাৰণতে পর্যবেক্ষণৰ একোটা অসম্পূর্ণ সমষ্টিত আৰম্ভ হৈ সম্ভাব্য ব্যাখ্যালৈ আগবাঢ়ি যায়। ই উপলব্ধ উত্তম তথ্য ব্যৱহাৰৰ ভিত্তিত কৰা অনুমান আৰু পৰীক্ষা নির্ভৰ বিষয়। পৰীক্ষা কৰিবলগীয়া অনুমান গঠনৰ বাবে অপগমনাত্মক যুক্তি উপযোগী।

- **লঘূকাৰক যুক্তি ঃ** লঘূকাৰক যুক্তি হৈছে তার্কিক যুক্তিৰ এটা উপসমষ্টি যিটোয়ে এটা বক্তব্যক সত্য বুলি প্ৰদর্শন কৰিব বিচাৰে। ইয়াক অস্বীকাৰ কৰিলে এটা ভুৱা অথবা উদ্ভট ফলাফল অথবা পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। ই হৈছে এটা বক্তব্যৰ বিপৰীত দিশটো লঘূ কৰি বক্তব্যটো সত্য বুলি প্ৰমাণ কৰা আৰু বিপৰীত ফলাফলৰ উদ্ভটতা দেখুৱাই দিয়া যুক্তি। লঘূকাৰক যুক্তিক নিগমানাত্মক আৰু আগমনাত্মক যুক্তিৰ মিশ্রণ বুলিও গণ্য কৰা হয়। আগমনাত্মক যুক্তিয়ে সত্য হোৱাৰ সম্ভাৱনা কি সেই বিষয়ে বুজাৰ সুবিধা প্রদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। নিগমনাত্মক যুক্তি সমালোচনাত্মক আৰু যুক্তিসংগত প্রকৃতিৰ। ই কোনো তর্কক নির্ণায়ক অথবা অনির্ণায়ক যুক্তিত পৰিণত কৰে।
- **ভ্রামক যুক্তি ঃ** ভ্রামক যুক্তি প্রকৃত যুক্তি নহয়। ই সমালোচনাত্মক চিন্তা আৰু তর্কৰ আসোঁৱাহপূর্ণ প্রস্তাৱনা। ভ্রামক যুক্তিৰ এটা চিন হ'ল যুক্তিসংগত যেন অনুভৱ হোৱা ভ্রান্তি। সাধাৰণতে ভুল ধাৰণা, ভুৱা ভিত্তি অথবা মদগর্বীভাৱে লোৱা সিদ্ধান্তৰ বাবে প্রায়ে যুক্তিৰ ভুল হোৱা দেখা যায়।
- **অনুৰূপ যুক্তি ঃ** কিছুমান গভীৰ জ্ঞানৰ তাৰতম্য ঘটোৱা আৰু বুৎপত্তি ঘটোৱাৰ বাবে উপযোগী নতুন যুক্তি প্রতিষ্ঠাকাৰী ব্যৱস্থা হিচাপে অনুৰূপ যুক্তি প্রয়োগৰ পৰামর্শ দিয়া হৈছে। পৰামর্শটোৰ আৰম্ভণি বিন্দুটো হ'ল এক পর্যবেক্ষণ। বিশেষজ্ঞসকলে প্রায়ে তেওঁলোকৰ অনা-পৰুৱা (non-shallow) জ্ঞানৰ কিছু অংশ ঘটনা অধ্যয়নৰ ৰূপত প্রকাশ কৰে আৰু অতীতৰ ঘটনা তথা বর্তমানৰ সমস্যাৰ মাজত প্রাসংগিক সাদৃশ্য চিনাক্ত কৰি যুক্তি প্রতিষ্ঠাৰ প্রয়াস কৰে।

  অনুৰূপ যুক্তিত কোনো এটা প্রদত্ত বস্তু অথবা পৰিস্থিতিৰ বাবে অনুৰূপ তুলনা আগবঢ়োৱা হয়। এই তুলনা কিছু প্রকাৰে প্রদত্ত বস্তুটোৰ দৰেই হয়। দৈনন্দিন জীৱন আমাক আন কাৰোবাৰ লগত তুলনা কৰিলে অথবা কিবা এটা বস্তুৰ লগত আন এটা বস্তুৰ তুলনা কৰিলে অনুৰূপতাৰ সন্মুখীন হওঁ। যেনে - 'আপুনি ঠিক আপোনাৰ দেউতাৰ দৰেই, সদায় টেলিভিছনৰ সন্মুখত বহি থাকে' অথবা 'মই যেন সৰগতহে আছো' ইত্যাদি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ যুক্তি বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ যুক্তিৰ প্ৰকাৰসমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ যুক্তিৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে লিখক।

.....

.....

৯.৭ সমস্যা সমাধানৰ অর্থ

সমস্যা সমাধান হৈছে এক মানসিক প্রক্রিয়া। ইয়াৰ সৈতে সমস্যা আৱিষ্কাৰ, বিশ্লেষণ আৰু সমাধান জড়িত হৈ থাকে। ই শিকনৰ সৈতে ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত। ই এক ধ্রুপদী অৱস্থাৰ নির্দিষ্ট আৰু জটিল ৰূপ। ইয়াক শিকনৰ সৃষ্টিশীল ৰূপ হিচাপে জনা যায়। সমস্যা সমাধানৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য হ'ল বাধাসমূহ অতিক্রম কৰি সমস্যাটোৰ সর্বোত্তম সমাধান বিচাৰি উলিওৱা। এটা সমস্যাৰ তেতিয়াই সৃষ্টি হয় যেতিয়া আমি আমাৰ বর্তমানৰ অৱস্থাৰ পৰা আকাংক্ষিত অৱস্থালৈ যাবলৈ কিছুমান বাধা অতিক্রম কৰিব লাগে। সমস্যা সমাধান হ'ল এটা জীৱই বর্তমানৰ অৱস্থাৰ পৰা আকাংক্ষিত অৱস্থালৈ যাবলৈ প্রয়োগ কৰা একোটা প্রক্রিয়া।

সংক্ষিপ্ত অক্সফ'র্ড অভিধানে (১৯৯৫) সমস্যাৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে ঃ 'সমাধানৰ প্রয়োজন হোৱা সন্দেহজনক অথবা কঠিন বিষয়ক সমস্যা বোলে আৰু 'বুজিবলৈ অথবা সম্পন্ন কৰিবলৈ অথবা মোকাবিলা কৰিবলৈ কঠিন কিবা এটাই হ'ল সমস্যাৰ সমাধান।' সমস্যা সমাধানক সমস্যাৰ আৱিষ্কাৰ, বিশ্লেষণ আৰু সমস্যাটো আঁতৰ কৰিবলৈ প্রয়াস কৰা এক মানসিক প্রক্রিয়া বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। এই প্রক্রিয়াটোৰ মূল লক্ষ্য হৈছে বাধাসমূহ আঁতৰ কৰা আৰু সমস্যাটোৰ সর্বোত্তম সমাধান বাহিৰ কৰা।

জে. আৰ. এণ্ডাৰছনৰ মতে প্রজ্ঞাত্মক কার্যকলাপৰ যিকোনো লক্ষ্য নির্দেশিত ক্রমক সমস্যা সমাধান বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি।

আইচেংক্ আৰু তেওঁৰ সহযোগীসকলৰ মতে (১৯৭২) সমস্যা সমাধান হ'ল এনে এক প্রক্রিয়া যিটো প্রজ্ঞাত্মক পৰিস্থিতিত আৰম্ভ হৈ আকাংক্ষিত লক্ষ্যত উপনীত হয়।

ডি. এম. জনছন (১৯৭২)-এ সমস্যা সমাধানৰ সৈতে জড়িত ছটা সমস্যাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তলত সেইবোৰ উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

ক) আচৰণ লক্ষ্য নির্দেশিত আৰু আচৰণত ধাৰাবাহিকতা থাকে।

খ) আচৰণ আৰু কর্মৰ ধাৰাবাহিকতা লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ পাছতহে শেষ হয়।

গ) ব্যক্তিয়ে সমস্যা সমাধান কৰোতে বিভিন্ন ধৰণৰ সঁহাৰি আৰু পৰীক্ষা দিয়ে।

ঘ) মানুহে সমস্যাৰ বিভিন্ন শ্রেণীৰ প্রতি বিভিন্ন ধৰণে প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰে। সেয়েহে সমস্যা সমাধানত ব্যক্তিগত পার্থক্য থকা দেখা পোৱা যায়।

ঙ) জীৱই প্রথমবাৰৰ বাবে সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'লে সমাধানত অধিক সময় লয়। কিন্তু সেই একেটা পৰিস্থিতিৰ বাবে পৰৱর্তী প্রচেষ্টাবোৰত সমাধানৰ সময় কমি যায়।

চ) সমস্যা সমাধান হৈছে চিন্তাৰ এক নির্দিষ্ট ৰূপ।

মনোবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রত 'সমস্যা সমাধান'-এ কোনো এক বর্তমান অৱস্থাৰ পৰা কোনো এক লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ উপায়ক বুজায়। ইয়াত বর্তমান অৱস্থাটো কেতিয়াবা নিজে প্রত্যক্ষভাৱে লক্ষ্যৰ ফালে আগবাঢ়িব নোৱাৰে, অথবা লক্ষ্যৰ পৰা বহু দূৰত থাকে অথবা লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ অধিক জটিল যুক্তিৰ প্রয়োজন হয়। সমস্যা সমাধানক সকলো বৌদ্ধিক কার্যৰ ভিতৰত আটাইতকৈ জটিল বুলি গণ্য কৰা হয়। ই এক উচ্চ পর্যায়ৰ প্রজ্ঞাত্মক প্রক্রিয়া যাৰ বাবে মৌলিক দক্ষতাৰ তাৰতম্য কৰা আৰু নিয়ন্ত্রণৰ প্রয়োজন হয়।

প্রজ্ঞাত্মক মনোবিজ্ঞানত সমস্যা সমাধান শব্দটোৱে সমস্যাৰ আৱিষ্কাৰ, সমস্যাটোৰ বিশ্লেষণ আৰু সমাধানৰ বাবে মানুহে চলোৱা মানসিক প্রক্রিয়াক বুজায়। ইয়াৰ লগত সমস্যা সমাধান প্রক্রিয়াৰ সকলো পর্যায় জড়িত হৈ থাকে। যেনে— সমস্যাৰ আৱিষ্কাৰ, সমস্যাটোৰ সন্মুখীন হোৱাৰ সিদ্ধান্ত, সমস্যাটো বুজি পোৱা, উপলব্ধ বিকল্পসমূহৰ গৱেষণা কৰা আৰু সমাধানৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰা আদি কার্য।

সমস্যা এটা সমাধান কৰাৰ আগতে প্রথমে সমস্যাটোৰ সঠিক প্রকৃতিটো বুজি লোৱাটো গুৰুত্বপূর্ণ। যদি সমস্যাটোৰ বিষয়ে বুজাত ভুল হয় তেন্তে ইয়াৰ সমাধান প্রচেষ্টাও ভুল অথবা ত্রুটিপূর্ণ হ'ব। সমস্যা সমাধানৰ সময়ত কেইবাটাও মানসিক প্রক্রিয়াই কাম কৰে। ইয়াৰ ভিতৰত আছে ঃ

- কোনো সমস্যাক ধাৰণামূলকভাৱে চিনি পোৱা।
- সমস্যাটোক স্মৃতিশক্তিত উপস্থাপন কৰা।
- বর্তমানৰ সমস্যাটোৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য প্রাসংগিক তথ্য বিবেচনা কৰা।
- সমস্যাটোৰ বিভিন্ন দিশ চিনাক্ত কৰা।
- সমস্যাটো কোনো শিতানভুক্ত আৰু বর্ণনা কৰা।

৯.৮ সমস্যা সমাধানৰ পদ্ধতি

- **আচৰণবাদী পদ্ধতি ঃ** আচৰণবাদী গৱেষকসকলে যুক্তি দিছিল যে সমস্যা সমাধান কৰাটো এটা পুনঃ উৎপাদন প্রক্রিয়া। অর্থাৎ, পূর্বতে সফল হোৱা কোনো ব্যৱহাৰিক আচৰণ জীৱই নতুন সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'লে পুনৰ কৰি চায়। জীৱই সফল আচৰণ নিজেই পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে নির্ণয় কৰে বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছিল। ১৯১১ চনত এডৱার্ড থ'র্নডাইকে

মেকুৰী এটাই পিঞ্জৰাৰ পৰায়ে পলায়ন কৰিব পাৰে সেই কথা আৱিষ্কাৰ কৰি নিজৰ প্ৰভাৱ নীতিটো বিকশাই তুলিছিল। এই নীতিটোৱে সমস্যা সমাধানৰ আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগীক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

- **গেষ্টাল্ট পদ্ধতি ঃ** ইয়াৰ বিপৰীতে গেষ্টাল্টবাদী মনোবিজ্ঞানীসকলে যুক্তি দিছিল যে সমস্যা সমাধান কৰাটো এক উৎপাদনশীল প্ৰক্ৰিয়া। বিশেষকৈ কোনো সমস্যাৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাৰ সময়ত মানুহে কেতিয়াবা সমস্যাটোৰ ব্যক্তিগত উপস্থাপনক 'পুনৰ নিৰ্মাণ' কৰি লয়। ইয়াৰ ফলত এক প্ৰকাৰৰ অন্তৰ্দৃষ্টিৰ সৃষ্টি হয়। ই মানুহক সমস্যা সমাধানৰ পথত উপনীত হোৱাত সক্ষম কৰি তোলে।

  ১৯৭২ চনত এলেন নিউৱেল আৰু হাবার্ট চাইমনে 'হিউমেন প্ৰব্লেম ছল্‌ভিং' নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰে। গ্ৰন্থখনত তেওঁলোকে সমস্যা সমাধানৰ সমস্যা স্থান তত্ত্বৰ ৰূপৰেখা দাঙি ধৰে। এই তত্ত্ব অনুসৰি মানুহে এক সমস্যা স্থানত সন্ধান কৰি কোনো সমস্যা সমাধান কৰে। সমস্যা স্থানটো প্ৰাৰম্ভিক (সাম্প্ৰতিক) অৱস্থা, লক্ষ্য অৱস্থা আৰু ইয়াৰ মাজৰ সকলো সম্ভাব্য অৱস্থাৰে গঠিত। সমস্যা সমাধানৰ এটা পর্যায়ৰ পৰা আন এটা পর্যায়লৈ যাবলৈ মানুহে যিবোৰ কার্য কৰে সেইবোৰক প্ৰচালক (operator) বুলি কোৱা হয়।

  নিউৱেল আৰু চাইমনৰ মতে নতুন সমস্যাৰ বাবে প্ৰচালকৰ নিৰ্বাচন প্ৰজ্ঞাত্মক চমু পথ (short cut)ৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। ইয়াক হিউৰিষ্টিকছ বুলি জনা যায়। আটাইতকৈ সহজ হিউৰিষ্টিক হৈছে 'পুনৰাবৃত্তি অৱস্থা' অথবা পশ্চাদ সঞ্চয় (back up) পৰিহাৰ। ব্যক্তিয়ে তেওঁক পূৰ্বৰ কোনো সমস্যাপূৰ্ণ অৱস্থালৈ ঘূৰাই নিব পৰা ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ পৰা বিৰত থাকে। কাৰণ অনুপযুক্ত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা ব্যক্তিয়ে ক্ষেত্ৰত আৰু সমস্যা সমাধানৰ বাবে প্ৰকৃতাৰ্থত এখোজ পিছুৱাই যাবলগীয়া হ'লে এনে ব্যৱস্থাই কোনো সহায় নকৰে।

  প্ৰজ্ঞাত্মক শিকন তত্ত্বৰ প্ৰভাৱৰ অধীনত সমস্যা সমাধানক বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰজ্ঞাত্মক দক্ষতা আৰু কার্যৰে গঠিত এক জটিল মানসিক কার্যকলাপক বুলি গণ্য কৰা হয়। সমস্যা সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত উচ্চ ক্ৰমৰ চিন্তা কৰিব পৰা দক্ষতা, যেনে— মনঃদৰ্শন, সংযোগ, বিমূৰ্ততা, বহল জ্ঞান, হেৰফেৰকৰণ, যুক্তি প্ৰয়োগ বিশ্লেষণ, সংশ্লেষণ, সাধাৰণীকৰণৰ প্ৰয়োজন। এই সকলোবোৰক পৰিচালনা আৰু সমন্বিত কৰাৰ প্ৰয়োজন (গাৰফাল আৰু লেষ্টাৰ,১৯৮৫ পৃষ্ঠা.১৬৯)।

- **১৯৬০ৰ দশকৰ সাধাৰণ সমস্যা সমাধান আৰ্হি ঃ** ১৯৬০ আৰু ১৯৭০ ৰ দশকত কেইবাটাও সাধাৰণ সমস্যা সমাধান আৰ্হি বিকশাই তোলা হৈছিল (নিউৱেল আৰু ছাইমন, ১৯৭২ ; পল্‌য়া, ১৯৫৭; ব্ৰাঞ্চফর্ড আৰু ষ্টেইন, ১৯৮৪)। আৰ্হিবোৰৰ সহায়ত এই ধাৰণা কৰা হৈছিল যে বিমূর্ত (সন্দর্ভহীন) সমস্যা সমাধানৰ দক্ষতা শিকিলে ব্যক্তিয়ে যিকোনো পৰিস্থিতি (সন্দর্ভ)লৈ এই দক্ষতাবোৰ স্থানান্তৰ কৰিব পাৰে। সাধাৰণ সমস্যা সমাধান আৰ্হিৰ এটা উদাহৰণ হ'ল বেন্সফ'র্জৰ IDEAL আৰ্হি।

- সমস্যাটো চিনাক্ত কৰা (Identify)।
- সমস্যাটোৰ বিষয়ে চিন্তা আৰু প্ৰাসংগিক তথ্যসমূহ শিতানভুক্ত কৰি সমস্যাটো সংজ্ঞায়িত কৰা (Define)।
- বিকল্পসমূহৰ জৰিয়তে, বিচাৰ মন্থনৰ সহায়ত বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী পৰীক্ষা কৰি সমস্যাসমূহৰ সমাধান বাহিৰ কৰা (Explore)।
- কৌশলসমূহ কামত প্ৰয়োগ কৰা (Act)।
- কার্যকলাপৰ প্ৰভাৱ পুনঃঅৱলোকন আৰু মূল্যায়ন কৰা (Look back)।

৯.৯ সমস্যা আৰু সমাধান চক্ৰ

কোনো সমস্যা সমাধানৰ বাবে কেইটামান ব্যৱস্থা অনুসৰণ কৰাটো গুৰুত্বপূর্ণ। এই ব্যৱস্থাবোৰক সমস্যা সমাধানৰ চক্ৰ বুলিও কোৱা হয়। চক্ৰবোৰ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ—

- **সমস্যা চিনাক্তকৰণ ঃ** প্ৰথমে এটা সমস্যা চিনাক্ত কৰি ইয়াক সংজ্ঞায়িত কৰিব লাগে। বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰশ্ন সুধি সমস্যাটো চিনাক্ত কৰিব লাগে - যেনে ঃ কিহৰ বাবে কোনো সমস্যা আছে বুলি ভবা হৈছে? সমস্যাটো ক'ত হৈ আছে? কেনেকৈ হৈছে? কেতিয়া হৈ আছে? কিয় হৈ আছে? ইত্যাদি।
- **সমস্যাৰ সংজ্ঞা আৰু উপস্থাপন ঃ** সমস্যাটো চিনাক্ত কৰাৰ পাছৰ পদক্ষেপটো হ'ল সমস্যাটোৰ উপযুক্ত আৰু সম্পূর্ণ সংজ্ঞা নির্দ্ধাৰণ কৰা যাতে ইয়াৰ যথোপযুক্ত সমাধান কৰিব পৰা যায়।
- **কার্য-কৌশল প্ৰণয়ন ঃ** পৰৱর্তী পদক্ষেপটো হ'ল সমস্যটো সমাধানৰ বাবে কার্য-কৌশল গঠন কৰা। বাছনি কৰা কার্য-কৌশলটো সমস্যাৰ প্ৰকৃতি, পৰিস্থিতি আৰু সমস্যা সমাধানকাৰীৰ ব্যক্তিগত বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। সমস্যা এটা সমাধানৰ বাবে কিছুমান বিকল্প উপায় বিচৰাটো সদায় সুফলদায়ক।
- **তথ্যৰ সংগঠন ঃ** উত্তম কার্য-কৌশল বাছি লওঁতে সমস্যা সমাধানকাৰীসকলে কেইবাটাও কাৰক বিবেচনা কৰিব লাগে। যেনে— দীর্ঘম্যাদী লাভ, বাস্তৱসন্মত, সম্পদৰ উপলব্ধতা, জড়িত বিপদ আদি।
- **সম্পদ আবণ্টন ঃ** সমস্যা সমাধান প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰাৰ আগতে, সমস্যাটো অগ্ৰাধিকাৰ তালিকাৰ কিমান ওপৰত আছে সেইটো নির্ণয় কৰি লোৱাতো গুৰুত্বপূর্ণ। তেতিয়াহে ইয়াৰ বাবে উপযুক্ত পৰিমাণৰ সম্পদ আবণ্টন কৰিব পৰা যাব।
- **নিৰীক্ষণ ঃ** সমাধানৰ দিশত কাম কৰাৰ সময়ত অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ কৰাটো গুৰুত্বপূর্ণ। কিয়নো সমস্যা সমাধান প্ৰক্ৰিয়াটোৰ অগ্ৰগতি ভাল নহ'লে ব্যৱহাৰ কৰি থকা কার্য-কৌশল আৰু পদ্ধতিসমূহৰ পুনৰ মূল্যায়ন কৰিব পৰা যায়।
- **মূল্যায়ন ঃ** সমস্যা সমাধান চক্ৰৰ এইটো হ'ল চূড়ান্ত পর্যায়। কোনো সমাধানত উপনীত হোৱাৰ পাছত সমস্যা সমাধানকাৰীসকলে কি সম্পন্ন কৰা হ'ল তাৰ মূল্যায়ন কৰিব

লাগে। তেতিয়াহে সমস্যাটোৰ সম্ভৱপৰ উত্তম সমাধানত উপনীত হ'ব পৰা গ'লনে নাই সেই সিদ্ধান্ত ল'ব পৰা যায়।

৯.১০ সমস্যা সমাধানত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰক

সমস্যাসমূহ আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক কাৰণৰ পৰাই উদ্ভৱ হয় আৰু ইয়াৰ সমাধান কিছুমান কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। কাৰকসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ ঃ

- **জ্ঞান ঃ** সমস্যা সমাধানৰ বাবে ল'বলগীয়া বৈচিত্ৰপূৰ্ণ কার্য-কৌশলগত জ্ঞানে সমস্যা সমাধানৰ উপায় আৰু গতিক প্ৰভাৱিত কৰে। যদি ব্যক্তিয়ে সমস্যা কেনেকৈ সমাধান কৰিব লাগে সেই বিষয়ে জানে অথবা বুজি পায়, তেন্তে সেই সমস্যাটোৰ বিষয়ে জ্ঞান নথকা ব্যক্তিৰ তুলনাত তেওঁ সঠিকভাৱে আৰু কম সময়ত সমস্যাটো সমাধান কৰিব পাৰে।
- **অভিজ্ঞতা ঃ** যদি কোনো ব্যক্তিৰ অতীতৰ কোনো সমস্যা সমাধানৰ অভিজ্ঞতা থাকে তেন্তে বর্তমান পৰিস্থিতিত তেওঁ একে ধৰণৰ সমস্যা অধিক ফলপ্ৰসূভাৱে সমাধান কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- **সমস্যাৰ অসুবিধা ঃ** সমস্যাসমূহত বিদ্যমান কাৰকসমূহেও সমস্যা সমাধানত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। সকলো সমস্যা একে স্তৰৰ নহয়। সমস্যাত থকা অসুবিধাৰ মাত্ৰা সমস্যা সমাধানত প্ৰভাৱ পেলোৱা আন এটা কাৰক।
- **সমস্যাৰ গাঁথনি ঃ** সমস্যাৰ গাঁথনি সু অথবা কু হ'ব পাৰে। ইয়ো সমস্যা সমাধানত প্ৰভাৱ পেলায়।
- **শিকনৰ স্থানান্তৰ ঃ** কোনো সমস্যা সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত যদি আমি সঠিক শিকন সঠিক ঠাইত প্ৰয়োগ কৰো, তেন্তে সমাধান সহজ হৈ পৰে। শিকন স্থানান্তৰ কৰিব নোৱাৰাৰ ফলত সমস্যা সমাধানত বাধাৰ সৃষ্টি হয়।
- **সমস্যা সমাধানকাৰীৰ বুদ্ধিমত্তা ঃ** বুদ্ধিমত্তা হৈছে ব্যক্তিৰ যুক্তিসংগতভাৱে চিন্তা আৰু কাম কৰাৰ সামগ্ৰিক সাধাৰণ সম্ভাৱনা। বুদ্ধিমান ব্যক্তিয়ে এগৰাকী মধ্যমীয়া বুদ্ধি-বৃত্তিৰ শিক্ষার্থীতকৈ কম সময়তে অধিক নিখুঁতভাৱে সমস্যা এটা সমাধান কৰিব পাৰে।
- **অন্যান্য মানসিক স্বভাৱ ঃ** গৱেষণামূলক অধ্যয়নে প্ৰমাণ কৰিছে যে মনোযোগ, আগ্ৰহ, যুক্তিসংগত বুজাবুজিৰ দৰে মানসিক স্বভাৱে সমস্যা সমাধানকাৰী আচৰণত প্ৰভাৱ পেলায়।
- **অভিৰোচন ঃ** অভিৰোচনৰ বাবে আমি কোনো সমস্যা সমাধান কৰিব বিচাৰো। যেতিয়ালৈকে আমি অনুপ্ৰাণিত অথবা অভিৰোচিত হোৱা যেন অনুভৱ নকৰো, তেতিয়ালৈকে সমাধান বিচাৰি উলিওৱাৰ পৰীক্ষা চলি থাকে। অভিৰোচনৰ অভাৱত সমস্যা সমাধান সম্ভৱ নহ'বও পাৰে।

- **সৃষ্টিশীলতা ঃ** সমস্যা সমাধানৰ বাবে সৃষ্টিশীলতাৰ প্ৰয়োজন। সমস্যাই নতুন প্ৰকৃতিৰ ধাৰণা সৃষ্টিৰ বাবে উদ্বদ্ধ কৰে (অন্ততঃ ব্যক্তিৰ বাবে)। সৃষ্টিশীল মানুহে বিষয়বোৰ বিভিন্ন দৃষ্টিকোণেৰে বিচাৰ কৰি চাব পাৰে।
- **স্মৃতিশক্তি ঃ** কোনো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ অথবা কোনো লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ বাধা অতিক্ৰম কৰিবলগীয়া হ'লে আমি সমস্যা সমাধানত লিপ্ত হওঁ। যদি আমি স্মৃতিশক্তিৰ পৰা এটা উত্তৰ সোনকালে উদ্ধাৰ কৰিব পাৰো, তেন্তে আমি একে ধৰণৰ সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰো। যদি আমি তাৎক্ষণিক উত্তৰ উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰো, তেন্তে সমস্যাৰ সমাধান বিচাৰি উলিওৱাটো কঠিন হৈ পৰে।
- **সামাজিক কাৰক ঃ** নেতৃত্ব, অহংভাৱ, ভৰসাযোগ্যতা আৰু সামাজিক সহযোগিতাৰ দৰে সামাজিক কাৰকে দলীয় পৰিস্থিতিত সমস্যা সমাধানত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

৯.১১ ফলপ্ৰসূ সমস্যা সমাধানৰ কৌশল

কাৰ্য-কৌশল এটাক পৰিকল্পনা, হিউৰিষ্টিক, বুঢ়া আঙুলিৰ নিয়ম, কোনো ধৰণৰ সমস্যা সমাধানৰ দিশত আগবাঢ়ি যোৱাৰ সম্ভাব্য উপায় হিচাপে গণ্য কৰাৰ লগতে ফলপ্ৰসূ সমস্যা সমাধানৰ পন্থা বুলিও ক'ব পাৰি। প্ৰতিটো সমস্যা সমাধানকাৰী কাৰ্যক্ষেত্ৰৰ নিজস্ব কৌশল থাকে। এনে কিছুমান কাৰ্য-কৌশল আছে যিবোৰ সকলো কাৰ্যক্ষেত্ৰতে শক্তিশালী আৰু প্ৰযোজ্য। উদাহৰণস্বৰূপে এটা ডাঙৰ সমস্যাক সৰু সৰু সমস্যাত ভাঙি লোৱা কাৰ্য। ই হ'ল সাধাৰণ উদ্দেশ্যৰ কাৰ্য-কৌশলসমূহৰ ভিতৰত এটা। পুথিভঁৰালভিত্তিক গৱেষণা কৰাটো আন এটা সাধাৰণ উদ্দেশ্যৰ কাৰ্য-কৌশলৰ উদাহৰণ। প্ৰতিটো বিষয়ৰ (প্ৰতিখন কাৰ্য্যক্ষেত্ৰৰ) সমস্যা সমাধান কৌশলৰ নিজস্ব সমষ্টি একোটা থাকে। সাধাৰণ ব্যক্তিৰ কোনো বিশেষ ক্ষেত্ৰত স্পষ্ট কাৰ্য-কৌশলৰ জ্ঞান কম থাকে। ফলপ্ৰসূ সমস্যা সমাধানৰ কৌশল কিছুমান হ'ল -

- সমস্যা সমাধান এটা সৃষ্টিশীল প্ৰক্ৰিয়া। আমি সমস্যা ফলপ্ৰসুভাৱে সমাধান কৰাৰ তিনিটা মূল কাৰ্য-কৌশলৰ উল্লেখ কৰিব পাৰো (জন্সন-লেইৰ্ড,১৯৯৩)।
  - **নব্য-ডাৰডইনীয় এল্‌গ'ৰিদম ঃ** ধাৰণা সৃষ্টি কৰা আৰু তাৰ পাছত সেইবোৰৰ মূল্যায়ন কৰা প্ৰক্ৰিয়াৰে এই কাৰ্য-কৌশল গঠিত। ধাৰমা সৃষ্টি আৰু মূল্যায়ন জ্ঞানৰ ব্যৱহাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। যিকোনো বৰ্তি থকা ধাৰণাকে পুনঃব্যৱহাৰ কৰি সমস্যাৰ সমাধান নোলোৱালৈকে পুনৰাবৃত্তি কৰিব পাৰি।
  - **নব্য-লামাৰ্কিয়ান এল্‌গ'ৰিদম ঃ** এই কাৰ্য-কৌশলত অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা সকলো জ্ঞানে ধাৰণা সৃষ্টিত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে বুলি ধৰা হয়। যদি বিকল্প ধাৰণাৰ সৃষ্টি কৰা হয়, তেন্তে ইয়াৰ মাজৰ পৰা ধাৰণা বাছনি কৰিব পৰা যায়। যেতিয়া ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজনীয় জ্ঞান থাকে, তেতিয়া এই কাৰ্য-কৌশলটো অতি কাৰ্যক্ষম হয়

বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। কাৰণ, ইয়াত জ্ঞানৰ পুনৰাবৃত্তিৰ প্ৰয়োজন নাথাকে।

- **বহু-স্তৰীয় এল্‌গ'ৰিদম ঃ** এই কার্য-কৌশলে কিছুমান জ্ঞান ব্যৱহাৰ কৰি ধাৰণা সৃষ্টিত বাধা দিয়ে আৰু কিছুমান জ্ঞান ফলাফল মূল্যায়নৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে (পুনৰাবৃত্তিৰ বিকল্পৰ সৈতে)। মুঠতে এই কার্য-কৌশল অনুসৰি বাধাই ধাৰণাসমূহৰ মূল্যায়ন নিয়ন্ত্ৰণ কৰে অথবা ধাৰমা সৃষ্টিত বাধা দিয়ে অথবা দুয়োটা কামেই কৰে।

- আচৰণবাদী মনোবিজ্ঞানীসকলে কৈছে যে প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ দ্বাৰা আৰু অতীতৰ সঁহাৰি পুনৰুৎপাদন কৰি সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰি। প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰে প্ৰথমে আমি এটা সমস্যা সমাধানৰ বাবে যাদৃচ্ছিকভাৱে চেষ্টা কৰি চাও। ফলস্বৰূপে ভুলৰ হাৰ লাহে লাহে কমি যায় আৰু আমি সমাধান লাভ কৰোঁ।
- প্ৰজ্ঞাত্মক মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতে সমস্যা সমাধানৰ কৌশলত একোটা মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ শৃংখলা জড়িত হৈ থাকে আৰু ই যাদৃচ্ছিক নহয়। সমস্যা সমাধানৰ লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাটত বাধাৰ সৃষ্টি কৰা কাৰকসমূহ অতিক্ৰম কৰিবলৈ মানসিকভাৱে কাম কৰাৰ কৌশল জড়িত হৈ থাকে।
- আন এটা সমস্যা সমাধানকাৰী কৌশল হ'ল সমস্যাটোক গঢ় দিয়া। ব্যক্তিয়ে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি সমস্যাবোৰ গঢ় দি লয়। বিভিন্ন সম্ভাব্য কার্য-কৌশল প্ৰয়োগ কৰাৰ লগে লগে ব্যক্তিয়ে ইয়াৰ পৰিণতিৰ বিষয়ে জানিব পাৰে।
- পৰিৱেশ পৰিৱৰ্তন কৰিও সমস্যা এটা সমাধান কৰিব পৰা যায়, যেনে - প্ৰহেলিকা খেলত, নতুন টুকুৰা এটা আঁতৰাই অথবা আগতে আঁতৰোৱা এটা টুকুৰা পুনৰ একে স্থানত বহুৱাই প্ৰহেলিকাৰ সমস্যাটো সমাধান কৰিব পাৰি।
- নতুন কার্য-কৌশলৰ ব্যৱহাৰ অথবা নতুন ধাৰণা সৃষ্টি হ'ল- আন এটা সমস্যা সমাধানৰ কৌশল। অতীতৰ কার্য-কৌশল নতুন সমস্যাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহ'লে এই কৌশল কামত নাহে। কার্য-কৌশলৰ অন্বেষণমূলক পর্যায়ৰ অধিক ব্যৱহাৰ এই ক্ষেত্ৰত সহায়ক হ'ব পাৰে।
- সমস্যা সমাধানৰ বাবে সৃষ্টিশীলতাৰ প্ৰয়োজন। সমস্যাই নতুন প্ৰকৃতিৰ ধাৰণা সৃষ্টিৰ বাবে মানুহক উদ্বুদ্ধ কৰে।
- সাধাৰণতে সমস্যা সমাধানৰ কার্য-কৌশল নিৰূপণত সমস্যাটো চিনাক্ত কৰা, সমাধানৰ পৰিকল্পনা কৰা, পৰিকল্পনা কার্যকৰী কৰা, পৰিকল্পনাৰ মূল্যায়ন কৰা আৰু সমাধানৰ মূল্যায়ন কৰা আদি প্ৰজ্ঞাত্মক কার্য জড়িত হৈ থাকে (হায়েছ, ১৯৯৮)।
- সমস্যা সমাধানৰ কৌশলত নিজৰ মনত সমস্যাটো উপস্থাপন কৰাৰ প্ৰকৃতিকো সামৰা হয়। সমস্যা এটা উপস্থাপন কৰাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ মানসিক অথবা মৌখিক উপায় থাকে।
- ডাঙৰ সমস্যাক সৰু সৰু সমস্যাত খণ্ডিত কৰি লোৱাটোক নিম্নমুখী (Topdown) কৌশল বুলি কোৱা হয়। এবাৰতে এটা ডাঙৰ সমস্যা সমাধানৰ চেষ্টা কৰাতকৈ কেইবাটাও সৰু

সৰু সমস্যা সমাধানৰ চেষ্টা কৰাটো বহুত সহজ হ'ব পাৰে।

- আন এটা কার্য-কৌশলত জোৰত ভিন্নমুখী আৰু এককেন্দ্রমুখী চিন্তাধাৰা জড়িত হৈ থাকে। ভিন্নমুখী চিন্তাৰ জৰিয়তে বিভিন্ন সম্ভাৱনা বিবেচনা কৰাৰ পাছত আমি এককেন্দ্রিক চিন্তাত লিপ্ত হ'ব লাগিব। তেতিয়াহে একাধিক সম্ভাৱনাক সংকুচিত কৰি আমি একক সর্বশ্রেষ্ঠ সমাধান বাহিৰ কৰিব পাৰিম আৰু সেয়া সমস্যাটোৰ ক্ষেত্রত পোনপ্রথমে প্রয়োগ কৰিম।
- সমস্যা সমাধানৰ আন এটা কৌশল হ'ল বিমূর্ততা। প্রকৃত ব্যৱস্থাত প্রয়োগ কৰাৰ আগতে ব্যৱস্থাটোৰ আৰ্হি এটাত সমস্যাটো সমাধান কৰাৰ কৌশলটো ব্যৱহাৰ কৰি চোৱা হয়।
- সমস্যা সমাধানৰ বাবেও সাদৃশ্যৰ নীতি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ অর্থ হ'ল একেধৰণৰ সমস্যাৰ ক্ষেত্রত একেধৰণৰ সমাধান কৌশল ব্যৱহাৰ কৰা।
- সমস্যা সমাধানৰ কৌশল হিচাপেও চিন্তা মন্থন ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। এই কৌশলত বৃহৎ সংখ্যক স্বতঃস্ফূর্ত সমাধান চিনাক্ত কৰা হয় আৰু উত্তম সমাধানটো বিচাৰি নোপোৱালৈকে আটাইবোৰ সম্ভাব্য সমাধান বিকশিত কৰি গৈ থকা হয়।
- মূল কাৰণ বিশ্লেষণৰ জৰিয়তেও সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰি। ইয়াৰ অর্থ হ'ল কোনো সমস্যা সৃষ্টি হোৱাৰ মৌলিক কাৰণটো চিনাক্ত কৰা।

প্রতিটো সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে একোটা একক আদর্শ কৌশল নাই। প্রতিটো সমস্যাৰ অনুকূল সমাধান কৌশলটো সমস্যা আৰু সমস্যা সমাধানকাৰী দুয়োটাৰে ওপৰত নির্ভৰ কৰে। এটা সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে বহুতো উপায় থাকিব পাৰে। আটাইতকৈ ফলপ্রসু সমাদানটো নির্ভৰ কৰে সমস্যাৰ প্রকাৰ আৰু হাতত থকা সমলৰ ওপৰত।

৯.১২ সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ শিকোৱাৰ নীতি

সমস্যা সমাধান প্রক্রিয়াটোক কোনো এক অৱস্থাৰ পৰা বহু দূৰৈত অৱস্থিত আন এক লক্ষ্য অৱস্থাত উপনীত হোৱাৰ ইচ্ছা হিচাপে গণ্য কৰিলে সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ শিকোৱা প্রক্রিয়াটোত কেইবাটাও গুৰুত্বপূর্ণ নীতিৰ সৃষ্টি হয়। সেহবোৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল -

- যিকোনো 'বাস্তৱ জগতৰ ' কাম অথবা কর্মদক্ষতাৰ বাবে ঘোষণামূলক আৰু পদ্ধতিগত দুয়োবিধ জ্ঞান উপাদান চিনাক্ত কৰি প্রতিটোকে উপযুক্ত নির্দেশনা প্রদানত গুৰুত্ব দিয়ক।
- প্রথমে সমস্যা সমাধানৰ প্রসংগ এটা উত্থাপন কৰক। তাৰ পাছত ঘোষণামূলক আৰু পদ্ধতিগত জ্ঞান বিকল্পভাৱে শিকাওক অথবা দুয়োটাৰ সংহতি স্থাপনত গুৰুত্ব প্রদান কৰক।
- ঘোষণামূলক জ্ঞান শিকোৱাৰ সময়ত জ্ঞানৰ গাঁথনিসমূহ ব্যাখ্যা কৰি সমস্যা সমাধানত যথোপযুক্ত মানসিক আৰ্হি প্রয়োগত জোৰ দিয়ক। শিকাৰুসকলক কি হ'ব সেইটো ভৱিষ্যদ্বাণী কৰিবলৈ অথবা কিবা এটা পৰিস্থিতি নাইবা কার্য কিয় সংঘটিত হ'ল সেই বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ দিয়ক।

- সমস্যা সমাধানৰ দক্ষতা যি প্রসংগত ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব সেই প্রসংগতহে শিকাব লাগে। ব্যাখ্যা, অনুশীলন আৰু মূল্যায়নত প্রামাণিক সমস্যা ব্যৱহাৰ কৰক। পৰিস্থিতি ভিত্তিক উদ্দীপনা, খেল আৰু প্রকল্পৰ সহায়ত সমস্যাবোৰ উপস্থাপন কৰক।
- ঘোষণামূলক জ্ঞান আৰু সুসংগঠিত সমস্যা সমাধানৰ বাবে প্রত্যক্ষ (নিগমনাত্মক) শিক্ষণ ব্যৱহাৰ কৰক।
- মানসিক আর্হিৰ সংশ্লেষণক উৎসাহিত কৰিবলৈ আৰু মধ্যমীয়া আৰু দুর্বলভাৱে সমস্যা সমাধনাৰ বাবে আগমনাত্মক শিকন কৌশল ব্যৱহাৰ কৰক।
- সমস্যাৰ অনুশীলনৰ পৰিধিৰ ভিতৰত শিক্ষার্থীসকলক লক্ষ্যটো বুজিবলৈ (অথবা সংজ্ঞায়িত কৰিবলৈ) সহায় কৰক। শিক্ষার্থীসকলক সমস্যা এটা মধ্যৱর্তী লক্ষ্যত বিভক্ত কৰাত সহায় কৰক।
- শিক্ষার্থীসকলে ব্যৱহাৰ কৰা সমস্যা সমাধানৰ কৌশলসমূহৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিবলৈ অথবা উৎসাহিত কৰিবলৈ কৌশলটোৰ বিষয়ে প্রশ্ন সোধক আৰু পৰামর্শ আগবঢ়াওক।
- সাধাৰণীকৰণক উৎসাহিত কৰিবলৈ একাধিক প্রসংগত একেধৰণৰ সমস্যা সমাধান কৌশল প্রয়োগৰ অভ্যাস গঢ়ি তোলাৰ অনুশীলন কৰিবলৈ দয়িক।
- এনে প্রসংগ, সমস্যা আৰু শিকন শৈলী ব্যৱহাৰ কৰক যিবোৰে শিক্ষার্থীৰ আগ্রহ, অভিৰোচন, আত্মবিশ্বাস, অধ্যৱসায় আৰু স্ব-জ্ঞান গঢ়ি তোলাৰ লগতে তেওঁলোকৰ উদ্বেগ হ্রাস কৰে।
- সু-গাঁথনিযুক্ত সমস্যা সমাধান শিকোৱাৰ সময়ত শিক্ষার্থীসকলক সমাধান উদ্ধাৰ কৰিবলৈ দিয়ক (যেনে- ৰেফাৰেন্স কার্ডৰ পৰা)। যদি পদ্ধতিটো সঘনাই ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তেন্তে পদ্ধতিটো মুখস্থ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰক আৰু ই স্বয়ংক্রিয় নোহোৱালৈকে অনুশীলন কৰাওক।
- মধ্যমীয়া গাঁথনিযুক্ত সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ শিকোৱাৰ সময়ত শিক্ষার্থীসকলক তেওঁলোকৰ ঘোষণামূলক (প্রসংগ) জ্ঞান ব্যৱহাৰ কৰি প্রসংগ আৰু সমস্যাৰ লগত খাপখোৱা কৌশল উদ্ভাৱন কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰক।
- দুর্বল গাঁথনিযুক্ত সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ শিকোৱাৰ সময়ত শিক্ষার্থীসকলক তেওঁলোকৰ ঘোষণামূলক (প্রসংগ) জ্ঞান ব্যৱহাৰ কৰি লক্ষ্য (গ্রহণযোগ্য সমাধানৰ বৈশিষ্ট্য) সংজ্ঞায়িত কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰক, তাৰ পাছত উপযুক্ত সমাধান এটা উদ্ভাৱন কৰাত গুৰুত্ব প্রদান কৰক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ সমস্যা সমাধান বুলিলে কি বুজে ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ কার্য-কৌশল কি ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ সমস্যা সমাধানৰ কিছুমান কার্য-কৌশল উল্লেখ কৰক।

.....

.....

৯.১৩ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- যুক্তি হৈছে এক প্রজ্ঞাত্মক প্রক্রিয়া।
- যুক্তি হৈছে এক অতি বিশেষ চিন্তাধাৰা। ই ব্যক্তিক কোনো এটা পৰিঘটনাৰ কাৰণ আৰু প্রভাৱৰ মাজত থকা সম্পর্ক মানসিকভাৱে অন্বেষণ কৰাত সহায় কৰে নাইবা বর্তমানৰ পর্যবেক্ষণৰ সৈতে পূর্বৰ অভিজ্ঞতাৰ সংযোগ ঘটাই কিছুমান সুসংগঠিত পদ্ধতিগত ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰি সমস্যাৰ সমাধান কৰত সহায় কৰে।
- সকলো যুক্তিৰে একোটা উদ্দেশ্য থাকে। সকলো যুক্তি অনুমানভিত্তিক। যুক্তিৰ মূল প্রকাৰসমূহ হ'ল - নিগমনাত্মক, আগমনাত্মক, অপগমনাত্মক, লঘূকাৰক, ভ্রামক যুক্তি আৰু অনুৰূপ যুক্তি।
- নিগমনাত্মক যুক্তি তত্ত্ব এৰিষ্ট'টলে বিকশিত কৰিছিল। ই হ'ল যুক্তিৰ এনে এক ৰূপ যিটোত সিদ্ধান্তটো তথ্যাত্মক প্রস্তাৱনা আৰু সমানুপাতিক তুলনাৰ পৰা যুক্তিসংগত আৰু সুসংহতভাৱে বাহিৰ হয়।
- ফ্রান্সিচ্ বেকনৰ 'ন'ভাম অর্গেনাম-এ আগমনাত্মক যুক্তিক জনপ্রিয় কৰি তুলিছিল। ই নিগমনাত্মক যুক্তিৰ বিপৰীত। আগমনাত্মক যুক্তিয়ে নির্দিষ্ট পর্যবেক্ষণৰ পৰা বহল সাধাৰণীকৰণ কৰে।
- কোনো ধৰণৰ অভিজ্ঞতা অথবা পর্যবেক্ষণ কৰা কিবা এটাক ব্যাখ্যা কৰাৰ প্রক্রিয়াই হ'ল অপগমনাত্মক যুক্তি। ইয়াত পৰিঘটনা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কোনো বিদ্যমান জ্ঞান নাথাকে।
- লঘূকাৰক যুক্তি হৈছে তার্কিক যুক্তিৰ এটা উপ-সমষ্টি। যিটোৱে এটা বক্তব্যক সত্য বুলি প্রদর্শন কৰিব বিচাৰে। ইয়াক অস্বীকাৰ কৰিলে এটা ভুৱা অথবা উদ্ভট ফলাফল অথবা

পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

- ভ্রামক যুক্তি প্রকৃত যুক্তি নহয়। ই হৈছে সমালোচনাত্মক চিন্তা আৰু তর্কৰ আসোঁৱাহপূর্ণ প্রস্তাৱনা।
- কিছুমান গভীৰ জ্ঞানৰ তাৰতম্য ঘটোৱা আৰু বুৎপত্তি ঘটোৱাৰ বাবে উপযোগী নতুন যুক্তি প্রতিষ্ঠাকাৰী ব্যৱস্থা হিচাপে অনুৰূপ যুক্তি প্রয়োগৰ পৰামর্শ দিয়া হৈছে।
- কোনো সমস্যা সঠিকভাৱে সমাধান কৰিবলৈ হ'লে কেইটামান কার্য-পর্যায় অনুসৰণ কৰাটো গুৰুত্বপূর্ণ। এইবোৰক 'সমস্যা সমাধানৰ চক্র' বুলিও কোৱা হয়। এই চক্রত কিছুমান মৌলিক কার্য-পর্যায় অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। এইবোৰ যিকোনো সমস্যা সমাধানৰ বাবে অনুসৰণ কৰিব পাৰি। পর্যায়সমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -
  - সমস্যা চিনাক্তকৰণ
  - সমস্যা সংজ্ঞাৱদ্ধকৰণ আৰু উপস্থাপন
  - কার্য-কৌশল প্রণয়ন
  - তথ্য সংগঠন
  - সম্পদ আবণ্টন
  - নিৰীক্ষণ
  - মূল্যায়ন
- সমস্যা সমাধানত বিভিন্ন কাৰকে প্রভাৱ পেলায়। যেনে— জ্ঞান, অভিজ্ঞতা, সমস্যাৰ অসুবিধা, সমস্যাৰ গঠন, শিকন হস্তান্তৰ, সমস্যা সমাধানকাৰীৰ বুদ্ধিমত্তা, অভিৰোচন, সৃষ্টিশীলতা, স্মৃতিশক্তি, সামাজিক কাৰক আৰু যোগাযোগ ইত্যাদি।
- সমস্যা সমাধানৰ শিক্ষণ কিছুমান নীতিৰ ভিত্তিত দিয়া হয়। এইবোৰৰ ভিতৰত আছে ঘোষণামূলক আৰু পদ্ধতিগত জ্ঞানৰ উপাদান দুয়োটাৰ নির্দেশনাত উপযুক্ত গুৰুত্ব দিয়া, সমস্যা সমাধানৰ প্রসংগত গুৰুত্ব দিয়া, সমস্যা সমাধানৰ বাবে উপযুক্ত মানসিক আর্হি সৃষ্টিত গুৰুত্ব দিয়া, শিক্ষার্থীসকলক লক্ষ্য বুজাত (অথবা সংজ্ঞায়িত কৰাত) সহায় কৰা, অনুশীলনক উৎসাহিত কৰা আদি কার্য অন্তভুর্ক্ত।

৯.১৪ অধিক জানিবলৈ

1) Carlson, E. R. (1995). Evaluating the credibility of sources. A missing link in the teaching of critical thinking. Teaching of Psychology, 22(1), 39-41.

2) Facione, P. A., Sanchez, C. A., Facione, N. C., & Gainen, J. (1995). The disposition toward critical thinking. The Journal of General Education, 44(1), 1-25.

3) Halpern, D. F., & Nummedal, S. G. (1995). Closing thoughts about helping students improve how they think. Teaching of Psychology, 22(1), 82-83.

4) Mangal, S. K. (2007). Advanced Educational Psychology. New Delhi: Prentice-Hall of India.

5) Morgan, C. T. (1961). Introduction to Psychology. New York: McGraw Hill.

৯.১৫ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যুক্তিৰ বহল সংজ্ঞা অনুসৰি ই হৈছে সিদ্ধান্ত লোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যুক্তিৰ প্ৰকাৰসমূহ হ'ল— নিগমনাত্মক, আগমনাত্মক, অপগমনাত্মক, লঘূকাৰক, ভ্ৰামক আৰু অনুৰূপ যুক্তি।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যুক্তিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য হ'ল—

ক) সকলো যুক্তিৰে একোটা উদ্দেশ্য থাকে।

খ) সকলো যুক্তি হ'ল কিবা এটা বুজাৰ, কোনো এটা প্ৰশ্ন নিষ্পত্তি কৰাৰ অথবা কোনো এক সমস্যা সমাধানৰ প্ৰয়াস।

গ) সকলো যুক্তি ধাৰণাভিত্তিক।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমস্যা সমাধান হৈছে এটা প্ৰজ্ঞাত্মক প্ৰক্ৰিয়া য'ত সমস্যাৰ আৱিষ্কাৰ, বিশ্লেষণ আৰু সমাধান জড়িত হৈ থাকে।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কাৰ্য-কৌশলক পৰিকল্পনা, হিউৰিষ্টিক, বুঢ়া আঙুলিৰ নিয়ম অথবা কোনো ধৰণৰ সমস্যা সমাধানৰ সম্ভাব্য উপায় হিচাপে ভাবিব পাৰি।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমস্যা এটা সমাধান কৰাৰ বহুতো কৌশল আছে। যেনে- চিন্তা-মন্থন, এটা বৃহৎ আৰু জটিল সমস্যাক সৰু সৰু সমাধানযোগ্য সমস্যালৈ ভাঙি পেলোৱা ইত্যাদি।

৯.১৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) অতি চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৫০ টা মান শব্দত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ যুক্তিবাদক কোনে 'উদ্দেশ্য অথবা লক্ষ্য মনত ৰাখি পৰ্যায়ক্ৰমে চিন্তা কৰা' প্ৰক্ৰিয়া বুলি সংজ্ঞাৰদ্ধ কৰিছিল?

প্ৰশ্ন ২ ঃ নিগমনাত্মক যুক্তি তত্ত্ব কোনে বিকশিত কৰিছিল?

খ) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ টা মান শব্দত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভ্ৰামক যুক্তি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ সমস্যা সমাধানৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'আইডিয়েল' মডেল (IDEAL MODEL) বুলিলে কি বুজে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ সমস্যা সমাধানৰ দুটা কাৰক উল্লেখ কৰক।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ যুক্তিৰ প্ৰকাৰবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সমস্যাজনক পৰিস্থিতিৰ প্ৰকৃতি ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সমস্যা আৰু সমাধান চক্ৰৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১০ ঃ ব্যক্তিত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণা
১০.৩.১ ব্যক্তিত্বৰ সংজ্ঞা
১০.৩.২ ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য
১০.৪ ব্যক্তিত্ব বিষয়ক তত্ত্বসমূহ
১০.৫ ব্যক্তিত্বৰ পৰিমাপন
১০.৬ ব্যক্তিত্বৰ সমাযোজন
১০.৭ প্ৰতিৰক্ষা প্ৰণালী
১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১০.৯ অধিক জানিবলৈ
১০.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১০.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণা, সংজ্ঞা আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব,
- ব্যক্তিত্ব বিষয়ক তত্ত্বসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ পদ্ধতিসমূহ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব

১০.২ পৰিচয়

ব্যক্তিত্ব হৈছে মনোবিজ্ঞান ক্ষেত্ৰখনৰ আটাইতকৈ আকৰ্ষণীয় বিষয়। এই বিষয়ত বহুতো গৱেষণা কৰা হৈছে যদিও ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা নাই। সহজ ভাষাত ব্যক্তিত্ব বুলি ক'লে আমি এগৰাকী ব্যক্তিৰ সামগ্ৰিক দিশ, যেনে— তেওঁৰ আৱেগিক, নৈতিক, মানসিক, শাৰীৰিক, সামাজিক আৰু আধ্যাত্মিক ভাৱ-ভংগী আদিক বুজো। ই এগৰাকী ব্যক্তিৰ চেহেৰা অথবা অৱয়ব, আৱেগিকতা, সামাজিকতা, বুদ্ধিমত্তা, চৰিত্ৰ আৰু নৈতিক সংলক্ষণসমূহক সামৰি লয়। দৰাচলতে, ব্যক্তিত্ব হৈছে এগৰাকী ব্যক্তিৰ সামগ্ৰিক আচৰণৰ এখন দাপোণ। ব্যক্তিৰ আচৰণে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বক অনিবাৰ্যভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে। ব্যক্তিত্বৰ এক নিজস্ব অস্তিত্ব আছে যাক আমি এক ধ্বনিৰ সৈতে তুলনা কৰিব পাৰো। আমি এটা ধ্বনি শুনা পাওঁ,

কিন্তু ইয়াক আমি দেখি নাপাওঁ আৰু স্পর্শ কৰিব নোৱাৰো। একেদৰে আমি ব্যক্তিত্বক স্পর্শ কৰিব, চাব আৰু শুনিব নোৱাৰো। ইয়াক আমি কেৱল বুজিব পাৰো। ব্যক্তিত্ব গতিশীল আৰু এই গতিশীলতা আমি কেৱল সমাজতহে লক্ষ্য কৰিব পাৰো। আমাৰ সামাজিক আচৰণত ব্যক্তিত্বৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। এই গুৰুত্বৰ বাবেই এগৰাকী সাধাৰণ ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিত্বক দুটা শব্দত বর্ণনা কৰে- আকর্ষণীয় আৰু অপ্রিয়। অৱশ্যে মনোবিজ্ঞানত ব্যক্তিত্ব শব্দটোৱে আন বহুতো অর্থ প্রকাশ কৰে। প্রতিগৰাকী ব্যক্তিৰে নিজা বিশেষত্ব আছে আৰু এই বিশেষত্ববোৰৰ বাবে তেওঁ বিভিন্ন পৰিস্থিতিত কিছুমান নির্দিষ্ট আচৰণ প্রদর্শন কৰে। ব্যক্তিৰ এই আচৰণৰ তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক থাকে। এই আচৰণেই হ'ল তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ দাপোণ।

১০.৩ ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণা

ব্যক্তিত্ব শব্দটোৰ অর্থ বুজিবলৈ আমি এই শব্দটোৰ ঐতিহাসিক মূলটো বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। 'ব্যক্তিত্ব' বুজোৱা ইংৰাজী 'personality' শব্দটো মূল লেটিন ভাষাৰ শব্দ 'Persona' ৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে, যাৰ অর্থ হ'ল— 'মাজেৰে শব্দ বাহিৰ কৰা' (to sound through)।

এই শব্দটো এজন ভাৱৰীয়াই মুখা পিন্ধি কথা কোৱা কার্যক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। 'Persona' শব্দটো প্রাচীন গ্রীক মঞ্চ নাটকৰ লগত জড়িত আছিল। 'Persona' শব্দটোৱে গ্রীক অভিনেতাসকলে সাধাৰণতে মঞ্চত চৰিত্র ৰূপায়ণ কৰাৰ সময়ত পিন্দা মুখাক বুজাইছিল। মুখাৰ ধাৰণা অনুসৰি, মুখা পৰিধান কৰা ব্যক্তি এজনে দর্শকৰ ওপৰত পেলোৱা প্রভাৱকে ব্যক্তিত্ব বুলি ভৱা হৈছিল। আজিও, সাধাৰণ মানুহৰ বাবে ব্যক্তিত্ব মানে হ'ল প্রভাৱ। এগৰাকী ব্যক্তিয়ে অন্য ব্যক্তিৰ মনত পেলোৱা প্রভাৱেই হ'ল ব্যক্তিত্ব।

১০.৩.১ ব্যক্তিত্বৰ সংজ্ঞা

তলত ব্যক্তিত্বৰ কিছুমান সংজ্ঞা উল্লেখ কৰা হ'ল —

ৰেমণ্ড বি. কেটেল (Raymond B. Cattell) ৰ মতে, "কোনো এক নির্দিষ্ট পৰিৱেশত এগৰাকী ব্যক্তিয়ে কি কৰিব সেই বিষয়ে ভৱিষ্যতবাণী কৰাত যিটো কথাই সহায় কৰে সেয়ে ব্যক্তিত্ব।" (Personality is that which permits a prediction of what a person will do in a given situation).

জে. পি গিলফ'র্ড (J.P Guidford) ৰ মতে, "এগৰাকী ব্যক্তিৰ গাত থকা বিশেষ ধৰণৰ সংলক্ষণসমূহেই হৈছে তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব।"(An individual's personality is his unique pattern of traits).

গর্ডন ডব্লিউ আলপোর্ট (Gordon W. Allport) ৰ মতে, "ব্যক্তিৰ অন্তর্নিহিত মনো-দৈহিক প্রক্রিয়াৰ লগত তেওঁৰ পৰিৱেশৰ অভিনৱ ৰূপত ঘটা সমাযোজনৰ গতিশীল সংগঠনেই হৈছে ব্যক্তিত্ব।" (Personality is the dynamic organization within the individual of those psycho-physical systems

that determine his unique adjustment to the enviroment)।

আইজেঙ্ক (Eysenck)ৰ মতে, "এগৰাকী ব্যক্তিৰ চৰিত্ৰ, মেজাজ, বুদ্ধি আৰু দৈহিক অৱস্থাৰ কম-বেছি পৰিমাণে স্থিৰ আৰু স্থায়ী সংগঠনেই হ'ল ব্যক্তিত্ব। ই তেওঁৰ পৰিৱেশৰ লগত ঘটা অনন্য সমাযোজন নির্ধাৰণ কৰে।"
(Personality is the more or less stable and enduring organization of a person's character, temperanent, intellect and physique, which determines his unique adjustment to the environment).

কার্ট লিৱিনে ব্যক্তিত্বক "প্রণালীসমূহৰ এক গতিশীল সামগ্রিকতা" বুলি গণ্য কৰে। (Kart Lewin considers personality to be " a dynamic totality of systems) .

হার্মান (Harman) ৰ মতে, "ব্যক্তিত্ব হৈছে এগৰাকী ব্যক্তিৰ সর্বব্যাপী বৈশিষ্ট্যসমূহৰ এক সংহত সংগঠন, যিটোৱে ব্যক্তিগৰাকীক স্বকীয়তাৰে সৈতে অন্যতকৈ পৃথক হিচাপে তুলি ধৰে।" According to Herman, "Personality is integrated organization of all pervasive characteristics of an individual as it manifests itself in focal distinctiveness to others) .

ফ্রেডেনবার্গ (Fredenburgh)-এ কৈছিল, "ব্যক্তিত্ব হৈছে ব্যক্তিৰ জটিল প্রকৃতিসমূহৰ এক সুস্থিৰ প্রণালী, যিটোৰ দ্বাৰা ব্যক্তিগৰাকীৰ জীৱন আৰ্হি চিনাক্ত কৰিব পৰা যায়।" (Personality is a stable system of complex charactersistics by which the life pattern of the individual may be identified.)

মার্ক শ্বেৰমেন (Mark Sherman)এ দিয়া সংজ্ঞা অনুসৰি ব্যক্তিত্ব হ'ল "ব্যক্তিয়ে অভিজ্ঞতা লভা নাইবা আৰু অন্যৰ আগত পৰিস্ফুট হোৱা আচৰণ, প্রজ্ঞাবোধ আৰু আৱেগৰ বৈশিষ্ট্যপূর্ণ আৰ্হি" (The characteristic pattern of behaviours, cognition and emotion which may be experienced by the individual and or manifest to others.)।

এই সংজ্ঞাবোৰৰ পৰা ক'ব পাৰি যে ব্যক্তিক যিবোৰ বৈশিষ্ট্যই অনন্য কৰি তোলে সেয়াই হৈছে ব্যক্তিত্ব। কিছুমান ব্যক্তিৰ বক্তিত্ব অধিক আকর্ষণীয় আৰু কিছুমান ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব কম আকর্ষণীয় হ'ব পাৰে। সামাজিক উদ্দীপক, মূল্যবোধ, চৰিত্রৰ সংলক্ষণসমূহ, আচৰণৰ বিষয়বস্তু, কথনভংগী অথবা বক্তৃতা প্রদানৰ ধৰণ আৰু কোনো নির্দিষ্ট ব্যক্তিৰ অন্যান্য কার্যসমূহক ব্যক্তিত্বৰ অধীনত ধৰা হয়। ব্যক্তিত্ব এক গতিশীল আৰু চলমান শক্তি। আমি ওপৰে ওপৰে যি দেখো তাতকৈও অধিক উপাদানেৰে ব্যক্তিত্ব গঠিত।

১০.৩.২ ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

ব্যক্তিত্বৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য তলত দিয়াধৰণৰ—

- ব্যক্তিৰ কিছুমান অনন্য আৰু নির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্যক ব্যক্তিত্ব বুলি কোৱা হয়। আমি প্ৰত্যেকেই একোগৰাকী একক আৰু অনন্য ব্যক্তি।
- ব্যক্তিত্ব কেৱল বহুতো বৈশিষ্ট্য আৰু সংলক্ষণৰ সমষ্টি নহয়।
- ব্যক্তিত্বই এগৰাকী ব্যক্তিৰ সমগ্ৰতাক সামৰি লয়।
- প্ৰতিটো ব্যক্তিত্ব বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ যৌথ উৎপাদন।
- শিকন আৰু অভিজ্ঞতা আহৰণে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ বৃদ্ধি আৰু বিকাশত অৰিহণা যোগায়।
- ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব বৰ্ণনা আৰু পৰিমাপন কৰিব পাৰি।
- ব্যক্তিত্বই এক ঐক্যৱদ্ধ সমগ্ৰতা হিচাপে কাম কৰে।
- ব্যক্তিৰ হৈছে আত্ম-চেতনা।
- এগৰাকী ব্যক্তি যি সেয়াই তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব।
- ব্যক্তিত্ব স্থিৰ নহয় গতিশীল। পৰিৱেশৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ কিছু পৰিৱৰ্তন ঘটিব পাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ব্যক্তিত্ব বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ আলপোর্টৰ ব্যক্তিত্বৰ সংজ্ঞাটো লিখক।

.....

.....

১০.৪ ব্যক্তিত্ব বিষয়ক তত্ত্বসমূহ

ব্যক্তিত্বৰ অর্থ আৰু প্ৰকৃতি সঠিকভাৱে বুজিবলৈ আমি ব্যক্তিত্বৰ তত্ত্বসমূহ আলোচনা কৰা উচিত। ব্যক্তিত্বৰ তত্ত্বসমূহ তলত দিয়াধৰণে বহল ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি -

ক) শ্ৰেণীকৰণ তত্ত্ব (Type Theory) - হিপ'ক্ৰেটছ, ক্ৰেটছ্মাৰ, শ্বেল্ড'ন আৰু য়ুঙ আদিৰ তত্ত্ব এই বিভাগৰ অন্তর্গত।

খ) সংলক্ষণ তত্ত্ব (Trait Theory) - আলপোর্টৰ তত্ত্ব আৰু কেটেলৰ ব্যক্তিত্ব তত্ত্বৰ ভিত্তি হ'ল সংলক্ষণ পদ্ধতি।

গ) মনো-বিশ্লেষণাত্মক তত্ত্ব (Psycho-analytic Theory) - ফ্ৰয়েড, এড্লাৰ, হ'র্নি,

এৰিক্সনৰ তত্ত্বক এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি ক'ব পাৰি।

ঘ) মানৱতাবাদী তত্ত্ব (Humanistic Theory) ঃ কার্ল ৰ'জাৰৰ তত্ত্ব আৰু মাছল্'ৰ তত্ত্ব এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত।

এতিয়া আমি ব্যক্তিত্ব বিষয়ক বিভিন্ন তত্ত্ব সম্পর্কে আলোচনা কৰিম -

ক) **ব্যক্তিত্বৰ শ্ৰেণীকৰণ তত্ত্ব ঃ** প্ৰাচীন কালৰে পৰা মনোবিজ্ঞানীসকলে মানুহক বিভিন্ন প্ৰকাৰত শ্ৰেণীবিভক্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আহিছে। শ্ৰেণীকৰণৰ পুৰণি পদ্ধতিসমূহ বৰ্তমানেও প্ৰচলিত যদিও মনোবিজ্ঞানীসকলে পৰৱৰ্তী সময়ত বিভিন্ন ধৰণৰ শ্ৰেণীবিভাগ বিকশিত কৰিছে। বহুতো পণ্ডিত-মনোবিজ্ঞানীয়ে নিজে বিকশিত কৰা নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য কিছুমানক ভিত্তি কৰি মানুহক কিছুমান প্ৰকাৰত বিভক্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আহিছে। তিনিটা বিস্তৃত ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাৰৰ কথা সাধাৰণতে উল্লেখ কৰা হয়। সেইকেইটা হ'ল—

- শৰীৰৰ বৈশিষ্ট্য ভিত্তিক দেহৰ প্ৰকাৰ।
- শৰীৰ বিজ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য ভিত্তিক দেহৰ ৰসায়ন।
- আচৰণৰ বৈশিষ্ট্যভিত্তিক মনোবৈজ্ঞানিক প্ৰকাৰ।

এতিয়া আমি ব্যক্তিত্বৰ কিছুমান একেবাৰে সাধাৰণ প্ৰকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম -

হিপ'ক্ৰেটছৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ এৰিষ্ট'টলৰ শিষ্যসকলৰ ভিতৰত অন্যতম হিপ'ক্ৰেটছে তত্ত্বগতভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে যে মানুহৰ দেহটো চাৰিবিধ তৰল পদাৰ্থেৰে গঠিত - তেজ, হালধীয়া পিত্ত, ক'লা পিত্ত আৰু ক'ফ্। এই চাৰিটা তৰল পদাৰ্থৰ ভিতৰত কোনোবা এটাৰ প্ৰাধান্য বেছি হ'লে ই মানুহৰ শৰীৰক একোটা অনন্য বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰে।

তালিকা ১০.১ ঃ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাৰ সম্পৰ্কীয় হিপ'ক্ৰেটছৰ শ্ৰেণীবিভাজন

শৰীৰত প্ৰাধান্য থকা তৰল পদাৰ্থ	ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাৰ	স্বভাৱৰ বৈশিষ্ট্য
তেজ	তেজস্বী	নিৰুদ্বেগ, আশাবাদী, সুখী, আশাপূৰ্ণ আৰু অমায়িক
হালধীয়া পিত্ত	ক্ৰোধিত	অসহিষ্ণু, খঙাল কিন্তু আৱেশৰ বশ, সক্ৰিয় কল্পনাশক্তিৰে সবল।
ক'ফ	শ্লৈষ্মিক	নিৰুদ্যম, শান্ত, লেহেমীয়া অথবা ধীৰ গতিৰ, উদাসীন
ক'লা পিত্ত	বিষণ্ণ	বদ্‌মেজাজী, গোমা, দুখী, বিমৰ্ষ, হতাশ, নিৰাশাবাদী, শোকাকূল আৰু আত্মলীন।

ক্ৰেটছমাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ জার্মান মনোবিজ্ঞানী ক্ৰেটছ্মাৰে দেহৰ গঠনৰ ভিত্তিত মানুহৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিছিল। তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৰীৰৰ গঠনৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপনৰ চেষ্টা কৰিছিল।

তালিকা ১০.২ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাৰ সম্পৰ্কীয় ক্ৰেটছ্মাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন

ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাৰ	ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য
গোলাকায় (শকত)	সমাজপ্ৰিয়, আনন্দময়, সহনশীল, আৰু ভাল স্বভাৱৰ
পুষ্টকায় (সমতাপূৰ্ণ শৰীৰ)	উদ্যমী, আশাবাদী, আৰু সমাযোজিত
দীৰ্ঘকায় (ক্ষীণ আৰু পাতল)	অসামাজিক, স্বল্পভাষী, লাজকুৰীয়া, সংবেদনশীল আৰু নিৰাশাবাদী

শ্বেল্ড'নৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ শ্বেল্ড'নে মানুহৰ দৈহিক আয়তন আৰু তেওঁলোকৰ সংশ্লিষ্ট মানসিক বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰত মানুহক তিনিটা বহল ভাগত শ্ৰেণীভুক্ত কৰিছে। তেওঁৰ মতে শৰীৰৰ দৈহিক গঠন ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ নিৰ্ণায়ক।

তালিকা ১০.৩ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাৰ সম্পৰ্কীয় শ্বেল্ড'নৰ শ্ৰেণীবিভাজন

বাক্তিত্বৰ প্ৰকাৰ	দৈহিক বৰ্ণনা	ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য
গোলাকৃতি স্ফীতকায় (Endomerphic)	ব্যক্তিৰ অন্তৰংগপেশী প্ৰণালী উচ্চ বিকশিত কিন্তু কায়িক গঠন দুৰ্বল হয়।	সহজ-সৰল, সমাজপ্ৰিয় আৰু মৰমিয়াল
আয়তাকৃতি (Mesomerphic)	মধ্যকায় দৈহিক গঠনৰ সমতাপূৰ্ণ বিকাশ	মাংশপেশী জড়িত কাৰ্যকলাপৰ বাবে আগ্ৰহী, আত্ম-প্ৰত্যয়, বিপদ সংকুল আৰু দুঃসাহসিক কাম প্ৰিয়।
দীৰ্ঘকায় (Ectomerphic)	দুৰ্বল শাৰীৰিক গঠনৰ লগতে অবিকশিত অন্তৰংগ পেশীপ্ৰণালী	নিৰাশাবাদী, অসামাজিক আৰু সংকোচভাৱাপন্ন।

স্প্ৰেঞ্জাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ জাৰ্মান দাৰ্শনিক স্প্ৰেঞ্জাৰে আগ্ৰহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মানুহক কিছুমান ভাগত বিভক্ত কৰিছে। সেইসমূহ তলত দিয়াধৰণৰ ঃ

- তাত্ত্বিক (Thearetical) ঃ যিসকল ব্যক্তি তাত্ত্বিক প্ৰকৃতিৰ, তেওঁলোকে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণক অৱহেলা কৰে।
- অৰ্থনেতিক (Economic) ঃ এনে ব্যক্তি ধন জমা কৰাত আগ্ৰহী।
- নান্দনিক (Aesthetic) ঃ এনে ব্যক্তি সৌন্দৰ্যপ্ৰেমী আৰু ইন্দ্ৰিয় গ্ৰাহ্য পৰিতৃপ্তিলভিত ব্যস্ত।
- সামাজিক (Social) ঃ এনে ব্যক্তি সামাজিক কাৰ্য-কলাপত আগ্ৰহী।
- ৰাজনৈতিক (Political) ঃ এনে ব্যক্তিয়ে নিজৰ প্ৰভাৱ আনৰ ওপৰত আৰোপ কৰিব

বিচাৰে।

- ধার্মিক (Religious) ঃ এনে ব্যক্তিয়ে ধার্মিক কার্যাকলাপত নিজকেউৎসর্গিত কৰে।

য়ুঙৰ শ্রেণীবিভাজন ঃ চুইজাৰলেণ্ডৰ মনোবিশেষজ্ঞ য়ুঙে মানুহক দুটা পৃথক ভাগত ভাগ কৰিছে - অন্তর্মুখী আৰু বহির্মুখী। অন্তর্মুখীসকল সাধাৰণতে লাজকুৰীয়া প্রকৃতিৰ আৰেগিক চাপৰ সময়ত তেওঁলোকে মানুহৰ মাজত কাম কৰাতকৈ অকলে কাম কৰাতহে অগ্রাধিকাৰ দিয়ে। বহির্মুখীসকল সামাজিক। তেওঁলোকে সমাজৰ লগত সম্পর্ক ৰাখি ভাল পায়। তেওঁলোকে সুন্দৰকৈ সাজ-পোছাক পৰিধান কৰে আৰু বাহিৰত সময় কটাই ভালপায়।

ব্যক্তিত্বৰ শ্রেণীকৰণ তত্ত্বৰ সীমাৱদ্ধতা ঃ

মানুহক বিভিন্ন পৃথক শ্রেণীত শ্রেণীবিভক্ত কৰাৰ ধাৰণাটো ব্যক্তিগত পার্থক্যৰ সাধাৰণ নিয়মৰ বিৰোধী। শ্রেণীবিভক্ত কৰাৰ প্রকাৰসমূহ ধাৰাবাহিক নহয় আৰু এইবোৰ পৰিমাপন কৰিব নোৱাৰি। মানুহক কোনো এক নির্দিষ্ট শ্রেণীত অথবা প্রকাৰত অন্তর্ভুক্ত কৰাতো সম্ভৱ নহয়। আমাৰ সাধাৰণ পর্যবেক্ষণেও এয়া প্রমাণ কৰে যে মানুহক ব্যক্তিত্বৰ এক নির্দিষ্ট শ্রেণীত বিভক্ত কৰাটো উচিত নহয়। শ্রেণীকৰণ তত্ত্বৰ আন এক সমালোচনা হ'ল যে ই কাৰণ আৰু প্রভাৱৰ মাজত ভুল বুজাবুজিৰ সৃষ্টি কৰে। এগৰাকী ব্যক্তিক কোনো এটা নির্দিষ্ট শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰাটোৱে তেওঁৰ আচৰণৰ ইংগিত নিদিয়ে।

খ) **ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ তত্ত্ব ঃ** সংলক্ষণ হৈছে ব্যক্তিত্বৰ এনে এক মাত্রা যিটো পৰিমাপন কৰিব পাৰি আৰু যাৰ সহায়ত ব্যক্তিৰ সামঞ্জস্যপূর্ণ আচৰণ বর্ণনা কৰিব পাৰি। সংলক্ষণসমূহ তুলনামূলকভাৱে সুস্থিৰ। কিন্তু এইবোৰ প্রকৃতিগতভাৱে সম্পূর্ণ সুস্থিৰ নহয়। জি. ডব্লিউ আলপোর্ট, আৰ. বি. কেটেল আৰু আইজেংক হ'ল ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ তত্ত্বৰ মুখ্য প্রবক্তা।

আলপোর্টৰ শ্রেণীবিভাজন ঃ আলপোর্ট (১৮৯৭-১৯৬৭) হ'ল শ্রেণীকৰণক অগ্রাহ্য কৰি সংলক্ষণ পদ্ধতি গ্রহণ কৰা প্রথমগৰাকী তাত্ত্বিক। তেওঁৰ মতে সংলক্ষণসমূহ ব্যক্তিত্বৰ প্রাথমিক গোট। তেওঁ সংলক্ষণসমূহক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছিল—১) মৌলিক সংলক্ষণ, ২) কেন্দ্রীয় সংলক্ষণ আৰু ৩) গৌণ সংলক্ষণ।

- মৌলিক সংলক্ষণ (Cardinal Traits) ঃ এই মুখ্য অথবা প্রভাৱশালী সংলক্ষণবোৰ সংখ্যাত সীমিত। এই সমূহ ব্যক্তিৰ গোটেই জীৱনজুৰি পৰিব্যাপ্ত হৈ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি সৰলতা এগৰাকী ব্যক্তিৰ মৌলিক সংলক্ষণ, তেন্তে তেওঁ জীৱনৰ যিকোনো পৰিস্থিতিত কৰা চিন্তা আৰু কার্যকলাপসমূহতো সৰলতা প্রতিফলিত হ'ব।
- কেন্দ্রীয় সংলক্ষণ (Central Traits) ঃ এই সংলক্ষণসমূহ হৈছে সাধাৰণীকৃত মানসিক অৱস্থা অথবা স্বভাৱ। এইবোৰ ব্যক্তিৰ সহযোগিতা, সততা আদি গুণ বর্ণনা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- গৌণ বৈশিষ্ট্য (Secondary Traits) ঃ এই সংলক্ষণসমূহ মৌলিক আৰু কেন্দ্রীয় সংলক্ষণতকৈ কম প্রভাৱশালী। এইবোৰ হ'ল কিছুমান নির্দিষ্ট সংকীর্ণ সংলক্ষণ

যিবোৰ মানুহৰ ব্যক্তিত্বৰ অবিচ্ছেদ্য অংশ নহয়।

আলপোর্টৰ মতে, সাধাৰণ মানুহে ব্যক্তিভেদে সংলক্ষণসমূহৰ তীব্রতা আৰু মাত্রা ভিন ভিন হ'ব পাৰে। দুগৰাকী ব্যক্তি আচৰণৰ দিশেৰে একে নহয়। আলপোর্টৰ তত্ত্বৰ কেন্দ্রীয় বিষয় আর্হিৰদ্ধ ব্যক্তিত্বৰ দ্বাৰা ব্যক্তিত্ব বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু গঠিত হয়। ব্যক্তিত্বৰ স্বকীয়তা বর্ণনা কৰোতেও মৌলিক, কেন্দ্রীয় আৰু গৌণ সংলক্ষণসমূহক ব্যক্তিগত মানসিক অৱস্থা হিচাপে গণ্য কৰিব পৰা যায়। তেওঁৰ মতে সংলক্ষণৰ বাস্তৱ আৰু গুৰুত্বপূর্ণ অস্তিত্ব আছে। আলপোর্টে সংলক্ষণসমূহক আচৰণৰ প্রাথমিক একক হিচাপে লৈ মানৱ আচৰণ, ব্যক্তিত্ব, আচৰণৰ ক্রমবিকাশ আৰু ব্যক্তিত্বৰ বিভিন্ন দিশসমূহৰ বর্ণনাক এক নতুন মাত্রা প্রদান কৰিছিল।

কেটেলৰ শ্রেণীবিভাজন ঃ ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ তত্ত্বৰ অন্যতম প্রস্তাৱক এগৰাকী হ'ল আৰ. বি. কেটেল। তেওঁৰ মতে কোনো এটা সংলক্ষণ হৈছে ব্যক্তিত্বৰ এক গাঁথনি। এইবোৰ হ'ল ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন পৰিস্থিতিত প্রদর্শন কৰা আচৰণৰ যুক্তিপূর্ণ প্রতিক্রিয়া। তেওঁ সংলক্ষণসমূহক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে -

- সাধাৰণ সংলক্ষণ (Common Traits) ঃ এই সংলক্ষণসমূহ সাধাৰণ ব্যক্তি নাইবা সকলো মানৱ গোটৰ মাজত বহুলভাৱে বিয়পি থাকে। সততা, আগ্রাসী আৰু সহযোগিতাক সাধাৰণ সংলক্ষণ বুলি ক'ব পাৰি।
- স্বকীয় সংলক্ষণ (Unique Traits) ঃ এই সংলক্ষণসমূহ ব্যক্তি অনুসৰি স্বকীয় হ'ব পাৰে। যেনে- আৱেগিক প্রতিক্রিয়া, মেজাজী বৈশিষ্ট্য আদি।
- বাহ্যিক সংলক্ষণ (Surface Traits) ঃ এই সংলক্ষণসমূহক বাহ্যিক আচৰণৰ পৰা জনা যায়। যেনে -কৌতূহলপ্রিয়তা, কৌশলপূর্ণতা আদি। বাহ্যিক সংলক্ষণসমূহ বিচাৰি উলিয়াবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতিটো ক্লাষ্টাৰ বিশ্লেষণৰ অন্তর্গত।
- উৎস সংলক্ষণ (Source Traits) ঃ এইবোৰ হৈছে ব্যক্তিৰ অন্তর্নিহিত গাঁথনি অথবা উৎস। এই সংলক্ষণসমূহে ব্যক্তিৰ আচৰণ নির্ধাৰিত কৰে। আধিপত্য অথবা আৱেগিকতা হৈছে উৎস সংলক্ষণৰ উদাহৰণ।

কেটেলে ব্যক্তিগত সংলক্ষণসমূহৰ বিকাশত বংশগতি আৰু পৰিৱেশকেন্দ্রিক দুয়োটা কাৰকৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁ এখন ব্যক্তিত্ব সূচী প্রস্তুত কৰি তাত ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ বাবে ষোল্লটা কাৰক ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

আইজেংকৰ শ্রেণীবিভাজন ঃ ব্রিটিছ মনোবজ্ঞানী আইজেংকে ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ আৰু শ্রেণীকৰণ তত্ত্ব দুটাৰ সংশ্লেষণৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ ব্যক্তিত্বৰ তিনিটা প্রাথমিক দিশ বিচাৰি পাইছিল ঃ- অন্তর্মুখিতা-বহির্মুখিতা, স্বাভাৰিকতা-মনোবিক্ষুব্ধতা আৰু মনোবিকাৰগ্রস্ত-বাস্তৱবাদিতা।

- আইজেংকে বিশ্বাস কৰিছিল যে সম্পূর্ণৰূপে বহির্মুখী আৰু অন্তর্মুখী লোক কাচিৎহে

পোৱা যায়। সেয়েহে তেওঁ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাশসমূহক সম্পূৰ্ণ বহিৰ্মুখী আৰু অন্তৰ্মুখী হিচাপে নামকৰণ কৰাৰ পৰিৱৰ্তে ইয়াক অন্তৰ্মুখীতাৰ পৰা বহিৰ্মুখীতালৈ ক্ৰমান্বয়ে গতিশীল এক মাত্ৰা হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল।

- দ্বিতীয়টো মাত্ৰাৰ এটা সীমাত সেইসকল ব্যক্তিক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় যিসকল সুস্থিৰ, শান্ত আৰু নিৰ্বিকাৰ। আনটো সীমাত সেইসকল ব্যক্তিক ৰখা হয় যিসকল বিষণ্ণ, স্পৰ্শকাতৰ আৰু উদ্বিগ্ন।
- তৃতীয়টো দিশৰ এফালে সেইসকল ব্যক্তিক ৰখা হয় যিসকল অবাস্তৱিক, অকলশৰীয়া, অসংবেদনশীল, অহংকাৰী আৰু আৱেগৰ বশৱতী আদিৰ দৰে বৈশিষ্ট্যৰ অধিকাৰী। আনটো মূৰত কম দুঃসাহসিক আৰু উদ্যহীনসকলক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ তত্ত্বৰ সীমাৱদ্ধতা ঃ

মনোবিজ্ঞানীসকলে ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ তত্ত্বক বিভিন্নধৰণে সমালোচনা কৰিছে। তাৰে কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মাজত ব্যক্তিত্বৰ সম্পৰ্কে কোনো সহমত নাই।
- এটা দৃষ্টিভংগীৰ মতে সংলক্ষণ হৈছে আচৰণগত প্ৰকৃতি। এই প্ৰকৃতি সুস্থিৰ আৰু পৰিস্থিতিভেদে ই তাৰতম্য প্ৰদৰ্শন নকৰে।
- সংলক্ষণ সূচীত লাভ কৰা নম্বৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ব্যক্তিৰ আচৰণৰ ভৱিষৎবাণী কৰিব পৰা নাযায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ শ্ৰেণীকৰণ তত্ত্বৰ লগত জড়িত কেইগৰাকীমান মনোবিজ্ঞানীৰ নাম লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কেটেলৰ সংলক্ষণৰ প্ৰকাৰসমূহ লিখক।

.....

.....

গ) **ব্যক্তিত্বৰ মনো-বিশ্লেষণাত্মক তত্ত্ব** (Psycho-analytic theory of personality) ঃ চিগমাণ্ড ফ্ৰয়েডে ব্যক্তিত্বৰ মনোবিশ্লেষণাত্মক তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটাইছিল। তেওঁৰ মনোবিশ্লেষণাত্মক তত্ত্বটো গতিশীল আৰু ই ব্যক্তিত্ব আৰু ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ যে মানৱ প্ৰকৃতিত অচেতনভাৱে থকা সংঘাত আৰু ঘটনাসমূহে নিৰ্ধাৰণ কৰে এই ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ফ্ৰয়েডৰ মতে ব্যক্তিত্ব ইড (Id), অহং (Ego) আৰু পৰম অহং (Super Ego)ৰ

এক তিনিতৰপীয়া প্ৰক্ৰিয়া। 'ইড' সম্পূৰ্ণৰূপে অচেতন, অহং আংশিকভাৱে সচেতন আৰু পৰম অহং সম্পূৰ্ণৰূপে সচেতন। ব্যক্তিত্বৰ প্ৰাথমিক দিশটোৱেই হৈছে ইড। ই ভাল আৰু বেয়াৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰে। সুখাভিমুখী অথবা আনন্দলাভৰ নীতি (Pleasure) য়ে ইয়াৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰে অথবা ইয়াক দমন কৰে। ই প্ৰবৃত্তিগত প্ৰকৃতিৰ। উত্তৰাধিকাৰীসূত্ৰে মানসিকভাৱে লাভ কৰা সকলোবোৰ উপাদানেৰে ইড গঠিত হয়। অহং (Ego)এ বাস্তৱৰ নীতি অনুসৰণ কৰে আৰু কোনটো ক্ষুধা নিবাৰণ কৰিব লাগিব আৰু ইয়াক কেনেধৰণে সন্তুষ্ট কৰিব পৰা যায় সেই কথাবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ, নিৰ্বাচন আৰু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত বুদ্ধিৰে কাম কৰে।

পৰম অহং (Super Ego) হ'ল ব্যক্তিত্বৰ নৈতিকতাৰ ৰক্ষক। ই আদৰ্শবাদী আৰু বাস্তৱতাৰ প্ৰতি গুৰুত্ব নিদিয়ে। ই আনন্দৰ সলনি সম্পূৰ্ণতা আৰু নিখুঁততাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। সাধাৰণ ভাৱে, পৰম অহঙক ব্যক্তিত্বৰ সামাজিক বিকাশ বুলি ধৰা হয়।

ফ্ৰয়েডৰ ব্যক্তিত্ব তত্ত্ব বিস্তৃত আৰু ই ব্যক্তিত্বৰ সকলো দিশ তথা জটিলতাক সামৰি লয়। ব্যক্তিত্বক বুজাৰ ই হ'ল এক সামগ্ৰিক দৃষ্টিভংগী। ব্যক্তিত্বক বুজি পোৱাত এই তত্ত্বটোৱে যথেষ্ট সহায় কৰে।

এডলাৰৰ ব্যক্তিত্বৰ ব্যক্তিগত তত্ত্ব ঃ এডলাৰৰ মতে মানুহক বিভিন্ন প্ৰকাৰত বিভক্ত কৰিব নোৱাৰি। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে বংশগতভাৱে লাভ কৰা গুণ আৰু পৰিৱেশৰ পৰা লাভ কৰা ধাৰণাৰ জৰিয়তে ব্যক্তিত্বৰ এক নিজস্ব গাঁথনিৰ সৃষ্টি কৰে। যদি আমি এগৰাকী ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে বুজিব খোজো, তেনেহ'লে আমি তেওঁৰ নিৰ্দিষ্ট জীৱনশৈলী অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। এডলাৰে ব্যক্তিত্বৰ আৰ্হি অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে ব্যক্তিগত পদ্ধতি এটা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ব্যক্তিত্বৰ যে কোনো শ্ৰেণী আৰু প্ৰকাৰ নাই তেওঁ সেই মতত স্থিৰ হৈ আছিল। প্ৰত্যেক ব্যক্তি নিজস্ব ধৰনে একক অথবা অনন্য। কাৰণ প্ৰত্যেকৰে জীৱনৰ কিছুমান নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য আৰু শৈলী আছে। জৈৱিক কাৰকবোৰক যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়াৰ বাবে আৰু জ্যেষ্ঠতাক নেতিবাচকভাৱে ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে এডলাৰৰ তত্ত্বটোক সমালোচনা কৰা হয়।

ঘ) **ব্যক্তিত্বৰ মানৱতাবাদী তত্ত্ব ঃ** মানৱতাবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে মানৱৰ আচৰণ বুজাৰ এক মানৱতাবাদী ধাৰা প্ৰতিফলিত কৰে। আব্ৰাহাম মাছল' (Abraham Maslow) আৰু কার্ল ৰ'জাৰ (Carl Roger)এ মানৱতাবাদী দৃষ্টিভংগীৰ পোষকতা কৰিছিল।

মাছল'ৰ আত্মোপলব্ধি তত্ত্ব ঃ আমেৰিকাৰ মনোবিজ্ঞানী মাছল'ৰে ব্যক্তিত্ব অধ্যয়নৰ বাবে মানৱতাবাদী পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিছিল। এই তত্ত্ব অনুসৰি মানুহ মূলতঃ বেয়াতকৈ ভাল আৰু নিৰপেক্ষহে। এই তত্ত্বটোৰ প্ৰাথমিক ধাৰণা মতে মানুহৰ অভিপ্ৰায় আৰু প্ৰয়োজনীয়তাসমূহৰ এক নিৰ্দিষ্ট পদানুক্ৰম আছে। এই প্ৰয়োজনীয়তাসমূহৰ ধৰাতলত থাকে জৈৱিক প্ৰয়োজনীয়তা ইয়াৰ ওপৰত ক্ৰম অনুসৰি সুৰক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, আপোনত্বৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু ভালপোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তা। আত্ম্যপ্ৰত্যয়ৰ

প্রয়োজনীয়তা আৰু আত্ম-বাস্তৱায়ণৰ প্রয়োজনীয়তাই স্থান পায়। আত্ম-বাস্তৱায়ণৰ চূড়ান্ত লক্ষ্যৰ দিশে আগুৱাই যোৱাৰ শৈলীৰ ওপৰত তেওঁৰ আচৰণ অথবা ব্যক্তিত্ব নির্ভৰ কৰে। ব্যক্তিৰ চূড়ান্ত লক্ষ্যত মানৱীয় মূল্যবোধ উপনীত নোহোৱালৈকে নিজৰ অন্তর্নিহিত সম্ভাৱনীয়তাসমূহ বাস্তৱায়িত কৰিবলৈ চেষ্টা চলাই থাকে।

কার্ল ৰ'জাৰৰ ব্যক্তিত্বৰ আত্মতত্ত্ব ঃ আমেৰিকাৰ মনোবিজ্ঞানী কার্ল ৰ'জাৰে দুটা মৌলিক ব্যৱস্থা ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে - জৈৱিক সত্তা আৰু ব্যক্তি সত্তা। জৈৱিক সত্তাই হৈছে ব্যক্তিৰ মূল আধাৰ। ই ব্যক্তিৰ সচেতন আৰু অচেতন সকলো ধৰণৰ অভিজ্ঞতাক সামৰি লয়। ব্যক্তি সত্তা হৈছে অভিজ্ঞতাৰ স্বীকৃত আৰু সচেতন অংশ। মানুহে পৰিৱেশৰ পৰা আহৰণ কৰা আন্তঃব্যক্তিগত আৰু সামাজিক অভিজ্ঞতাৰ প্রক্রিয়াসমূহৰ জৰিয়তে নিজৰ ব্যক্তিসত্তা বিকশিত কৰাৰ প্রৱণতা উত্তৰাধিকাৰী সূত্রে লাভ কৰে। এবাৰ ব্যক্তিসত্তাৰ ধাৰণা এটা গঢ় লৈ উঠাৰ পাছত ব্যক্তিয়ে নিজৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰি সেইটো বর্তাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে।

ব্যক্তিত্ব বিষয়ক বিভিন্ন তত্ত্বৰ সামৰণি সিদ্ধান্ত ঃ এই অধ্যায়টোত আমি ব্যক্তিত্বৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো। শ্রেণীকৰণ তত্ত্বই নির্দিষ্ট ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মানুহক কিছুমান প্রকাৰত শ্রেণীবিভক্ত কৰে, সংলক্ষণ তত্ত্বই কিছুমান মৌলিক সংলক্ষণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। মনোবিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতিয়ে অচেতন অভিপ্রায়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰে। মানৱতাবাদী তত্ত্বৰোৱে মানুহৰ সূক্ষ্ম মূল্যবোধসমূহক গুৰুত্ব প্রদান কৰে। ব্যক্তিত্বৰ তত্ত্বসমূহৰ অধ্যয়নে আমাক ব্যক্তিত্বৰ প্রকৃতি, প্রণালী আৰু গতিশীলতা বুজাত সহায় কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ কার্ল ৰ'জাৰৰ ব্যক্তিত্বৰ আত্মতত্ত্বটো বর্ণনা কৰক।

.....

.....

১০.৫ ব্যক্তিত্বৰ পৰিমাপন

ব্যক্তিক বিভিন্ন প্রকাৰে পর্যৱেক্ষণ কৰি ব্যক্তিত্বৰ পৰিমাপন কৰা হয়। পৰিস্থিতি পৰীক্ষাগত মান, জ্ঞাপক মাপনী আৰু বিভিন্ন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি ব্যক্তিত্বৰ পৰিমাপন কৰা হয়। মনোবিজ্ঞানীসকলে ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ বহুতো নির্ভৰযোগ্য আৰু বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতিৰ বিকাশ ঘটাইছে। তলত কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ পদ্ধতি বর্ণনা কৰা হ'ল -

- পর্যৱেক্ষণ ঃ পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতি হ'ল ব্যক্তিৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰাৰ এটা বস্তুনিষ্ঠ পদ্ধতি। পর্যৱেক্ষণ দুই ধৰণে কৰা হয়। এবিধ পর্যবেক্ষণত যাক পর্যবেক্ষণ কৰা হয় পর্যবেক্ষকে তেওঁৰ পৰা নিজকে লুকুৱাই নাৰাখে আৰু দ্বিতীয় পদ্ধতিত পর্যৱেক্ষকে যাক পর্যৱেক্ষণ

কৰে তেওঁৰ পৰা নিজকে লুকুৱাই ৰাখে। পর্যৱেক্ষণৰ পৰা পোৱা তথ্যসমূহ সযতনে বিশ্লেষণ, শ্রেণীবিভাজন আৰু ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। কিন্তু পর্যৱেক্ষণ পদ্ধতিৰ কিছুমান সীমাৱদ্ধতা আছে। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

ক) মানুহে নিজৰ চিন্তা, অনুভূতি আৰু প্রৱণতাসমূহৰ জৰিয়তে অন্য ব্যক্তিৰ মন পঢ়া অথবা বুজাৰ প্রৱণতা দেখুৱায়।

খ) পক্ষপাতিত্ব আৰু কু-সংস্কাৰে আচৰণ পর্যৱেক্ষণ আৰু ব্যাখ্যাক প্রভাৱিত কৰে। আমি সাধাৰণতে আমাৰ বন্ধুবর্গৰ দোষ বিচাৰি নাপাওঁ, কিন্তু আমি সদায় আমাৰ শত্রুসকলক দোষী বুলি ভাবো।

- পৰিস্থিতিগত পৰীক্ষা (Situational tests) ঃ মে' আৰু হার্টছ্হো'মে সততা, লাজ আদিৰ দৰে সংলক্ষণসমূহ মূল্যাংকন কৰিবলৈ কিছুমান পৰিস্থিতিগত পৰীক্ষা বিকশিত কৰিছিল। পৰিস্থিতিগত পৰীক্ষাত ব্যক্তি এগৰাকীক কৃত্রিম পৰিস্থিতিত মূল্যায়ন কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এগৰাকী শিক্ষার্থীৰ সততা পৰীক্ষা হলত নিৰীক্ষক অবিহনে মূল্যায়ন কৰা হ'ব পাৰে। সামৰিক বাহিনীৰ কর্মচাৰীৰ বাছনিত বহুতো পৰিস্থিতিগত পৰীক্ষা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আকৌ মনো-নাটকৰ কৌশল ব্যৱহাৰ কৰি ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব মূল্যায়ন কৰিব পৰা যায়। অৱশ্যে, পৰিস্থিতিগত পৰীক্ষা ব্যৱহাৰ কৰাটো জটিল, কাৰণ আচৰণ পর্যৱেক্ষণ আৰু ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সু-প্রশিক্ষিত মনোবিজ্ঞানীৰ প্রয়োজন।
- সাক্ষাৎকাৰ (Interview) ঃ মুখামুখি সম্পর্কৰ জৰিয়তে ব্যক্তিগত তথ্য উলিয়াবলৈ সাক্ষাৎকাৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ কৌশল। সাক্ষাৎকাৰৰ ফলাফলৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বেছিভাগ চাকৰি আৰু পাঠ্যক্রমত নামভর্তিৰ বাবে যোগ্য প্রার্থী বাছনি কৰা হয়। সাক্ষাৎকাৰ দুই প্রকাৰৰ- সংগঠিত আৰু অসংগঠিত। সংগঠিত সাক্ষাৎকাৰত সকলো সাক্ষাৎকাৰীক সমানভাৱে একেধৰণৰ প্রশ্ন সোধা হয়। অসংগঠিত সাক্ষাৎকাৰ যিকোনো প্রশ্ন সুধিব পৰাকৈ মুক্ত। সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিৰ সীমাৱদ্ধতাবোৰ হ'ল -

  ক) ইয়াৰ বাবে সু-প্রশিক্ষিত সাক্ষাৎগ্রহণকাৰীৰ প্রয়োজন।

  খ) ই সাক্ষাৎগ্রহণকাৰীৰ ব্যক্তিগত পক্ষপাতিত্বৰ পৰা মুক্ত নহয়।
- প্রশ্নসূচী (Questionnaire) ঃ এই পদ্ধতিটো ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণসমূহ মূল্যায়ন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াত ব্যক্তিক বহুতো গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্ন সোধা হয়, যিবোৰৰ তেওঁ হয় অথবা নহয় উত্তৰ দিব লাগে। এই পদ্ধতিত সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিৰ দৰে অভীক্ষার্থীগৰাকীৰ সৈতে কথা-বতৰা পতা নহয়। ইয়াৰ ফলত সময়ো ৰাহি হয়। কাৰণ এই পদ্ধতিৰে বহুতো ব্যক্তিক একে সময়তে নিৰীক্ষণ কৰিব পৰা যায়। এই পদ্ধতিটো প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ত নিযুক্তিপ্রাপ্ত আৰেগিক দিশৰ পৰা অস্থিৰ সৈনিকৰ ব্যক্তিত্ব পৰীক্ষা কৰিবলৈ পোনপ্রথমবাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এইটো এটা জনপ্রিয় পদ্ধতি তথা ই গুণগত আৰু সংখ্যাগত দুয়োধৰণৰ তথ্য সংগ্রহৰ বাবে যথেষ্ট উপযোগী। এই পদ্ধতিটোৰ কিছুমান অসুবিধাও আছে। যেনে—

- এই পদ্ধতিটোত বৈধতাৰ অভাৱ ঘটে।
- প্ৰশ্নোত্তৰ প্ৰদানকাৰীয়ে তেওঁৰ উত্তৰসমূহ নিজ ইচ্ছামতে ক'ব, বুজিব নাইবা অনুভৱ কৰিব পাৰে।

- ব্যক্তিত্ব উদ্ভাৱনকাৰী আহিলা (Personality Inventory) ঃ ব্যক্তিত্ব উদ্ভাৱনকাৰী আহিলাসমূহ ব্যক্তি আৰু তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ বিষয়ে উত্তৰ বিচাৰি উলিওৱাৰ বাবে বিশেষভাৱে প্ৰস্তুত কৰা হয়। ইয়াৰ বাবে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট মানৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ হিচাপে নিজৰ অনুভূতি, পছন্দ, চিন্তা অথবা কাৰ্যৰ আত্ম-বিৱৰণ দিয়াৰ প্ৰয়োজন। আৰ. এছ. উডৱ'ৰ্থে উমৈহতীয়া শাৰীৰিক আৰু মানসিক সংলক্ষণৰ বিষয়ে ১১৬ টা প্ৰশ্ন অন্তৰ্ভুক্ত কৰি প্ৰথমখন এনে সূচী প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। জে.চি. মেক্‌কিন্‌লি আৰু এছ. আৰ. হাথাৱে'ই প্ৰস্তুত কৰা মিনেছ'টা বহুস্তৰীয় ব্যক্তিত্ব উদ্ভাৱনকাৰী সূচীখন হৈছে আটাইতকৈ পৰিচিত সূচী। মিনেছ'টা মাল্টিফেছিক পাৰ্ছ'নেলিটি ইন্‌ভেন্টৰী (M M P I) ৰ প্ৰশ্নসমূহে মুঠ ব্যক্তিত্বক সামৰি লয়। সূচীখন ৫৫০টা প্ৰশ্নেৰে গঠিত। ইয়াৰে কিছুমান প্ৰশ্ন তলত দিয়াধৰণৰ -
- ঠাণ্ডাৰ দিনতো মোৰ সহজে ঘাম ওলায়।
- মই শাৰীৰিক মিলনৰ কথা পাতি ভাল পাওঁ।
- মোৰ যৌন অংগসমূহৰ কিবা বিসংগতি আছে।

  এইপ্ৰশ্নসমূহ পৃথক পৃথক কাৰ্ডত ছপা কৰা হয়। প্ৰশ্নসমূহ পঢ়াৰ পাছত উত্তৰ প্ৰদানকাৰীয়ে হয়, নহয় অথবা সন্দেহ আছে বুলি প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদান কৰে। ৰোগজনিত ঘটনাসমূহ ধৰা পেলাবলৈ এই সূচীখন উদ্ভাৱন কৰা হৈছিল।

  কেলিফ'ৰ্ণিয়া ব্যক্তিত্ব সূচী, আইজেংক ব্যক্তিত্ব সূচী আৰু কেটেলৰ ১৬টা ব্যক্তিত্বৰ কাৰক উদ্ভাৱন (16PF) সূচী আদি হৈছে কিছুমান পৰিচিত ব্যক্তিত্ব সূচী। এই ব্যক্তিত্ব সূচী পদ্ধতিৰ কিছুমান সীমাৱদ্ধতা আছে। সীমাৱদ্ধতাবোৰ হ'ল—
  - উত্তৰ প্ৰদানকাৰীয়ে প্ৰকৃত সঁহাৰিৰ পৰিৱৰ্তে নিৰ্বাচিত সঁহাৰি দিব পাৰে।
  - তেওঁ নিজৰ অন্তনিৰ্হিত সংলক্ষণ আৰু গুণসমূহৰ বিষয়ে অজ্ঞাত হ'ব পাৰে।
- মান নিৰ্ণয়ক মাপনী (Rating Scale) ঃ

  একোটা নিৰ্দিষ্ট সংলক্ষণ মূল্যায়ন কৰিবৰ বাবে মান নিৰ্ণয়ক মাপনীসমূহ উদ্ভাৱন কৰা হৈছিল। শিক্ষকসকলে তেওঁলোকৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক কিছুমান বিশেষ সংলক্ষণ, যেনে - অধ্যাৱসায়, নেতৃত্ব আৰু সহযোগিতা আদিৰ ভিত্তিত শ্ৰেণীবিভক্ত কৰিবৰ বাবে মান নিৰ্ণয়ক মাপনী ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। ইয়াত তিনিটা, পাঁচটা অথবা ততোধিক পইণ্ট (সাংখ্যিক মান) মান নিৰ্ণয়ক হিচাপে থাকিব পাৰে। যিমানেই পইণ্টৰ সংখ্যা বেছি হ'ব সিমানেই মূল্যায়নত বৈষম্য অধিক হোৱাতো প্ৰয়োজনীয়। এই কৌশলৰ লগত তিনিটা মৌলিক কাৰক জড়িত হৈ থাকে-
- নিৰ্দিষ্ট সংলক্ষণ অথবা সংলক্ষণসমূহক মান প্ৰদান।
- যি মান নিৰ্ণয়ক মাপনীত সংলক্ষণসমূহৰ উপস্থিতি নাইবা অনুপস্থিতিৰ মাত্ৰা পৰিমাপন

কৰা হ'ব, সেই মাপনীটো দেখুৱাব লাগিব।

- মান প্রদানৰ বাবে উপযুক্ত ব্যক্তি অথবা বিচাৰকৰ প্রয়োজন।

মান নিৰ্ণয়ক মাপনীৰ কিছুমান ত্রুটী আছে। ত্রুটীসমূহ হ'ল—

- মান নিৰ্ণয়ক মাপনীসমূহ একোটা 'হেল' ইফেক্ট' (Halo Effect) ৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল যেতিয়া শিশু এটাৰ মাজত আমি প্রশংসা কৰা গুণসমূহ দেখা পাওঁ তেতিয়া শিশুটোৰ প্রতি আমাৰ এটা ভাললগা মনোভাৱ গঢ় লৈ উঠে আৰু শিশুটোৰ মাজত থাকিবলগীয়া আন গুণসমূহবো উচ্চ মূল্যাংকন কৰাৰ প্রৱণতা গঢ় লৈ উঠে।

  একেদৰে, যদি আমি শিশু এটাক আচাৰ-আচৰণ আৰু ভদ্রতাৰ বাবে প্রশংসা কৰো, তেন্তে আমি শিশুটোৰ আৱেগিক সুস্থিৰতা আৰু সততাৰ ক্ষেত্রতো উচ্চ মান প্রদানৰ প্রৱণতা প্রদর্শন কৰিম।

- কিছুমান ক্ষেত্রত মান নিৰ্ণয়ক মাপনীত নিহিত মাত্রাসমূহ অস্পষ্ট হয় আৰু মান নিৰ্ণয়নকাৰীয়ে এইবোৰ নিজাকৈ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰে।

- সমাজমিতি (Sociomedry) ঃ এই কৌশলটো সমাজ মনোবিজ্ঞানৰ এক অৱদান আৰু ইয়াৰ সহায়ত এটা গোটৰ সদস্যসকলৰ মাজৰ সম্পর্ক অধ্যয়ন কৰা হয়। এই কৌশলটোৱে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য উন্মোচন কৰে। এই কৌশলটো মৰেনোই উদ্ভাৱন আৰু ব্যাখ্যা কৰিছিল। ই এক নির্দিষ্ট মাপনী শিতানত সামাজিক অগ্রাধিকাৰৰ তথ্য আহৰণৰ প্রয়াস কৰে। শ্রেণীকোঠাৰ গোটকে ধৰি বহু ধৰণৰ সামাজিক গোটৰ মাজত সমাজমিতিৰ অধ্যয়ন কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে, এনে অধ্যয়নৰ সময়ত ছাত্র-ছাত্রীসকলক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ প্রদান কৰিবলৈ দিয়া হ'ব পাৰে -
  - তুমি শ্রেণীত কাৰ লগত বহিবলৈ ভাল পোৱা ?
  - তুমি তোমাৰ কিতাপ কাৰ লগত ভগাই ল'বলৈ ভাল পাবা?
- প্রক্ষেপনমূলক পদ্ধতি (Prajective Techniques) ঃ

মনোবিজ্ঞানত 'প্রেক্ষেপন' শব্দটোৱে ব্যক্তিৰ নিজৰ গাত থকা অবাঞ্ছিত সংলক্ষণ, ধাৰণা আৰু অভিপ্রায়সমূহ বেলেগ ব্যক্তি অথবা বস্তুৰ মাজত দেখাৰ প্রৱণতাক সূচায়। ফ্রয়েডে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণাত অচেতন মনৰ ওপৰত দিয়া গুৰুত্বক ভিত্তি কৰি ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ প্রক্ষেপন কৌশলসমূহ বিকশাই তোলা হৈছে। প্রক্ষেপনমূলক পৰীক্ষাৰ জৰিয়তে এই কৌশলসমূহ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। প্রক্ষেপনমূলক পৰীক্ষাত এটা অস্পষ্ট উদ্দীপকৰ সৈতে চিনাকি কৰাই দি ব্যক্তি এগৰাকীক তাৰ যিমান পাৰে সিমান ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ দিয়া হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা ব্যক্তিগৰাকীৰ অভিপ্রায় আৰু মানসিক কার্য সম্পাদন ব্যৱস্থা চিনাক্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰা হয়। এই পৰীক্ষাসমূহ সৰু ল'ৰা-ছোৱালী, নিৰক্ষৰ লোক আৰু ভাষা আয়ত্ব কৰাৰ দুর্বল ক্ষমতা থকা ব্যক্তিৰ বাবে অতি উপযোগী। কিছুমান বহুলভাৱে ব্যৱহৃত প্রক্ষেপনমূলক পৰীক্ষা হ'ল -

- ৰ'ৰছাক চিঁয়াহী দাগ অভীক্ষা
- কাহিনী সংবোধন অভীক্ষা (TAT)
- শিশুৰ সংবোধন অভীক্ষা (CAT)
- শব্দ অনুষংগ পৰীক্ষা
- বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰাৰ পৰীক্ষা
- ৰ'ৰছাক চিয়াহী অভীক্ষা (Rorschach's Ink Blot test) ঃ চুইজাৰলেণ্ডৰ মনোবিজ্ঞানী হাৰ্মান ৰ'ৰছাকে এই পৰীক্ষাৰ নীতি-নিয়মবোৰ প্ৰস্তুত কিৰিছিল। ধাৰণাগত দৃষ্টিভংগীক এই পৰীক্ষাৰ মূল ভিত্তি হিচাপে লোৱা হয়। ব্যক্তিক কোনো অস্পষ্ট প্ৰকৃতিৰ আকৃতি অনুমান কৰিবলৈ দিলে তেওঁ নিজৰ আৱেগিক তথা সামাজিক গঢ়ৰ দ্বাৰা উত্তৰ প্ৰদান কৰিব। পৰীক্ষাত বহা ব্যক্তিক কোনো নিৰ্দিষ্ট বৰ্ণনা নথকা দৃশ্য এটাৰ/ছৰি এখনৰ বৰ্ণনা আগবঢ়াবলৈ দিয়া হয়। এই পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হোৱা ব্যক্তিয়ে নিজকে পৰীক্ষাভিত্তিক পৰিস্থিতিত প্ৰক্ষেপ কৰে আৰু নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ কিছুমান গভীৰ কাৰক প্ৰকাশ কৰে। ব্যক্তিগৰাকীক ১০ খন চিঁয়াহীৰ দাগ থকা কার্ড দেখুওৱা হয়। প্ৰতিখন কার্ড পৰীক্ষা কৰি তেওঁ কি দেখিছে পৰীক্ষকক কয়। পৰীক্ষক অথবা পৰামৰ্শদাতা উত্তৰবোৰ টুকি ৰাখে। কার্ডত থকা চিঁয়াহী দাগবোৰ অত্যন্ত অস্পষ্ট আৰু সেইবোৰৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট অৰ্থ নাথাকে। পৰীক্ষার্থীয়ে কার্ডবোৰ বিভিন্ন দিশেৰে পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰে। ব্যক্তিভেদে কার্ডবোৰত বিভিন্ন ছবি দেখাৰ উত্তৰ পোৱা যায়। আটাইকেইখন উপস্থাপন কৰি ব্যক্তিক উত্তৰ সোধা হয় আৰু পৰীক্ষকে সেয়া প্ৰণালীৱদ্ধভাৱে স্থান, নিৰ্ণায়ক, বিষয়বস্তু, জনপ্ৰিয়তা অথবা মৌলিকতা শিতানত টুকি ৰাখি নম্বৰ দিয়ে। এই পৰীক্ষাই স্বাভাৱিক আৰু মনোৰোগৰ চিকিৎসাৰ প্ৰয়োজন থকা ব্যক্তিক পৃথক কৰে।
- ৰ'ৰচাক অভীক্ষাত উত্তৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ কৌশলসমূহ অত্যন্ত জটিল। প্ৰশিক্ষণ আৰু অভিজ্ঞতাৰে সমৃদ্ধ পৰীক্ষকেহে মানৰ ব্যক্তিত্বৰ গতিশীলতা সম্পৰ্কে গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টিসম্পন্ন ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰে।
- কাহিনী সংবোধন অভীক্ষা (Thematic Apperception Test/ TAT) ঃ ১৯৩৫ চনত ম'র্গান আৰু মুৰীয়ে এই অভীক্ষাটো বিকশিত কৰিছিল। ইয়াত বিষয়বস্তুৰ আধাৰত কিছুমান ছবি উপস্থাপন কৰি পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হোৱাসকলৰ অনুমান সামৰ্থ পৰীক্ষা কৰা হয়। পৰীক্ষাৰ আহিলা হ'ল ৩০ খন নিৰ্দিষ্ট ৰূপৰেখা সম্বলিত কিছুমান পৰিস্থিতিত থকা মানুহৰ ছবি। ইয়াৰে ১০ খন ছবি কেৱল পুৰুষ পৰীক্ষার্থীৰ বাবে, ১০ খন কেৱল মহিলা পৰীক্ষার্থীৰ বাবে আৰু ১০ খন উমৈহতীয়া। ছবিবোৰ এটা সময়ত এখন এখনকৈ উপস্থাপন কৰা হয়। পৰীক্ষার্থীয়ে ছবিবোৰ চাই একোটা কাহিনী গঢ়িব আৰু বৰ্ণনা কৰিব লাগে। বৰ্ণনাত ছবিখনত দেখা পৰিস্থিতি আৰু

কি ঘটিব তাৰ অনুমান নিহিত থাকে। পৰীক্ষার্থীয়ে ছবিৰ মানৰ আকৃতিটোৰ সৈতে মানসিক পৰিচয় স্থাপন কৰে, কল্পনা শক্তিৰ সহায় লয় আৰু নিজৰ জীৱনত আধিপত্য দখল কৰি থকা অভিপ্রায় তথা দৃষ্টিভংগীৰে ছবিখনৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়।

১০.৬ ব্যক্তিত্বৰ সমাযোজন

প্রতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে নিজৰ চৌপাশৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাবলৈ অহৰহ চেষ্টা চলাই থাকে। কাৰণ সুখী জীৱন-যাপন আৰু সন্তুষ্টি আহৰণৰ বাবে সম্পূর্ণ সমাযোজনৰ অতি প্রয়োজন। সমাযোজন এটা অবিৰত প্রক্রিয়া। এই প্রক্রিয়াটো ব্যক্তিৰ জন্মৰ পৰা আৰম্ভ হৈ মৃত্যুলৈকে চলি থাকে।

এগৰাকী ব্যক্তিয়ে পৰিৱেশত সন্মুখীন হোৱা বিভিন্ন জটিলতা অতিক্রম কৰিবলৈ সদায়ে কিছুমান পৰিৱর্তন সাধনৰ চেষ্টা কৰে। ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ প্রয়োজনীয়তাসমূহ আৰু সেইবোৰ পূৰণ কৰাৰ ক্ষমতাৰ মাজত ভাৰসাম্য বর্তাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে। যেতিয়ালৈকে এই ভাৰসাম্য বর্তি থাকে তেতিয়ালৈকে ব্যক্তিগৰাকী পৰিৱেশৰ সৈতে সমাযোজিত হৈ থাকে। সমাযোজন প্রক্রিয়াত দুই প্রকাৰৰ শক্তিৰ এক সফল আন্তঃক্রিয়া জড়িত হৈ থাকে। শক্তি দুটা হৈছে পৰিৱেশকেন্দ্রিক আৰু সহজাত। সাধাৰণতে সমাযোজন কৌশল আমি দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰিয়ে থাকো। ই হতাশাৰ বিপক্ষে যুঁজা সুৰক্ষামূলক সঁজুলি হিচাপে কাম কৰে আৰু আমাৰ আৱেগিক চাপ হ্রাস কৰে। এগৰাকী সমাযোজিত আৰু স্বাভাৱিক ব্যক্তিয়ে যদি সমস্যাসমূহৰ লগত পোনপটীয়াকৈ যুঁজে তেন্তে তেওঁ কিছু পৰিমাণৰ হতাশা সহ্য কৰিব পাৰে, লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ প্রচেষ্টা চলাই যাব পাৰে, বেলেগৰ সংগ উপভোগ কৰে, উৎফুল্লিত আৰু উদ্যমী হৈ থকাৰ লগতে জীৱনৰ প্রতি এক আশাবাদী দৃষ্টিভংগী ৰাখে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ কৌশলসমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ প্রক্ষেপনমূলক অভীক্ষা কি?

.....

.....

১০.৭ প্রতিৰক্ষা প্রণালী

এনে বহুতো পৰিস্থিতি আছে য'ত আমি আমাৰ সমস্যাসমূহৰ সমাধান বিচাৰি উলিয়াবলৈ অসমর্থ। ই আমাৰ মনত হতাশা আৰু সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰে। এনেকুৱা পৰিস্থিতিত নিজকে অবাঞ্ছিত

অভিজ্ঞতাৰ পৰা বচাবলৈ আমি বিভিন্ন সমাযোজন কৌশল গ্ৰহণ কৰো। এইবোৰকে প্ৰতিৰক্ষা প্ৰণালী বুলি কোৱা হয়। এই সমাযোজন কৌশলসমূহ হৈছে মানসিক সঁজুলি। এইবোৰ ব্যক্তিয়ে নিজকে হতাশাৰ পৰা সুৰক্ষিত ৰাখিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে। ব্যক্তি আৰু পৰিৱেশৰ মাজত সমন্বয় বৰ্তাই ৰখাৰ দুটা পদ্ধতি আছে। ইয়াৰে এটা প্ৰত্যক্ষ আৰু আনটো পৰোক্ষ। প্ৰত্যেক্ষ পদ্ধতিবোৰ তলত দিয়াধৰণৰ—

- নৱীকৃত প্ৰভাৱ (Renewed) ঃ যিসকল ব্যক্তিয়ে বিফলতাক সফলতাৰ স্তম্ভ বুলি গণ্য কৰে তেওঁলোক নিজৰ বিফলতাৰ কাৰণে কেতিয়াও হতাশ নহয়। তেওঁলোকে নিজৰ সকলো ব্যক্তিগত বাধাৰ অতিক্ৰম কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলায়।
- বিকল্প গ্ৰহণ (Adoption of substitute) ঃ ব্যক্তি যেতিয়া প্ৰকৃত লক্ষ্যত উপনীত হোৱাত বিফল হয়, তেতিয়া তেওঁ বিকল্প লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ কথা বিবেচনা কৰে।
- সমৰ্পন (Submission) ঃ ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ চৌপাশৰ পৰিৱেশৰ লগত খাপ খাই চলাত জটিলতাৰ সন্মুখীন হ'লে পৰাজয় স্বীকাৰ কৰে আৰু পৰিৱেশৰ শক্তিৰ আগত নিজকে সৰ্ম্পন কৰে।

সমাযোজনৰ পৰোক্ষ পদ্ধতিসমূহ হ'ল -

- অৱদমন (Repression) ঃ ই হৈছে হতাশাজনক পৰিস্থিতিয়ে সৃষ্টি কৰা যন্ত্ৰণাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ সকলো ধৰণৰ প্ৰয়োজন পূৰণৰ পৰা নিজকে বঞ্চিত কৰি ৰখা অৱস্থা। অৱদমনে প্ৰকৃত সমস্যাটো সমাধান নকৰে। ইয়াৰ ফলত মানসিক বিকাৰগ্ৰস্ততাৰ সৃষ্টি হয়। ই জটিলতাৰ সৃষ্টি কৰে। ই ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ আৰু আচৰণ নির্ণয়ত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- উন্নীতকৰণ (Sublimation) ঃ ই ব্যক্তিত্বক গঢ় দিয়া আৰু সংলক্ষণসমূহৰ বিকাশত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ই হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা য'ত ব্যক্তিৰ মনোজগতৰ সকলো বিভাজন (ইড, অহং, পৰম অহং)এ পৰস্পৰৰ সৈতে সমন্বয় ৰক্ষা কৰি কাম কৰে। উন্নীতকৰণ হৈছে এনে এক প্ৰক্ৰিয়া য'ত অৱচেতন আৰু অসামাজিক ইচ্ছাসমূহক সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য কার্যকলাপলৈ সলনি কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়।
- প্ৰত্যহাৰ (Withdrawal) ঃ এই ব্যৱস্থাত এগৰাকী ব্যক্তিয়ে হতাশা সৃষ্টি কৰিব পৰা পৰিস্থিতিত নিজৰ উপস্থিতি প্ৰত্যাহাৰ কৰে। ব্যক্তিয়ে পৰাজয় স্বীকাৰ কৰি আৰু পৰিৱেশৰ প্ৰভাৱশালী শক্তিৰ দ্বাৰা নিজকে পৰিৱেষ্টিত কৰি ৰাখি পৰিৱেশৰ লগত সমাযোজন কৰিবলৈ শিকিব পাৰে।
- নেতিবাচকতাবাদ (Negativism) ঃ ব্যক্তিয়ে একো মানসিক প্ৰণালীৰ দ্বাৰা অন্য ব্যক্তিৰ দৃষ্টি আকর্ষণ কৰে। নেতিবাচকতাবাদ হৈছে সম্পূর্ণভাৱে প্ৰতিৰক্ষামূলক আৰু আংশিকভাৱে পলায়নবাদী প্ৰণালী। নেতিবাচকতাবাদ হৈছে যিটো প্ৰয়োজনীয় কাম তাৰ ঠিক বিপৰীত কাম কৰাৰ প্ৰৱণতা।
- ক্ষতিপূৰণ (Compensation) ঃ ই হৈছে ব্যক্তিৰ কোনো বিকাশ এটা ক্ষেত্ৰত থকা দুর্বলতা

অন্য এক ক্ষেত্রত পূৰণ কৰি লোৱাৰ প্ৰৱণতা। যেতিয়া এগৰাকী ব্যক্তিয়ে দুৰ্বল অনুভৱ কৰে আৰু কোনো ক্ষেত্রত বিফল হয়, তেতিয়া তেওঁ অন্য কোনো ক্ষেত্রত ইয়াৰ ক্ষতিপূৰণ কৰাৰ চেষ্টা চলায়। ব্যক্তিগৰাকীয়ে সফল হ'বৰ কাৰণে কঠোৰ পৰিশ্রম কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এগৰাকী শাৰীৰিকভাৱে প্রতিবন্ধী ব্যক্তিয়ে পঢ়া-শুনাত আগবাঢ়ি যাবলৈ কঠোৰ পৰিশ্রম কৰিব পাৰে।

- চিনাক্তকৰণ (Identification) ঃ চিনাক্তকৰণ প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে এগৰাকী ব্যক্তিয়ে সদায় আন এগৰাকী ব্যক্তিৰ লগত একাত্মতা অনুভৱ কৰে। ই এক সচেতন প্রক্রিয়া হ'ব পাৰে। ব্যক্তিয়ে নিজৰ উদ্বিগ্নতা হ্রাস কৰিব পৰা আন কোনো ব্যক্তিক আৰ্হি হিচাপে লৈ নিজকে তেওঁৰ দৰে কৰি তুলিবলৈ প্রচেষ্টা চলায়। প্রচেষ্টাকাৰী ব্যক্তিগৰাকী তেওঁৰ প্রচেষ্টা সম্পর্কে সচেতন হৈ থাকে।
- যুক্তিযুক্তকৰণ (Rationalization) ঃ ই হৈছে আটাইতকৈ জনপ্রিয় সমাযোজনৰ প্রণালী। দৈনন্দিন জীৱনত প্রায় সকলো মানুহেই এই কৌশলটো ব্যৱহাৰ কৰে। ইয়াৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে নিজৰ বিদ্যা আৰু কর্ম সম্পর্কে যুক্তি দর্শাই সেইবোৰক ন্যায্যতা প্রদান কৰে। এই ব্যৱস্থাত ব্যক্তিয়ে তেওঁ যি বিচাৰিছে সেয়া লাভ কৰিছে বুলি নিজকে পতিয়ন নিয়াবলৈ চেষ্টা কৰে। সাধুকথাৰ শিয়ালটোৱে আঙুৰ পাৰিব নোৱাৰি আঙুৰবোৰ টেঙা বুলি কোৱাৰ দৰে যুক্তিযুক্তকৰণৰ কৌশলটোৱে কার্যসম্পাদন কৰে।।
- প্রক্ষেপন (Projection) ঃ প্রক্ষেপনৰ দ্বাৰা এগৰাকী ব্যক্তিয়ে নিজৰ অবাঞ্ছিত আচৰণৰ বাবে অন্য ব্যক্তিক জগৰীয়া কৰে। ই হৈছে এনে এক প্রণালী যিটোৱে ব্যক্তিক হতাশাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে। ব্যক্তিয়ে অপৰাধবোধ হ্রাস কৰিবলৈ নিজৰ দুৰ্বলতাসমূহ বেলেগ ব্যক্তিৰ ওপৰত আৰোপ কৰাৰ প্রৱণতা দেখুৱায়। প্রক্ষেপন সঘনাই ব্যৱহাৰ কৰিলে, ই মানসিক অসুস্থতাৰ লক্ষণ সূচায়।
- আগ্রাসন (Aggression) ঃ আগ্রাসন হৈছে চিন্তা অথবা উদ্বেগ হ্রাস কৰাৰ এক প্রণালী। ই হতাশা আৰু অপমানৰ ফলত সৃষ্টি হয়। আগ্রাসন দুই প্রকাৰৰ হ'ব পাৰে - প্রত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ। উদাহৰণস্বৰূপে, ককায়েকে জুইৰ লগত খেলিবলৈ বাধা দিয়াৰ বাবে ভায়েকক আক্রমণ কৰিব পাৰে। ই প্রত্যক্ষ আগ্রাসনৰ নিদর্শন। আনহাতে, এগৰাকী পত্নীয়ে তেওঁৰ স্বামীৰ ওপৰত বিৰক্ত হৈ যদি কেঁচুৰাক আঘাত কৰা আৰম্ভ কৰে, তেতিয়া ইয়াক পৰোক্ষ আগ্রাসন বুলি গণ্য কৰা হয়।
- প্রতিগমন (Regression) ঃ ই হৈছে ব্যক্তি পৰিপক্কতাৰ স্তৰত উপনীত হোৱাৰ পাছত শিশুসুলভ আৰস্থালৈ ঘূৰি যোৱাৰ ব্যৱস্থা। স্কিজ'ফ্রেনিয়াত আক্রান্ত ৰোগীয়ে প্রায়েই প্রাপ্তবয়স্ক জগতৰ পৰা পিছু�ৱাই শিশুকাললৈ ঘূৰি যোৱা দেখা যায়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা জানিব পৰা গ'ল যে সমাযোজন কৌশলসমূহৰ বেছিভাগেই অচেতন ক্রিয়া। এইবোৰ মানুহে ইচ্ছাকৃতভাৱে আয়ত্ব নকৰে। অৱশ্যে এইবোৰৰ ব্যৱহাৰে আমাক উদ্বিগ্নতা আৰু উত্তেজনাৰ পৰা সকাহ প্রদান কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ সমাযোজন কৌশল কি?

.....

.....

১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অধ্যায়টিৰ আৰম্ভণিতে ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।
- ব্যক্তিত্বৰ বিভিন্ন সংজ্ঞাৰ পৰা আমি জানিব পাৰিলো যে ব্যক্তিত্ব হৈছে নির্দিষ্ট আৰু অনন্য। প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়েই একক আৰু অনন্য।
- মনোবিজ্ঞানীসকলে ব্যক্তিত্বৰ তত্ত্বসমূহক কিছুমান বহল ভাগত ভাগ কৰিছে, যেনে- শ্ৰেণীকৰণ তত্ত্ব, সংলক্ষণ তত্ত্ব, মনোবিশ্লেষণ তত্ত্ব আৰু মানৱতাবাদী তত্ত্ব আদি।
- ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ বিভিন্ন কৌশল আছে।
- প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়েই জীৱনৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিত সমাযোজন কৰিবলৈ বিচাৰে।
- প্ৰতিৰক্ষা কৌশলসমূহে আমাক অবাঞ্ছিত পৰিস্থিতিৰ পৰা নিজকে ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰে।

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

১) শৰ্মা ম. (2008). শৈক্ষিক মনোবিজ্ঞান. ডিব্ৰুগড়ঃ তুষাৰ পাবলিচিং হাউচ।

২) Aggarwal, G. C. (1996). Essential of Educational Psychology. New Delhi Vikas Publishing House.

৩) Chauhan, S.S. (1977). Advanced Educational Psychology (6th E.g New Delhi : Vikash Publishing House Pvt. Ltd.

১০.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যক্তিত্ব হৈছে ব্যক্তি এগৰাকীৰ আৱেগিক, শাৰীৰিক, নৈতিক, মানসিক, সামাজিক আৰু আধ্যাত্মিক গঠনৰ সামগ্ৰিকতা।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জি. ডব্লিউ আলপোর্টৰ মতে, "ব্যক্তিত্ব হৈছে ব্যক্তিৰ মনো-দৈহিক প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ সংগঠনৰ গতিশীলতা। ই পৰিৱেশৰ লগত ব্যক্তিৰ অনন্য সমাযোজনৰ ৰূপ নিৰ্ধাৰণ কৰে।"

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হিপ'ক্রেটছ্, ক্রেটছ্মাৰ, শ্বেলডন আৰু য়ুঙ শ্রেণীকৰণ তত্ত্বৰ পৃষ্ঠপোষক।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাধাৰণ সংলক্ষণ, স্বকীয় সংলক্ষণ, বাহ্যিক সংলক্ষণ আৰু উৎস সংলক্ষণ।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আমেৰিকাৰ মনোবিজ্ঞানী কার্ল ৰ'জাৰে দুটা প্ৰাথমিক ব্যক্তিত্ব প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। ইয়াৰে এটা হ'ল জৈৱিক সত্তা আৰু আনটো ব্যক্তি সত্তা। জৈৱিক সত্তাই হৈছে ব্যক্তিৰ মূল আধাৰ। ই ব্যক্তিৰ সচেতন আৰু অসচেতন সকলোধৰণৰ অভিজ্ঞতাক সামৰি লয়। ব্যক্তি সত্তা হৈছে অভিজ্ঞতাৰ সচেতন আৰু স্বীকৃত অংশ। মানুহে পৰিৱেশৰ পৰা আহৰণ কৰা আন্তঃব্যক্তিগত আৰু সামাজিক অভিজ্ঞতাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে নিজৰ ব্যক্তিসত্তা বিকাশৰ প্ৰৱণতা উত্তৰাধিকাৰীসূত্ৰে লাভ কৰে। এবাৰ ব্যক্তি সত্তাৰ ধাৰণা এটা গঢ় লৈ উঠাৰ পাছত ব্যক্তিয়ে নিজ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি সেয়া বৰ্তাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰ্যবেক্ষণ, স্থৈতিক পদ্ধতি, সাক্ষাৎকাৰ, প্ৰশ্নসূচী, ব্যক্তিত্ব উদ্ভাৱনকাৰী আহিলা, মান নিৰূপক মাপনী, সমাজমিতি আৰু প্ৰক্ষেপনমূলক পদ্ধতি।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্ৰক্ষেপনমূলক অভীক্ষা হ'ল এটা অস্পষ্ট আৰু দ্ব্যৰ্থক উদ্দীপক ব্যৱহাৰ কৰা পৰীক্ষা। এই উদ্দীপকক বহু প্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। পৰীক্ষকে ইয়াৰ সহায়ত ব্যক্তিৰ অভিপ্ৰায় আৰু মানসিক কাৰ্য সম্পাদন প্ৰণালী চিনাক্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰে।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এনেকুৱা বহুতো পৰিস্থিতি আছে য'ত আমি আমাৰ সমস্যাসমূহৰ সমাধান উলিয়াবলৈ অসমৰ্থ হওঁ আৰু ইয়ে হতাশা-সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰে। এনেকুৱা পৰিস্থিতিত আমি বিভিন্ন সমাযোজন কৌশল গ্ৰহণ কৰো। এইবোৰক প্ৰতিৰক্ষা প্ৰণালী হিচাপে জনা যায়।

১০.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ব্যক্তিত্ব শব্দটোৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্রশ্ন ২ ঃ ব্যক্তিত্বৰ এটা সংজ্ঞা উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ বুলিলে কি বুজে?

খ) চমু প্রশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ব্যক্তিত্বৰ সংলক্ষণ তত্ত্বৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ ব্যক্তিত্ব পৰিমাপনৰ বিভিন্ন কৌশল বৰ্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ প্রতিৰক্ষা কৌশলৰ পদ্ধতিসমূহ কি কি?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-১৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ব্যক্তিত্বৰ বিভিন্ন তত্ত্ব বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ব্যক্তিত্বৰ মনো-বিশ্লেষণাত্মক তত্ত্বৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ প্রক্ষেপনমূলক পদ্ধতি কি? ৰ'ৰছাক চিঁয়াহী দাগ অভীক্ষাৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১১ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষা

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ ব্যতিক্রমী শিশুৰ অর্থ

- ১১.৩.১ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য
- ১১.৩.২ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষাৰ নীতি

১১.৪ প্রতিভাশালী শিশুৰ অর্থ

- ১১.৪.১ প্রতিভাশালী শিশু চিনাক্তকৰণ
- ১১.৪.২ প্রতিভাশালী শিশুৰ বৈশিষ্ট্য
- ১১.৪.৩ প্রতিভাশালী শিশুৰ শিক্ষা

১১.৫ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশু— অর্থ

- ১১.৫.১ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ প্রকাৰ
- ১১.৫.২ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ শিক্ষা

১১.৬ অনগ্রসৰ শিশুৰ অর্থ

- ১১.৬.১ অনগ্রসৰ শিশুৰ বৈশিষ্ট্য
- ১১.৬.২ অনগ্রসৰ শিশুৰ শিক্ষা

১১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৮ অধিক জানিবলৈ

১১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১১.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

২২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ব্যতিক্রমী শিশুৰ অর্থ বুজিবলৈ সমর্থ হ'ব
- ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য আৰু নীতিসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- প্রতিভাশালী শিশুসকলৰ শৈক্ষিক কার্যসূচী প্রস্তুত কৰিব পাৰিব
- মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুসকলৰ শিক্ষাৰ বিভিন্ন পর্যায় চিনাক্ত কৰিবলৈ সমর্থ হ'ব
- অনগ্রসৰ শিশুসকলৰ শিক্ষাৰ পদ্ধতিসমূহ বুজি পাব।

১১.২ পৰিচয়

ব্যতিক্রমী শিশুক শিক্ষা প্রদান কৰাটো শিক্ষাৰ এক উদ্দীপনাদায়ী আৰু আকর্ষণীয় ক্ষেত্র। আমি সাধাৰণ শিক্ষার্থীসকলক শিক্ষা প্রদান কৰাৰ প্রক্রিয়া আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত দিশসমূহৰ সৈতে পৰিচিত। ব্যতিক্রমী শিশুসকল হৈছে স্বাভাৰিক শিশুসকলতকৈ বিভিন্ন ধৰণে পৃথক এক বিশেষ শ্রেণীৰ শিশু।

শিক্ষার্থী হিচাপে তেওঁলোকৰ ব্যতিক্রমী বৈশিষ্ট্যৰ লগত খাপ খোৱা ধৰণৰ বিশেষ শিক্ষাদান পদ্ধতিৰ প্রয়োজন। ব্যতিক্রমী শিশুসকলক তেওঁলোকৰ সম্পূর্ণ মানৱীয় সম্ভাৱনা উপলব্ধি কৰিবলৈ বিশেষ শিক্ষা আৰু আনুষংগিক সেৱাসমূহৰ প্রয়োজন। ভাৰতবর্ষত ই হৈছে এক নতুন শিক্ষা ক্ষেত্র। স্বাধীনতাৰ আগলৈকে এই ক্ষেত্রখন সম্পূর্ণ অৱহেলিত আছিল। ১৯৪৭ চনৰ পাছত এই বিষয়টোৱে শিক্ষাবিদ আৰু অভিভাৱকসকলৰ দৃষ্টি আকর্ষণ কৰিছিল। ১৯৬৪ চনত বিশেষ যত্নৰ প্রয়োজনযুক্ত শিশুৰ বিষয়টো উত্থাপন কৰা প্রথম শিক্ষা আয়োগ কোঠাৰী আয়োগে এনে শিশুক সাধাৰণ বিদ্যালয়ত অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ দৃঢ় পৰামর্শ আগবঢ়াইছিল। শেহতীয়াকৈ বিশেষ শিক্ষাৰ কার্যসূচী গ্রহণ আৰু সাধাৰণ শিক্ষাৰ অংশ কৰি তুলিব পৰাকৈ ব্যতিক্রমী শিশুসকলৰ বিকাশত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে। বিশ্বস্বাস্থ্য সংস্থাই (১৯৯৯) কৰা অনুমানমতে বিশ্বৰ জনসংখ্যাৰ ৭ ৰ পৰা ১০ শতাংশৰ কোনো ধৰণৰ অক্ষমতা আছে আৰু এনে লোকৰ ৮০ শতাংশই উন্নয়নশীল দেশত বাস কৰে। এনে এক তৃতীয়াংশ লোকৰ বাসস্থান ভাৰতবর্ষ। এই অধ্যায়টিয়ে আপোনাক এনে বিশেষ শ্রেণীৰ শিশুৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিব। অধ্যায়টিত ব্যতিক্রমী শিশুৰ অর্থ, বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য আৰু নীতি, প্রতিভাশালী শিশু, মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশু আৰু অনগ্রসৰ শিশুসকলৰ শৈক্ষিক কার্যসূচী সম্পর্কে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

১১.৩ ব্যতিক্রমী শিশুৰ অর্থ

এই অধ্যায়টিৰ প্রথমতে আমি ব্যতিক্রমী শিশুৰ অর্থ আলোচনা কৰিম। ব্যতিক্রমী শিশুসকল হৈছে বিশেষ ধৰণৰ শিশু, যি বিভিন্ন ধৰণে সাধাৰণ শিশুসকলতকৈ পৃথক। কিন্তু ‘ব্যতিক্রমী শিশু’ শব্দটোৰ সংজ্ঞা প্রদান কৰাটো বৰ সহজ নহয়। কাৰণ, প্রতিটো শিশু অন্যন্য আৰু একক। প্রতিটো শিশু এটা আনটোৰ পৰা পৃথক। শাৰীৰিক, মানসিক, সামাজিক আৰু আৱেগিক দিশত শিশুৰ মাজত পার্থক্য আছে। সাধাৰণতে যেতিয়া শিশু এটিৰ চিকিৎসা আৰু মনোবিজ্ঞান বিশেষজ্ঞসকলে বান্ধি দিয়া কিছুমান মাপ অনুসৰি বৃদ্ধি তথা বিকাশ ঘটে তেতিয়া এনে পার্থক্যৰ গুৰুত্ব কম হৈ পৰে। এনে শিশুসকলক ‘স্বাভাৰিক’ (Normal) শিতানত শ্রেণীভুক্ত কৰা হয়। কিন্তু শাৰীৰিক, বৌদ্ধিক, সামাজিক আৰু আৱেগিক দিশত শিশুৱে যেতিয়া নির্ধাৰিত মানৰ তাৰতম্য দেখুৱায়, তেতিয়া তেনে শিশুক ‘ব্যতিক্রমী শিশু’ৰ শিতানত শ্রেণীভূক্ত কৰা হয়। মনোবিজ্ঞানীসকলে ‘ব্যতিক্রমী শিশু’ৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰাৰ প্রয়াস কৰি আহিছে যদিও

এতিয়ালৈকে এটাও সর্বগ্রহণযোগ্য সংজ্ঞা বাহিৰ হোৱা নাই।

কির্ক (Kirk)এ ব্যতিক্রমী শিশুৰ এটা বিস্তৃত সংজ্ঞা প্রদান কৰি কৈছে যে, "ব্যতিক্রমী শিশু হৈছে সেইবিলাক শিশু যি সাধাৰণ নাইবা স্বাভাৱিক শিশুতকৈ মানসিক, শাৰীৰিক অথবা সামাজিক বৈশিষ্ট্যৰ দিশেৰে পৃথক। তেওঁলোকৰ বাবে বিদ্যালয়ৰ সাধাৰণ অনুশীলনবোৰৰ কিছু সংশোধনৰ লগতে সর্বোচ ক্ষমতাৰ বিকাশৰ বাবে বিশেষ শৈক্ষিক সেৱা অথবা পৰিপূৰক নির্দেশনাৰ প্রয়োজন।"

ডব্লিউ. এম. ক্রুশ্বাংক (W. M. Cruchshank) ৰ মতে, "ব্যতিক্রমী শিশু হৈছে এনে এক শিশু যি স্বাভাৱিক বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ তুলনাত শাৰীৰিক, বৌদ্ধিক, আৱেগিক আৰু সামাজিকভাৱে ইমানেই অস্বাভাৱিক যে এনে শিশু নিয়মীয়া শ্রেণীকোঠাৰ পাঠদানৰ পৰা উপকৃত নহয় আৰু তেওঁক বিদ্যালয়ত বিশেষ সেৱাৰ প্রয়োজন হয়।"

ক্র' আৰু ক্র' (Crow and Crow)ৰ মতে, 'দৃষ্টান্তমূলক' অথবা 'ব্যতিক্রমী' ধাৰণা দুটা এনে কোনো চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য অথবা ব্যক্তিৰ ক্ষেত্রত প্রয়োজ্য যিটো স্বাভাৱিকভাৱে আয়ত্ব কৰা বৈশিষ্ট্যবোৰতকৈ যথেষ্ট পৃথক। ব্যতিক্রমী লোকে এনে প্রভেদৰ নিশ্চিত প্রমাণ আগবঢ়ায় আৰু তেওংলোকৰ দ্বাৰা প্রভাৱিতসকলৰ পৰা বিশেষ মনোযোগ লাভ কৰে।"

শিক্ষা অধ্যয়নৰ ৰাষ্ট্রীয় সমাজৰ সমিতি (Kar. C.1992 P1) খনে কয় যে যিবোৰ শিশু শাৰীৰিক, মানসিক, আৱেগিক অথবা সামাজিক বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্রত স্বাভাৱিক বুলি কোৱাৰ পৰা ইমানেই বিচ্যুত হয় যে তেওঁলোকৰ সর্বোচ ক্ষমতাৰ বিকাশৰ বাবে বিশেষ শৈক্ষিক সেৱাৰ প্রয়োজন অনুভৱ কৰা হয়, তেনে শিশুকে ব্যতিক্রমী শিশু বোলে।

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ বিশ্লেষণে তলত দিয়া কথাবোৰ উপস্থাপন কৰে -

- ব্যতিক্রমী শিশুৱে বিকাশৰ বিভিন্ন ক্ষেত্রত স্বাভাৱিক বৃদ্ধিৰ পৰা বিচ্যুত হোৱা শিশুসকলক প্রতিনিধিত্ব কৰে।
- এই শিশুসকল গড় বৈশিষ্ট্য সীমাৰ পৰা যথেষ্ট তলত অথবা যথেষ্ট ওপৰত থাকে।
- এই শিশুসকলক বিশেষ মনোযোগৰ প্রয়োজন, যিটো নিয়মীয়া শ্রেণীকোঠাত দিয়া নহয়।
- এই শিশুসকলৰ পার্থক্য শিক্ষণ আৰু আচৰণত নিহিত হৈ থাকে। 'ব্যতিক্রম' শব্দটো শিশুটিৰ বিষয়ে ভালদৰে বুজিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

১১.৩.১ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য

আপুনি গম পালে যে 'ব্যতিক্রমী শিশু' বুলি কোৱাৰ কাৰণ হৈছে এনে শিশু শাৰীৰিক, বৌদ্ধিক আৰু আৱেগিক ক্ষমতাৰ দিশেৰে স্বাভাৱিক শিশুতকৈ পৃথক। কিছুমানৰ বুদ্ধাংক অতি উচ্চ আৰু কিছুমানৰ বুদ্ধিমত্তা অতি কম হ'ব পাৰে নাইবা এনে শিশু আন কিছুমান আৱেগিক সমস্যাত জড়িত হ'ব পাৰে। গতিকে তেওঁলোকৰ বিকাশ নির্ভৰ কৰে তেওঁলোকৰ বাবে প্রস্তুত কৰা শৈক্ষিক কার্যসূচীৰ ওপৰত। ৰাষ্ট্রসংঘৰ শিশুৰ অধিকাৰ বিষয়ক ঘোষণা পত্র (১৯৫৯) ত কোৱা হৈছে যে - "যি শিশু শাৰীৰিক,

মানসিক অথবা আৰেগিকভাৱে অক্ষম, সেই শিশুৰ সর্বাধিক বিকাশৰ বাবে প্রয়োজনীয় বিশেষ চিকিৎসা, শিক্ষা আৰু যত্ন প্রদান কৰা হ'ব।" ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে থকা বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্যসমূহ হৈছে -

- ব্যতিক্রমী শিশুৰ প্রয়োজনীয়তাসমূহ চিনাক্ত কৰা।
- ফলপ্রসূ পাঠ্যক্রমৰ বিষয়সূচী প্রস্তুত কৰা যিবোৰে কৌশলগতভাৱে এটা ব্যতিক্রমী শিশুক ফলপ্রসূ জীৱন যাপনৰ কৌশল নির্ণয় কৰিব পাৰে।
- ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষাদান ফলপ্রসূ কৰি তুলিব পৰাকৈ শিক্ষাদান পদ্ধতি আৰু কৌশলসমূহৰ বিকাশ সাধন কৰা।
- শিক্ষাদান আৰু শিক্ষাগ্রহণ প্রক্রিয়াৰ বাবে প্রয়োজনীয় উপযুক্ত আহিলা-সঁজুলিৰ যোগান ধৰা।
- ব্যতিক্রমী শিশুসকলৰ মাজত অনুপ্রেৰণাদায়ক আৰ্হি গঢ়ি তোলা যিয়ে বিদ্যালয়ত তেওঁলোকক কৃতিত্ব প্রদান কৰে।
- এই শিশুসকলক বিদ্যালয়ৰ কার্যসূচীত অংশগ্রহণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা।
- এওঁলোকক এনেদৰে শিক্ষিত কৰি তোলা যাতে তেওঁলোক সম্পূর্ণ আত্মবিশ্বাসী আৰু আত্মনির্ভৰশীলহৈ উঠে।
- ব্যতিক্রমী শিশুৰ অগ্রগতি নিশ্চিত কৰিবলৈ অবিৰত পুনঃমূল্যায়নৰ ব্যৱস্থা কৰা।
- ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে বিভিন্ন কার্যসূচী সফলতাৰে সম্পন্ন কৰিবলৈ কেন্দ্রীয়, ৰাজ্যিক আৰু স্থানীয় সংস্থাসমূহৰ মাজত উপযুক্ত সমন্বয়ৰ জৰিয়তে বিভিন্ন গৱেষণামূলক কার্য-কলাপভিত্তিক আৰু প্রশিক্ষণ প্রদান কার্যসূচীৰ বিকাশ কৰা।

১১.৩.২ ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষাৰ নীতি

ব্যতিক্রমী শিশুৰ শিক্ষাৰ কিছুমান নীতি আছে। এইবোৰ তলত দিয়া হ'ল -

- ব্যতিক্রমী শিশুৰ শিক্ষাৰ মূল নীতি হৈছে সমতা। পৰিচয়ে ইয়াত গৌণ ভূমিকা পালন কৰে। শিক্ষা সকলো শিশুৰে পোৱা উচিত। ব্যতিক্রমী বৈশিষ্ট্য নির্বিশেষে সকলোৰে নিজৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ বাবে সমান সুযোগ পাব লাগে।
- প্রতিটো ব্যতিক্রম বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্রতে শিশুসকলৰ মাজত ব্যক্তিগত পার্থক্য থাকে। আগতীয়া পৰীক্ষা, চিনাক্তকৰণ আৰু বিশেষ শৈক্ষিক কার্যসূচীত নিয়োজিত কৰাটো অতি প্রয়োজনীয়। কাৰণ তেতিয়াহে ব্যক্তিক্রমী শিশুৰে শিক্ষানুষ্ঠানত উপযুক্ত অগ্রগতি লাভ কৰে।
- মনোবিজ্ঞানী, শিক্ষা বিশেষজ্ঞ, মনোৰোগ বিশেষজ্ঞ আৰু চিকিৎসা কর্মীৰ দৰে প্রশিক্ষিত কর্মীৰ দলক সঠিকভাৱে নিযুক্তি দিয়াটো প্রয়োজনীয়।
- ব্যতিক্রমী শিশুৰ প্রয়োজন অনুসৰি বিশেষ পাঠ্যক্রম প্রস্তুত কৰিব লাগে।

ব্যতিক্রমী শিশুৰ বাবে শিক্ষাক সম্পূর্ণ শৈক্ষিক কার্যসূচীৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংশ কৰি তোলা উচিত। অগ্রগতি নিশ্চিত কৰিবলৈ ব্যতিক্রমী শিশুৰ অবিৰত পুনঃমূল্যায়নৰ ব্যৱস্থা থাকিব লাগে। অনুষ্ঠানকেন্দ্রিক কার্যসূচীসমূহৰো পুনঃমূল্যায়ন কৰাটো প্রয়োজনীয়।

- বিদ্যালয়ে প্রতিগৰাকী শিক্ষার্থীক কর্মসংস্থাপন লাভত সহায় কৰাৰ দায়িত্ব পালন কৰিব লাগে। গৱেষণামূলক কাম-কাজৰ পোষকতা, শিক্ষক নির্বাচন, প্রশিক্ষণ কার্যসূচীৰ আয়োজন আদিৰ বাবে কেন্দ্রীয়, ৰাজ্যিক আৰু স্থানীয় সংস্থাসমূহে যৌথ দায়িত্ব ল'ব লাগে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ব্যতিক্রমী শিশু বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ শিক্ষাৰ নীতিসমূহ কি কি?

.....

.....

১১.৪ প্রতিভাশালী শিশুৰ অর্থ

'প্রতিভাশালী' শব্দটো এনে শিশুক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় যিসকল বৌদ্ধিক, সৃষ্টিশীল আৰু শৈক্ষিকভাৱে আনতকৈ আগবঢ়া আৰু যিকোনো প্রচেষ্টাত ধাৰাবাহিকভাৱে উল্লেখযোগ্য প্রদর্শন দেখুৱায়। এই শিশুসকলক প্রতিভাৱান বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ, তেওঁলোকে সমনীয়াসকলতকৈ অধিক সপ্রতিভ, চোকা আৰু কলাত্মক। তেওঁলোকে যথেষ্ট মানসিক ক্ষমতাৰ প্রয়োজন হোৱা ক্ষেত্রবোৰত ধাৰাবাহিকভাৱে উচ্চ প্রদর্শন দেখুৱায়। এই শিশুসকলক তেওঁলোকে আগবঢ়োৱা অৱদানৰ বাবে আৰু তেওঁলোকে প্রদর্শন কৰা কার্যৰ বাবে ব্যতিক্রমী বুলি গণ্য কৰা হয়।

প্রতিভাশীলৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন দিশৰ পৰা দিয়া হৈছে। কিছুমান মনোবিজ্ঞানীয়ে উচ্চমানৰ সামর্থৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আনহাতে কিছুমানে জীৱনৰ বিভিন্ন স্তৰত ব্যক্তিৰ ব্যতিক্রমী প্রদর্শনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আমি এই সকলোবোৰ সংজ্ঞাক ব্যাপকভাৱে বুদ্ধ্যাংক, সামাজিক সম্ভাৱনীয়তা আৰু পৰিসাংখ্যিক ধাৰণাৰ ভিত্তিত তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰিব পাৰো। (Chauhan, 200,P 484)। এই তিনিধৰণৰ সংজ্ঞা তলত চমুকৈ উল্লেখ কৰা হ'ল।

- **বুদ্ধ্যাংক (Intelligence Quotient (IQ) ঃ** সাধাৰণতে প্রতিভাশালী শব্দটোক বুদ্ধ্যাংকৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত কৰা হয়। বিভিন্ন মনোবিজ্ঞানীয়ে প্রতিভাশালী শিশুৰ বাবে বিভিন্ন বুদ্ধ্যাংকৰ পৰিসৰ নির্ধাৰণ কৰিছে। ১৯২৫ চনত এল. এম টাৰমেনে প্রতিভাশালী শিশুক লৈ কৰা তেওঁল দীর্ঘ অধ্যয়নৰ পাছত বুদ্ধ্যাংক ১৪০ ক প্রতিভাশীল অৱস্থাৰ নিম্নসীমা হিচাপে নির্ধাৰণ কৰে। মনোবিজ্ঞানৰ আন মান্য কর্তৃপক্ষবোৰে বুদ্ধ্যাংকৰ নিম্নসীমা ১১০ ৰ পৰা ১৪০ অথবা তাৰ ওপৰত বুলি ধৰে।
- **সামাজিক সম্ভাৱনীয়তা ঃ** প্রতিভাশীলতাৰ দ্বিতীয় প্রকাৰৰ সংজ্ঞাটোৰ শিশুৰ সামাজিক সম্ভাৱনীয়তাৰ সৈতে সম্পর্ক আছে। উইটি (Witty)ৰ মতে, "প্রতিভাশালী শিশু হ'ল সেইসকল সংগীত, শিল্প, সামাজিক নেতৃত্ব আৰু অনান্য ধৰণৰ প্রকাশভংগীৰ মাধ্যমেৰে বিশেষত্ব প্রদর্শন কৰে।" টাইলাৰ (Tyler) এ কয় যে প্রতিভাশালী শিশু হ'ল সেইজন যিয়ে নিজৰ প্রযোজনাৰ পৰিমাণ, প্রযোজনাৰ হাৰ আৰু মানদণ্ডৰ ক্ষেত্রত ব্যতিক্রমী বৈশিষ্ট্য প্রদান কৰে।
- **পৰিসাংখ্যিক ঃ** তৃতীয় প্রকাৰৰ সংজ্ঞা শতাংশৰ ধাৰণাৰ সৈতে জড়িত। একাংশ শিক্ষাবিদৰ মতে প্রতিভাশালী শিশু হ'ল সেইসকল যিসকলৰ বুদ্ধিমত্তা শীর্ষ ২ শতাংশৰ পৰা ৪ শতাংশৰ ভিতৰত থাকে। মেগনিফিচ (Magnifice)এ প্রতিভাশালী শিশুসকলক দুটা শ্রেণীত ভাগ কৰিছিলঃ (ক) বুদ্ধিমত্তা পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা সূচিত কৰিব পৰাকৈ যিসকল শিশুৰ সামর্থ জনসংখ্যাৰ শীর্ষস্থানত থকা ২ শতাংশৰ পৰা ৩ শতাংশৰ থাকে। (খ) জ্ঞানৰ কোনো নির্দিষ্ট ক্ষেত্র, যেনে— কলা আৰু বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রত অসাধাৰণ সামর্থ প্রদর্শনকাৰী শিশু।

অর্থাৎ, আমি ক'ব পাৰো যে প্রতিভাশালী শিশু হ'ল সেইসকল শিশু যাৰ প্রজ্ঞাত্মক সামর্থই তেওঁলোকক জনসংখ্যা বিতৰণত উচ্চ পর্যায়ত ৰাখে। জনসংখ্যাৰ মাত্র ৩ ৰ ৪ শতাংশহে এই প্রকাৰৰ শিশু। বৌদ্ধিকভাৱে প্রতিভাশালীজনৰ বুদ্ধ্যাংক ১৪০ নাইবা তাতোকৈ অধিক। তেওঁলোকৰ উচ্চমানৰ প্রজ্ঞাত্মক সামর্থ, উৎপাদন আৰু চিন্তাত সৃজনীশীলতা আৰু বিশেষ ক্ষেত্রত উচ্চ প্রতিভা থাকে। গিলফোর্ড (Guilford)ৰ মতে, "প্রতিভাশালী বুলিলে সেইসকল ছাত্রক বুজোৱা হয়, যিসকলৰ সম্ভাব্য বৌদ্ধিক শক্তি উদ্ভাৱনমূলক ইমানেই উচ্চমানৰ যে যদি এনে শিশুক উপযুক্ত শৈক্ষিক অভিজ্ঞতা প্রদান কৰা হয় তেন্তে তেওঁলোকক ভৰিষ্যতৰ সমস্যা সমাধানকাৰী, উদ্ভাৰক আৰু সংস্কৃতিৰ মূল্যায়নকাৰী হিচাপে ধৰি গঢ় দিব পাৰি।

১১.৪.১ প্রতিভাশালী শিশু চিনাক্তকৰণ

প্রতিভাশালী শিশুসকলৰ চিনাক্তকৰণ হ'ল অভিভাৱক, শিক্ষক, মনোবিজ্ঞানী আৰু সমাজকর্মীসকলৰ এক সামূহিক প্রচেষ্টা। চিনাক্তকৰণত 'সাধাৰণতে একোটা সংমিশ্রিত পদ্ধতি অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। যেনে ঃ

- **বুদ্ধিৰ দলীয় অভীক্ষা ঃ** প্রাৰম্ভিক পৰীক্ষণ সঁজুলি হিচাপে এই অভীক্ষাসমূহ অতি উপযোগী। দলীয় অভীক্ষাৰ ভিত্তিত প্রতিভাশালী শিশুসকলক পৰীক্ষা কৰাৰ পাছত তেওঁলোকৰ ব্যক্তিগত বুদ্ধি অভীক্ষা সম্পাদন কৰিব পাৰি।
- **কৃতিত্বৰ অভীক্ষা ঃ** প্রতিভাশালী শিশু চিনাক্তকৰণৰ বাবে স্বীকৃত মানৰ কৃতিত্ব অভীক্ষা ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- **সৃজনীশীলতা পৰিমাপন ঃ** সৃষ্টিশীলতা পৰিমাপনৰ লক্ষ্য হৈছে সৃষ্টিশীলতা গঠন কৰা গুণ আৰু যোগ্যতাৰ মূল্যায়ন কৰা। এই অভীক্ষাসমূহে গতানুগতিক বুদ্ধি অভীক্ষাৰ পৰা পৃথক ধৰণেৰে ব্যক্তিৰ মানসিক ক্ষমতা মূল্যায়ন কৰে। এই অভীক্ষাসমূহৰ জৰিয়তে প্রতিভাশালী শিশুসকলকো চিনাক্ত কৰিব পাৰি।
- **বিদ্যালয়ৰ নম্বৰ ঃ** বিদ্যালয়ৰ নম্বৰ আৰু ছাত্র-ছাত্রীৰ কৃতিত্বৰ সঞ্চিত অভিলেখে প্রতিভাশীলতাৰ কিছু ইংগিত দিব পাৰে।
- **শিক্ষকৰ মনোনয়ন ঃ** শ্রেণীকোঠাৰ ভিতৰত আৰু বাহিৰত কৰা পর্যৱেক্ষণৰ ভিত্তিত শিক্ষকে প্রতিভাশালী শিশু চিনাক্ত কৰিব পাৰে।

১১.৪.২ প্রতিভাশালী শিশুৰ বৈশিষ্ট্য

এই ক্ষেত্রত কোনো সন্দেহ নাই যে প্রতিভাশালী শিশুসকলে বিভিন্ন ক্ষেত্রত উল্লেখযোগ্য পাৰদর্শিতাৰে নিজৰ প্রতিভা প্রদর্শন কৰে। সাধাৰণতে এনে শিশুক শিক্ষকসকলে প্রদর্শন পর্যবেক্ষণ কৰি চিনাক্ত কৰে। প্রতিভাশালী শিশুৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল ঃ

- **প্রজ্ঞাত্মক দক্ষতা ঃ** প্রতিভাশালী শিশুসকলে বিমূর্ত ধাৰণাসমূহ সহজে বুজি উঠিব পাৰে। এয়া হ'স বৌদ্ধিক প্রতিভাশীলতাৰ এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। এই শিশুসকলৰ স্মৃতিশক্তি উৎকৃষ্ট আৰু তেওঁলোকে অন্য শিশুৰ তুলনাত সহজেই বিষয়বস্তু আয়ত্ব কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে সাৱলীলতা, নমনীয়তা, মৌলিকতা আৰু দূৰদর্শিতা প্রদর্শন কৰে। এইবোৰ হ'ল ভিন্নমুখী চিন্তাৰ উপাদান। ইয়াৰ উপৰি এওঁলোকে উচ্চ পর্যায়ৰ যুক্তি প্রয়োগ ক্ষমতা আৰু অগতানুগতিক সংৰক্ষণ ক্ষমতা প্রদর্শন কৰে।
- **শৈক্ষিক দক্ষতা ঃ** উচ্চ শৈক্ষিক দক্ষতা প্রতিভাশালী শিশুৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য। বিদ্যালয়ৰ বিভিন্ন বিষয়, যেনে ঃ গণিত, ভাষা, কলা, বিজ্ঞান, সমাজ অধ্যয়ন নাইবা অন্যান্য শৈক্ষিক বিষয়বস্তুত উচ্চ প্রদর্শনৰ বাবে তেওঁলোকক প্রায়ে স্বীকৃতি দিয়া হয়। আনকি জটিল বিষয়বস্তুৰ শিকনো এই শিশুসকলৰ বাবে সহজ আৰু সমস্যা সমাধানৰ দিশত এওঁলোকে উচ্চ ক্ষমতা প্রদর্শন কৰে।
- **শাৰীৰিক দক্ষতা ঃ** প্রতিভাশালী শিশুক লৈ কৰা বিভিন্ন অধ্যয়নে প্রমাণ কৰিছে যে সাধাৰণ বুদ্ধিৰ শিশুসকলতকৈ তেওঁলোক শাৰীৰিকভাৱে উৎকৃষ্ট। টার্মেন

(Terman) এ প্রতিভাশালী শিশুসকলৰ গাত তলত দিয়া বিশেষত্বসমূহ থাকে বুলি উল্লেখ কৰিছে - (Kar, C.2006. P.28)

- প্রতিভাশালী শিশুৰ জন্মৰ সময়ত ওজন বেছি হয়।
- তেওঁলোকে আগতীয়াকৈ খোজকাঢ়িব আৰু কথা পাতিব পৰা হয়।
- তেওঁলোক কম বয়সতে যৌৱনাৱস্থা প্রাপ্ত হয়।
- পুষ্টিৰ ক্ষেত্রত তেওঁলোক সাধাৰণত শিশুতকৈ উন্নত।
- প্রতিভাশালী শিশু অকালপক্ক হ'ব পাৰে।

➢ প্রতিভাশালী শিশুসকলৰ ওজন, উচ্চতা, খামুচি ধৰিব পৰা ক্ষমতা বেছি। তেওঁলোকৰ কান্ধ সবল, অংগ সঞ্চালনমূলক ক্ষমতাও উচ্চখাপৰ, তেওঁলোকৰ শ্রৱণ বিকলতা কম, খোকোজা কমকৈ লাগে আৰু মুখেৰে উশাহ-নিশাহ ল'বলগীয়া সমস্যা নাথাকে।

➢ **ব্যক্তিত্ব ঃ** গৱেষণামূলক কার্যৰ পৰা প্রমাণিত হৈছে যে প্রতিভাশীলতা আৰু ব্যক্তিত্বৰ মাজত এক ধনাত্মক আৰু অন্তৰংগ সম্পর্ক আছে। সাধাৰণতে এনে শিশু অথবা ব্যক্তিৰ অন্বেষণ আৰু সৃষ্টিৰ প্রতি প্রৱল ইচ্ছা থাকে। তেওঁলোক উচ্চাকাংক্ষী আৰু কঠোৰ পৰিশ্রমী। কিছুমান মনোবিজ্ঞানীৰ মতে প্রতিভাশালী শিশুসকল আৱেগিক আৰু আত্মবিশ্বাসী হোৱাৰ উপৰি সৌন্দর্যবোধৰ প্রকাশ আৰু মননশীল চিন্তাধাৰাৰ প্রতি আগ্রহী। সাধাৰণতে তেওঁলোক সংবেদনশীল আৰু তেওঁলোকৰ অভিৰোচন তথা উৎসাহ উচ্চমানৰ। তেওঁলোকে বিমূর্ত বিষয়ৰ ক্ষেত্রত অতি তথ্য সমৃদ্ধ আৰু এনে বিষয়ৰ প্রতি আগ্রহী।

➢ **সামাজিকতা ঃ** প্রতিভাশালী শিশুসকল সামাজিকভাৱে জনপ্রিয় আৰু তেওঁলোকে তুলনামূলকভাৱে উচ্চ সামাজিক মর্যাদা লাভ কৰে। তেওঁলোকৰ জ্ঞানৰ গৌৰৱ কৰা অথবা জ্ঞানৰ অতিৰঞ্জিত ৰূপ প্রদর্শন কৰাৰ প্রৱণতা কম। তেওঁলোক অধিক বিশ্বাসযোগ্য আৰু নিষ্ঠাৱান। তেওঁলোক চাৰিত্রিক অগ্রাধিকাৰ আৰু সামাজিক মনোভাৱ অধিক স্বাস্থ্যকৰ।

➢ মনত ৰখা উচিত যে সকলো প্রতিভাশালী শিশু শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্য, আৱেগিক স্থিৰতা অথবা সামাজিক সমাযোজনৰ ক্ষেত্রত সাধাৰণ শিশুতকৈ অধিক উচ্চমানৰ। আচলতে এই দিশসমূহৰ ক্ষেত্রত প্রতিভাশালী শিশুসকলৰ মাজতো পার্থক্য আছে। ভালগুণে উন্নততৰ গুণমানৰ সৃষ্টি কৰে যদিও ইয়াক সার্বজনীন বিষয় হিচাপে গ্রহণ কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে প্রতিটো প্রতিভাশালী শিশুক পৃথকে পৃথকে অধ্যয়ন কৰাটো বাঞ্ছনীয়।

১১.৪.৩ প্রতিভাশালী শিশুৰ শিক্ষা

প্রতিভাশালী শিশুসকলক শিক্ষা দিয়াটো সহজ কাম নহয়। এইক্ষেত্রত বহুতো

গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্নৰ উত্থাপন হ'ব পাৰে। যেনে— প্ৰতিভাশালী শিশুৰ পাঠ্যক্ৰমৰ স্বৰূপ কেনে হ'ব লাগে? কি পদ্ধতি অধিক ফলপ্ৰসূ হ'ব? তেওঁলোকক কেনেধৰণৰ শিক্ষকৰ প্ৰয়োজন? প্ৰতিভাশালী শিশুক নিয়মীয়া শ্ৰেণীত পঢ়োৱা উচিতনে বিশেষ শ্ৰেণীত পঢ়োৱা উচিত? ইত্যাদি। অৱশ্যে কৰ্তৃপক্ষই এই কথাত একমত যে প্ৰতিভাশালী শিশুসকলক নিয়মীয়া শ্ৰেণীত উপস্থিত থাকিবলৈ অনুমতি দিলে তেওঁলোক বহু সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। এটা নিয়মীয়া শ্ৰেণী আৰু ইয়াৰ শৈক্ষিক কাৰ্যসূচীসমূহ সাধাৰণ যোগ্যতাসম্পন্ন শিশুৰ বাবে পৰিকল্পনা কৰা হয়। সেয়েহে তেওঁলোকৰ বাবে বিত্তেষ শৈক্ষিক ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ প্ৰয়োজন। তলত দিয়া ভাগসমূহৰ সৈতে খাপ খোৱাকৈ এনে শিশুৰ বাবে শৈক্ষিক সা-সুবিধা আগবঢ়াব লাগে। ভাগকেইটা হ'ল— ত্বৰান্বিতকৰণ, পৃথকীকৰণ আৰু সমৃদ্ধকৰণ।

- **ত্বৰান্বিতকৰণ (Acceleration) ঃ** 'ত্বৰান্বিতকৰণ'-এ এখন বিদ্যালয়ত থকা এনে সা-সুবিধা কিছুমানৰ কথা বুজায় যিবোৰে প্ৰতিভাশালী শিশুক সামৰ্থ অনুসৰি দ্ৰুত গতিত উচ্চ শ্ৰেণী পোৱাৰ আৰু পৰম্পৰাগত সময়তকৈ আগতে শিক্ষা সমাপ্ত কৰাৰ সুযোগ দিয়ে। ত্বৰান্বিতকৰণৰ দুটামান উপায় হ'ল— বিদ্যালয়ত বয়সতকৈ আগতে নামভৰ্তি কৰা (ই প্ৰতিভাশালী শিশুৰ বিদ্যালয়ভিত্তিক কাৰ্য াৰু বিষয় আয়ত্বৰ দক্ষতা দ্ৰুত কৰে), দ্ৰুত শ্ৰেণী-উন্নতি (শিক্ষাৰ্থীৰ উচ্চ শ্ৰেণীলৈ লৈ যোৱা হয়। শিক্ষাবৰ্ষৰ আধাতে এনে কৰাৰ ফলত শিশুৰ দ্ৰুত উন্নতি সাধন হয় আৰু প্ৰতিভাই বিভিন্ন প্ৰত্যাহ্বান গ্ৰহণ কৰিবলৈ শিকে), শ্ৰেণীবিহীন (non-graded) পাঠদানৰ ব্যৱস্থাই বিভিন্ন শিদৰ আগতীয়া জ্ঞান দিয়ে, অতিৰিক্ত পাঠ্যক্ৰম অথবা পাঠবৰ্হিভূত বিষয়ৰ শিক্ষাই শিক্ষাৰ্থীক ভিন্ন অভিজ্ঞতাৰে সমৃদ্ধ কৰে।
- **পৃথকীকৰণ (Segregation) ঃ** পৃথকীকৰণৰ অৰ্থ হ'ল শিক্ষক আৰু শিক্ষণ সঁজুলিৰ পৃথক সুবিধাৰ সৃষ্টি কৰা। পৃথকীকৰণৰ জৰিয়তে সাধাৰণ বিদ্যালয়সমূহত পৃথক আৰু বিশেষ শ্ৰেণীকোঠাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰি। প্ৰতিভাশালী শিশুৰ বাবে বিস্তৃত পাঠ্যক্ৰম, সহ-পাঠ্যক্ৰমভিত্তিক কাৰ্যসূচী, পৰীক্ষাগাৰৰ কাৰ্য ইত্যাদিৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰি। চিনাক্তকৰণৰ পাছত বিভিন্ন বৃত্তি পৰীক্ষা আৰু প্ৰতিযোগিতামূলক পৰীক্ষাৰ বাবে প্ৰশিক্ষণমূলক শ্ৰেণীৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰি। বিভিন্ন মনোৰঞ্জনমূলক সংঘ, যেনে ঃ বিজ্ঞান সংঘ, ভাষা সংঘ, কলা সংঘ আদি গঠন কৰি দিব পাৰি। এইবোৰৰ উপৰি বিশেষ পাঠ্যক্ৰম, বিশেষজ্ঞ শিক্ষকৰ দ্বাৰা পাঠদান আৰু বিস্তৃত অধ্যয়নৰ সুবিধা থকা বিশেষ বিদ্যালয়ৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰি।
- **সমৃদ্ধকৰণ (Enrichment) ঃ** প্ৰতিভাশালী শিশুসকলৰ বাবে বিদ্যালয়ৰ কাৰ্যসূচী সমৃদ্ধ কৰাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল তেওঁলোকক যথোপযুক্ত বিকাশৰ

সুবিধা প্রদান কৰা। পাঠ্যক্রমৰ সমৃদ্ধকৰণ গুণগত আৰু পৰিমাণগত দুয়োধৰণৰ হ'ব লাগে। পাঠ্যক্রমৰ গুণগত সমৃদ্ধকৰণে প্রতিভাশালী শিশুসকলক বিষয়ৰ সূক্ষ্ম আৰু বিমূর্ত দিশসমূহ অধিক গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰাৰ সুযোগ-সুবিধা দিয়ে। পৰিমাণগত সমৃদ্ধকৰণ মানে হৈছে কর্মৰ গভীৰতা, কর্ম অথবা বিষয়ৰ অতিৰিক্ত সংযোজন, কার্যত অংশগ্রহণ, প্রকল্প, বিদ্যালয়ৰ আলোচনী প্রস্তুত, সমাজসেৱা ইত্যাদি কামত শিক্ষার্থীক নিয়োজিত কৰাৰ সুবিধা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ প্রতিভাশালী শিশু চিনাক্তকৰণৰ পদ্ধতিসমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ প্রতিভাশালী শিশুৰ প্রজ্ঞাত্মক বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ পৃথকীকৰণ কি?

.....

.....

১১.৫ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ অর্থ

বিভিন্ন পণ্ডিতে মানসিক বাধাগ্রস্ততাক বিভিন্ন ধৰণে অভিহিত কৰে। ইয়াক সংজ্ঞায়িত কৰিবলৈ বিভিন্ন ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ১৯৫৫ চনত ব্রিটিছ মনোবিজ্ঞানী চিৰিল বার্ট (Cyril Burt)এ ইয়াক 'অস্বাভাৱিক মন' হিচাপে অভিহিত কৰিছিল। আমেৰিকান চাইকিয়াট্রিক এছ'চিয়েচনে (APA) ইয়াক 'মানসিক অর্পূণতা' হিচাপে অভিহিত কৰিছে। বিশ্ব স্বাস্থ্য সংস্থাই (WHO) 'বাধাগ্রস্ততা'ৰ ধাৰণাটো ব্যৱহাৰযোগ্য বুলি কৈছে। বিষয়টো জড়িত থকা ক্ষেত্রখনত কাম কৰা বৃত্তিজীৱী লোকসকলে 'ব্যতিক্রমী ব্যক্তি', 'গতানুগতিক ব্যক্তি', 'হীনবুদ্ধিৰ ব্যক্তি' আদি ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰি মানসিক বাধাগ্রস্ততাৰ কথা বুজায়। সাম্প্রতিক সময়ৰ মনোযোগ বিশেষজ্ঞ আৰু মনোবিজ্ঞানীসকলে - 'মানসিক বাধাগ্রস্ততা' অথবা 'মানসিক অপূর্ণতা'— এই ধাৰণা দুটা ব্যৱহাৰ কৰে।

মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুসকলৰ মানসিক শক্তিৰ বিকাশ একে বয়স স্তৰৰ শিশুৰ তুলনাত লেহেম গতিৰ অথবা এনে শিশুৰ মানসিক কার্যক্ষমতাৰ বিকাশৰ অভাৱ ঘটা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা ১০ বছৰীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ত শিশুৱে মানসিক বাধাগ্রস্ততাৰ স্তৰ

অনুসৰি তিনি অথবা চাৰি বছৰীয়া শিশুৰ দৰে আচৰণ প্রদর্শন কৰিব পাৰে। সেইবাবেই এনে শিশুক আনতকৈ পৃথক বুলি ধৰা হয়। ই হৈছে মনৰ অসম্পূর্ণ বিকাশ আৰু ইয়াৰ বাবে এনে ব্যক্তিক স্বাভাৱিক পৰিৱেশৰ লগত খাপ খাবলৈ অন্যৰ সমর্থনৰ প্রয়োজন। বিশ্বস্বাস্থ্য সংস্থাই ইয়াক 'মানসিক ক্ষমতাৰ অসম্পূর্ণ অথবা অপর্যাপ্ত সাধাৰণ বিকাশ' বুলি উল্লেখ কৰিছে।

আমেৰিকান চাইকিয়াট্রিক এছ'চিয়েচন (১৯৬৮)ৰ মতে, "মানসিক বাধাগ্রস্ততা হৈছে অস্বাভাৱিক সাধাৰণ বৌদ্ধিক কার্যকলাপ, যিটো বিকাশৰ সময়ছোৱাত উৎপন্ন হয়। ই শিকন আৰু সামাজিক সমাযোজন অথবা পৰিপক্কতা নাইবা দুয়োটাৰে বাধাগ্রস্ততা হ'ব পাৰে।

The American Association of Mental Deficiency (AAMD)এ, যিটোক বর্তমান American Association of Mental Retardation হিচাপে জনা যায়, কিছু সংশোধনৰ অন্তত তলত দিয়া সংজ্ঞাটো আগবঢ়াইছে—

"মানসিক বাধাগ্রস্ততা হৈছে সাধাৰণ বৌদ্ধিক কার্যসম্পদানতকৈ তাৎপর্যপূর্ণভাৱে গড়সীমাতকৈও নিম্ন প্রদর্শন দেখুওৱা ব্যৱস্থা। ইয়াক ব্যক্তিৰ সমাযোজনকাৰী আচৰণত পৰিস্ফুট ধাৰাবাহিক বাধা অথবা ইয়াৰ সৈতে জড়িত বিষয় বুলিব পাৰি। এই অৱস্থাটো ব্যক্তিৰ বিকাশ ঘটা কালত ধৰা পৰে।"

এই সংজ্ঞাসমূহৰ বিশ্লেষণে এগৰাকী ব্যক্তিক মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত বুলি গণ্য কৰাৰ আঁৰত থকা তিনিটা দিশৰ উল্লেখ কৰে -

- তাৎপর্যপূর্ণভাৱে সাধাৰণ গড়তকৈ নিম্ন বৌদ্ধিক কার্যসম্পাদন সামর্থ।
- সমাযোজিত আচৰণ, যেনে ঃ শিকন, সামাজিক সমাযোজন আদিত বাধাগ্রস্ততা।
- বিকাশৰ সময়ছোৱাত পৰিস্ফূট হয়।

এটা স্বীকৃত মানৰ বুদ্ধি অভীক্ষাত ৯০ ৰ পৰা ১১০ বুদ্ধ্যাংকক গড় সাধাৰণ বৌদ্ধিক কার্য সম্পাদন ক্ষমতা হিচাপে অভিহিত কৰা হয়। ভাৰতবর্ষত বুদ্ধ্যাংক পৰিমাপনৰ বাবে সাধাৰণতে ব্যৱহৃত দুটা স্বীকৃত মানৰ অভীক্ষা হৈছে ষ্টেনফ'র্ড-বিনে (Standford-Binet) অভীক্ষাৰ ভাৰতীয় সংস্কৰণ আৰু ৱেছলাৰ বুদ্ধি মাপনী (Wechsler Intelligence scale)। সংজ্ঞা অনুসৰি গড় মানৰ তলৰ দুটা মান বিচ্যুতিক তাৎপর্যপূর্ণভাৱে নিম্ন বুদ্ধি হিচাপে গণ্য কৰা হয়। দ্বিতীয় উপাদানটো হ'ল সমাযোজন আচৰণ। ই হৈছে এক সফলতা যাৰ সহায়ত ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ বয়স অনুপাতে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু সামাজিক দায়ৱদ্ধতাৰ মান পূৰণ কৰিব পাৰিব বুলি আশা কৰা হয়। এইবোৰ সংবেদী অংগ সঞ্চালন দক্ষতা, যোগাযোগৰ দক্ষতা, আত্ম-সহায়ক দক্ষতা, আগতীয়া বাল্যকালৰ সামাজিকীভৱন, যুক্তি আৰু বিচাৰৰ প্রয়োগ, সামাজিক দক্ষতা আদিৰ বিকাশত প্রতিফলিত হয়। এই উপাদানসমূহৰ যিকোনো এটাৰ অভাৱক সমাযোজিত আচৰণৰ ঘাটি বুলি গণ্য কৰা হয়। তৃতীয় দিশটোৰ মতে বাধাগ্রস্ততা বিকাশৰ সময়ছোৱাত উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰ অর্থ হৈছে বিকাশৰ স্তৰ অনুসৰি শিশুৰ বিকাশ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি তিনি বছৰীয়া শিশু এটাই খোজ কাঢ়িব নোৱাৰে অথবা দহ বছৰীয়া শিশুৰ শৌচ নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ সামর্থ নাথাকে অথবা ওঠৰ বছৰীয়া যুৱক-যুৱতীয়ে দহ টকীয়া চিনাক্ত কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে ইয়াক সমাযোজন

আচৰণৰ বাধাগ্রস্ততা বুলি চিনাক্ত কৰা হয়। অর্থাৎ, ব্যক্তিৰ বৌদ্ধিক কার্য সম্পাদন ক্ষমতা তাৎপর্যপূর্ণভাৱে বুদ্ধিৰ সাধাৰণ গড় হিচাপতকৈ কম হোৱাৰ ফলত সমাযোজন আচৰণ দুর্বল হ'লে তেওঁক বাধাগ্রস্ততাৰ বলি বুলি গণ্য কৰা হয়। মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত বুলি চিনাক্ত কৰা ব্যক্তিৰ বৌদ্ধিক কার্য সম্পাদন ক্ষমতা বুদ্ধিৰ সাধাৰণ গড় হিচাপতকৈ তাৎপর্যপূর্ণভাৱে কম। যাৰ ফলত এনে ব্যক্তিয়ে সমাযোজন আচৰণত বাধাগ্রস্ততা দেখুৱায় আৰু ১৮ বছৰ বয়সৰ আগতেই এই অৱস্থাত উপনীত হয়।

১১.৫.১ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ প্রকাৰ

ওপৰৰ আলোচনা অনুসৰি বুদ্ধি পৰীক্ষাৰ সহায়ত আমি মানসিক বাধাগ্রস্ততাৰ মাত্রা বুজিব পাৰো। বিংশ শতিকাৰ প্রথম দশকত বুদ্ধি পৰীক্ষাৰ ভিত্তিত প্রথমবাৰৰ বাবে মানসিক বাধাগ্রস্ততাৰ শ্রেণীবিভাগ কৰা হৈছিল। আলফ্রেড বিনেই (১৯০৫) অংগসঞ্চালনমূলক দক্ষতাৰ পৰিৱর্তে যুক্তি আৰু সমস্যা সমাধানৰ জৰিয়তে বুদ্ধি পৰিমাপ কৰিবলৈ কিছুমান অভীক্ষা বিকশিত কৰিছিল। তেওঁ মানসিক বয়স (MA) আৰু কালানুক্রমিক বয়স (CA) ৰ ধাৰণাটোও উদ্ভাৱন কৰিছিল। ইয়াৰ ভিত্তিত তেওঁ প্রখৰ বুদ্ধিৰ শিশু আৰু মূঢ় শিশুৰ মাজত পার্থক্য উলিয়াব পৰা যায়। বিনে অভীক্ষাৰ কেইবাটাও পুনৰীক্ষণ কৰা হৈছিল। শিক্ষাবিদ আৰু মনোবিজ্ঞানীসকলে মানসিক বাধাগ্রস্ততাক তলত দিয়া ধৰণে শ্রেণীবিভাজন কৰিছে।

- জড়ধী (Idiot)- বুদ্ধ্যাংক ২৪ ৰ তলত
- হীনধী (Imbecile)-ৰ ভিতৰত বুদ্ধ্যাংক ২৫ ৰ ৪৯
- মূঢ়ধী (Morn)-ৰ ভিতৰত বুদ্ধ্যাংক ৫০ ৰ পৰা ৬৯
- বুদ্ধিহীনতাৰ ন্যূনতম সীমা (Borderline)-ৰ ভিতৰত বুদ্ধ্যাংক ৭০ ৰ ৭৯

অৱশ্যে, মানসিক বিকাশৰ মাত্রাৰ ভিত্তিত মানসিক বাধাগ্রস্ততাৰ স্তৰ নির্ণয় কৰাৰ প্রচেষ্টাক বুদ্ধ্যাংকৰ (IQ) ভিত্তিত কৰা কালানুক্রমিক বয়স (chronological age)ৰ সমতুল্য বুলি প্রকাশ কৰাৰ প্রচেষ্টা দীর্ঘদিন ধৰি চলি আহিছে। পৰৱর্তী সময়ত অনুভৱ কৰা হৈছিল যে কেৱল বুদ্ধ্যাংকই ব্যক্তিৰ সমাযোজন ক্ষমতা পৰিমাপন কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে বয়স আৰু সাংস্কৃতিক গোট অনুসৰি ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু সামাজিক দায়ৱদ্ধতাৰ মান কিমানখিনি পূৰণ কৰিব পাৰে তালৈ লক্ষ্য ৰাখি ব্যক্তিৰ সমাযোজন আচৰণৰ পর্যায়োবিচাৰ কৰা হৈছিল। এই সকলোবোৰ দিশলৈ লক্ষ্য ৰাখি নতুন পৰিভাষাৰে এক বেলেগ ধৰণৰ শ্রেণীবিভাজন সৃষ্টিৰ প্রয়াস কৰা হৈছে। নতুন শ্রেণীবিভাগবোৰ হ'ল—

(১) অলপীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা (Mild Mental Retardation) (বুদ্ধ্যাংক ৫২ ৰ পৰা ৬৮) (২) মধ্যমীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা (Moderate Mental Retardation) (বুদ্ধ্যাংক ৩৬ ৰ পৰা ৫১) (৩) গুৰুতৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা (Severe Mental

Retardation) (বুদ্ধ্যাংক ২০ ৰ পৰা ৩৫) (৪) গভীৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা (Profound Mental Retardation) (বুদ্ধ্যাংক ২০ তকৈ তলৰ)

এইখিনিতে উল্লেখ কৰাতো প্রয়োজনীয় যে এনে শ্রেণীবিভাজন কেৱল প্রশাসনিক উদ্দেশ্য, যেনে— ভ্রমণ ৰেহাই, ৰক্ষণাবেক্ষণ ভাট্টা, চাকৰি সংৰক্ষণ ইত্যাদিৰ দৰে সামাজিক সুবিধা লাভ কৰা কামত ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। শিক্ষাবিদসকলে শিশুৰ বর্তমান অৱস্থা নাইবা বর্তমান কার্য সম্পাদন দক্ষতাৰ স্তৰত গুৰুত্ব দিব লাগে। ই তেওঁক শিশুটিক সামাজিক দক্ষতা আহৰণৰ প্রশিক্ষণ দিয়াৰ বাবে কার্যসূচী প্রস্তুত কৰাৰ সহায় কৰিব। এনে প্রশিক্ষণে শিশুটোক সমাজত যিমান সম্ভৱ স্বাধীনভাৱে চলাত সহায় কৰিব।

১১.৫.২ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ শিক্ষা

বুদ্ধ্যাংক ৭০ ৰ তলৰ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুসকলৰ সাধাৰণ বিদ্যালয়ৰ শিক্ষাৰ জৰিয়তে কোনো বিকাশ সম্ভৱ নহয়। তেওঁলোকক বিশেষ বিদ্যালয় অথবা প্রতিষ্ঠানত প্রেৰণ কৰাতো আৱশ্যক। এনে শিশুৰ বাবে বিশেষ শিক্ষাদান পদ্ধতি, ব্যক্তিগত নির্দেশনা আৰু হাতে কামে কৰি শিকাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। এই শিশুসকলক বাধাগ্রস্ততাৰ শ্রেণীবিভাজন অনুসৰি প্রদান কৰিবলগীয়া শিক্ষাৰ ধৰণ সম্পর্কে তলত আলোচনা কৰা হ'ল -

- **অলপীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ শিক্ষা ঃ** প্রায় ৯০ শতাংশ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশু এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত। এনে শিশুক শিক্ষাগ্রহণৰ সামর্থ থকা শিশু বুলি গণ্য কৰা হয়। বৌদ্ধিকভাৱে তেওঁলোক ৮ ৰ পৰা ১১ বছৰীয়া শিশুৰ সমান। পিতৃ-মাতৃৰ সহায় আৰু উপযুক্ত প্রশিক্ষণৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক আত্ম-নির্ভৰশীল হ'বলৈ শিকাব পাৰি। প্রাথমিক পর্যায়ৰ বিশেষ শিক্ষাৰ শ্রেণীসমূহে এনে শিশুৰ মৌখিক ভাষা আৰু কথন ক্ষমতাৰ বিকাশ, সংবেদনশীলতাৰ বিকাশ, আত্ম-সচেতনতা, সামাজিক সমাযোজন, আত্ম-যতন, সুৰক্ষা, সামগ্রীৰ হস্তসঞ্চালন আৰু কর্ম-অভ্যাস ইত্যাদি বিকশিত কৰিব। আখৰ অথবা শব্দ চিনাক্তকৰণ আৰু গণনা কার্যৰ প্রাৰম্ভিক নির্দেশনাৰ বাহিৰে এই পর্যায়ত আন শৈক্ষিক কার্যত গুৰুত্ব দিয়া নহয়। প্রাথমিক পর্যায়ত (৮ ৰ পৰা ১৩ বছৰ) অলপীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুসকলে লিখা, পঢ়া, বানান লিখা আৰু গণনা কৰা আদি কাম কৰিব পাৰে। অলপীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততী থকা শিশুসকলৰ বাবে থকা বিশেষ শিক্ষাই শিশুসকলৰ মৌখিক শিকন দক্ষতা, সামাজিক সামর্থ, ব্যক্তিগত সমাযোজন, ব্যৱহাৰিক কাম কৰাৰ দক্ষতা আদিৰ বিকাশ সাধনত গুৰুত্ব প্রদান কৰিব লাগে।

- **মধ্যমীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ শিক্ষা ঃ** প্রায় ৬ শতাংশ মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশু এই শ্রেণীৰ অন্তর্গত। এই শিশুসকলক প্রশিক্ষণ গ্রহণৰ সামর্থ থকা মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশু বুলি কোৱা হয়। বৌদ্ধিকভাৱে এনে শিশু ৫ ৰ পৰা ৮ বছৰীয়া শিশুৰ সমান। তেওঁলোকৰ শিকনৰ হাৰ অতি লেহেমীয়া আৰু তেওঁলোক অংগ সঞ্চালনমূলক কার্যত সমন্বয়ৰ সমস্যাত ভোগে। মগজুৰ আঘাত আৰু স্নায়ুজনিত বিকাৰো মধ্যমীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততাত আক্রান্ত শিশুৰ মাজত পোৱা যায়। পিতৃ-মাতৃৰ সহায়, উপযুক্ত প্রশিক্ষণ আৰু ব্যক্তিগতকৃত নির্দেশনাৰ সৈতে প্রতিটো শিশুকে তেওঁলোকৰ অনন্য বৃদ্ধিৰ ধৰণ অনুসৰি নিজৰ নিজৰ শিকন গতিৰে আগবাঢ়ি যাবলৈ দিব লাগে। সাধাৰণতে দলীয় কার্য, কিছুমান বৃত্তিমূলক অভিজ্ঞতা আৰু ঘৰুৱা জীৱনৰ কাম-কাজৰ অনুশীলনৰ জৰিয়তে আত্মসহায়ক দক্ষতাৰ বিকাশ, সামাজিক সমাযোজনৰ বিকাশ আদিত গুৰুত্ব প্রদান কৰা হয়।
- **গুৰুতৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ শিক্ষা ঃ** গুৰুতৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ সংখ্যা মুঠ বাধাগ্রস্ত শিশুৰ ৩ শতাংশতকৈ অধিক। তেওঁলোকে অংগ সঞ্চালনমূলক আৰু কথন ক্ষমতাৰ বিকাশভিত্তিক জটিল মানসিক বাধাগ্রস্ততাত ভোগে। তেওঁলোকৰ সংবেদনশীলতাৰ বিকাৰ সকলোকামতে দেখা যায় আৰু এনে শিশুৰে সহজ কাম শিকাতো সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। এনে শিশুৰ বাবে থকা বিদ্যালয়ভিত্তিক কার্যকলাপসমূহৰ ভিতৰত শ্রৱণ অনুশীলন, নির্দেশনা অনুসৰণ, সময় গণনা আৰু গণনা কার্যৰ অনুশীলন আদি অন্তভুর্ক্ত। এইবোৰৰ উপৰি সাজ-পোছাক পিন্ধা, পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা, নিজে খোৱা, শৌচাগাৰৰ ব্যৱহাৰ, সুৰক্ষা আদি কার্যৰ শিক্ষা প্রদান কৰা হয়।
- **গভীৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ শিক্ষা ঃ** এনে শিশুৰে মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত মুঠ ব্যক্তিৰ ১ শতাংশৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে। তেওঁলোক সমাযোজিত আচৰণৰ ক্ষেত্রত গভীৰভাৱে বাধাগ্রস্ত আৰু তেনেই সহজ কাম কৰিবলৈকো অসমর্থ। এনে শিশুক শিক্ষা আৰু প্রশিক্ষণ প্রদান কৰাৰ প্রশ্নই নুঠে। তেওঁলোকে নিজৰ যত্ন ল'ব অথবা মৌলিক শাৰীৰিক প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিব নোৱাৰে। এনে শিশুক গোটেই জীৱন অবিৰত তত্ত্বাৱধানৰ প্রয়োজন।

১১.৬ অনগ্রসৰ শিশুৰ অর্থ

অধ্যায়টিৰ পূর্বৰ খণ্ডত আমি মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো। আপুনি নিশ্চয় বুজি পাইছে যে মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত মানে হ'ল বৌদ্ধিকভাৱে পিছপৰা শিশু। অৱশ্যে আন একাংশ শিশু আছে যি শৈক্ষিকভাৱে পিছপৰা। শৈক্ষিক যোগ্যতাৰ ক্ষেত্রত

তেওঁলোক সাধাৰণ নাইবা স্বাভাৱিক শিশুতকৈ পিছ পৰি ৰয়। এনে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বুদ্ধ্যাংক ৭৬ ৰ পৰা ৮৯ ৰ ভিতৰত আৰু তেওঁলোক মুঠ বিদ্যালয় জনসংখ্যাৰ ১০ শতাংশ পৰা ১৫ শতাংশৰ প্ৰতিনিধি। তেওঁলোকৰ ভাষা, সংখ্যা আৰু ধাৰণাসমূহ আহৰণ কৰাৰ ক্ষমতা অতি সীমিত আৰু ব্যৱহাৰিক পৰিস্থিতিত তেওঁলোকৰ যুক্তি সাধাৰণ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীতকৈ নিম্নমানৰ। গৱেষণামূলক কাৰ্যৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে এই শিক্ষাৰ্থীসকলৰ মনোযোগৰ প্ৰসাৰ তুলনামূলকভাৱে কম। বিদ্যালয়ত এনে ল'ৰা-ছোৱালীয়ে কেইবাবছৰ ধৰি একেটা শ্ৰেণীত থাকে আৰু ওপৰ শ্ৰেণীলৈ আগুৱাই যাব নোৱাৰে। এই শিশুসকলৰ বাবে 'অনগ্ৰসৰ' অথবা 'মন্থৰ গতিৰ শিক্ষাৰ্থী' অভিধা দুটা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। শিক্ষকসকলে এনে শিশুক মুখৰ অৱয়ব, অমনোযোগিতা আৰু শ্ৰেণীত সহজ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াত বিফল হোৱা কাৰ্যৰ সহায়ত চিনাক্ত কৰিব পাৰে।

বাৰ্টন হ'ল (Burton Hall) এ আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা অনুসৰি ''সাধাৰণতে অনগ্ৰসৰতা অভিধাটো তেনে ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰা হয়, য'ত শিশুৰ শৈক্ষিক সফলতা তেওঁৰ স্বাভাৱিক সামৰ্থৰ তলত থাকে।''

চিৰিল বাৰ্ট (Cyrill Burt)এ অনগ্ৰসৰ শিশুৰ সংজ্ঞা প্ৰদান কৰি কৈছে যে, ''এনে শিশু এটাই বিদ্যালয় জীৱনৰ মধ্যভাগত তেওঁৰ বয়সৰ যিটো স্বাভাৱিক তাতকৈ তলৰ স্তৰৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে।''

কিৰ্ক (Kirk)এ মন্থৰ গতিৰ শিক্ষাৰ্থী চিনাক্ত কৰিবলৈ 'শিকনৰ হাৰ' ক ভিত্তি হিচাপে লৈছিল। অনগ্ৰসৰ শিশুৰ শিকনৰ হাৰ লেহেমীয়া আৰু বিদ্যালয়ৰ কাৰ্য সম্পাদনত তেওঁলোক স্বাভাৱিক শিশুৰ সৈতে সমানে আগবাঢ়ি যোৱাত অসুবিধাৰ সন্মুখীন হয়। ইয়াৰ পূৰ্বে মনোবিজ্ঞানে ধাৰণা কৰিছিল যে মন্থৰ গতিৰ শিকন প্ৰত্যক্ষভাৱে বংশগতিৰ সৈতে জড়িত। অৱশ্যে এই সন্দৰ্ভত চলোৱা শেহতীয়া অধ্যয়নত প্ৰকাশ পাইছে যে কেৱল বংশগতি ইয়াৰ বাবে দায়ী নহয়। পৰিৱেশেও শিশুৰ শৈক্ষিক সফলতাত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ অৰিহণা যোগায়।

১১.৬.১ অনগ্ৰসৰ শিশুৰ বৈশিষ্ট্য

অনগ্ৰসৰ শিশুৰ অৰ্থ অধিক স্পষ্টকৈ বুজিবলৈ তলত ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰা হ'ল—

- অনগ্ৰসৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে স্বাভাৱিক ল'ৰা-ছোৱালীৰ দৰে দ্ৰুতভাৱে শিকিব নোৱাৰে। তেওঁলোকৰ প্ৰজ্ঞাত্মক দক্ষতা সীমিত।
- অনগ্ৰসৰ শিশুসকলৰ সমালোচনাত্মক চিন্তা আৰু যুক্তিগত বিশ্লেষণ ক্ষমতাৰ অভাৱ।
- অনগ্ৰসৰ শিশুৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল তেওঁলোকৰ স্মৃতিশক্তি দুৰ্বল। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল একাগ্ৰতাৰ অভাৱ।

- ভাষাৰ জৰিয়তে ধাৰণাবোৰ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাটো এনে শিশুৰ আন এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। অনগ্ৰসৰ শিক্ষাৰ্থীসকলৰ কল্পনা শক্তি আৰু দূৰদৰ্শিতাৰো অভাৱ।
- অনগ্ৰসৰ শিশুসকলৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে শাৰীৰিক আৰু মানসিক সমন্বয়ৰ অভাৱ দেখা যায়।
- এনে শিশুৱে শিকনৰ ক্ষেত্ৰত অভিৰোচনৰ অভাৱত ভোগে আৰু তুচ্ছ বিষয়তো চিন্তিত হৈ পৰে।
- অনগ্ৰসৰ শিশুসকলে কেতিয়াবা নিৰাপত্তাহীনতা আৰু হীনমন্যতাত ভূগি আক্ৰমনাত্মক আচৰণ প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰে।

১১.৬.২ অনগ্ৰসৰ শিশুৰ শিক্ষা

যিকোনো শিক্ষা কাৰ্যসূচী প্ৰস্তুত কৰাৰ আগতে শিশুৰ অনগ্ৰসৰতাৰ স্তৰ নিশ্চিত কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। বিভিন্ন ধৰণৰ মনোবৈজ্ঞানিক অভীক্ষা, যেনে ঃ- বুদ্ধি অভীক্ষা, কৃতিত্ব অভীক্ষা, ব্যক্তিত্বৰ অভীক্ষা ইত্যাদিৰে অনগ্ৰসৰতা স্তৰ পৰীক্ষা আৰু পৰ্যবেক্ষণ কৰিব লাগে। অনগ্ৰসৰতাৰ স্তৰ নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ পাছত পৰ্যায়ক্ৰমে শৈক্ষিক কাৰ্যসূচী প্ৰস্তুত কৰা উচিত।

সাধাৰণশ্ৰেণীকোঠাত অনগ্ৰসৰ শিশুৱে সাধাৰণ শৈক্ষিক মানৰ লগত সন্তোষজনক সমাযোজন কৰিব নোৱাৰে। অৱশ্যে উপযুক্ত নিৰ্দেশনা আৰু যত্নৰ দ্বাৰা তেওঁলোক শিক্ষিত হ'বলৈ সক্ষম। প্ৰাপ্তবয়স্ককালত আত্ম-নিৰ্ভৰশীল, স্বাধীন আৰু সামাজিকভাৱে সমাযোজিত হ'বলৈ এনে শিশু সক্ষম। আমাৰ বিদ্যালয়সমূহত অনগ্ৰসৰ শিশুসকলক সহায় কৰিব পৰা কিছুমান উপায় তলত উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

- **ব্যক্তিগত মনোযোগ** (Individual attention) ঃ প্ৰতিটো অনগ্ৰসৰ শিশুৰে নিজ নিজ শৈক্ষিক সক্ষমতা থাকে। গতিকে শিক্ষকে এই শিশুসকলৰ প্ৰতি ব্যক্তিগতভাৱে মনোযোগ দিব লাগে। প্ৰতিটো শিশুৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুসৰি পাঠ্যক্ৰম যিমান সম্ভৱ নমনীয় কৰি তুলিব লাগে। শিক্ষকে শিক্ষাৰ্থীসকলক নিজ শিকনৰ গতি অনুসৰি আগবাঢ়ি যাবলৈ দিব লাগে।
- **শিক্ষাদানৰ বিশেষ পদ্ধতি** (Special Methods of Teching) ঃ অনগ্ৰসৰ শিশুসকলক মূৰ্ত অভিজ্ঞতাকেন্দ্ৰিক নিৰ্দেশনা দিবলৈ সহজ আৰু চমু পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজন। চিত্ৰ, আৰ্হি, চাৰ্ট, কথাছবি আৰু অনান্য দৃশ্য-শ্ৰাব্য সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰ তেওঁলোকৰ বাবে উপযোগী। শিক্ষাদানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰকল্প প্ৰস্তুতককৰণ পদ্ধতিও উপযোগী।
- **শিকন তত্ত্বৰ প্ৰয়োগ** (Appliation of Learning theory) ঃ শিক্ষকে শিকনৰ পৰিচিত নীতিসমূহ অনুসৰণ কৰিব লাগে। অনগ্ৰসৰ শিশুক সহজ-সৰল পদ্ধতিৰে

শিকাব লাগে যাতে তেওঁ নিজ শিকন গতিৰে কথাবোৰ আয়ত্ব কৰিব পাৰে। যিকোনো সফলতাৰ বাবে শিশুৱে তাৎক্ষণিকভাৱে অন্তদৃষ্টি লাভ কৰিব লাগিব। তথ্য সংৰক্ষণ ক্ষমতা নিশ্চিত কৰিবলৈ শিক্ষণ সজুঁলিসমূহ অর্থপূর্ণ কৰি তুলিব লাগে। শিশুসকলক বিতৰিত পুনৰাবৃত্তি আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ উপযুক্ত অনুসীলনৰ জৰিয়তে নিজৰ জ্ঞান আৰু দক্ষতাৰ অনুশীলন কৰাৰ প্রশিক্ষণ দিব লাগে।

প্রতিকাৰমূলক শিক্ষাদান ব্যৱস্থা ঃ

অনগ্রসৰ শিক্ষার্থীসকলৰ বাবে প্রতিকাৰমূলক পাঠদান সহায়ক। অৱশ্যে বিশেষজ্ঞসকলে প্রথমে সমস্যা অনগ্রসৰতাৰ নির্ণয় কৰিব লাগিব। এইক্ষেত্রত তলত দিয়া দিশসমূহ বিবেচনা কৰা উচিত (Kar, C. 2006 P.75) ঃ

- শিশুৰ সামর্থ আৰু প্রয়োজনীয়তাৰ ভিত্তিত পাঠদান সামগ্রীৰ শ্রেণীকৰণ সাৱধানে কৰিব লাগে।
- প্রতি সপ্তাহত দীঘলীয়া পাঠৰ পৰিৱর্তে চমু পাঠ পঢ়াব লাগে।
- প্রতিকাৰমূলক শিক্ষাদানত বন্ধুসুলভ পদ্ধতি অতি অনুকূল।
- মন্থৰ গতিৰ শিক্ষার্থীসকলৰ মাজত আগ্রহ, সামাজিক দক্ষতা আৰু আত্মবিশ্বাস সৃষ্টি কৰিবলৈ কলা, সংগীত আৰু নাটকৰ অগ্রাধিকাৰ দিয়া উচিত।
- অনুশীলন অভ্যাস আৰু পুনৰীক্ষণত গুৰুত্ব দিব লাগে।

বিশেষ পাঠ্যক্রম প্রস্তুতকৰণ ঃ অনগ্রসৰ শিশুসকলৰ বাবে কম বিমূত ধাৰণা থকা কিন্তু অধিক তথ্য সম্বলিত সহজ পাঠ্যক্রম থাকিব লাগে। আকৌ, কম বিদ্যায়তনিক বিষয়বস্তু আৰু অধিক অ-বিদ্যায়তনিক দিশেৰে পাঠ্যক্রম এনেদৰে প্রস্তুত কৰিব লাগে যাতে সেই পাঠ্যক্রম শেষ কৰি তেওঁ কোনো এটা বৃত্তি গ্রহণ কৰিব পৰাকৈ উপযুক্ত হৈ উঠে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ মানসিক বাধাগ্রস্ততা কি? মানসিক বাধাগ্রস্ততাৰ প্রকাৰসমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ কোনবোৰ শিশুক অনগ্রসৰ শিশু বুলি কোৱা হয়? অনগ্রসৰ শিশুৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

.....

.....

১১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- ব্যতিক্রমী শিশু হৈছে সাধাৰণ শিশুৰ পৰা বিভিন্ন ধৰণে বিচ্যুত হোৱা এটা বিশেষ শ্রেণী। শিক্ষার্থী হিচাপে তেওঁলোকৰ ব্যতিক্রমবোৰৰ লগত খাপ খোৱা বিশেষ শিক্ষাদান পদ্ধতিৰ প্রয়োজন। এই শিশুসকল সাধাৰণ বুদ্ধিৰ গড় মানৰ যথেষ্ট তলত নাইবা ওপৰত থাকে। সেয়েহে তেওঁলোকক বিশেষ মনোযোগৰ প্রয়োজন। নিয়মীয়া শ্রেণীকোঠাত এনে মনোযোগ প্রদান কৰিব পৰা নাযায়। তেওঁলোকক বিশেষ শিক্ষাৰ প্রয়োজন।
- বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য হৈছে ব্যতিক্রমী শিশুৰ প্রয়োজনীয়তা চিনাক্ত কৰা, ফলপ্রসূ পাঠ্যক্রম প্রস্তুত কৰা, শিক্ষাদানৰ বাবে বিশেষ পদ্ধতি প্রস্তুত কৰা আৰু এনে শিশুক বিদ্যালয়ৰ কার্যকলাপত অংশগ্রহণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা।
- প্রতিভাশালী শিশু হ'ল সেইসকল শিশু যি বৌদ্ধিকভাৱে উচ্চমানৰ আৰু ধাৰাবাহিকভাৱে উল্লেখযোগ্য পাৰদর্শিতা প্রদর্শন কৰে। প্রতিভাশালী শিশুৰ বুদ্ধ্যাংক ১১০ ৰ পৰা ১৪০ অথবা তাতোকৈ বেছি। শিশুৰ মুঠ সংখ্যাৰ ৩ ৰ পৰা ৪ শতাংশ হ'ল প্রতিভাশালী শিশু। তেওঁলোকৰ প্রজ্ঞাত্মক সামর্থ অতি উচ্চমানৰ। তেওঁলোকৰ স্মৃতিশক্তি প্রখৰ আৰু এনে শিশুই জটিল বিষয়বস্তু সহজে আয়ত্ব কৰিব পাৰে। প্রতিভাশালী শিশুসকলক তেওঁলোকৰ উচ্চমানৰ শৈক্ষিক কৃতিত্বৰ বাবে স্বীকৃতি দিয়া হয়। তেওঁলোকৰ অন্বেষণ আৰু সৃষ্টিৰ ইচ্ছা প্রৱল।
- প্রতিভাশালী শিশুসকলৰ শিক্ষাক তলত দিয়া ভাগসমূহত ভগাব পাৰি ঃ ক্রমোন্নতি, অর্থাৎ আনতকৈ বেছি দ্রুত গতিত আগবাঢ়ি যোৱাৰ সুযোগ প্রদান কৰা। পৃথকীকৰণ, অর্থাৎ বিশেষ শ্রেণী, সহ-পাঠ্যক্রমভিত্তিক কার্যাৱলী, পৰীক্ষাগাৰৰ সুবিধা আদিৰ ব্যৱস্থা কৰা। সমৃদ্ধকৰণ, ইয়াৰ অর্থ হ'ল বিস্তৃত অধ্যয়নৰ সুবিধা, কর্মৰ গভীৰতা আদিৰ বাবে সুবিধা প্রদান কৰি উপযুক্ত বিকাশৰ বাবে উদ্দীপনা যোগান ধৰা।
- মানসিকভাৱে বাধাগ্রস্ত শিশুৰ অর্থ হ'ল লেহেমীয়া গতিৰে মানসিক বিকাশ ঘটা শিশু। একে বয়সৰ শিশুৰ তুলনাত মানসিক কার্য সম্পাদন কৰিব পৰা সামর্থৰ বিকাশ নঘটা শিশু। ই মানসিক বিকাশৰ এনে এক অৱস্থা যাৰ বাবে শিশুৱে স্বাভাৱিক পৰিৱেশৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই ল'ব নোৱাৰে আৰু বাহ্যিক তত্ত্বাৱধানৰ অধীন হৈ ৰয়, নিয়ন্ত্রণ আৰু সমর্থনৰ প্রয়োজন হয়। সাধাৰণ মানসিক কার্য সম্পাদনত অসুবিধা, বিকাশৰ সময়ছোৱাত উদ্ভৱ হোৱা সমাযোজন আচৰণৰ সমস্যা আদিৰে ভাৰাক্রান্ত এনে শিশুৰ বুদ্ধি সাধাৰণ গড় বয়সৰ শিশুৰ তুলনাত নিম্নমানৰ।
- অলপীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা আৰু মধ্যমীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ

কিছু পৰিমাণে শিক্ষা গ্রহণৰ সামর্থ থাকে যদিও গুৰুতৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুক শিক্ষাদান কৰাটো অতি জটিল। গভীৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ সমাযোজন আচৰণত জটিলতা দেখা যায়। এনে শিশুই নিজকে চোৱাচিতা কৰিব নোৱাৰো আৰু গোটেই জীৱন অবিৰত তত্ত্বৱধানৰ প্রয়োজন হয়।

- আন এটা ব্যতিক্রমী শিশুৰ দল আছে যিসকলৰ বুদ্ধ্যাংক ৭৬ ৰ পৰা ৮৯ ৰ ভিতৰত থাকে। তেওঁলোকে বিদ্যালয় জনসংখ্যাৰ ১০ ৰ পৰা ১৫ শতাংশৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে। অৱশ্যে তেওঁলোকৰ ভাষা, সংখ্যা আৰু ধাৰণাৰ জ্ঞান আহৰণ কৰিব পৰা সামর্থ সীমিত আৰু সাধাৰণ শিক্ষার্থীসকলতকৈ নিম্নমানৰ। এই শিক্ষার্থীসকলৰ শিকনৰ হাৰ লেহেমীয়া। এওঁলোকক চিনাক্ত কৰিবলৈ 'অনগ্রসৰ' অথবা 'মন্থৰ গতিৰ শিক্ষার্থী'— এই অভিধা দুটা ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- অনগ্রসৰ শিশুসকলৰ বাবে যিকোনো শৈক্ষিক কার্যসূচী প্রস্তুত কৰিবলৈ প্রথমে অনগ্রসৰতাৰ মাত্রা নির্ধাৰণ কৰি লৈ সেই অনুসৰি শিক্ষাদানৰ ব্যৱস্থা কৰা উচিত। এই শিশুসকলক শিক্ষাদান ব্যৱস্থাবোৰৰ ভিতৰত ব্যক্তিগত মনোযোগ, শিক্ষাদানৰ বিশেষ পদ্ধতি গ্রহণ, শিকন তত্ত্বৰ নীতিসমূহৰ অনুসৰণ, প্রতিকাৰসমূলক পাঠদান আৰু বৃত্তিমূলক বিষয়ৰ সৈতে জড়িত বিশেষ পাঠ্যক্রমৰ ব্যৱস্থা ইত্যাদি থাকে।

১১.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ

1) বৰুৱা, যতীন ঃ শিক্ষা মনোবিজ্ঞান, গুৱাহাটী ঃ বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন বিভাগ।

2) বৰুৱা, যতীন ঃ শিশু বিকাশৰ ৰূপৰেখা ঃ পানবজাৰ, গুৱাহাটী ঃ লয়ার্ছ বুক ষ্টল।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1] Bhatia, B.D (1958). Rernedial Teaching in Reading Retaedation, Delhi : Education Form, III, C.T.E.

2] Curtis, K., & Shaver I.P. (1980). Slow Leaners and the Study of Conternporary problems. Social Education, 44,4,pp 302-38, April.

3] Kar, C. (2006), Exceptional children : Jheir psychology and Education. New Delhi : Sterling publishers PVT. LTD.

১১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যতিক্রমী শিশু হ'ল সেইসকল শিশু, যি স্বাভাৱিক শিশুৰ পৰা বিভিন্ন ধৰণে পৃথক। কিছুমানৰ বুদ্ধ্যাংক অতি উচ্চ হোৱাৰ বিপৰীতে কিছুমানৰ বুদ্ধ্যাংক অতি নিম্ন হ'ব পাৰে। এনে শিশুৰ কিছুমানৰ বুদ্ধ্যাংক কম হ'ব পাৰে আৰু কিছুমান আৱেগিকভাৱে বিকাৰগ্রস্ত হ'ব পাৰে। শিক্ষার্থী হিচাপে তেওঁলোকক ব্যক্তিক্রমবোৰৰ সৈতে খাপখোৱা শিক্ষাদান পদ্ধতিৰ প্রয়োজন।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিশেষ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য হৈছে ব্যক্তিক্রমী শিশুসকলৰ প্রয়োজনীয়তা চিনাক্ত কৰা, এনে শিশুক শিকিবলৈ অভিৰোচিত কৰা, বিদ্যালয়ৰ কার্যকলাপত অংশগ্রহণৰ বাবে উৎসাহিত কৰা, আত্মনির্ভৰশীল আৰু আত্মবিশ্বাসী হ'বলৈ শিক্ষিত কৰি তোলা ইত্যাদি।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ শিক্ষাৰ মূল নির্দেশক নীতিসমূহৰ ভেটি হ'ল সমতা, ইয়াতপৰিচয়ে গৌণ ভূমিকা লয়। ব্যতিক্রমৰ প্রতিটো দিশতে ব্যক্তিগত পার্থক্যৰ স্বীকৃতি, বিশেষ পাঠ্যক্রমৰ বিকাশ, অগ্রগতি নিশ্চিত কৰিবলৈ অবিৰত মূল্যায়ন আদি হ'ল এনে নীতিৰ আধাৰ।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বুদ্ধিৰ দলীয় আৰু ব্যক্তিগত অভীক্ষা, সফলতাৰ অভীক্ষা, সৃষ্টিশীলতাৰ অভীক্ষা, বিদ্যালয়ৰ নম্বৰ আৰু শিক্ষকৰ মতামত।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রতিভাশালী শিশুৰ প্রজ্ঞাত্মক বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল - অসাধাৰণ স্মৃতিশক্তি, বিমূর্ত চিন্তাৰ ক্ষমতা, উচ্চ পর্যায়ৰ ভাষা বিকাশ, উচ্চ পর্যায়ৰ মৌখিক ক্ষমতা, নমনীয় চিন্তন প্রক্রিয়া, মৌলিক ধাৰণা আৰু সমাধান কৰাৰ ক্ষমতা ইত্যাদি।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৃথকীকৰণৰ অর্থ হ'ল প্রতিভাশালী শিশুৰ বাবে পৃথক সুবিধাৰ সৃষ্টি কৰা। যেনে- বিশেষ শ্রেণীৰ ব্যৱস্থা, প্রশিক্ষণ, বিশেষ পাঠ্যক্রম, বিশেষজ্ঞ শিক্ষক আৰু বিস্তৃত অধ্যয়নৰ সুবিধা।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানসিক বাধাগ্রস্ততা মানে হ'ল বৌদ্ধিক বাধাগস্ততা। ইয়াৰ অর্থ হৈছে সাধাৰণ বৌদ্ধিক কার্যত সম্পাদন সামর্থতকৈ তাৎপর্যপূর্ণভাৱে নিম্নমানৰ বৌদ্ধিক কার্য সমাধান কৰাৰ দক্ষতা, সমাযোজন আচৰণ প্রদর্শনৰ অক্ষমতা বিকাশৰ সময়ছোৱাত ধৰা পৰা এনে বাধাগ্রস্ততাকমধ্যমীয়া মানসিক বাধাগ্রস্ততা, গুৰুতৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা আৰু গভীৰ মানসিক বাধাগ্রস্ততা আদি ভাগত ভগোৱা হয়।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অনগ্রসৰ শিশু হ'ল সেইসকল শিশু যিসকলৰ শৈক্ষিক ক্ষমতা স্বাভাৱিক শিশুতকৈ কম। তেওঁলোকৰ শৈক্ষিক অর্হতা সাধাৰণ শিশুৰ তলত থাকে। এই শিশুসকলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল - তেওঁলোকে সাধাৰণ শিশুৰ দৰে দ্রুতভাৱে শিকিব নোৱাৰে, অনগ্রসৰ

শিশুৰ সমালোচনাত্মক চিন্তা আৰু যুক্তিসন্মত বিশ্লেষণ ক্ষমতাৰ অভাৱ, শাৰীৰিক আৰু মানসিক সমন্বয়ৰ অভাৱ আৰু কথা শিকাত অভিৰোচনৰ অভাৱ থকা দেখা যায়।

১১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটিপ্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ শব্দৰে দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ব্যতিক্রমী শিশু বুলিলে কি বুজে? এনে শিশুৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ প্রয়োজনীয়তাসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ব্যতিক্রমী শিশুৰ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্যসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ মন্থৰ গতিৰ শিক্ষার্থী আৰু অনগ্রসৰ শিশুৰ বাবে কেনে ধৰণৰ শিক্ষা প্রয়োজনীয়?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ প্রতিভাশালী শিশু চিনাক্তকৰণৰ পদ্ধতিসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুৰ বাবে কেনেকুৱা ধৰণৰ শিক্ষাৰ প্রয়োজন?

প্ৰশ্ন ৭ ঃ মানসিক বাধাগ্রস্ততা থকা শিশুক চিনাক্ত কৰিব পৰা পদ্ধতিসমূহ উল্লেখ কৰক।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰে দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ অনগ্রসৰ শিশু কেনেকৈ চিনাক্ত কৰিব পাৰি? প্রতিভাশালী শিশুৰ বাবে উপযুক্ত শৈক্ষিক কার্যসূচী কোনবোৰ?

প্ৰশ্ন ২ ঃ অনগ্রসৰ শিশুৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? অনগ্রসৰ শিশুৰ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্যসমূহ কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ মন্থৰ গতিৰ শিক্ষার্থীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? এই শিশুসকলৰ বাবে কেনে ধৰণৰ শিক্ষা ব্যৱস্থা প্রস্তুত কৰিব লাগে? আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১২ ঃ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য

১২.২ পৰিচয়

১২.৩ মানসিক স্বাস্থ্যৰ ধাৰণা

- ১২.৩.১ মানসিক স্বাস্থ্যৰ সংজ্ঞা
- ১২.৩.২ মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্ৰকৃতি
- ১২.৩.৩ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্য
- ১২.৩.৪ মানসিক স্বাস্থ্যৰ উপাদান/কাৰক

১২.৪ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণা

- ১২.৪.১ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সংজ্ঞা
- ১২.৪.২ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ উদ্দেশ্য
- ১২.৪.৩ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষা

১২.৫ বিদ্যালয়ত স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ উপায়

১২.৬ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পৃষ্ঠপোষকতা

- ১২.৬.১ ঘৰৰ ভূমিকা
- ১২.৬.২ বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা
- ১২.৬.৩ সমাজৰ ভূমিকা

১২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১২.৮ অধিক জানিবলৈ

১২.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- মানসিক স্বাস্থ্যৰ ধাৰণা, সংজ্ঞা আৰু প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ স্বৰূপ আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ বিভিন্ন কাৰক বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণা আৰু উদ্দেশ্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশৰ সৈতে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰিব পাৰিব

- বিদ্যালয়ত স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ উপায়ৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াব পাৰিব
- স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত অভিভাৱক, বিদ্যালয় আৰু সমাজৰ ভূমিকা চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।

১২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়ত আপোনাক মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটোৰ লগতে ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যক প্ৰভাৱিত কৰা বিভিন্ন কাৰকৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়া হ'ব। মানসিক স্বাস্থ্যৰ কথা ক'লে সাধাৰণতে আমি ব্যক্তিত্বৰ এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অপৰিহাৰ্য অংশক বুজো। মানসিক স্বাস্থ্য আৰু শাৰীৰিক স্বাস্থ্য ব্যক্তিত্বৰ দুটা অপৰিহাৰ্য অংশ। দুয়োটাই ব্যক্তিৰ সামগ্ৰিক বিকাশত প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰভাৱ পেলায়। ব্যক্তিৰ গুণগত জীৱন-যাপনৰ মান তেতিয়াই প্ৰকাশ পায় যেতিয়া তেওঁৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যই একে দিশত সুষমভাৱে একেলগে কাম কৰে। যেতিয়া এটা উমৈহতীয়া লক্ষ্যৰ বাবে ব্যক্তিৰ চিন্তা, অনুভৱ আৰু ক্ৰিয়াই একে দিশত কাম কৰে, তেতিয়া আমি তেওঁক সুষম ব্যক্তিত্বৰ অধীকাৰী বুলি ক'ব পাৰো। শাৰীৰিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ শাৰীৰিক স্বাস্থ্যৰ কোনো অস্বাভাৱিকতা নাথাকে। কোনো ধৰণৰ শাৰীৰিক ৰোগ নাইবা বিকাৰৰ অনুপস্থিতিত তেওঁৰ শৰীৰে সুসঙ্গতিপূৰ্ণভাৱে কাম কৰে। ঠিক তেনেদৰে মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তি হ'ল মানসিক ৰোগ, উত্তেজনা, অসামঞ্জস্যৰ পৰা মুক্ত ব্যক্তি। মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল জীৱনৰ প্ৰত্যাহ্বান নাইবা বাস্তৱৰ সন্মুখীন হ'ব পৰা ক্ষমতা, সুখী আৰু আশাবাদী অনুভৱ তথা দৈনন্দিন জীৱনৰ যিকোনো পৰিস্থিতিত ইতিবাচক মনোভাৱৰ গৰাকী হৈ থাকিব পৰা ক্ষমতা।

মানসিক স্বাস্থ্যৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছে। ইয়াৰে প্ৰথমটো ব্যক্তিগত আৰু আনটো হ'ল সামাজিক। মানসিক স্বাস্থ্যৰ ব্যক্তিগত দিশটোৱে ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ সামঞ্জস্যপূৰ্ণতা আৰু উত্তেজনা, মানসিক চাপ আৰু সংঘাতৰ পৰা মুক্ত অৱস্থাৰ কথা বুজায়। তেওঁ নিজৰ কৰ্ম আৰু সিদ্ধান্তত আত্মবিশ্বাসী। সামাজিক স্বাস্থ্যই ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ সমাডোজনৰ লগতে যিকোনো সামাজিক পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ কোৱাৰ সামৰ্থ আৰু আনৰ সৈতে ভাল সামাজিক সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰখাৰ ক্ষমতাৰ কথা বুজায়। মানসিক স্বাস্থ্যই ব্যক্তিৰ শাৰীৰিক, মানসিক, সামাজিক আৰু নৈতিক মূল্যবোধৰ এক সুষম সম্পৰ্কক সূচায়। ভাল মানসিক স্বাস্থ্যৰ অধিকাৰী ব্যক্তিয়ে সুখী, আশাবাদী আৰু সুষম ব্যক্তিত্ব বিকিৰিত কৰে। এই অধ্যায়ত আমি মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ বিষয়ে কিছু বিশদভাৱে আলোচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম।

১২.৩ মানসিক স্বাস্থ্যৰ ধাৰণা

মানসিক স্বাস্থ্যৰ ধাৰণাটো সহজ ভাষাত সংজ্ঞায়িত কৰাটো অতি কঠিন। মানসিক

স্বাস্থ্যৰ একক সংজ্ঞা উদ্ভাৱন কৰাত মনোবিজ্ঞানীসকলে মতানৈক্য দেখুৱাইছে। ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ পাছত সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু বৈজ্ঞানিক ক্ষেত্ৰত হোৱা পৰিৱৰ্তনৰ ফলত ব্যক্তিৰ জীৱনত বিভিন্ন নতুন পৰিস্থিতি আৰু সমস্যাৰ উদ্ভৱ হৈছে। এই সকলোবোৰ পৰিস্থিতিয়ে ব্যক্তিৰ প্ৰত্যাহ্বান হিচাপে দেখা দিছে। মানসিক চাপ, উদ্বিগ্নতা আৰু সংঘাতৰ কোনো চিন নোহোৱাকৈ সুখী মানসিকতাৰে সাহসেৰে প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হ'ব পৰা ক্ষমতাক ভাল মানসিক স্বাস্থ্য বুলি ক'ব পাৰি। অৰ্থাৎ, মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল ব্যক্তিৰ চিন্তা, অনুভৱ আৰু কামৰ মাজত থকা নিখুঁত ভাৰসাম্যতা।

আমি যেতিয়া স্বাস্থ্যৰ কথা কওঁ তেতিয়া ইয়াৰ অৰ্থই কেৱল শাৰীৰিক স্বাস্থ্যকে নহয়, মানসিক স্বাস্থ্যকো সামৰি লয়। সুস্থ মনেৰে আৱেগ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতাই সুস্থ স্বাস্থ্যৰ নিখুঁত উদাহৰণ। মানুহ এক সুষম শাৰীৰিক আৰু মানসিক সত্তা সম্পন্ন মনো-দৈহিক একক। শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্য দুয়োটাই ব্যক্তিৰ সামগ্ৰিক আচৰণত প্ৰভাৱ পেলায়। ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়োধৰণৰ স্বাস্থ্যৰে সৃষ্ট।

মানসিক স্বাস্থ্যই ব্যক্তিৰ পৰিৱেশ তথা তেওঁৰ প্ৰয়োজন আৰু ইচ্ছাৰ মাজত সন্তোষজনক সামঞ্জস্য স্থাপনৰ লগতে আনৰ প্ৰয়োজন আৰু ইচ্ছাৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ চিন্তাৰ কথা সূচায়। ইয়াৰ উপৰি ই সামগ্ৰিকভাৱে সমাজৰ সৈতে থকা ব্যক্তিৰ আন্তৰিক সম্পৰ্কৰ ইংগিত দিয়ে। অৰ্থাৎ, মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল ব্যক্তিয়ে নিজৰ লগতে আনৰ দায়িত্ব লোৱাৰ উপৰি সঠিক সিদ্ধান্ত লৈ যিকোনো কাম সম্পন্ন কৰাৰ দক্ষতা প্ৰদৰ্শনকাৰী ক্ষমতা। ই সুখী আৰু ইতিবাচক মনোভাৱেৰে জীৱন যাপন কৰাৰ পন্থা। ধাৰণাটো অধিক সহজকৈ বুজিবলৈ আমি বিভিন্ন যুগৰ বিখ্যাত মনোবিজ্ঞানীসকলে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন সংজ্ঞাত চকু ফুৰাও আহক। তলৰ শিতানত আমি মানসিক স্বাস্থ্যৰ কিছুমান বহুল চৰ্চিত সংজ্ঞা উল্লেখ কৰা হ'ল।

১২.৩.১ মানসিক স্বাস্থ্যৰ সংজ্ঞা

বিভিন্ন চিন্তাবিদ, মনোবিজ্ঞানী, দাৰ্শনিকে মানসিক স্বাস্থ্যৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। ইয়াৰে কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- অক্সফ'ৰ্ড অভিধানৰ অৰ্থ অনুসৰি, ("Mental Health is the ability to cope with one's environment and secure some degree of satisfaction from working and living accompanied by the promise of hope for the future.") "মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল নিজৰ পৰিৱেশৰ সৈতে মোকাবিলা কৰাৰ ক্ষমতা আৰু ভৱিষ্যতৰ বাবে আশাৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰে কাম আৰু জীৱন-যাপন কৰি কিছু পৰিমাণে সন্তুষ্টি লাভ কৰা।"
- বিশ্ব স্বাস্থ্য সংস্থাৰ মতে, ("Mental Health is a state of complete physical, mental and social wellbeing and not merely the

absence of disease or infirmity.")"মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল সম্পূৰ্ণ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু সামাজিক সুস্থতাৰ অৱস্থা। ই কেৱল ৰোগ নাইবা অসুস্থতাৰ অনুপস্থিতি নহয়।"

- হোৱাইট হাউছ সন্মিলনৰ প্ৰাৰম্ভিক প্ৰতিবেদন (১৯৩০) অনুসৰি, ("Mental Health may be defined as the adjustment of individuals to themselves and the world at large with a maximum of effectiveness, satisfaction, cheerfulness and socially considerate behavior and the ability of facing and accepting the realities of life.") "মানসিক স্বাস্থ্যক ব্যক্তিৰ নিজৰ আৰু সামগ্ৰিকভাৱে বিশ্বৰ সৈতে সৰ্বোচ্চ ফলপ্ৰসূতা, সন্তুষ্টি, আনন্দময়তা আৰু সামাজিকভাৱে বিবেচনাপূৰ্ণ আচৰণৰ সৈতে সামঞ্জস্য স্থাপন কৰা আৰু জীৱনৰ বাস্তৱিকতাক গ্ৰহণ কৰিব পৰা ক্ষমতা বুলিব পাৰি।"
- জে. এ. হেডফিল্ডৰ মতে, ("Mental Health is the full and harmonious functioning of the whole personality.") "মানসিক স্বাস্থ্য হৈছে সামগ্ৰিক ব্যক্তিত্বৰ সম্পূৰ্ণ আৰু সুসমন্বয়পূৰ্ণ কাৰ্যকলাপ।"
- নৰ্মা ই. কাটছ আৰু নিকোলাছ ম'জেলিৰ মতে, ("Mental health is the various strains of the environment we meet in life and mental hygiene as the means we take to assure the adjustment.") "মানসিক স্বাস্থ্য হৈছে আমি জীৱনত সন্মুখীন হোৱা পৰিৱেশৰ বিভিন্ন চাপ আৰু মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাক আমি সামঞ্জস্য নিশ্চিত কৰিবলৈ লোৱা উপায় হিচাপে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰিব পাৰো।"
- এইচ. ডব্লিউ. বাৰ্নাৰ্ডৰ মতে, ("Mental Health involves continuous adjusting rather than a static condition and is therefore a progressive goal. It is an ability to cope with the present and in all likelihood to adjust satisfactorily in the future.") "মানসিক স্বাস্থ্যৰ লগত এটা স্থিৰ অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তে অবিৰত সামঞ্জস্য স্থাপনৰ প্ৰক্ৰিয়া জড়িত হৈ থাকে আৰু সেয়েহে ই এক প্ৰগতিশীল লক্ষ্য। ই হৈছে বৰ্তমানৰ সৈতে মোকাবিলা কৰাৰ ক্ষমতা আৰু ভৱিষ্যতে সন্তোষজনকভাৱে নিজকে খাপ খুৱাই লোৱাৰ সকলো সম্ভাৱনা।"
- মেনিংগাৰৰ মতে, ("Mental Health is the adjustment of human beings to the world and to each other, with a maximum of effectiveness and happiness.") "মানসিক স্বাস্থ্য হৈছে মানুহে সৰ্বাধিক ফলপ্ৰসূতা আৰু সুখেৰে সৈতে নিজকে পৃথিৱীৰ লগত আৰু পৰস্পৰৰ লগত

খাপ খুৱাই লৈ চলি গৈ থকা প্ৰক্ৰিয়া।"

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা আমি গম পালো যে মানসিক স্বাস্থ্য হৈছে জীৱনৰ পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিৰ সৈতে সন্তোষজনকভাৱে খাপ খাব পৰা ক্ষমতা। ই হৈছে ব্যক্তিৰ নিজৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক কাৰ্যকলাপৰ মাজত নিখুঁত ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰি এক উমৈহতীয়া লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ ক্ষমতা। ই ব্যক্তিত্বই সুষমভাৱে কাম-কাজ কৰি যোৱা অৱস্থা। মানসিক স্বাস্থ্যই ব্যক্তিৰ কিছুমান গুণৰ ইংগিত দিয়ে। যেনে সুখ, আশাবাদী মনোভাৱ, উচ্চাকাংক্ষা, স্বতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা, আত্মবিশ্বাস, সমাযোজন ক্ষমতা, দায়িত্বশীলতা ইত্যাদি। মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিয়ে এক সুসমন্বয়পূৰ্ণ ব্যক্তিত্ব গঢ়ি তুলিব পাৰে। ইয়াৰ জৰিয়তে তেওঁ নিজৰ আৱেগ, যেনে খং, ঈৰ্ষা, উত্তেজনা, ভয় আদি নিয়ন্ত্ৰণ কৰি সুখ, সন্তুষ্টি আৰু সফলতাৰে সম্পূৰ্ণ সামঞ্জস্যপূৰ্ণ জীৱন যাপন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি এনে ব্যক্তিয়ে নিজৰ ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱনৰ লগত অনায়াসে খাপ খাব পাৰে।

১২.৩.২ মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্ৰকৃতি

মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি।

- মানসিক স্বাস্থ্যক ব্যক্তিৰ মুঠ স্বাস্থ্য অৱস্থাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ বুলি গণ্য কৰা হয়। শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ মাজৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাই ইয়াক সৃষ্টি কৰে।
- মানসিক স্বাস্থ্য বুলিলে ব্যক্তিৰ পৰস্পৰৰ সৈতে এনেধৰণৰ যোগাযোগ স্থাপন কৰাৰ ক্ষমতাক বুজায় যি যোগাযোগে মানুহৰ মনত সুস্থতাৰ অনুভূতি বৃদ্ধি কৰে।
- মানসিক স্বাস্থ্য হৈছে ব্যক্তিৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ এক সক্ৰিয়, ইতিবাচক গুণ। যিগৰাকী ব্যক্তিৰ শৰীৰ আৰু মনে একেলগে একে দিশত কাম কৰি থাকে তেওঁৰ আচৰণত জীৱনৰ উন্নত মানদণ্ড প্ৰকাশ পায়। তেওঁৰ চিন্তা, অনুভূতি আৰু কাৰ্যসমূহ উমৈহতীয়া উদ্দেশ্য সাধনৰ সৈতে সুসমন্বিত হৈ থাকে।
- মানসিক স্বাস্থ্যৰ অৰ্থ হ'ল নিজৰ দৈনন্দিন জীৱনত কৰা সুসমতাপূৰ্ণ অনুভৱ, ইচ্ছা, উচ্চাকাংক্ষা আৰু আদৰ্শৰ ক্ষমতা। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল মানসিক সুস্বাস্থ্যৰ গৰাকীৰ জীৱনৰ বাস্তৱৰ সন্মুখীন হোৱা আৰু গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষমতা থাকে।
- মানসিক স্বাস্থ্যৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছে। ই ব্যক্তিগত অথবা সামাজিক হ'ব পাৰে। ব্যক্তিগত দিশটোৱে ইয়াকে বুজায় যে মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিগৰাকী আভ্যন্তৰীণভাৱে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ আৰু নিজৰ আৱেগক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সক্ষম। তেওঁ আত্মবিশ্বাসী, পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খাব পৰা আৰু সকলো ধৰণৰ আভ্যন্তৰীণ সংঘাত, উত্তেজনা আৰু অসামঞ্জস্যতাৰ পৰা মুক্ত। তেওঁ কেৱল

আভ্যন্তৰীণভাৱে সামঞ্জস্যপূর্ণই নহয়, নতুন পৰিস্থিতিৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই ল'ব পাৰে, সমাজৰ আন সদস্যৰ লগত সম্পর্ক গঢ়ি তুলিব পাৰে, যিকোনো ধৰণৰ সামাজিক পৰিস্থিতিৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাব পাৰে।

- মানসিক স্বাস্থ্যৰ অর্থ হ'ল মানসিক ৰোগ, মানসিক চাপ আৰু জীৱনৰ নানা উত্তেজনাৰ পৰা মুক্ত জীৱনৰ অধিকাৰী হোৱা। ইয়াৰ দ্বাৰা নিৰুদ্বেগ, ধীৰতা আৰু মানসিক শান্তিৰ অৱস্থাকো বুজোৱা হয়।
- মানসিক স্বাস্থ্যই এনে ক্ষমতাৰ বিষয়ে বুজায় যিয়ে ব্যক্তিক সিদ্ধান্ত লোৱাত সহায় কৰে। মানসিক সুস্বাস্থ্যৰ গৰাকীয়ে নিজৰ সামর্থ অনুসৰি দায়িত্ব গ্রহণ কৰি শান্তিপূর্ণমন কৰি তুলিব পাৰে, দৈনন্দিন সকলো কামতে সন্তুষ্টি আৰু সফলতা লাভ কৰে আৰু সামাজিকভাৱে বাঞ্ছনীয় আচৰণেৰে সমাজৰ আন সদস্যসকলৰ সৈতে ফলপ্রসূভাৱে জীয়াই থাকে।

আমি গম পালো যে মানসিক স্বাস্থ্য ব্যক্তিত্বৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। সমাজত শান্তিপূর্ণ আৰু সফলভাৱে জীৱন যাপনৰ বাবে মানসিক সুস্বাস্থ্যৰ অতি প্রয়োজনীয় গুণ। সমাজখন দ্রুত গতিত পৰিৱর্তন হৈ আছে। কেৱল মানসিক সুস্থতাইহে সু-মানসিক স্বাস্থ্যৰ ব্যক্তিক বিভিন্ন গতিশীল পৰিস্থিতিৰ লগত সহজে খাপ খোৱাত আৰু আদৰৰ জীৱন যাপন কৰাত সময় দিব পাৰে।

১২.৩.৩ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্য

মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্রকৃতি পর্যবেক্ষণ কৰি আমি মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিসকলৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য চিনাক্ত কৰিব পাৰো। এই বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ—

- শক্তিশালী ব্যক্তিত্ব ঃ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব শক্তিশালী। তেওঁৰ মন আৰু শৰীৰৰ সমন্বয় সুস্থ আৰু এয়া তেওঁৰ আচৰণে প্রতিফলিত কৰে।
- সমাযোজনশীল আৰু স্থিতিস্থাপক মন ঃ এগৰাকী মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিয়ে জীৱনৰ যিকোনো পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খাব পাৰে। তেওঁৰ এটা স্থিতিস্থাপক মন থাকে যিটোৰ জৰিয়তে তেওঁ নিজৰ উদ্দেশ্য, প্রয়োজন, দুর্বলতা আৰু শক্তিশালী দিশবোৰ বুজি পায়। এনে ব্যক্তিয়ে নিজৰ গুণ আৰু দোষবোৰৰ লগত সহজেই নিজকে খাপ খুৱাব পাৰে।
- সুনিয়ন্ত্রিত আৱেগ ঃ এগৰাকী মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিয়ে নিজৰ আৱেগ, অনুভৱ, ভয়, খং আদি নিখুঁতভাৱে নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰে। তেওঁ নিজৰ আচৰণত আৱেগিক পৰিপক্কতা দেখুৱায়।
- জীৱনৰ নির্দিষ্ট দর্শন ঃ এগৰাকী মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ জীৱনৰ নিজস্ব আদর্শ থাকে। তেওঁ নিজৰ জীৱন দর্শন অনুসৰি জীৱন যাপন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

- সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা ঃ এগৰাকী মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিয়ে সঠিক সময়ত সঠিক সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে। এনে ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন সাপেক্ষে স্পষ্ট আৰু গঠনমূলক সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা থাকে।
- আগ্ৰহ আৰু সৃষ্টিশীলতাৰ বিভিন্নতা ঃ এগৰাকী মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন দিশত বিভিন্ন আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰে আৰু নিজৰ সৃষ্টিশীল চিন্তাৰ সহায়ত সৃষ্টিশীল ধাৰণা, চিন্তা তথা বস্তু উৎপন্ন কৰে। নিয়মীয়া আৰু গতানুগতিক চিন্তা-চৰ্চা আৰু ধাৰণাক তেওঁ গ্ৰহণ কৰিব নিবিচাৰে। এনে ব্যক্তিৰ আচৰণত কিছুমান অনন্য প্ৰতিভাৰ প্ৰদৰ্শন দেখা যায়।
- আত্মবিশ্বাস ঃ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তি নিজৰ কৰ্মত আত্মবিশ্বাসী। তেওঁক যি কামৰ দায়িত্ব দিয়া হয় সেই কামটো আত্মবিশ্বাসেৰে কৰে।
- ভাল আন্তঃব্যক্তিগত সম্পৰ্কঃ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ সমাজৰ আন সদস্যসকলৰ সৈতে ভাল আন্তঃব্যক্তিগত সম্পৰ্ক থাকে। এনে ব্যক্তিৰ আচৰণত পৰিপক্কতাৰ লক্ষণ দেখা যায়।
- নিজৰ আচৰণ সম্পৰ্কে অন্তৰ্দৃষ্টি ঃ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ চিন্তা, অনুভৱ আৰু কৰ্ম সম্পৰ্কে গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টি থাকে। তেওঁ নিজৰ সামৰ্থ জানে আৰু সেই অনুসৰি কাম কৰে।
- ইতিবাচক আৰু আশাবাদী ঃ এগৰাকী মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিয়ে নিজৰ আচৰণত ইতিবাচক লক্ষণ দেখুৱায়। এনে ব্যক্তি জীৱনৰ প্ৰতি অধিক আশাবাদী, আৰু তেওঁ এটা সন্তুষ্টিৰে ভৰা, সফল আৰু সুখী জীৱন যাপন কৰে।

১২.৩.৪ মানসিক স্বাস্থ্যৰ উপাদান/কাৰক

মানসিক স্বাস্থ্য বিভিন্ন কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। কাৰকৰ ভিন্নতাৰ বাবে ব্যক্তিভেদে মানসিক স্বাস্থ্যৰ বৈচিত্ৰ্যতা দেখা যায়। যদি কিছুমান মানুহ স্বাভাৱিক, আন কিছুমান আক্ৰমণাত্মক আৰু কিছুমান ভয়াতুৰ ইত্যাদি। ব্যক্তিৰ সুমানসিক স্বাস্থ্যৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ আমি মানসিক স্বাস্থ্যক প্ৰভাৱিত কৰা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। এইবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰ—

- বংশগত কাৰক ঃ বংশগত কাৰক হৈছে ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ আধাৰশিলা। বংশগত বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ গাত যথেষ্ট স্পষ্টকৈ ধৰা পৰে। বুদ্ধিমত্তা, ৰূপ, বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ দৰে কিছুমান শাৰীৰিক আৰু মানসিক ৰোগৰ কাৰণ তথা ব্যক্তিৰ মানসিক শক্তি অথবা ৰোগৰ সন্ধানো বংশগত উৎসৰ পৰা জানিব পাৰি। যদিও ব্যক্তিৰ বৃদ্ধি আৰু গঠনত পৰিৱেশে বিশিষ্ট ভূমিকা পালন কৰে, তথাপিও বংশগতিয়ে ব্যক্তিত্ব আৰু দৃষ্টিভংগী গঢ় লোৱাত গভীৰ প্ৰভাৱ পেলায়। বংশগতিয়ে এটা পৰিয়ালত প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈ চলি থকা বিভিন্ন মানসিক

ৰোগত প্রত্যক্ষ প্রভাৱ পেলায়। অতি মানসিক চাপেৰে ভৰা জীৱনৰ কিছুমান গুৰুতৰ পৰিস্থিতিত একে জিনীয় পৃষ্ঠভূমি থকা বিশেষ ব্যক্তিৰ গাত বিভিন্ন মানসিক ৰোগে দেখা দিয়ে। এই সমস্যাসমূহ বিশেষ পৰিয়ালটোৰ বংশগত পটভূমিৰ সম্যক গৱেষণাৰ দ্বাৰা মোকাবিলা কৰিব লাগে। অর্থাৎ, ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ বিষয়ে বুজিবলৈ হ'লে পৰিৱেশভিত্তিক কাৰকৰ উপৰি বংশগত কাৰকসমূহো বিবেচনা কৰা উচিত।

- শাৰীৰিক কাৰক ঃ শাৰীৰিক স্বাস্থ্য আৰু মানসিক স্বাস্থ্য একেটা মুদ্রাৰে দুটা ফাল। ব্যক্তিত্বৰ এই দুটা বৈশিষ্ট্যৰ। গৱেষণামূলক অধ্যয়নে প্রমাণ কৰিছে যে ভাল আৰু শক্তিশালী শাৰীৰিক স্বাস্থ্যই ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত প্রত্যক্ষ প্রভাৱ পেলায়। শাৰীৰিক অৱস্থা ভাল হ'লে অধিক মানসিক সজাগতাৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰি বাবে এনে ব্যক্তি জীৱনৰ প্রতি উৎসাহী হৈ পৰে। ভাল শাৰীৰিক অৱস্থাই নতুন কথা শিকিবলৈ প্রেৰণা দিয়ে আৰু নতুন পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খোৱাৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰে। ঠিক তেনেদৰে শাৰীৰিক অৱস্থা দুর্বল হ'লে নতুন পৰিস্থিতিৰ সৈতে মানুহে সহজে খাপ খাব নোৱাৰে। এনে লোকে ব্যক্তিত্বৰ অসুবিধা, হতাশা আৰু উদ্বেগ আদিৰ বলি হয়। এইবোৰে মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত বিৰূপ প্রভাৱ পেলায়। ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ সঠিক মূল্যায়ন কৰিবলৈ সেয়েহে শাৰীৰিক কাৰকৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা সম্পর্কে অধ্যয়ন কৰা উচিত।
- সামাজিক কাৰক ঃ বংশগত আৰু শাৰীৰিক কাৰকৰ লগতে সামাজিক কাৰকেও ব্যক্তিক জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈকে প্রভাৱিত কৰে। সমাজ হ'ল শিশুৰ সামাজিকীৰণৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ সংস্থা। সমাজত থাকি শিশুটিয়ে বিভিন্ন আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু মূল্যবোধ শিকে। ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব অথবা সর্বমুঠ আচৰণত সমাজে প্রত্যক্ষভাৱে প্রভাৱ পেলায়। সামাজিক পৰিৱেশে, ব্যক্তিৰ জ্ঞান, দক্ষতা, মনোভাৱ, মূল্যবোধ আদি গঢ় দিয়ে। সমাজে ব্যক্তিৰ বিভিন্ন বিকাশৰ পর্যায়ত থকা বিভিন্ন প্রয়োজনীয়তাও পূৰণ কৰে। ই শিশুৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়। লক্ষ্য কৰা হৈছে যে শিশুৰ বৃদ্ধিৰ বাবে অনুকূল পৰিৱেশ প্রদান কৰা সমাজ এখনত সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্যৰ শিশুৱে জন্ম লাভ কৰে। ছাত্র-ছাত্রীৰ প্রয়োজন আৰু ইচ্ছা পূৰণ কৰিব নোৱাৰা সমাজত উচ্চহাৰৰ অসামঞ্জস্যতা আৰু মানসিক ৰোগ থকা শিশুৰ জন্ম হ'ব পাৰে।
- শৈশৱৰ মৌলিক প্রয়োজনীয়তা পূৰণ ঃ ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা গম পোৱা গ'ল যে ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ বিকাশত শিশুকালৰ প্রয়োজন আৰু ইচ্ছাই গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। যেতিয়া শিশুৰ মৌলিক প্রয়োজন, যেনে— মৰম-চেনেহ, নিৰাপত্তা আদি ফলপ্রসূভাৱে পূৰণ কৰা হয়, তেতিয়া তেওঁলোকৰ

মানসিক অৱস্থা স্বাভাৱিক আৰু সুস্থ হয়। শৈশৱৰ মৌলিক প্ৰয়োজনসমূহ পূ�ৰণ নহ'লে ব্যক্তিত্বত ভীৰুতা, শংকাপূৰ্ণতা, আক্ৰমণাত্মক, উত্তেজিত, উদ্বিগ্ন আৰু কৰুণ বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰতিফলিত হয়। সেয়েহে শিশুসকলৰ মৌলিক মনো-শাৰীৰিক প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে অভিভাৱক, বিদ্যালয় আৰু সমাজে এক বৃহৎ ভূমিকা পালন কৰিব লাগে। তেতিয়াহে শিশুই ভৱিষ্যতে সু-সমঞ্জস্যপূৰ্ণ আৰু সুষম ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী হ'ব।

জানি থোৱা ভাল

- মানসিক স্বাস্থ্যৰ চাৰিটা উপাদান আছে। বংশগত কাৰক আৰু শাৰীৰিক কাৰক, সামাজিক কাৰক, শৈশৱৰ মৌলিক প্ৰয়োজন পূৰণ।
- মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য হ'ল— শক্তিশালী ব্যক্তিত্ব, সমাযোজন ক্ষমতা আৰু মনৰ স্থিতিস্থাপকতা, ইতিবাচক মানসিক মনোভাৱ তথা আশাবাদী মন।
- মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্ৰকৃতিৰ ভিতৰত শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ মাজত ভাৱসাম্য স্থাপনৰ লগতে ব্যক্তিৰ পাৰস্পৰিক যোগাযোগ স্থাপন কৰাৰ ক্ষমতা আদি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। এইবোৰে সুস্থতাৰ অনুভৱক প্ৰসাৰিত কৰে।

১২.৪ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণা

আগতে মানসিক ৰোগক অভিশাপ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। ইয়াৰ মূল কাৰণ কোনেও স্পষ্টকৈ জনা নাছিল। কিন্তু বৈজ্ঞানিক জ্ঞান আৰু গৱেষণাৰ বিকাশৰ ফলত আমি মানসিক ৰোগৰ বিভিন্ন ৰূপ, ইয়াৰ লক্ষণ তথা ইয়াৰ মূল কাৰণসমূহ জানিব পাৰিছো। সুখী, সন্তুষ্ট আৰু সফল জীৱন যাপন কৰিবলৈ আমি কিছুমান নীতি মানি চলিব লাগে। এই নীতিসমূহে আমাক সুখী কৰাই নহয়, মানসিক বিকাৰ অথবা অসামঞ্জস্যতা ৰোধ কৰাতো সহায় কৰে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা জীৱন-যাপনৰ এই নীতিসমূহৰ সৈতে জড়িত এইবোৰে সুস্থ আৰু সুষম ব্যক্তিত্বৰ বিকাশত সহায় কৰে।

১৯০৮ চনত ক্লিফ'ৰ্ড বিয়ৰ্ছে ৰচনা কৰা 'A Mind That Found Itself' শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনেই আছিল মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সৈতে জড়িত আন্দোলনৰ মূল। অপৰিসীম মানসিক চাপ আৰু উত্তেজনাত থকাৰ বাবে বিয়ৰ্ছে আত্মহত্যাৰ চেষ্টা কৰিছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁক মানসিক ৰোগৰ চিকিৎসা প্ৰদান কৰা হৈছিল। সুস্থ হোৱাৰ পাছত তেওঁ এই কিতাপখন লিখিছিল। কিতাপখনত মানসিক ৰোগৰ সময়ত আৰু চিকিৎসাৰ সময়ত তেওঁ লাভ কৰা সকলো অভিজ্ঞতাৰ বিষয়ে চমুকৈ উল্লেখ কৰিছিল। এই গ্ৰন্থখনে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটোলৈ বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন আনিছিল আৰু মানসিক স্বাস্থ্য সংৰক্ষণৰ দিশত জনসাধাৰণৰ মাজত সজাগতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ১৯০৮ চনত ছ'চাইটি ফৰ মেণ্টেল হাইজিন গঠন হৈছিল। তাৰ এঘাৰ বছৰৰ পাছত

১৯১৯ চনত নেচনেল ছ'চাইটি ফৰ মেণ্টেল হাইজিন গঠন হৈছিল। ই পৰৱৰ্তী সময়ত ইণ্টাৰনেশ্যনেল কমিটী ফৰ মেণ্টেল হাইজিনলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল।

মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হ'ল এনে এক বিজ্ঞান যিটোৱে সু-মানসিক স্বাস্থ্য ৰক্ষা আৰু মানসিক ৰোগ অথবা বিকাৰৰ পৰা আঁতৰি থকাৰ কথা অধ্যয়ন কৰে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটো মানসিক পৰিঘটনাৰ সৈতে জড়িত। জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈকে চলি থকা ই এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মূল লক্ষ্য হৈছে সুস্থ আৰু ভাল মানসিক স্বাস্থ্যৰ অধিকাৰী হোৱা আৰু মানসিক বিকাৰ নিৰাময় কৰা। সেই দিশেৰে মানসিক স্বাস্থ্য আৰু মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মাজত এক অন্তৰংগ সম্পৰ্ক আছে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাক ভাল অথবা সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য লাভৰ উপায় বুলি গণ্য কৰা হয়। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই মূলতঃ মানসিক ৰোগ প্ৰতিৰোধ, নিৰাময় আৰু সু-মানসিক স্বাস্থ্য ৰক্ষাৰ কথা সূচায়।

১২.৪.১ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সংজ্ঞা

মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ হ'লে আমি সময়ে সময়ে মনোবিজ্ঞানীসকলে আগবঢ়োৱা মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা বুজিব লাগিব। এনে কিছুমান সংজ্ঞা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- কার্টাৰ ডব্লিউ গুডৰ শিক্ষা অভিধান অনুসৰি, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হ'ল পৰিৱেশকেন্দ্ৰিক অৱস্থা, আৱেগিক মনোভাৱ আৰু চিন্তাৰ এক গঠন। ই ব্যক্তিত্বত অসামঞ্জস্যতাৰ আৰম্ভণি হোৱাটো প্ৰতিহত কৰে। ই হৈছে মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্ৰসাৰ আৰু মানসিক বিকাৰ প্ৰতিৰোধ বিষয়ক নীতি আৰু পদ্ধতিসমূহৰ অধ্যয়ন।" ("Mental Hygiene is the establishment of environmental conditions, emotional attitudes and habits of thinking that will resist an onset of personality maladjustments. It is the study of principles and practices in the promotion of mental health and prevention of mental disorders.")
- আমেৰিকান চাইকিয়াট্ৰিক এছ'চিয়েচন (১৯৭১) ৰ মতে, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হ'ল প্ৰতিৰোধ আৰু আগতীয়া চিকিৎসাৰ জৰিয়তে মানসিক ৰোগৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ হ্ৰাস কৰাৰ লগতে মানসিক স্বাস্থ্যৰ উন্নতি সাধনকাৰী ব্যৱস্থা।" "Mental Hygiene consists of measures to reduce the incidence of mental illness through prevention and early treatment and to promote mental health.")
- ডি বি ক্লেইনৰ মতে, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হৈছে মনটোক সুস্থ আৰু বিকাশশীল কৰি ৰখাৰ উপায়সমূহৰ অধ্যয়ন।" "(Mental Hygiene is the

study of the ways and means for keeping the mind healthy and developing.")

- আধুনিক শিক্ষা বিশ্বকোষত কোৱা হৈছে, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মূল লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তিৰ আৱেগিক বিভাজন আৰু ভাৱসাম্যহীনতা পৰীক্ষা কৰা। ই ব্যক্তিক নিজৰ কৰ্তব্য পালনতো দক্ষ কৰি তোলে।" ("The main aim of mental hygiene is to check emotional disintegration and imbalance of the individuals. It also makes a man efficient in discharging his duties.")
- ক্ৰ' আৰু ক্ৰ'ৰ মতে, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হৈছে মানৱ কল্যাণৰ সৈতে জড়িত এক বিজ্ঞান। ই মানৱ সম্পৰ্কৰ সকলো ক্ষেত্ৰতে বিয়পি আছে।" ("Mental Hygiene is a science that deals with human welfare. It pervades all fields of human relationship.")
- স্কিনাৰৰ মতে, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই মূলতঃ অধিক স্বাস্থ্যকৰ মানৱ সম্পৰ্ক বিকাশৰ বাবে কাম কৰে।" ("Mental Hygiene has to do primarily with the development of more wholesome human relationship.")
- ড্ৰেভাৰ জেমছৰ মতে, "মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ অৰ্থ হ'ল মানসিক স্বাস্থ্যৰ বিধিসমূহৰ অনুসন্ধান আৰু সেইবোৰৰ সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ।" ("Mental Hygiene means investigation of the laws of mental health and the taking of measures for its preservation.")

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা ক'ব পাৰি যে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হৈছে এক বিজ্ঞান। ইয়াৰ প্ৰধান কাম হ'ল ভাল মানসিক স্বাস্থ্যৰ সংৰক্ষণ কৰা । মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই মানসিক বিকাৰৰ মূল কাৰণসমূহ বিচাৰি উলিয়ায়, এনে বিকাৰৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলৈ সাৱধানতা অৱলম্বনৰ পৰামৰ্শ দিয়ে, আৰু এই বিকাৰসমূহ নিৰাময় কৰি সুস্থ জীৱন যাপনৰ বাবে বিভিন্ন ব্যৱস্থা আগবঢ়ায়। ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে ব্যক্তিৰ সুষম ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ।

১২.৪.২ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ উদ্দেশ্য

মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হৈছে এক বিজ্ঞান। ইয়াৰ মূল লক্ষ্য হৈছে মানসিক বিকাৰ প্ৰতিৰোধৰ লগতে মানসিক ৰোগ অথবা অসামঞ্জস্য নিৰাময় কৰা যাতে ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্য ৰক্ষা কৰিব পৰা যায়। যদিও মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মূল উদ্দেশ্য তিনিটা মানসিক সমস্যা ৰোধ, নিৰাময় আৰু সংৰক্ষণ কৰা। কিন্তু ইয়াৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য হ'ল ব্যক্তিক মানসিক সুস্থতা, সন্তুষ্টি আৰু সহায় আগবঢ়োৱা যাতে তেওঁ এটা শান্তিপূৰ্ণ আৰু সুখী জীৱন যাপন কৰিব পাৰে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ

মূল উদ্দেশ্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ব্যক্তিৰ মানসিক বিকাৰ অথবা অসামঞ্জস্যৰ বিভিন্ন ব্যক্তিগত নাইবা সামাজিক কাৰণ জানিবলৈ চেষ্টা কৰা।
- ব্যক্তিৰ মনৰ গভীৰত শিপাই থকা প্ৰয়োজন, প্ৰেৰণা, উদ্দেশ্য, ইচ্ছা আদি বুজি পোৱা। এইবোৰক বিভিন্ন আচৰণৰ নিয়ন্ত্ৰক বুলি গণ্য কৰা হয়।
- আৱেগিক বিকাৰ কেনেকৈ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰি তাৰ উপায় আৰু প্ৰতিকাৰৰ পৰামৰ্শ দিয়া।
- হতাশা আৰু উত্তেজনা দূৰ কৰাৰ উপায় দিয়া আৰু সমন্বয় সাধনৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা।
- মানসিক ৰোগ আৰু বিকাৰ নিৰাময়ৰ উপায় প্ৰদান কৰা।
- মানসিকভাৱে অসামঞ্জস্যপূৰ্ণ ব্যক্তিসকলৰ পুনৰ্বাসন আৰু পুনৰ সামঞ্জস্য স্থাপনৰ বাবে উপায় আগবঢ়োৱা।
- সুষম মানসিক স্বাস্থ্য বৰ্তাই ৰাখিবলৈ কিছু ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰা।
- সুস্থ মানৱ সম্পৰ্ক গঢ়ি তুলিবলৈ অথবা আন্তঃব্যক্তিগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিবলৈ কিছুমান ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰা।
- সুস্থ মানসিক আৰু শাৰীৰিক জীৱন যাপন কৰিবলৈ কিছুমান অভ্যাস আৰু মনোভাৱ গঢ়ি তোলা।
- ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱনৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খাব পৰাকৈ ব্যক্তিৰ কিছুমান দক্ষতাৰ বিকাশ কৰা।

১২.৪.৩ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষা

প্ৰগতিশীল শিক্ষাবিদ আৰু মনোবিজ্ঞানীসকলে উপলব্ধি কৰে যে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষাৰ মাজত এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষা দুয়োটাৰে লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তিক তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ পূৰ্ণ বিকাশত সহায় কৰা আৰু বিভিন্ন সামাজিক পৰিস্থিতিৰ লগত সন্তোষজনকভাৱে নিজকে খাপ খুৱাই লোৱাৰ সামৰ্থ বিকাশত সহায় কৰা। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে আৰু এয়া যিকোনো ধৰণৰ শিক্ষাৰ বাবে প্ৰথম চর্ত। যদি কোনো ব্যক্তি মানসিকভাৱে সুস্থ নহয়, তেন্তে তেওঁ অধ্যয়নত মনোনিৱেশ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে, অনুমান কৰিব পাৰি যে শিকনৰ বাবে সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য অতি প্ৰয়োজনীয়। মানসিক স্বাস্থ্যৰ লক্ষ্য হৈছে এক নিখুঁত মানসিক স্বাস্থ্য গঢ়ি তোলা আৰু অসামঞ্জস্য ৰোধ কৰা। সেইবাবেই মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাক ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত আৰু শিক্ষাৰ প্ৰধান উপাদান বুলি বিবেচনা কৰা হয়। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ অবিহনে শিক্ষাৰ লক্ষ্যসমূহ বাস্তৱায়িত কৰিব নোৱাৰি। মানসিক

পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশৰ সৈতে জড়িত। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- **শিক্ষাৰ লক্ষ্য ঃ** শিক্ষাৰ লক্ষ্য হৈছে মানৱ ব্যক্তিত্বৰ সর্বাংগীন বিকাশ যাতে ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱনৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ সৈতে ফলপ্রসূভাৱে খাপ খাব পাৰে। শিশুৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক বৃদ্ধিৰ সম্পূর্ণ বিকাশত সহায় কৰাটোৱেই শিক্ষাৰ লক্ষ্য। একেদৰে, মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তিক নিজৰ সম্ভাৱনাক সর্বাধিক বিকশিত কৰাৰ সুযোগ প্রদান কৰা আৰু শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ সম্পূর্ণ বৃদ্ধি সম্ভৱ কৰা। গতিকে, ক'ব পৰা যায় যে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষা দুয়োটাৰে মৌলিক লক্ষ্য একে।
- **পাঠ্যক্রম ঃ** পাঠ্যক্রম হৈছে শৈক্ষিক লক্ষ্যসমূহ বাস্তৱায়িত কৰাৰ উপায়। পাঠ্যক্রম কেৱল বিদ্যালয় অথবা আন শিক্ষানুষ্ঠানত পঢ়োৱা বিষয়ৰ তালিকা নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে বিদ্যালয়ত শিশুৱে আহৰণ কৰা মুঠ অভিজ্ঞতা। পাঠ্যক্রমত সেইবোৰ বিষয় অন্তর্ভুক্ত হ'ব লাগে যিবোৰে ছাত্র-ছাত্রীৰ জ্ঞানৰ দিগন্ত বহল কৰিব। পাঠ্যক্রমে শিক্ষার্থীৰ সম্ভাৱনাক সর্বাধিক বিকশিত কৰিব লাগে আৰু যিকোনো ধৰণৰ পৰিস্থিতিৰ সৈতে সহজে খাপ খাব পৰাকৈ তেওঁৰ সামর্থ বিকাশৰ সুবিধা কৰি দিব লাগে। পাঠ্যক্রমে ছাত্র-ছাত্রীৰ সর্বমুঠ ব্যক্তিত্ব গঢ়ি তুলিব লাগে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই ব্যক্তিক নিজৰ সম্ভাৱনীয়তা, শক্তি অথবা দুর্বলতাসমূহ জনাত সহায় কৰাৰ লগতে তেওঁক এগৰাকী পৰিপক্ক মানুহ হিচাপে শাৰীৰিক আৰু মানসিকভাৱে বিকশিত হোৱাত সহায় কৰে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ জ্ঞান, যেনে— শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্য ভাল ৰখাৰ নীতি, আন্তঃব্যক্তিগত সম্পর্ক স্থাপনৰ দক্ষতা, আৱেগিক নিয়ন্ত্রণ আৰু সমন্বয় সাধনৰ সামর্থ আদি পাঠ্যক্রমৰ অংশ হ'ব লাগে। পাঠ্যক্রম প্রতিটো পর্যায়তে ছাত্র-ছাত্রীৰ প্রয়োজন অনুসৰি নমনীয় আৰু সামঞ্জস্যপূর্ণ হ'ব লাগে পৰিৱর্তিত সামাজিক পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খোৱাকৈ গতিশীল হ'ব লাগে।
- **পাঠদানৰ পদ্ধতি ঃ** পাঠদানৰ পদ্ধতি হ'ল এবিধ শিক্ষণ আহিলা। ইয়াৰ জৰিয়তে শিক্ষা আৰু মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা দুয়োটাৰে লক্ষ্য বাস্তৱায়িত কৰিব পৰা যায়। কার্যক্ষম পাঠদান পদ্ধতি প্রয়োগ কৰি শিশুৰ কিছুমান ভাল অভ্যাস আৰু মনোভাৱ গঢ়ি তুলিব পাৰি যাতে তেওঁ মানসিক আৰু শাৰীৰিক বিকাশ ঘটাব আৰু পৰিপক্কতা লাভ কৰিব পাৰে। পাঠদানৰ নিপুণ পদ্ধতিয়ে শিশুৰ মাজত উত্তেজনা আৰু সংঘাত হ্রাস কৰাত সহায় কৰে। ইয়াৰ ফলত জীৱনৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিত শিশুৱে সামঞ্জস্য স্থাপন কৰিবলৈ শিকে। উপযুক্ত পাঠদান পদ্ধতি প্রয়োগ কৰি শিক্ষকে ছাত্র-ছাত্রীৰ বিভিন্ন আচৰণগত সমস্যাৰ মূল কাৰণ

বিচাৰি উলিয়াব পাৰে আৰু তেনে তেওঁলোকৰ আচৰণ আঁতৰাই পেলোৱাৰ পৰামৰ্শ দিব পাৰে। ই পাছলৈ শিশুৰ পৰিপক্ক আচৰণ বিকাশত সহায় কৰে।

- **অনুশাসন ঃ** অনুশাসন বাহিৰৰ পৰা জাপি দিব নোৱাৰি। ইয়াক শিক্ষার্থীৰ মনত সুমুৱাই দিব লাগে। ইয়াৰ ফলত ব্যক্তিৰ আচৰণ আৰু কার্য পদ্ধতিগত আৰু সংগঠিত হৈ পৰে। জীৱনৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ অনুশাসনৰ প্রয়োজন। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই আত্ম-অনুশাসনত সহায় কৰে। শিশুৱে নিজৰ অনুভৱ আৰু অন্তর্নিহিতভাৱ প্রকাশৰ পূর্ণ স্বাধীনতা পোৱাৰ লগতে নিজৰ অগ্রহণযোগ্য ইচ্ছা, অনুভূতি আৰু চিন্তা আদি নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ শিকে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই শিশুক স্বাধীনতা দিয়ে আৰু ব্যক্তিত্বৰ সম্পূর্ণ প্রকাশ ঘটা জীৱন যাপন কৰিবলৈ শিকায়। ইয়াৰ সহায়ত শিশুৱে সামাজিকভাৱে বাঞ্ছনীয় ধৰণ-কৰণবোৰ শিকে।
- **শিক্ষকৰ ভূমিকা ঃ** শিক্ষক হৈছে শিশুৰ বন্ধু, দার্শনিক আৰু পথ প্রদর্শক। শিক্ষাৰ সর্বমুঠ প্রক্রিয়াত শিক্ষকে গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই এগৰাকী শিক্ষকক কেৱল নিজৰ সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য গঢ়ি তোলাত সহায় কৰাই নহয়, ছাত্র-ছাত্রীৰ সর্বমুঠ ব্যক্তিত্ব গঢ়ি তোলাতো সহায় কৰে। শিক্ষকে ছাত্র-ছাত্রীক জীৱনৰ সমস্যাৰ সৈতে উপযুক্তভাৱে খাপ খোৱাৰ উপযুক্ত দিহা-পৰামর্শ প্রদান কৰে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই এগৰাকী শিক্ষকক ছাত্র-ছাত্রীৰ বিভিন্ন সমস্যাসমূহ বুজাত সহায় কৰে আৰু সমস্যাসমূহ অতিক্রম কৰি সুষম জীৱন যাপন কৰিবলৈ তেওঁলোকক পথ প্রদর্শন কৰাৰ দক্ষতা প্রদান কৰে। শিশুৰ সমতাপূর্ণ বিকাশত গুৰুত্ব দিয়াটো শিক্ষকৰ দায়িত্ব যাতে তেওঁলোকে জাতিৰ প্রগতিৰ লগতে সমাজৰ কল্যাণত অৰিহণা যোগাব পাৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা গম পোৱা গ'ল যে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষাৰ মাজত বিভিন্ন দিশত সম্পর্ক আছে। দুয়োটাই পৰস্পৰক প্রত্যক্ষভাৱে প্রভাৱিত কৰাৰ লগতে ব্যক্তিত্বৰ সামগ্রিক বিকাশত সহায় কৰে।

১২.৫ বিদ্যালয়ত স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ উপায়

বিদ্যালয় হৈছে দ্বিতীয়খন বহল সমাজ যিখনৰ সৈতে শিশুক ঘৰৰ পাছত চিনাকি কৰাই দিয়া হয়। ই শিশুৰ বাবে সামাজিকীকৰণৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ মাধ্যম। শিশুৱে নিজৰ ভৱিষ্যত জীৱনৰ বাবে প্রস্তুতি চলাবলৈ বিদ্যালয়ত বিভিন্ন ধৰণৰ জ্ঞান আহৰণ কৰে। শিশুৱে দিনটোৰ ছয়ৰ পৰা সাত ঘণ্টা সময় বিদ্যালয়ত কটায়। বিদ্যালয়ে কেৱল বিভিন্ন বিষয়ৰ জ্ঞান প্রদান কৰাই নহয়, শিশুৰ বিকাশৰ বিভিন্ন পর্যায়ত থকা বিভিন্ন প্রয়োজন পূৰণ কৰে। বিদ্যালয়ে শিশুক শাৰীৰিক, মানসিক, সামাজিক আৰু আৱেগিকভাৱে বিকশিত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে অসংখ্য

অভিজ্ঞতা প্রদান কৰে। বিদ্যালয়ে ছাত্র-ছাত্রীৰ সঠিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ বাবে বিভিন্ন ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰে। তলত সেইবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল ঃ

- বিদ্যালয়ৰ পৰিৱেশ শিক্ষার্থী অনুকূল আৰু ভয়, উত্তেজনা তথা সংঘাতৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগে। ইয়াৰ প্রকৃতি গণতান্ত্রিক আৰু জাতি-ধর্মৰ বিভেদ তথা ধর্মীয় আৰু আর্থ-সামাজিক বৈষম্যৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগে। বিদ্যালয়ৰ পৰিৱেশত যথেষ্ট স্বাধীনতা থাকিব লাগে যাতে ছাত্র-ছাত্রীসকলে সহজেই নিজৰ অনুভৱ প্রকাশ কৰিব পাৰে আৰু শিক্ষকৰ সৈতে নিজৰ সমস্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰে।
- বিদ্যালয় প্রশাসন ছাত্র-ছাত্রীৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ বাবে অনুকূল হ'ব লাগে। শৈক্ষিক নীতি আৰু পদ্ধতিসমূহে ছাত্র-ছাত্রীৰ সুখ আৰু কল্যাণক উৎসাহিত কৰিব লাগে। প্রশাসকে বিদ্যালয়ত এনে এক আৱেগিক পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিব পাৰে য'ত প্রশাসক, শিক্ষক, ছাত্র-ছাত্রী, অভিভাৱক আৰু অনা-শৈক্ষিক কর্মচাৰীৰ মাজত গণতান্ত্রিক সম্পর্ক গঢ়ি উঠে। ইয়াৰ দ্বাৰা বিদ্যালয়ত ছাত্র-ছাত্রীৰ সর্বাংগীন উন্নয়ন সাধন হয়।
- বিদ্যালয়ে সেইবোৰ কার্যকলাপক উৎসাহিত কৰিব লাগে যিবোৰে ছাত্র-ছাত্রীৰ ব্যক্তিত্বৰ মনো-শাৰীৰিক দিশসমূহ বিকশিত কৰে। এই কার্যসূচীসমূহৰ ভিতৰত আছে ধ্যান, খেলা-ধূলা, ক্রীড়া, বিতর্ক, ৰচনা লিখা, সৃষ্টিশীল লেখনী, স্কাউট আৰু এন চি চি ইত্যাদি। ছাত্র-ছাত্রীৰ বিভিন্ন সামাজিক ইচ্ছা আৰু আগ্রহ পূৰণৰ বাবে শিক্ষকে সকলো শিকন কার্যত সঠিক প্রেৰণা যোগাব লাগে।
- বিদ্যালয়ে পাঠদানৰ সক্রিয় পদ্ধতি, যেনে— কামৰ মাজেৰে শিকন, খেল-ধেমালি, ডাল্টন পৰিকল্পনা, প্রকল্প পদ্ধতি আদিক উৎসাহিত কৰিব লাগে। ইয়াৰ দ্বাৰা ছাত্র-ছাত্রীৰ আত্ম-শিকন, সৃষ্টিশীলতা আৰু অভিপ্রেৰণা লাভ আদি কার্যই গতিশীলতা লাভ কৰিব।
- বিভিন্ন বিকাশশীল পর্যায়ত ছাত্র-ছাত্রীৰ বিভিন্ন আগ্রহ অনুসৰি বিদ্যালয়ে পাঠ্যক্রমত বিভিন্ন বিষয়ত অন্তর্ভুক্ত কৰিব লাগে। ছাত্র-ছাত্রীসকলক নিজৰ পছন্দ অনুসৰি বিষয় বাছনি কৰাৰ সুযোগ দিব লাগে।
- বিদ্যালয়ৰ পুথিভঁৰালটো বিভিন্ন ধৰণৰ কিতাপেৰে সুসজ্জিত হ'ব লাগে। কিছুমান কিতাপ ছাত্র-ছাত্রীৰ স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা বিষয়ক হোৱা উচিত। গ্রন্থসমূহ বিকাশৰ বিভিন্ন পর্যায়ত থকা ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ প্রয়োজন আৰু আগ্রহ অনুসৰি বাছনি কৰা হ'ব লাগে।
- বিদ্যালয়ত পৰামর্শ আৰু নির্দেশনা কেন্দ্র থাকিব লাগে। এই কেন্দ্রসমূহত প্রশিক্ষিত পৰামর্শদাতাক নিযুক্তি দি ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ বিভিন্ন সমস্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি তেওঁলোকৰ সম্ভাৱনা অনুসৰি সঠিকভাৱে পথ প্রদর্শন কৰিব লাগে।
- বিদ্যালয়সমূহত দক্ষ, প্রশিক্ষিত আৰু অভিজ্ঞ শিক্ষকক নিযুক্তি দিব লাগে। শিক্ষকসকল একনায়কত্ববাদী হ'ব নালাগে, শিক্ষার্থীৰ বন্ধু, দার্শনিক আৰু পথ প্রদর্শক হিচাপে কাম কৰিব লাগে। শিক্ষকে ছাত্র-ছাত্রীৰ সঠিক শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ যত্ন ল'ব লাগে।

- বিদ্যালয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে প্ৰতিকাৰমূলক আৰু ব্যক্তিগত শিক্ষণ পদ্ধতিৰ পাঠদান শ্ৰেণীৰ আয়োজন কৰিব লাগে। ছাত্ৰৰ শিকন সমস্যা আৰু অন্যান্য আনুষংগিক সমস্যাসমূহ বিদ্যালয়তে সমাধান কৰিব লাগে।
- ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ উন্নতিৰ বাবে বিদ্যালয়ে নিয়মিতভাৱে ক্ষেত্ৰ ভ্ৰমণ অথবা শৈক্ষিক ভ্ৰমণৰ আয়োজন কৰিব লাগে।
- বিদ্যালয়ে চিকিৎসা শিৱিৰ আয়োজন কৰাৰ লগতে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সামগ্ৰিক শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰতো গুৰুত্বসহকাৰে মনোযোগ দিব লাগে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ উদ্দেশ্য কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সৈতে শিক্ষাৰ সম্পৰ্ক কেনেকুৱা?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ বাবে বিদ্যালয়ে গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া কিছুমান ব্যৱস্থা উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ মানসিক স্বাস্থ্যৰ উপাদানসমূহ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ মানসিক স্বাস্থ্যৰ দুটা সংজ্ঞা লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটো কোনে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল?

.....

.....

১২.৬ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পৃষ্ঠপোষকতা

মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মাজত ওতঃপ্রোত সম্পর্ক আছে আৰু ই ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বত প্রত্যক্ষ প্রভাৱ পেলায়। জন্মৰ পৰাই ব্যক্তিৰ ওপৰত পৰিৱেশৰ প্রভাৱ অতি গভীৰ। ই ব্যক্তিৰ সামগ্রিক বৃদ্ধি আৰু বিকাশ সাধন কৰে। ইয়াৰ প্রভাৱে ব্যক্তিৰ মানসিকতা গঢ়ে। ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পৃষ্ঠপোষকৰূপে তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ কাৰকৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি— ঘৰ, বিদ্যালয় আৰু সমাজ। বংশগত কাৰকৰ উপৰি এই পৰিৱেশগত কাৰক তিনিটাই ব্যক্তিৰ কিছুমান আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ লগতে আৱেগিক মনোভাৱৰ সঞ্চাৰ কৰে।

১২.৬.১ ঘৰৰ ভূমিকা

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে ঘৰখন হ'ল শিশুৰ বাবে সামাজিকীভৱন ঘটাৰ প্রথম সংস্থা। ঘৰখনে জন্মৰ পৰাই শিশুৰ সর্বমুঠ ব্যক্তিত্বক গঢ় দিয়ে। মানুহৰ গঠনমূলক বছৰবোৰত ঘৰে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। শৈশৱত আহৰণ কৰা অভিজ্ঞতাই ব্যক্তিৰ মনত স্থায়ী প্রভাৱ পেলায়। এই অভিজ্ঞতাবোৰে ব্যক্তিৰ মাজত ব্যক্তিত্বৰ ভৱিষ্যত বিকাশৰ বীজ সিঁচি দিয়ে। সঠিক শাৰীৰিক আৰু মানসিক বৃদ্ধিৰ বাবে পিতৃ-মাতৃ আৰু পৰিয়ালৰ আন সদস্যসকলৰ সন্তানৰ প্রতি থকা মৰম আৰু ভালপোৱা অতি প্রয়োজনীয়। ঘৰুৱা পৰিৱেশ ইতিবাচক হ'ব লাগে যাতে শিশুৱে নিৰাপত্তা অনুভৱ কৰাৰ লগতে পিতৃ-মাতৃৰ সৈতে যথেষ্ট মুক্তভাৱে অনুভৱৰ আদান-প্রদান কৰিব পাৰে। পিতৃ-মাতৃয়ে নিজৰ সন্তানক মৰম আৰু উৎসাহিত কৰা উচিত। আন শিশুৰ সৈতে তুলনা আৰু সমালোচনা কৰা উচিত নহয়। এইবোৰৰ উপৰি পিতৃ-মাতৃয়ে শিশুটিক প্রয়োজনীয় স্বাধীনতা দিব লাগে। শিশুক অতিমাত্রা সুৰক্ষা দিয়াৰ পৰা বিৰত থাকিব লাগে যাতে শিশুই ব্যক্তিত্ব গঢ়াত কোনো বাধা নোপোৱাকৈ ডাঙৰ হয়। ল'ৰা-ছোৱালীৰ সন্মুখত কাজিয়া নকৰি আৰু নিজৰ ভৱিষ্যতক লৈ অত্যধিক উদ্বিগ্ন নহৈ পিতৃ-মাতৃয়ে শিশুৰ ব্যক্তিত্ব গঢ়াত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিব লাগিব। শিশুক উপযুক্ত পথ প্রদর্শন কৰি সিহঁতৰ আত্মবিশ্বাস গঢ়ি তোলাৰ উপৰি বৈধ প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিব লাগে। পিতৃ-মাতৃ আৰু শিশুৰ মাজত থকা ইতিবাচক সম্পর্ক, পিতৃ-মাতৃৰ মাজৰ সম্পর্ক, পিতৃ-মাতৃ উভয়ৰে ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য আৰু সন্তানৰ যত্ন লোৱা মনোভাৱ আদিয়ে শিশুৰ বিকাশৰ মানসিক, শাৰীৰিক আৰু শৈক্ষিক দিশত প্রভাৱ পেলায়। সুস্থ ঘৰুৱা পৰিৱেশে আৱেগিক নিৰাপত্তাৰ অনুভূতি প্রদান কৰে যাৰ ফলত শিশুৱে বিভিন্ন বিকাশমূলক পৰিৱর্তনৰ সময়ত প্রেৰণা লাভ কৰে।

১২.৬.২ বিদ্যালয়ৰ ভূমিকা

পৰিয়ালৰ পাছতেই শিক্ষানুষ্ঠানসমূহে শিশু আৰু কিশোৰৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ দিশত দ্বিতীয় গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলায়। ভয় আৰু উত্তেজনামুক্ত শিকনৰ বাবে অনুকূল পৰিৱেশ থকা বিদ্যালয় এখনে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত ইতিবাচক মানসিক মনোভাৱ গঢ়ি তোলাত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। শিক্ষকসকলে শিশুসকলৰ মানসিকতাত আত্মবিশ্বাস জগাই তুলিব লাগে আৰু কোনো পক্ষপাতিত্ব নৰখাকৈ শিক্ষক-শিক্ষাৰ্থীৰ মাজত আন্তঃব্যক্তিগত সম্পৰ্ক গঢ়িব লাগে। শিক্ষাগুৰু হিচাপে তেওঁ ল'ৰা-ছোৱালীক সঠিক মনোভাৱৰ গৰাকী কৰি তুলিব লাগে যাতে তেওঁলোকে ভৱিষ্যতে জীৱনৰ বাস্তৱিকতাৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে। সকলো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত দলীয় মনোভাৱ গঢ়ি উঠাতো যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত এই সুস্থ মানসিকতা সৃষ্টিত শিক্ষকসকলৰ বৃহৎ ভূমিকা আছে। শিশুসকলক মত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা দিয়া আৰু তেওঁলোকক বিভিন্ন ধৰণৰ বিষয়ৰ প্ৰতি আগ্ৰহী কৰি তোলাতো শিক্ষকৰ অতিৰিক্ত দায়িত্ব। বিদ্যালয় এখনে মানৱ সম্পৰ্ক বিষয়ক বিশেষ শ্ৰেণীৰো আয়োজন কৰিব লাগে আৰু বিদ্যালয়ৰ প্ৰত্যেক ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সঠিক মূল্যায়নৰ বাবে নিয়মিতভাৱে পৰামৰ্শদান কোষৰ আয়োজন কৰিব লাগে। শিশুৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত নজৰ ৰাখিবলৈ বিদ্যালয়সমূহে নিয়মীয়াকৈ চিকিৎসা পৰীক্ষাৰ আয়োজন কৰিব লাগে। বিদ্যালয়ে কিছুমান মনো-শাৰীৰিক কাৰ্যকলাপ, যেনে— ধ্যান, খেল, ক্ৰীড়া, স্কাউট আৰু গাইড তথা অন্যান্য বিনোদনমূলক কাৰ্যকলাপৰ আয়োজন কৰিব লাগে, এইবোৰে শিশুৰ সৰ্বাংগীন বৃদ্ধি আৰু বিকাশ ঘটাব পাৰে। বিদ্যালয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত আত্ম-অনুশাসনৰ বীজ সিঁচিব লাগে যাতে, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল ভৱিষ্যতে দায়িত্বশীল নাগৰিক হ'ব পাৰে।

১২.৬.৩ সমাজৰ ভূমিকা

মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ওপৰত সমাজৰ ভূমিকা বৰ্তমান সময়ৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। দ্ৰুত ঔদ্যোগিকীকৰণ আৰু নগৰীকৰণৰ লগে লগে পৰিয়ালৰ পৰিৱেশ দ্ৰুতগতিত সলনি হৈছে। একক পৰিয়ালৰ উত্থানৰ লগে লগে শেহতীয়া সময়ত পাৰিবাৰিক সম্পৰ্কই নিম্নগামী ধাৰা দেখুৱাইছে। যদিও বিদ্যালয় আৰু অন্যান্য শিক্ষানুষ্ঠানসমূহে শিশুৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সামগ্ৰিক বৃদ্ধি আৰু বিকাশত অতি উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰে, তথাপিও পৰ্যাপ্ত মানৱ সম্পদ আৰু উপযুক্ত আন্তঃগাঁথনিৰ অভাৱত বিদ্যালয়ৰ পৰিৱেশত অস্থিৰতা পৰিলক্ষিত হৈছে।

এই প্ৰেক্ষাপটত প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ

সঠিক বিকাশৰ বাবে ব্যক্তিৰ বিভিন্ন প্ৰয়োজন পূৰণৰ ক্ষেত্ৰত সমাজে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰাৰ সময় আহি পৰিছে। ইয়াৰ উপৰি সমাজে প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিক মত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা প্ৰদান কৰাৰ লগতে সহায় কৰিব লাগে যাতে তেওঁলোকে সমাজ আৰু জাতিৰ উন্নতি আৰু উত্থানৰ বাবে পালন কৰিবলগীয়া সঠিক ভূমিকা বিচাৰি উলিয়াব পাৰে। সমাজে ব্যক্তিৰ বিভিন্ন প্ৰতিভাক স্বীকৃতি দি তেওঁলোকৰ সুপ্ত প্ৰতিভাক বিকশিত হোৱাৰ সুযোগ প্ৰদান কৰাৰ লগতে ব্যক্তি সমাজৰ সদস্য হিচাপে স্বীকৃতি দিব লাগে আৰু সমাজৰ উত্থানৰ বাবে তেওঁলোকৰ ওপৰত দায়িত্ব অৰ্পণ কৰিব লাগে।

১২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সুখী মানসিকতাৰে মানসিক চাপ, উদ্বিগ্নতা আৰু সংঘাতৰ কোনো চিন নোহোৱাকৈ প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হ'ব পৰা মানসিক ক্ষমতাকে সহজকৈ ভাল মানসিক স্বাস্থ্য বুলি ক'ব পাৰি। ই হৈছে চিন্তা, অনুভৱ আৰু সমস্যা নিষ্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত নিখুঁত ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰাৰ ক্ষমতা।
- মানসিক স্বাস্থ্য আৰু শাৰীৰিক স্বাস্থ্য হৈছে ব্যক্তিত্বৰ দুটা অপৰিহাৰ্য অংশ। ই ব্যক্তিৰ সামগ্ৰিক বিকাশত প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পেলায়। ব্যক্তিৰ গুণগত জীৱন-যাপনৰ মান তেতিয়াই প্ৰকাশ পায় যেতিয়া তেওঁৰ শাৰীৰিক স্বাস্থ্য আৰু মানসিক স্বাস্থ্যই সামঞ্জস্যতাৰে একে দিশত একেলগে কাম কৰি যায়।
- মানসিক স্বাস্থ্যৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছে। প্ৰথমটো ব্যক্তিগত আৰু আনটো সামাজিক। মানসিক স্বাস্থ্যৰ ব্যক্তিগত দিশটোৱে ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ সামঞ্জস্যপূৰ্ণতা আৰু উত্তেজনা, মানসিক চাপ আৰু সংঘাতৰ পৰা মুক্ত অৱস্থাৰ কথা সূচায়। এনে ব্যক্তি নিজৰ কাম আৰু সিদ্ধান্তত আত্মবিশ্বাসী। সামাজিক দিশবোৰে ইয়াকে সূচায় যে ব্যক্তি কেৱল আভ্যন্তৰীণ সমাযোজন দক্ষতাৰে অধিকাৰী নহয়, যিকোনো সামাজিক পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খাই আনৰ লগত ভাল সামাজিক সম্পৰ্ক গঢ়ি তুলিবলৈকো সক্ষম।
- জীৱনৰ পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিৰ লগত সন্তোষজনকভাৱে নিজকে খাপ খুৱাব পৰা ক্ষমতাক মানসিক স্বাস্থ্য বুলি কোৱা হয়। ই হৈছে ব্যক্তিয়ে নিজৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক কাৰ্যকলাপৰ মাজত নিখুঁত ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰি এক উমৈহতীয়া লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ ক্ষমতা। ই হৈছে ব্যক্তিগত ব্যক্তিত্বৰ সুষম কাৰ্যসম্পাদনকাৰী অৱস্থা।
- মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্য কিছুমান হ'ল— শক্তিশালী ব্যক্তিত্ব, খাপ খাব পৰা আৰু স্থিতিস্থাপক মন, সুনিয়ন্ত্ৰিত আৱেগ, জীৱনৰ নিৰ্দিষ্ট দৰ্শন, সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা, বিভিন্ন আগ্ৰহ আৰু সৃষ্টিশীলতা, আত্মবিশ্বাস, ভাল আন্তঃব্যক্তিক সম্পৰ্ক, নিজৰ আচৰণৰ প্ৰতি অন্তৰ্দৃষ্টি, ইতিবাচক আৰু আশাবাদী মনোভাৱ ইত্যাদি।

- ব্যক্তিৰ ভাল মানসিক স্বাস্থ্যৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ বংশগত কাৰক, শাৰীৰিক কাৰক, সামাজিক কাৰক আৰু শৈশৱৰ মৌলিক প্ৰয়োজন পূৰণ আদি কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰকৰ কথা বিবেচনা কৰিব লাগিব।
- মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা জীৱন-যাপনৰ সেই নীতিসমূহৰ সৈতে জড়িত যিবোৰে সুস্থ আৰু সামঞ্জস্যপূৰ্ণ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশত সহায় কৰে। ১৯০৮ চনত ক্লিফ'ৰ্ড বিয়ৰ্ছে ৰচনা কৰা 'A Mind that Found Itself' শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনেই আছিল মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সৈতে জড়িত আন্দোলনৰ মূল।
- মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হ'ল এনে এক বিজ্ঞান যিটোৱে ভাল মানসিক স্বাস্থ্য ৰক্ষা আৰু মানসিক ৰোগ অথবা বিকাৰৰ পৰা আঁতৰি থকাৰ নীতিবোৰৰ বিষয়ে কয়। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মূল লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তিক সুস্থ আৰু ভাল মানসিক স্বাস্থ্যৰ অধিকাৰী কৰা আৰু মানসিক বিকাৰ নিৰাময় কৰা।
- প্ৰগতিশীল শিক্ষাবিদ আৰু মনোবিজ্ঞানীসকলে উপলব্ধি কৰে যে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষাৰ মাজত এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষা দুয়োটাৱে লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তি। ইয়াৰ সহায়ত ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব সম্পূৰ্ণৰূপে বিকশিত কৰা আৰু ব্যক্তিক বিভিন্ন সামাজিক পৰিস্থিতিত সন্তোষজনকভাৱে নিজকে খাপ খুৱাই ল'ব পৰা দক্ষতাৰ অধিকাৰী কৰা হয়। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে। সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল সকলো ধৰণৰ শিক্ষাৰ প্ৰথম চৰ্ত।
- মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মাজত গভীৰ সম্পৰ্ক আছে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অবিহনে শিক্ষাৰ লক্ষ্য বাস্তৱায়িত কৰিব নোৱাৰি। শিক্ষাৰ লক্ষ্য, পাঠ্যক্ৰম, পাঠদান পদ্ধতি, অনুশাসন আৰু শিক্ষকৰ ভূমিকা ইত্যাদি শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশৰ লগত মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সম্পৰ্ক আছে।
- বিদ্যালয়ে শিশুসকলক শাৰীৰিক, মানসিক, সামাজিক আৰু আৱেগিকভাৱে বিকশিত হোৱাৰ অসংখ্য অভিজ্ঞতা প্ৰদান কৰে। বিদ্যালয় এখনে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সঠিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ বাবে বিভিন্ন ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে।
- ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত তিনিটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱেশভিত্তিক কাৰক, যেনে— ঘৰ, বিদ্যালয় আৰু সমাজে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। বংশগত কাৰকৰ লগতে এই পৰিৱেশগত কাৰকবোৰে ব্যক্তিৰ কিছুমান আচৰণ গঢ়ি তোলে আৰু আৱেগিক মনোভাৱৰ জন্ম দিয়ে।

১২.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Chauhan, S. S. (1992). Advanced Educational Psychology. New DelhiÊ. Vikas Publishing House.

২) Fernandes, M. M. (2008). Advanced Educational PsychologyÊ. The Psychology of the Learner. MumbaiÊ. Himalaya Publishing House.

৩) Kuppuswamy, B. (2010). Advanced Educational Psychology. New DelhiÊ. Sterling Publishers Pvt. Ltd.

৪) Mathur, Dr. S. S. (2000). Educational Psychology. AgraÊ. Vinod Pustak Mandir.

১২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ হ'ল—

- ব্যক্তিৰ মানসিক বিকাৰ অথবা অসামঞ্জস্যৰ বিভিন্ন ব্যক্তিগত নাইবা সামাজিক কাৰণ জানিবলৈ চেষ্টা কৰা।
- ব্যক্তিৰ মনৰ গভীৰত শিপাই থকা প্রয়োজন, প্রেৰণা, উদ্দেশ্য, ইচ্ছা আদি বুজি পোৱা। এইবোৰক বিভিন্ন আচৰণৰ নিয়ন্ত্রক বুলি গণ্য কৰা হয়।
- আৱেগিক বিকাৰ কেনেকৈ নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰি তাৰ উপায় আৰু প্রতিকাৰৰ পৰামর্শ দিয়া।
- হতাশা আৰু উত্তেজনা দূৰ কৰাৰ উপায় দিয়া আৰু সমন্বয় সাধনৰ ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰা।
- মানসিক ৰোগ আৰু বিকাৰ নিৰাময়ৰ উপায় প্রদান কৰা।
- মানসিকভাৱে অসামঞ্জস্যপূর্ণ ব্যক্তিসকলৰ পুনর্বাসন আৰু পুনৰ সামঞ্জস্য স্থাপনৰ বাবে উপায় আগবঢ়োৱা।
- সুষম মানসিক স্বাস্থ্য বর্তাই ৰাখিবলৈ কিছু ব্যৱস্থা গ্রহণৰ পৰামর্শ প্রদান কৰা।
- সুস্থ মানৱ সম্পর্ক গঢ়ি তুলিবলৈ অথবা আন্তঃব্যক্তিগত সম্পর্ক স্থাপন কৰিবলৈ কিছুমান ব্যৱস্থা গ্রহণৰ পৰামর্শ প্রদান কৰা।
- সুস্থ মানসিক আৰু শাৰীৰিক জীৱন যাপন কৰিবলৈ কিছুমান অভ্যাস আৰু মনোভাৱ গঢ়ি তোলা।

- ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱনৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খাব পৰাকৈ ব্যক্তিৰ কিছুমান দক্ষতাৰ বিকাশ কৰা।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা সুস্থ আৰু সামঞ্জস্যপূর্ণ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশৰ সৈতে জড়িত। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা হৈছে এনে এক বিজ্ঞান যিটোৱে ভাল মানসিক স্বাস্থ্য ৰক্ষা আৰু মানসিক ৰোগ অথবা বিকাৰৰ পৰা হাত সৰাৰ নীতি-উপায়সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। ইয়াৰ মূল লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তিক এক সুস্থ আৰু ভাল মানসিক স্বাস্থ্য প্রদান কৰা আৰু ব্যক্তিৰ মানসিক বিকাৰ নিৰাময় কৰা। সেই দিশেৰে মানসিক স্বাস্থ্য আৰু মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মাজত এক অন্তৰংগ সম্পর্ক আছে। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাক সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য লাভৰ উপায় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ইয়াত মূলতঃ ভাল মানসিক স্বাস্থ্য বর্তাই ৰখা, মানসিক সমস্যা নিৰাময় আৰু মানসিক স্বাস্থ্য সংৰক্ষণ কৰাৰ দিশসমূহ সামৰি লোৱা হৈছে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু শিক্ষাৰ লক্ষ্য হৈছে ব্যক্তি। ব্যক্তিক ব্যক্তিত্বৰ সম্পূর্ণ বিকাশত সহায় কৰা আৰু ব্যক্তিক বিভিন্ন সামাজিক পৰিস্থিতিত সন্তোষজনকভাৱে নিজকে খাপ খুৱাই ল'ব পৰা দক্ষতাৰ অধিকাৰী কৰি তোলাই ইয়াৰ উদ্দেশ্য। মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে আৰু সুস্থ মানসিক স্বাস্থ্য সকলো ধৰণৰ শিক্ষাৰ প্রথম চর্ত।

মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাই শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশ, যেনে- শিক্ষাৰ লক্ষ্য, পাঠ্যক্রম, পাঠদানৰ পদ্ধতি, অনুশাসন আৰু শিক্ষকৰ ভূমিকা ইত্যাদি বিষয়ক সামৰি লয়।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ছাত্র-ছাত্রীৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ বিদ্যালয়ে গ্রহণ কৰিবলগীয়া কিছুমান ব্যৱস্থা হ'ল— বিদ্যালয়ৰ পৰিৱেশ শিক্ষার্থীৰ অনুকূল কৰি তোলা আৰু ভয়, উত্তেজনা আৰু সংঘাতৰ পৰা মুক্ত কৰি ৰখা, বিদ্যালয় প্রশাসন ছাত্র-ছাত্রীৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ বাবে অনুকূল কৰি ৰখা, ছাত্র-ছাত্রীৰ কল্যাণ আৰু আনন্দক উৎসাহিত কৰা নীতি আৰু পদ্ধতি বলবৎ কৰা, ছাত্র-ছাত্রীৰ ব্যক্তিত্বৰ বিভিন্ন মনো-শাৰীৰিক দিশ, যেনে— ধ্যান, খেল, ক্রীড়া, বিতর্ক, ৰচনা লিখা, সৃষ্টিশীল লেখা, স্কাউট আৰু এনচিচি আদি বিকশিত কৰিব পৰা কার্যকলাপৰ আয়োজন কৰা ইত্যাদি। বিদ্যালয়সমূহে বিভিন্ন বিকাশশীল পর্যায়ত থকা ছাত্র-ছাত্রীৰ বিভিন্ন আগ্রহ অনুসৰি পাঠ্যক্রমত বিভিন্ন বিষয় অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ উপৰি পাঠদানৰ কিছুমানে সক্রিয় পদ্ধতি ,যেনে— কামৰ মাজেৰে শিকন, খেল-ধেমালি পদ্ধতি, ডাল্টন পৰিকল্পনা, প্রকল্প পদ্ধতি আদিৰ প্রয়োগক উৎসাহিত কৰিব লাগে। বিদ্যালয়ৰ পুথিভঁৰালটো বিভিন্ন ধৰণৰ কিতাপেৰে সুসজ্জিত হ'ব লাগে আৰু বিদ্যালয়ে পৰামর্শদাতা কোষ খোলাৰ লগতে ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে প্রতিকাৰমূলক তথা ব্যক্তিগত শিক্ষণ পাঠদান শ্রেণীৰ আয়োজন কৰিব লাগে। বিদ্যালয়বোৰে নিয়মিতভাৱে ক্ষেত্র ভ্রমণ অথবা শৈক্ষিক ভ্রমণৰ আয়োজন কৰি ছাত্র-ছাত্রীৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিব লাগে। ছাত্র-ছাত্রীৰ সামগ্রিক

শাৰীৰিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত নজৰ ৰাখিবলৈ বিদ্যালয়বোৰে নিয়মীয়া চিকিৎসা শিৰিৰৰ আয়োজন কৰিব লাগে।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানসিক স্বাস্থ্যৰ কাৰকসমূহ হ'ল— বংশগত কাৰক, শাৰীৰিক কাৰক, সামাজিক কাৰক আৰু শৈশৱৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানসিক স্বাস্থ্যৰ দুটা সংজ্ঞা হ'ল—

ক) বিশ্ব স্বাস্থ্য সংস্থাৰ মতে, "মানসিক স্বাস্থ্য হ'ল সম্পূৰ্ণ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু সামাজিক সুস্থতাৰ অৱস্থা। ই কেৱল ৰোগ অথবা অসুস্থতাৰ অনুপস্থিতি নহয়।"

খ) মেনিংগাৰৰ মতে, "মানসিক স্বাস্থ্য হৈছে মানুহে সৰ্বাধিক ফলপ্ৰসূতা আৰু সুখেৰে সৈতে পৃথিৱীৰ লগত আৰু পৰস্পৰৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই লৈ চলি থকা প্ৰক্ৰিয়া।"

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯০৮ চনত ক্লিফ'ৰ্ড বিয়ৰ্ছে মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ধাৰণাটো প্ৰৱৰ্তন কৰে। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত 'A Mind that Found Itself' শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনেই আছিল মানসিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ সৈতে জড়িত আন্দোলনৰ মূল।

১২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০টা মান শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ মানসিক স্বাস্থ্যই কি বুজয় ?

প্ৰশ্ন ২ ঃ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ মাজত কিবা সম্পৰ্ক আছেনে ?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ মানসিক স্বাস্থ্যৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ শৈশৱৰ মৌলিক প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণে ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায় বুলি আপুনি ভাবেনে ? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

খ) দীঘলীয়া প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০টা মান শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ শাৰীৰিক স্বাস্থ্যই ব্যক্তিৰ মানসিক স্বাস্থ্যৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায় বুলি আপুনি ভাবেনে ? যদি ভাবে তেন্তে আপোনাৰ উত্তৰটোৰ সপক্ষে যুক্তি দৰ্শাওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মানসিকভাৱে সুস্থ ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ শিশুৰ মানসিক স্বাস্থ্য আৰু পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পৰিয়াল, বিদ্যালয় আৰু সমাজৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সু-মানসিক স্বাস্থ্য অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ বাবে বিদ্যালয়ে গ্ৰহণ কৰা উপায় আৰু ব্যৱস্থাসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৩ঃ সমাযোজনৰ কৌশলসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ সমাযোজনৰ অর্থ

১৩.৩.১ সমাযোজনৰ সংজ্ঞা

১৩.৩.২ সমাযোজনৰ বৈশিষ্ট্য

১৩.৪ সমাযোজনৰ পদ্ধতি

১৩.৫ কিছুমান সাধাৰণ সমাযোজন কৌশল

১৩.৬ অপ-সমাযোজনৰ ধাৰণা

১৩.৬.১ অপ-সমাযোজনৰ কাৰণ

১৩.৬.২ অপ-সমাযোজন প্রতিৰোধৰ উপায়

১৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- মনোবৈজ্ঞানিক দিশৰ পৰা সমাযোজনৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- সমাযোজন প্রক্রিয়া আৰু উপযুক্তভাৱে সমাযোজিত ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বর্ণনা কৰিব পাৰিব;
- সমাযোজন প্রক্রিয়াৰ পদ্ধতিবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- অপ-সমাযোজনৰ ধাৰণা আলোচনা আৰু অপ-সমাযোজনৰ কাৰণসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- অপ-সমাযোজন প্রতিৰোধৰ উপায় আগবঢ়াব পাৰিব

১৩.২ পৰিচয়

পৰিৱর্তশীল পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিৰ সৈতে জীৱনৰ সমাযোজন অধ্যয়ন কৰাতো হৈছে মনোবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু। আমাৰ জীৱন বিভিন্ন পৰিৱেশত কৰা সমাযোজনৰ সমষ্টিৰ বাহিৰে আন একো নহয়। মানসিক সমাযোজনে মানৰ আচৰণ, ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ, হতাশা অথবা সংঘাত

আদি উৎপন্ন কৰাৰ দিশটোৰ বিষয়ে অধ্যয়নৰ প্ৰতি মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মাজত আগ্ৰহৰ বিকাশ ঘটাইছে। ইয়াৰ লগে লগে ক্ৰমে বিষয়টোৱে মনোযোগ লাভ কৰিছে। প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰে ব্যক্তিত্ব, আভ্যন্তৰীণ প্ৰয়োজন, চাপ আৰু সংঘাত অনুযায়ী সমাযোজনৰ প্ৰকৃতি ভিন ভিন। এই অধ্যায়টোৱে আপোনাক সমাযোজনৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু সংজ্ঞাৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ লগতে সমাযোজন কৌশলবোৰৰ সৈতেও পৰিচিত হোৱাত সহায় কৰিব।

১৩.৩ সমাযোজনৰ অৰ্থ

শিক্ষাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে শিশুক জীৱনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় ব্যক্তিগত, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধানৰ প্ৰশিক্ষণ প্ৰদান কৰা। ব্যক্তিৰ জীৱনৰ বিভিন্ন কাৰ্যকলাপ পৰীক্ষা কৰিলে আমি গম পাম যে বেছিভাগ ব্যক্তিয়ে নিজৰ বৃত্তিগত, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমস্যাবোৰৰ সৈতে সমাযোজন কৰাত ব্যস্ত থাকে। সমাযোজন প্ৰক্ৰিয়া শিশুৰ জন্মৰ পৰা আৰম্ভ হৈ মৃত্যুলৈকে চলি থাকে। সমাযোজনৰ ধাৰণাটো মানৱ জাতিৰ সমানেই পুৰণি। এই ধাৰণাটোৰ প্ৰণালীৱদ্ধ বিকাশৰ আৰম্ভণি হৈছিল ডাৰউনৰ ক্ৰমবিকাশৰ তত্ত্বৰ পৰা। ডাৰউইনৰ মতে ই সমাযোজন নাছিল, অভিযোজনহে আছিল। জীৱৰ শাৰীৰিক আৰু জৈৱিক গঠন অধিক জটিল হৈ পৰাৰ লগে লগে জৈৱিক অভিযোজনেও জটিল ৰূপ লৈছিল। যিবোৰ প্ৰজাতিয়ে পৰিৱেশৰ সৈতে উপযুক্তভাৱে অভিযোজন কৰিব নোৱাৰে, তেনেবোৰ প্ৰজাতি পৃথিৱীৰ পৰা নোহোৱা হৈ যায়। নিম্নখাপৰ জীৱ-জন্তুৰে কেৱল ভৌগলিক পৰিৱেশ আৰু জলবায়ুৰ সৈতে অভিযোজন কৰিব লাগে। মানুহৰ বাবে এয়া পৰ্যাপ্ত নহয়। মানুহে ভৌগলিক, সামাজিক, শাৰীৰিক, মানসিক আৰু অৰ্থনৈতিক স্তৰত সমাযোজন কৰিব লাগে। সেইবাবে মানৱ জাতিৰ সমাযোজন সামৰ্থ অন্য প্ৰজাতিতকৈ বেছি।

শৰীৰতত্ত্ববিদসকলৰ মতে সমাযোজন হৈছে পৰিৱেশ আৰু জৈৱিক কাৰকৰ মাজত চলা বিনিময়। অৱশ্যে, মনোবিজ্ঞানত সমাযোজন বহল অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়। ব্যক্তিৰ ওপৰত পৰা সমাজৰ হেঁচা আৰু চাপৰ ফলত তেওঁ পৰিৱেশৰ প্ৰতি নিজ প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদৰ্শন কৰে। এনে প্ৰতিক্ৰিয়া শাৰীৰিক অথবা মানসিক হ'ব পাৰে। এইবোৰে ব্যক্তি আৰু তেওঁৰ চৌপাশৰ ভাৰসাম্যতা বৰ্তাই ৰাখে। ইয়াকে মনোবিজ্ঞানত সমাযোজন বুলি কোৱা হয়। পৰিৱেশ আৰু সামাজিক হেঁচা বাহ্যিক হ'ব পাৰে অথবা আভ্যন্তৰীণ হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমি যদি এটা শিশুৰ জীৱনটোলৈ লক্ষ্য কৰো, তেন্তে দেখিম যে শিশুৱে তাৰ পৰিয়ালে মানি চলা কিছুমান বিশ্বাস আৰু মূল্যবোধ মানিব লাগে। শিশুৰ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ পৰিয়ালৰ পৰিৱেশৰ সৈতে চলা অবিৰত প্ৰকৃতিৰ বিনিময়ৰ ফলত হয়। ব্যক্তিৰ বিকাশ ঘটিবলৈ অন্য কিছুমান চাহিদা আছে যিবোৰ হৈছে আভ্যন্তৰীণ। যেনে— ক্ষুধা, পানী, অক্সিজেন, টোপনি ইত্যাদি। এই আভ্যন্তৰীণ চাহিদাবোৰ পূৰণ নকৰিলে মানুহ অস্বস্তিত ভোগে। শিশুৰ বিকাশৰ লগে লগে এনে শাৰীৰিক চাহিদাবোৰ ক্ৰমে বাঢ়ি গৈ থাকে আৰু বেছি জটিল হৈ পৰে। এই দুই প্ৰকাৰৰ চাহিদাৰ মাজত কেতিয়াবা পৰস্পৰিক সংঘাতৰ সৃষ্টি হোৱাৰ ফলত সমাযোজন এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া হৈ পৰে।

আকৌ, জন্মৰ সময়ত এটা শিশু সম্পূৰ্ণৰূপে আনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ থাকে। কিন্তু ডাঙৰ হৈ অহাৰ লগে লগে শিশুটিয়ে নিজৰ সংবেদন, সংবোধন আৰু ধাৰণা শক্তি প্ৰয়োগ কৰি নিজৰ চৌপাশৰ উপযুক্ত জ্ঞান আহৰণ কৰে। শিশুটিয়ে সন্মুখীন হোৱা প্ৰত্যেকটো বস্তুৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। চিন্তা প্ৰক্ৰিয়াৰ বিকাশে শিশুটিৰ বিমূৰ্ত চিন্তাধাৰা বিকশিত কৰাৰ ফলত শিশুটিয়ে অবিদ্যমান বস্তুৰ ধাৰণা গঠন কৰিব পৰা হয়।

কেতিয়াবা শিশু এনে পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হয় য'ত শিশুটিৰ আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক দুয়োধৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তাই ওলোটা দিশত কাম কৰে। তেতিয়াই শিশুটিৰ জীৱনত সমস্যাৰ সৃষ্টি হয়। যদি শিশুৱে সমাজে মান্যতা প্ৰদান কৰা উপায়েৰে সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰে, তেতিয়া তেনে শিশুক উপযুক্তভাৱে সমাযোজিত শিশু বুলি কোৱা হয়।

১৩.৩.১ সমাযোজনৰ সংজ্ঞা

তলত সমাযোজনৰ কিছুমান সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হ'ল।

- মনোবিদ এ. এচ. গেটচ্ আৰু এ. টি জাৰ্চিল্ডে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা মতে, "সমাযোজন হৈছে এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া, ইয়াৰ যোগেদি ব্যক্তিয়ে পৰিৱেশৰ সৈতে অধিক সুসমাঞ্জস্যপূৰ্ণ সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব পৰাকৈ নিজৰ আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে।"
- জেমচ্ চি ক'লমেনৰ মতে, "সমাযোজন হৈছে ব্যক্তিৰ চাপৰ সনমুখীন হোৱা আৰু প্ৰয়োজন পূৰণৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফল। পৰিৱেশৰ সৈতে সুসম সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰখাৰ প্ৰচেষ্টা হ'ল সমাযোজন।"
- এইচ্ চি স্মিথৰ মতে, "এটা ভাল সমাযোজন বাস্তৱিক আৰু সন্তুষ্টিদায়ক দুয়োটা হ'ব লাগে। ই দীৰ্ঘকালীনভাৱে ব্যক্তিৰ নূত্যতম হতাশা, সহ্য কৰিবলগীয়া উত্তেজনা আৰু উদ্ৰেগৰ মাত্ৰা হ্ৰাস কৰে।"

১৩.৩.২ সমাযোজনৰ বৈশিষ্ট্য

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাসমূহৰ আধাৰত আমি সমাযোজনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ এনেদৰে দাঙি ধৰিব পাৰো—

- সমাযোজনে আমাৰ প্ৰয়োজন আৰু প্ৰয়োজন পূৰণৰ সামৰ্থৰ মাজত ভাৰসাম্যতা বৰ্তাই ৰখাত সহায় কৰে।
- সমাযোজনে আমাৰ চিন্তা আৰু জীৱনৰ পথ পৰিৱৰ্তনৰ কথা বুজায়। নতুন চিন্তা আৰু পথৰ দ্বাৰা পৰিস্থিতিৰ চাহিদা পূৰণ কৰা হয়।
- সমাযোজনে আমাক আমাৰ পৰিৱেশ বাঞ্ছনীয়ভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা ক্ষমতা আৰু শক্তি প্ৰদান কৰে।

- সমাযোজন শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়ো প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে।
- সমাযোজন হৈছে এক বহুমাত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়া।
- সমাযোজনে আমাক সুখ আৰু সন্তুষ্টি প্ৰদান কৰে।

১৩.৪ সমাযোজনৰ পদ্ধতি

আগৰ শিতানবোৰ পঢ়ি আপুনি সমাযোজনৰ ধাৰণাৰ সৈতে পৰিচিত হ'ল। এতিয়া সমাযোজন কৌশলসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে সংঘাত আৰু হতাশাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ অথবা পলায়ন কৰিবলৈ কিছুমান সাধাৰণ পথ অৱলম্বন কৰে। এইবোৰৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে সমাজত নিজ ব্যক্তিত্বৰ ভাৰসাম্যতা ৰক্ষা কৰে। এই পথবোৰকে সমাযোজনৰ পদ্ধতি বুলি জনা যায়। চৌহান (১৯৭৪, পিচ২৭)এ সমাযোজন পদ্ধতিৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে, "বাধা অতিক্ৰম কৰা, লক্ষ্যত উপনীত হোৱা, উদ্দেশ্য ফলৱতী কৰা, হতাশা দূৰ কৰা আৰু ভাৰসাম্য বৰ্তাই ৰখাৰ যিকোনো এটা অভ্যাস পদ্ধতিয়েই হ'ল সমাযোজন।" এনে কৌশলবোৰ সাধাৰণ, স্নায়ৱিকবিবিকৃতি থকা আৰু মনোৰোগীসকলে ব্যৱহাৰ কৰে। এই কৌশলবোৰক 'প্ৰতিৰক্ষা কৌশল' বুলিও জনা যায়।

বিপদৰ সময়ত ব্যক্তিৰ আত্মসন্মান সুৰক্ষিত ৰখাৰ বাবে 'প্ৰতিৰক্ষা কৌশল'সমূহ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এইবোৰে ব্যক্তিক উদ্বিগ্নতা আৰু হতাশাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে আৰু সমাযোজন প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে পোৱা সন্তুষ্টি বৃদ্ধি কৰে। কিন্তু এই কৌশলবোৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে বাস্তৱক কিবা নহয় কিবা ধৰণে বিকৃত কৰে। কাৰণ, উদ্বেগ অথবা হতাশাৰ পৰা পলায়ন কৰিবলৈ তেওঁ অনুভূতি বিকৃত কৰে। ফলত তেওঁ সঠিক আত্মজ্ঞানৰ পৰা বঞ্চিত হয়। প্ৰকৃততে, সকলো প্ৰতিৰক্ষা অথবা সমাযোজন কৌশলৰ অন্তৰালতে আত্ম-প্ৰতাৰণা নিহিত থাকে।

জানি থোৱা ভাল

- সমাযোজনৰ প্ৰণালীৱদ্ধ ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি হৈছিল ডাৰউইনৰ বিৱৰ্তন অথবা ক্ৰমবিকাশ তত্ত্বৰ সময়ৰ পৰা।
- সমাযোজন প্ৰক্ৰিয়াটো শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়োটা দিশৰ পৰা আলোচনা কৰিব পাৰি।
- শাৰীৰিক দিশৰ পৰা সমাযোজন হৈছে পৰিৱেশ আৰু জৈৱিক উপাদানৰ মাজত চলা বিনিময় প্ৰক্ৰিয়া।
- মনোবৈজ্ঞানিক দিশৰ পৰা ব্যক্তিয়ে মানসিক চাপ আৰু সামাজিক হেঁচাৰ মাজৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰিবলৈ যি প্ৰতিক্ৰিয়া দেখুৱায় সেয়াই হৈছে সমাযোজন।
- সমাযোজন বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ দুয়ো প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে।
- উপযুক্তভাৱে সমাযোজিত ব্যক্তি এগৰাকীয়ে সাধাৰণ পৰিমাণৰ হতাশা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, সাধাৰণ আচৰণ গ্ৰহণ কৰে আৰু নিজৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ প্ৰচেষ্টা চলায়।

১৩.৫ কিছুমান সাধাৰণ সমাযোজন কৌশল

মনোবিদসকলে চিনাক্ত কৰা কিছুমান সমাযোজন কৌশল বেছিভাগ ব্যক্তিয়ে পৰিৱেশৰ সৈতে কৰা অবিৰত সংগ্ৰামৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰে। তাৰে কিছুমান কৌশল তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

- **অস্বীকাৰ কৰা ঃ** অস্বীকাৰ কৰাতো হৈছে এক সাধাৰণ সমাযোজন কৌশল। ইয়াক শিশু আৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক সকলোৱে ব্যৱহাৰ কৰে। মনত সংঘাতৰ সৃষ্টি হ'লে কথাটো সাধাৰণভাৱে অস্বীকাৰ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি শিশু এটা খেলত ব্যস্ত থাকে আৰু অভিভাৱকে পঢ়িবলৈ মাতে, শিশুটিয়ে তেতিয়া নুশুনাৰ ভাওঁ জোৰে। পাছত যদি অভিভাৱকে সোধে কিয় মাতি থকা সত্বেও অহা নাই, তেতিয়া শিশুটিয়ে একো নুশুনা বুলি কয়। প্ৰকৃততে, শিশুটিয়ে অভিভাৱকে কোৱা কথাবোৰ নিজৰ চেতনাত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ দিয়া নাই। দৈনন্দিন জীৱনত নিজৰ অকৃতকাৰ্যতা মানি ল'বলৈ টান পোৱা, প্ৰাপ্তবয়স্কসকলেও এই পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰে। আচলতে অস্বীকাৰকৰণ কৌশলটো শিশুতকৈ প্ৰাপ্তবয়স্কসকলেহে অধিক ব্যৱহাৰ কৰে।
- **আগ্ৰাসন ঃ** প্ৰায়েই হতাশাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে আগ্ৰাসী আচৰণ গঠন হয়। কথিত আছে যে বেয়া শ্ৰমিকে বিফলতাৰ বাবে নিজকে দোষাৰোপ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে তেওঁ নিজৰ বিফলতাৰ কাৰণে আহিলাবোৰক জগৰীয়া কৰে নিজৰ অক্ষমতাৰ বাবে কৰ্মচাৰী যদি অফিচত গালি খায়, তেতিয়া তেওঁ অফিচত একো কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু ঘৰলৈ আহি ল'ৰা-ছোৱালীক ওপৰত খং জাৰে। যেতিয়া এটা খণ্ডাল মেজাজত হতাশাৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়া ব্যক্তিয়ে প্ৰত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষভাৱে আনৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰে। কিন্তু কিছুমান ক্ষেত্ৰত এনে ক্ৰোধে অন্যক অথবা আন কোনো বস্তুৰ ক্ষতি কৰাতকৈ নিজলৈহে ঘূৰি আহে। এনে ব্যক্তিয়ে হাতেৰে মূৰত কোৱা অথবা ওচৰৰ বেৰত মূৰটো মাৰিব পাৰে। যেতিয়া এনে ব্যক্তি অধিক অশান্ত হৈ পৰে তেতিয়া তেওঁ আত্মহত্যাও কৰিব পাৰে।
- **ক্ষতিপূৰণ ঃ** ক্ষতিপূৰণৰ চেষ্টা কৰা ব্যক্তিয়ে নিজৰ দুৰ্বলতা ঢাকি ৰাখি অন্য ক্ষেত্ৰত সবলতা দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে। এনে আচৰণৰ বহুতো ভাগ থাকে। ভাগবোৰ বৰ্ণনা কৰাতো কঠিন। ক্ষতিপূৰণমূলক আচৰণ বাল্যকালত স্পষ্টভাৱে দেখা যায়। শিশুহঁত বহুখিনি অন্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। সেয়েহে সিহঁতে সমাযোজনৰ বাবে ক্ষতিপূৰণ আচৰণৰ আশ্ৰয় লয়। শিশুৱে এনে প্ৰয়োজনসমূহ কাজিয়া কৰি, জোকাই আৰু চিঞৰি পূৰণ কৰে আৰু আত্মসন্তুষ্টি লাভ কৰে।
- **চিনাক্তকৰণ ঃ** হতাশাৰ সন্মুখীন হোৱাৰ অন্য এক পন্থা হৈছে নিজৰ মাজত কিছুমান সফলতা প্ৰাপ্ত ব্যক্তিৰ দৰে এক বৈশিষ্ট্য থকাটো চিনাক্ত কৰা। ইয়াৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে অচেতনভাৱে আনৰ বিভিন্ন উপাদান দখল অথবা নিজৰ ওচৰলৈ স্থানান্তৰ কৰি লয়। এনেধৰণৰ উপাদানবোৰ চিন্তা, কৰ্ম, আচৰণৰ কৌশল অথবা চাৰিত্ৰিক সংলক্ষণ আৰু

অনুভৱ আদি হ'ব পাৰে। কিশোৰ-কিশোৰীসকলে নিজকে কিছুমান ৰাজনৈতিক নেতা, যুৱনেতা নাইবা অভিনেতা আৰু অভিনেত্ৰীৰ সৈতে মিলা যেন দেখে আৰু তেওঁলোকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আহৰণ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলায়। এজন ছাত্ৰই নিজৰ বিফলতা ঢাকিবলৈ দেউতাকৰ সৈতে থকা মিলবোৰ চিনাক্ত কৰে আৰু তেওঁৰ সফলতাৰ কথা কয়। এনেদৰে ব্যক্তিয়ে নিজৰ অভাৱ আৰু অক্ষমতাবোৰ মনতে ঢাকি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে।

- **যুক্তিযুক্তকৰণ ঃ** যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এটা কামত সফলতা অৰ্জন কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়, তেতিয়া তেওঁ দোষী অনুভৱ কৰে আৰু লাজ পায়। এনে অপৰাধবোধ দূৰ কৰিবলৈ নিজৰ আচৰণৰ উপযুক্ততা প্ৰমাণ আৰু নিজৰ ব্যৰ্থতাৰ কাৰণ বৰ্ণনা কৰিবলৈ তেওঁ নিজকে যুক্তিসংগতভাৱে সান্ত্বনা দিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইয়াৰ লগত জড়িত এটা সাধুলৈ মনত পেলাওক। গছৰ আগত আঙুৰ লাগি আছিল। শিয়াল এটাই ইমান ওপৰলৈ জপিয়াব পৰা নাছিল। এসময়ত সি নিজকে সান্ত্বনা দিছিল যে আঙুৰবোৰ বৰ টেঙা আৰু সোৱাদহীন তাৰ পাছত আঙুৰজোপাৰ এচৰৰ পৰা সি গুছি গৈছিল। এইটো হৈছে অসফলতাৰ যুক্তিযুক্তকৰণৰ এটা স্পষ্ট উদাহৰণ। পৰীক্ষাত অনুতীৰ্ণ হোৱা বহুতো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে প্ৰশ্ন কাকত টান হোৱা বুলি নাইবা প্ৰশ্ন কটা ব্যক্তিগৰাকীক দোষাৰোপ কৰে। যুক্তিযুক্তিকৰণ হৈছে অতি জনপ্ৰিয় সমাযোজন কৌশল। দৈনন্দিন জীৱনত শিশু আৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক উভয়ে যুক্তিযুক্তকৰণ প্ৰয়োগ কৰে।
- **প্ৰক্ষেপন ঃ** যেতিয়া কোনো এটা বস্তু অথবা পৰিৱেশে ব্যক্তি এগৰাকীক পৰাজিত কৰে, তেতিয়া তেওঁ নিজৰ দুৰ্বলতা লুকুৱাব বিচাৰে। এই দুৰ্বলতা হৈছে তেওঁৰ বিফলতা। প্ৰক্ষেপন এনে এটা কৌশল যিটোৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে নিজৰ ব্যৰ্থতাৰ বাবে আন কোনো ব্যক্তিক দায়ী কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, বহু সময়ত পৰীক্ষাত অনুতীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰই নিজৰ বিফলতাৰ বাবে শিক্ষকক জগৰীয়া কৰে। ছাত্ৰজনৰ যুক্তি হ'ল যদি তেওঁক অন্য এগৰাকী শিক্ষকে পঢ়ালেহেঁতেন, তেন্তে তেওঁৰ পৰীক্ষাৰ ফলাফল ভাল হ'লহেঁতেন। এনেদৰে অন্য ব্যক্তিক দোষাৰোপ কৰি মানসিক উদ্বেগ আৰু হতাশা কমাব পাৰি। অৱশ্যে চৰম যুক্তিযুক্তকৰণৰ প্ৰৱণতা হৈছে আচৰণৰ বিকাৰ অথবা মস্তিষ্কৰ বিকৃতি। পাগল এজনে আনৰ প্ৰতি নিজৰ শত্ৰুতাপূৰ্ণ অনুভৱক এটা চিন্তাধাৰাত প্ৰক্ষেপ কৰে। তেওঁ ভাৱে যে আনসকলে তেওঁক বিচাৰি আছে।
- **অৱদমন ঃ** ফ্ৰ'য়েডৰ ব্যক্তিত্ব তত্ত্বৰ মতে অৱদমন হৈছে গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰতিৰক্ষা কৌশল। ইয়াক 'অভিৰোচিত বিস্মৃতি' বুলিও কোৱা হয়। ই হৈছে ব্যক্তিয়ে কৰা এক প্ৰচেষ্টা যাৰ দ্বাৰা তেওঁ যিবোৰ অভিজ্ঞতা আৰু চিন্তা তেওঁৰ নৈতিক মানদণ্ডৰ সৈতে সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰে অথবা যিবোৰ বিবেচনা কৰাতো তেওঁৰ বাবে বেদনাদায়ক তেনেবোৰ কথা মনৰ অৱচেতনলৈ ঠেলি দিয়াৰ প্ৰয়াস কৰে। যেতিয়া এনে চিন্তাক অৱচেতন স্তৰত অৱদমন কৰি ৰখা হয়, তেতিয়া ব্যক্তিগৰাকীয়ে দুখজনক অভিজ্ঞতাক পাহৰি যায়।
- **দিবাস্বপ্ন ঃ** দিবাস্বপ্ন অথবা কল্পনা হৈছে সমাযোজনৰ অন্য এক কৌশল। ইয়াৰ দ্বাৰা

ব্যক্তিয়ে সাধাৰণভাৱে বাস্তৱৰ পৰা পলায়ন কৰি সংঘাতৰ সমাধান কৰাৰ চেষ্টা কৰে। বাস্তৱ জীৱনত ইচ্ছা পূৰণ কৰিব নোৱাৰা আৰু নিজৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব নোৱাৰা ব্যক্তিয়ে নিজকে হতাশামুক্ত কৰিবলৈ অদ্ভূত কল্পনাৰ আশ্রয় লয়। ইয়াকে দিবাস্বপ্ন বুলি কোৱা হয়। ই হৈছে বাস্তৱ জীৱনৰ দুখ, কষ্ট আৰু ভুল পাহৰি যোৱাৰ এক উত্তম পথ। কিশোৰসকলে দিবাস্বপ্ন সঘনাই আৰু স্বাভাৱিকভাৱে দেখে। সৃজনীমূলক চিন্তা দিবা স্বপ্নৰ পৰা সৃষ্টি হ'ব পাৰে। যদি প্রয়োজনাধিক দিবাস্বপ্ন দেখা যায় তেন্তে মানুহে জীৱনৰ বাস্তৱিকতা পাহৰে আৰু কর্ম দক্ষতা হেৰুৱায়।

- **নেতিবাচকতাবাদ ঃ** নেতিবাচকতাবাদ হৈছে এক কৌশল যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে অন্যৰ মনোযোগ আকর্ষণ কৰে। ই আংশিকভাৱে প্রতিৰক্ষা আৰু আংশিকভাৱে পলায়নৰ কৌশল। ব্যক্তিয়ে আনৰ পৰামর্শ গ্রহণ কৰোতে শক্তিশালী আৰু অযুক্তিকৰ প্রতিৰোধ ক্ষমতাৰ বিকাশ হ'ব পাৰে। এজনী ছোৱালী তেতিয়া বিদ্রোহী হৈ পৰে যেতিয়া ভাই-ভনীয়ে কৰা দুষ্টামিৰ বাবে তাইক দোষাৰোপ কৰা হয়। অন্যৰ ভুলৰ বাবে শাস্তি পালে শেষত ছোৱালীজনী যিকোনো কর্তৃপক্ষৰ ক্ষেত্রত নেতিবাচকতাবাদী হৈ পৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে।
- **পশ্চাদগতি ঃ** মানুহে কেতিয়াবা সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰে নাইবা আদিম আচৰণ দেখুৱাই সমস্যাৰ সমাধান কৰিব বিচাৰে। পশ্চাদগতি সাধাৰণতে ৪-৫ বছৰীয়া শিশুৰ ক্ষেত্রত দেখা যায়। এই বয়সত শিশুহঁতৰ মনত জটিল হতাশা ক্রমে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে। এনেধৰণৰ হতাশা পৰিয়ালত নতুন শিশুৰ জন্ম অথবা বিদ্যালয়ত কৰা সমাযোজন প্রয়াসৰ ফলত উৎপত্তি হয়। পশ্চাদ গতিৰে চিন্তা কৰা শিশুবোৰে ২ বছৰীয়া শিশুৰ দৰে আচৰণ কৰি দেখুৱাব পাৰে। প্রাপ্তবয়স্কসকলেও কেতিয়াবা শিশুসুলভ আচৰণ কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে প্রাপ্তবয়স্কৰ দৰে কোনো সমস্যা সমাধান কৰিব নোৱাৰিলে এই কৌশল গ্রহণ কৰে।
- **ৰোগৰ মিছা অভিনয় ঃ** মানুহে কেতিয়াবা বেমাৰৰ ভাও জুৰি অস্বস্তিকৰ পৰিৱেশ এৰাই চলাৰ প্রয়াস কৰে। এই কৌশলকে ৰোগৰ মিছা অভিনয় বুলি কোৱা হয়। এই কৌশলটো বেছিভাগ সময়তে শিশুৱে ব্যৱহাৰ কৰে পৰীক্ষাৰ প্রস্তুতি অথবা গৃহ কার্য সম্পূর্ণ কৰিব নোৱাৰিলে শিশুই এই কৌশল অৱলম্বন কৰা দেখা যায়। নিজকে সহপাঠীৰ আগত লজ্জিত হোৱাৰ পৰা বচাবলৈ এটা ল'ৰাই পেটৰ বিষ উঠা বুলি নাইবা আন কোনো ৰোগ হোৱা বুলি কৈ অভিভাৱকৰ পৰা সহানুভূতি আদায় কৰে আৰু বিদ্যালয়লৈ যোৱাৰ পৰা ৰেহাই পায়। এইটো হৈছে এক প্রকাৰৰ মনোদৈহিক লক্ষণ। এগৰাকী জ্ঞানী অভিভাৱকে এনে প্রৱণতাক উৎসাহিত নকৰে। এই প্রৱণতাক 'অভিৰোছিত ৰোগ' বোলা হয়। যেতিয়া শিশুৱে কোনো অসুবিধাজনক পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হয়, তেতিয়া এই প্রৱণতা উৎপন্ন হয়। যদিহে অভিভাৱকে শিশুটোক দুবাৰমান ঘৰত থকাৰ অনুমতি দিয়ে, তেন্তে এই প্রৱণতা সঘনাই সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

- **উন্নীতকৰণ ঃ** উন্নীতকৰণ শব্দটো ফ্ৰয়েডে পোন প্ৰথমে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ই এক অচেতন প্ৰক্ৰিয়া আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা কোনো এক যৌন অনুভূতি অথবা শক্তিয়ে দিশ পৰিৱৰ্তন কৰে। এই শক্তি কোনো অ-যৌন আৰু সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য ৰূপত প্ৰকাশিত হয়। উন্নীতকৰণৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিত্বক প্ৰভাৱশালী কৰি তুলিব পাৰে অথবা বিভিন্ন দুৰ্বলতা দূৰ কৰিব পাৰে।

মনোবিজ্ঞানত এই কৌশলটোক এক পৰিপক্ক প্ৰতিৰোধ ব্যৱস্থা বুলি গণ্য কৰা হয়। সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য নোহোৱা আবেগ অথবা ভাৱধাৰা এই কৌশলৰ সহায়ত অচেতনভাৱে সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য কাৰ্য অথবা আচৰণলৈ সলনি হয়। ইয়াৰ ফলত প্ৰাৰম্ভিক প্ৰৱণতাটোৰ এক দীৰ্ঘম্যাদী ৰূপান্তৰ ঘটে। উদাহৰণ স্বৰূপে, এজন খঙাল আচৰণৰ মানুহে সেনাবাহিনীত যোগদান কৰি নিজৰ আচৰণ সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য কৰি তুলিব পাৰে।

১৩.৬ অপ-সমাযোজনৰ ধাৰণা

ব্যক্তি, পৰিয়াল আৰু সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যসকলে অন্য ব্যক্তি, পৰিয়ালৰ সদস্য আৰু সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যৰ সৈতে সমন্বয় স্থাপনৰ অক্ষমতা প্ৰদৰ্শন কৰা তথা সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰা অথবা মতাদৰ্শৰ সৈতে সংঘাত সৃষ্টি হোৱাই হৈছে অপ-সমাযোজন।

অপ-সমাযোজন হৈছে ব্যক্তি আৰু পৰিৱেশৰ মাজৰ অসামঞ্জস্যতা। সমাযোজনৰ বিপৰীত অৱস্থা হিচাবে অপ-সমাযোজনে এনে এটা চৰ্ত অথবা স্থিতিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে য'ত এগৰাকী ব্যক্তিয়ে অনুভৱ কৰে যে তেওঁৰ প্ৰয়োজনবোৰ পূৰণ হোৱা নাই, তেওঁ নিজৰ আৰু পৰিৱেশৰ সৈতে সামঞ্জস্যতা স্থাপনত ব্যৰ্থ হৈছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সমাযোজনৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ সমাযোজনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ সমাযোজনৰ কৌশল কাক বোলে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সমাযোজনৰ কৌশলবোৰক কিয় প্ৰতিৰক্ষা কৌশল বুলি কোৱা হয়?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ উন্নতীকৰণ কাক বোলে? এই কৌশলটোক কিয় ভাল সমাযোজন কৌশল বুলি কোৱা হয়?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ অপ-সমাযোজন কাক বোলে?

.....

.....

১৩.৬.১ অপ-সমাযোজনৰ কাৰণ

তলত অপ-সমাযোজনৰ কিছুমান কাৰণ উল্লেখ কৰা হ'ল—

- **বংশগত কাৰণ ঃ** বংশগতিৰ ত্ৰুটিপূৰ্ণতাৰ বাবে ব্যক্তিৰ মানসিক সংৰচনা আৰু মনো-সামাজিক গঠন আদি উপযুক্ত নহয়।
- **ত্ৰুটিপূৰ্ণ শিক্ষণ পদ্ধতি ঃ** ত্ৰুটিপূৰ্ণ শিক্ষণ পদ্ধতিয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক অভিৰোচিত কৰিব নোৱাৰে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ পাঠবোৰ ভাল নলগা হয় আৰু শিক্ষা প্ৰক্ৰিয়াটোক বেয়া পাবলৈ লয়। ই আৱেগিক উদ্বেগৰ সৃষ্টি কৰে যাৰ ফলত বিভিন্ন মানসিক ৰোগ হ'ব পাৰে।
- **কঠোৰ অনুশাসন ঃ** কিছুমান বিদ্যালয়ত কঠোৰ অনুশাসন থাকে। সেইবোৰ বিদ্যালয় প্ৰায় কাৰাগাৰ সদৃশ হয়। শিক্ষকসকলেও কাৰাগাৰৰ ৰখীয়াৰ দৰে আচৰণ কৰে। ফলত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে সদায় ভয় আৰু শংকা অনুভৱ কৰে।
- **সা-সজুঁলিৰ অভাৱ ঃ** কিছুমান বিদ্যালয়ত উপযুক্ত আচবাব আৰু সজুঁলিৰ অভাৱ থাকে। মাত্ৰাধিক শিক্ষাৰ্থী থকা শ্ৰেণীকোঠা আৰু সা-সুবিধাৰ অভাৱে শিক্ষাৰ্থীৰ হতাশা আৰু মানসিক উদ্বেগ বৃদ্ধি কৰে।
- **পৰামৰ্শ আৰু নিদেৰ্শনাৰ অভাৱ ঃ** বিষয়বস্তু আৰু পাঠ্যসূচীত পাৰদৰ্শিতা থাকিলেও যদি ল'ৰা-ছোৱালীৰ আগ্ৰহৰ প্ৰতি গুৰুত্ব দিয়া নহয়, তেন্তে ই অপ-সমাযোজনৰ সৃষ্টি কৰে। শিক্ষাৰ্থীসকলে বিভিন্ন স্তৰ আৰু বিভিন্ন দিশত নিৰ্দেশনা লাভ নকৰাৰ ফলত বিভ্ৰান্ত হয়, হতাশাত ভোগে আৰু অপ-সমাযোজিত হয়।
- **গণ মাধ্যম ঃ** বৰ্তমানৰ শিক্ষাৰ্থীসকল কম বয়সৰ পৰাই গণ মাধ্যমৰ জৰিয়তে জ্ঞানৰ বিস্ফোৰণ আৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক বিষয় আদিৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰে। শিশুৰ বয়স অনুসৰি অনুপযুক্ত গণ মাধ্যম অনুষ্ঠানবোৰে অপ-সমাযোজনৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

- **সামাজিক নীতি আৰু বান্ধোন ঃ** সামাজিক নীতি আৰু আইনগত বান্ধোনে আমাৰ জীৱনত হতাশাৰ সাধাৰণ উৎস হিচাপে কাম কৰে। ঠিক সেইদৰে অপ-সমাযোজনৰ উৎস হৈছে পিতৃ-মাতৃ, শিক্ষক আৰু অন্য দলে জাপি দিয়া বিভিন্ন বাধা-নিষেধ।
- **বিনোদনৰ সুবিধাৰ অভাৱ ঃ** বিদ্যালয়ৰ সময় শেষ হোৱাৰ পাছত যিবোৰ শিশুৱে বিনোদনৰ সুবিধা নেপায় তেনে শিশু অসামাজিক কার্যত লিপ্ত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।
- **বেয়া সংগ/চুবুৰীয়া ঃ** ওচৰ-চুবুৰীয়া হৈছে শিশুৰ আচৰণ নির্দ্ধাৰণকাৰী এক গুৰুত্বপূর্ণ চর্ত। যুৱা প্রজন্মৰ মাজত অপৰাধ প্রৱণতাৰ বিকাশ ঘটাৰ কাৰণ হ'ল তেওঁলোকে বন্ধুবর্গৰ মাজত আৰু চুবুৰীত দেখা কিছুমান আচৰণ। যেনে - মিছা কোৱা, চুৰি কৰা, নেতিবাচক অশ্লীল কথা কোৱা, যৌন আগ্রহ ইত্যাদি।
- গিবনে কৈছিল যে যিবোৰ শিশু ভগ্ন ঘৰ, যেনে— পৰিয়ালৰ সদস্যৰ মৃত্যু হোৱা, বিবাহ-বিচ্ছেদ, পৰিয়ালৰ পৰা পৃথক হোৱা আদিৰ পৰা আহে তেনেবোৰ শিশুৰ আচৰণ অপ-সমাযোজিত হয়। তেনে শিশুবোৰ নিৰাপত্তাহীনতাত ভোগে আৰু অপসমাযোজিত হোৱাৰ অধিক সম্ভাৱনা থাকে।
- **দাৰিদ্রতা ঃ** অতি ভয়ংকৰভাৱে জনসংখ্যা বৃদ্ধি হোৱাৰ ফলত ল'ৰা-ছোৱালীৰ মৌলিক প্রয়োজনবোৰ, যেনে— খাদ্য, বস্ত্র আৰু বাসস্থান প্রদান কৰাতো অভিভাৱকসকলৰ বাবে যথেষ্ট কষ্টকৰ হৈ উঠিছে। ইয়াৰ ফলত ল'ৰা-ছোৱালীৰ মনত ব্যর্থতা আৰু প্রতিকূল মনোভাৱে গা কৰি উঠিছে।
- যদি পিতৃ-মাতৃসকলে সন্তানৰ ওপৰত মাত্রাধিক অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰে, অতিমাত্রা কর্তৃত্বশীল হয়, নিজৰ আশা-আকাংক্ষাৰ ক্ষেত্রত ব্যৱহাৰিক নহয়, কাম-কাজ অসংগতিপূর্ণ হয় আৰু গালি-গালাজ বেছিকৈ পাৰে, তেন্তে তেওঁলোকৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ ওপৰত ইয়াৰ নেতিবাচক প্রভাৱ পৰে। মনোবৈজ্ঞানিক প্রয়োজন পূৰণ নোহোৱা শিশু হতাশাগ্রস্ত আৰু কিছুমান সমস্যাৰ বুলি হয়, যেনে— নখ কামো�ৰা, আন্ধাৰত ভয় খোৱা, আত্ম-বিশ্বাসৰ অভাৱ ঘটা ইত্যাদি।
- যিসকল ব্যক্তি শাৰীৰিক, মানসিক আৰু দৃষ্টিশক্তিৰ দিশেৰে অসমর্থ, তেওঁলোকে নিজৰ সহপাঠীৰ তুলনাত বিদ্যায়তনিক ক্ষেত্রত কম নম্বৰ পায় বাবে পৰিৱেশ সাপেক্ষে কেতিয়াবা অস্বাভাৱিক আচৰণ কৰে। ইয়াৰ বাবে তেওঁলোকৰ মনত হীনমন্যতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। পিছৰ পর্যায়ত তেওঁলোকে আনৰ পৰা নিজকে পৃথক কৰি দিবাস্বপ্নত নিমগ্ন হয়।

১৩.৬.২ অপ-সমাযোজন প্রতিৰোধৰ উপায়

তলত দিয়া ব্যৱস্থাসমূহৰ জৰিয়তে অপ-সমাযোজন প্রতিৰোধৰ চেষ্টা কৰা

হয়।

- **উৎসাহ প্রদান ঃ** পিতৃ-মাতৃ আৰু শিক্ষকে শিশুসকলৰ দৈনন্দিন কার্যকলাপৰ বিষয়ে জানিবলৈ সদায় কথা পাতিব লাগে। তেতিয়া শিশুৱে সোনকালে সামাজিকৰণৰ নীতিসমূহ শিকিব পাৰে।
- **উপযুক্ত প্রশংসা ঃ** ভাল কাম কৰাৰ বাবে শিশুক পিতৃ-মাতৃ আৰু শিক্ষকে প্রত্যক্ষভাৱে প্রশংসা কৰিব লাগে।
- **দায়িত্ব অর্পণ কৰা ঃ** পিতৃ-মাতৃ আৰু শিক্ষকে শিশুক কিছুমান কামৰ দায়িত্ব অর্পণ কৰিব লাগে। দায়িত্ব প্রদানে শিশুক কর্মত জড়িত কৰে। শিশুৱে ইয়াক সঁচা বুলি ধৰি লৈ গুৰুত্ব সহকাৰে সম্পাদন কৰে।
- **মনোৰঞ্জনৰ সুবিধা ঃ** শিশুসকলৰ বাবে কিছু মনোৰঞ্জনৰ সুবিধা থকা উচিত। যেনে— উদ্যান, খেলৰ ক্লাব, থিয়েটাৰ, সংগ্রাহলয় ইত্যাদি। শিশুসকলক সমনীয়াৰ সৈতে খেলাৰ বাবে উৎসাহিত কৰিব লাগে।
- **পৰীক্ষা কৰা ঃ** শিশুটিক বিশেষ শৈক্ষিক পৰীক্ষাত অৱতীর্ণ হোৱাৰ। কিছুমান ক্ষেত্রত দেখা যায় যে অপ-সমাযোজিত শিশুসকল এনে বিশেষ পৰীক্ষাৰ বাবে উপযোগী।
- **শিথিলতাৰ আর্হি ঃ** শিক্ষকে শ্রেণীকোঠাত এটা শান্ত পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিব লাগে। অপ-সমাযোজন প্রতিকাৰৰ ক্ষেত্রত যোগ, ধ্যান, মানসিক চাপ ব্যৱস্থাপনা পাঠ্যক্রম আদিয়ে গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- **অগ্রগতিৰ বিষয়ে অৱগত কৰা ঃ** শিক্ষকে শিশুসকলক তেওঁলোকৰ অগ্রগতিৰ বিষয়ে জনাব লাগে।
- **সময়ত সহায় কৰা ঃ** শিক্ষক এগৰাকীয়ে ছাত্র-ছাত্রীৰ প্রয়োজন অনুসৰি সহায় কৰিব লাগে। কেৱল তেওঁলোকে বিচাৰিলেহে শিক্ষকে সহায় কৰিব লাগিব তেনে নহয়। বিফলতাৰ লগত জড়িত দুখদায়ক অভিজ্ঞতা এৰাই চলাতো শিক্ষকে শিক্ষার্থীক সহায় কৰিব পাৰে।
- **নৈতিক শিক্ষা ঃ** বিদ্যালয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি নৈতিক শিক্ষা প্রদান কৰিব পাৰে। সহ-পাঠ্যক্রম কার্যসূচীৰ জৰিয়তে আত্মবিশ্বাস, সহযোগিতা, যত্ন লোৱা আৰু ভাগ-বাটোৱাৰা কৰা আদি মূল্যবোধসমূহ শিকিবলৈ শিক্ষার্থীক উদ্বুদ্ধ কৰা হয়।
- **পৰামর্শ আৰু নির্দেশনা ঃ** যদি শিক্ষকগৰাকী ছাত্র-ছাত্রী আৰু অভিভাৱকৰ বাবে পৰামর্শদাতা আৰু নির্দেশনা প্রদানকাৰী হয়, তেন্তে বহুতো নেতিবাচক দিশক ইতিবাচক দিশলৈ সলনি কৰি ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে উপকাৰী কৰি তুলিব পৰা যায়।

১৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমাযোজনৰ ধাৰণা মানৱ জাতিৰ সমানেই পুৰণি। এই ধাৰণাটোৰ পদ্ধতিগত অধ্যয়নৰ আৰম্ভণি হৈছিল ডাৰউইনৰ ক্রমবিকাশৰ তত্ত্বৰ পৰা।
- সমাযোজনক শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়োটা দিশৰ পৰা বিবেচনা কৰা হয়।
- সমাযোজন বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ দুয়োবিধৰে হ'ব পাৰে।
- সমাযোজনৰ সংজ্ঞাসমূহ বিশ্লেষণ কৰি আমি তলত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যসমূহ পাব পাৰো।
  - (ক) সমাযোজনে আমাৰ প্রয়োজন আৰু এই প্রয়োজন পূৰণৰ সামর্থৰ মাজত ভাৰসাম্যতা বর্তাই ৰখাত সহায় কৰে।
  - (খ) সমাযোজনে আমাৰ চিন্তা আৰু জীৱন পথৰ পৰিৱর্তনক বুজায়। এই পৰিৱর্তনবোৰৰ দ্বাৰা পৰিস্থিতিৰ চাহিদা পূৰণ কৰা হয়।
  - (গ) সমাযোজনে আমাক আমাৰ পৰিৱেশৰ বাঞ্ছনীয় পৰিৱর্তন আনিব পৰা ক্ষমতা আৰু শক্তি প্রদান কৰে।
  - (ঘ) সমাযোজন শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়ো প্রকাৰৰ হ'ব পাৰে।
  - (ঙ) সমাযোজন হৈছে বহুমাত্রিক।
  - (চ) সমাযোজনে আমাক সুখ আৰু সন্তুষ্টি প্রদান কৰে।
- উপযুক্তভাৱে সমাযোজিত ব্যক্তিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য থাকে।
- ব্যক্তিয়ে নিজৰ সমস্যাবোৰ সমাধান কৰাত ব্যর্থ হ'লে কিছুমান সমস্যাই দেখা দিয়ে। এইবোৰে তেওঁৰ মনত হতাশা আৰু উদ্বেগৰ সৃষ্টি কৰে। যেতিয়া এনে সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয়, তেতিয়া মানুহে সমাযোজনৰ কৌশল ব্যৱহাৰ কৰি উদ্বেগ আৰু হতাশাৰ পৰা মুক্তি পাব বিচাৰে। এনে কৌশলবোৰক সমাযোজনৰ পদ্ধতি আৰু প্রতিৰক্ষা কৌশল বোলা হয়।
- মানুহে বিভিন্ন প্রকাৰৰ সমাযোজন কৌশল ব্যৱহাৰ কৰে।
- অপ-সমাযোজন হৈছে ব্যক্তি আৰু পৰিবেশৰ মাজৰ অসামঞ্জস্যতা। সমাযোজনৰ বিপৰীত অৱস্থা হিচাপে অপ-সমাযোজনে এটা পৰিস্থিতিৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে য'ত মানুহে অনুভৱ কৰে যে তেওঁৰ প্রয়োজনবোৰ পূৰণ হোৱা নাই। ফলত তেওঁ নিজৰ আৰু পৰিৱেশৰ সৈতে সামঞ্জস্যতা ৰক্ষাৰ ক্ষেত্রত ব্যর্থ হৈছে।
- অপ-সমাযোজনৰ বিভিন্ন কাৰণ আছে।
- কিছুমান উপায়ৰ দ্বাৰা, যেনে— উপযুক্ত উৎসাহ প্রদান, উপযুক্ত প্রশংসা ইত্যাদিৰ দ্বাৰা অপ-সমাযোজন প্রতিৰোধ কৰিব পাৰি।

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Charles. E. Skinner. (ed). (1964). *Education Psychology*. New Delhi: Practical Hall of India. Ltd.

২) Dandapani S. (2000). *A Textbook of Advanced Educational Psychology.* New Delhi: Anmol Publication Pvt. Ltd.

১৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মনোবিদ এ. এচ. গেটচ্ আৰু এ. টি জার্চিল্ডে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা মতে, "সমাযোজন হৈছে এক অবিৰত প্রক্রিয়া, ইয়াৰ যোগেদি ব্যক্তিয়ে পৰিৱেশৰ সৈতে অধিক সুসমাঞ্জস্যপূর্ণ সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব পৰাকৈ নিজৰ আচৰণৰ পৰিৱর্তন সাধন কৰে।"

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমাযোজনৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ হৈছে-

- সমাযোজনে আমাৰ প্রয়োজন আৰু প্রয়োজন পূৰণৰ সামর্থৰ মাজত ভাৰসাম্যতা বর্তাই ৰখাত সহায় কৰে।
- সমাযোজনে আমাৰ চিন্তা আৰু জীৱনৰ পথ পৰিৱর্তনৰ কথা বুজায়। নতুন চিন্তা আৰু পথৰ দ্বাৰা পৰিস্থিতিৰ চাহিদা পূৰণ কৰা হয়।
- সমাযোজনে আমাক আমাৰ পৰিৱেশ বাঞ্ছনীয়ভাৱে পৰিৱর্তন কৰিব পৰা ক্ষমতা আৰু শক্তি প্রদান কৰে।
- সমাযোজন শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়ো প্রকাৰৰ হ'ব পাৰে।
- সমাযোজন হৈছে এক বহুমাত্রিক প্রক্রিয়া।
- সমাযোজনে আমাক সুখ আৰু সন্তুষ্টি প্রদান কৰে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানুহে নিজৰ সমস্যাবোৰ পূৰণত ব্যর্থ হ'লে কিছুমান সমস্যাই দেখা দিয়ে। এইবোৰে তেওঁৰ মনত হতাশা আৰু উদ্বেগৰ সৃষ্টি কৰে। যেতিয়া এনে সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয়, তেতিয়া মানুহে সমাযোজনৰ কৌশল ব্যৱহাৰ কৰি উদ্বেগ তথা হতাশাৰ পৰা মুক্তি পাব বিচাৰে। প্রায় সকলো মানুহে এই কৌশলবোৰ ব্যৱহাৰ কৰে। এই সকলোবোৰ কৌশল ব্যক্তিয়ে বিপদৰ সলনি আত্মসন্মানৰ অধিকাৰী হ'বলৈ সুৰক্ষাৰ ভাৰ বঢ়াবলৈ আৰু মানসিক বিকাশৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে। এইবোৰে আত্মসন্তুষ্টি বৃদ্ধি কৰি ব্যক্তিক সমাযোজন প্রক্রিয়াত সহায় কৰে।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমাযোজনৰ কৌশলবোৰক প্রতিৰক্ষামূলক কৌশল বোলাৰ কাৰণ হ'ল এই কৌশলবোৰে মানুহৰ ভাৰসাম্যতা হেৰুৱাৰ পৰা অহংভাৱক প্রতিৰক্ষা প্রদান কৰে। এনে

কৌশলবোৰে অহংভাৱ আৰু ব্যক্তিত্বক বিভিন্ন হতাশা আৰু মানসিক বিপদৰ পৰা মুক্ত ৰাখে।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উন্নীতকৰণ হৈছে আটাইতকৈ উন্নত, পূর্ণ বিকশিত আৰু গঠনমূলক সমাযোজন কৌশল। এই কৌশল প্রয়োগৰ জৰিয়তে ব্যক্তিত্বৰ শক্তি অথবা সামাজিকভাৱে অগ্রহণযোগ্য অনুভূতি আৰু ইচ্ছাবোৰক ফলপ্রসূভাৱে সচেতন গ্রহণযোগ্য আচৰণলৈ ৰূপান্তৰ কৰা হয়। এনেদৰে ব্যক্তিৰ চিন্তা আৰু আচৰণক বিকল্প লক্ষ্যৰ দিশত আগবঢ়াই নিয়া হয়। ই চৰিত্র গঠন আৰু ব্যক্তিত্বৰ বিকাশত অৰিহণা যোগায়। ই আৱেগিক সংঘাত, উদ্বেগ আৰু মানসিক স্বাস্থ্য ৰক্ষাত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। উন্নীতকৰণে নিষিদ্ধ আৰু অগ্রহণীয় ইচ্ছাবোৰক আন দিশেৰে গতি কৰাৰ নিদেশনা দিয়ে।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যক্তিৰ অন্য ব্যক্তিৰ সৈতে অথবা সমাজৰ সৈতে সুসংগত আচৰণ কৰাৰ অক্ষমতাকে অপ-সমাযোজন বোলা হয়। অপ-সমাযোজন হৈছে ব্যক্তি আৰু পৰিৱেশৰ মাজৰ অসামঞ্জস্যতা। সমাযোজনৰ বিপৰীত হিচাপে, অপ-সমাযোজনে এনে এটা চর্ত অথবা স্থিতিৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে য'ত ব্যক্তিয়ে অনুভৰ কৰে যে তেওঁৰ প্রয়োজনবোৰ পূৰণ হোৱা নাই আৰু তেওঁ নিজৰ তথা পৰিৱেশৰ সৈতে সামঞ্জস্যতা ৰক্ষা কৰাত ব্যর্থ হৈছে।

১৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ সমাযোজন কাক বোলে? সমাযোজনৰ এটা বিস্তৃত সংজ্ঞা দিয়ক।

প্রশ্ন ২ ঃ সূস্থভাৱে সমাযোজিত ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

প্রশ্ন ৩ ঃ সমাযোজনৰ কৌশল কাক বোলে? ইয়াৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ পশ্চাদগতি কি? ই কিদৰে কার্য সম্পাদন কৰে?

প্রশ্ন ৫ ঃ উদাহৰণ সহ ব্যাখ্যা কৰক -প্রক্ষেপন, দিবাস্বপ্ন আৰু যুক্তিযুক্তকৰণ।

প্রশ্ন ৬ ঃ অপসমাযোজনৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৭ ঃ অপসমাযোজনৰ পাঁচটা কাৰণ বর্ণনা কৰক।

খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ সমাযোজনৰ কৌশল কাক বোলা হয়? শিশুক অপ-সমাযোজিত হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা কৰাৰ কাৰণে বিদ্যালয়ে কি প্রতিৰোধ ব্যৱস্থা ল'ব লাগে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ বিদ্যালয়ত শিশুৰ অপসমাযোজন ঘটাৰ কাৰণবোৰ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৪ ঃ অভিক্ষমতাৰ অর্থ, প্রকৃতি আৰু ইয়াৰ পৰিমাপন

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ অভিক্ষমতাৰ অর্থ
১৪.৪ অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞা
১৪.৫ অভিক্ষমতাৰ প্রকৃতি
১৪.৬ অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ ধাৰণা
১৪.৭ অভিক্ষমতা পৰীক্ষণৰ প্রকাৰ
১৪.৮ শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ উপযোগিতা
১৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.১০ অধিক জানিবলৈ
১৪.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞা দিব পাৰিব
- অভিক্ষমতাৰ প্রকৃতি বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- বিভিন্ন প্রকাৰৰ অভিক্ষমতা পৰীক্ষাবোৰ শ্রেণীবিভক্ত কৰিব পাৰিব
- বিভিন্ন প্রকাৰৰ অভিক্ষমতা পৰীক্ষণবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত অভিক্ষমতা পৰীক্ষণবোৰৰ উপযোগিতা আলোচনা কৰিব পাৰিব

১৪.২ পৰিচয়

দৈনন্দিন জীৱনত আমি বহু ব্যক্তিক লগ পাও। ইয়াৰে কিছু ব্যক্তি আনতকৈ উত্তম। একে ধৰণৰ পৰিস্থিতিত কিছুমান বিশেষ জ্ঞান অথবা দক্ষতা আহৰণত দেখুওৱা সামর্থই তেওঁলোকক অধিক কার্যক্ষম আৰু আনৰ তুলনাত অধিক সমর্থ কৰি তোলে। এনে ব্যক্তিৰ বৌদ্ধিক সামর্থৰ উপৰি কিছুমান বিশেষ সামর্থ অথবা অভিক্ষমতা আছে বুলি কোৱা হয়। এইবোৰে তেওঁলোকক কিছুমান বিশেষ বৃত্তিত অথবা নিজৰ আগ্রহ থকা কার্যবোৰত সফলতা অর্জনত সহায় কৰে। এই অধ্যায়টোত আমি এক মানসিক বৈশিষ্ট্য হিচাপে অভিক্ষমতাৰ অর্থ আৰু প্রকৃতি সম্পর্কে আলোচনা কৰিম। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা আৰু শিক্ষা ক্ষেত্রত ইয়াৰ উপযোগিতা সম্পর্কেও অধ্যায়টোত আলোচনা কৰা হ'ব।

১৪.৩ অভিক্ষমতাৰ অর্থ

অভিক্ষমতা হৈছে ব্যক্তিৰ কোনো বিশেষ কামক উন্নত ধৰণেৰে সম্পন্ন কৰাৰ বিশেষ দক্ষতা অথবা ক্ষমতা। ই ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্যপূর্ণ আচৰণত থকা সেই গুণসমূহক বুজায় যিবোৰে তেওঁ কিমান ভালদৰে কিছুমান নির্দিষ্ট সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলৈ আৰু সমাধান কৰিবলৈ শিকিছে সেয়া সূচায়। ই হৈছে কিছুমান বিশেষ স্তৰত কিছুমান কাম কৰাৰ বিশেষ দক্ষতাৰ অংশ। অভিক্ষমতা ব্যক্তিৰ বংশগত অথবা আর্জিত সক্ষমতা। ই শিকা নাইবা বুজাত সহায় কৰে। অভিক্ষমতা হৈছে বিশেষ ক্ষেত্র নাইবা শাখাৰ আর্জিত অথবা প্রাকৃতিক সামর্থ (অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে পৰিমাপন কৰিব পাৰি)। অভিক্ষমতা আগ্রহত প্রকাশ পায়, বর্তমানৰ পাৰদর্শিতাত প্রতিফলিত হয়। প্রশিক্ষণৰ সহায়ত সময়ত অভিক্ষমতা উন্নত কৰি তুলিব পাৰি। অভিক্ষমতা পূর্বৰ শিকনৰ ওপৰত নির্ভৰশীল নহয়।

অভিক্ষমতাক বিশেষ সক্ষমতা অথবা নির্দিষ্ট সামর্থ হিচাবে বর্ণনা কৰা হয়। ই ব্যক্তিক প্রয়োজনীয় দক্ষতাৰ মাত্রা অথবা বিশেষ ক্ষেত্রত কৃতিত্ব অর্জনত সহায় কৰে।অভিক্ষমতাৰ জ্ঞানে ব্যক্তিক ভৱিষ্যতৰ বিশেষ ক্ষেত্রত সফলতা লাভত সহায় কৰে। এনে ক্ষেত্রবোৰত উপযুক্ত প্রশিক্ষণ আৰু অভিজ্ঞতাৰ প্রয়োজন। উদাহৰণ স্বৰূপে আমি যেতিয়া কওঁ X ৰ গীত গোৱাৰ অভিক্ষমতা আছে, তাৰ দ্বাৰা বুজা যায় যে তেওঁৰ বর্তমানৰ সক্ষমতাই সংগীতত উপযুক্ত প্রশিক্ষণ পালে বর্তমান নাইবা ভৱিষ্যতে এইটো দিশত সফলতা অর্জন কৰিব।

১৪.৪ অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞা

অভিক্ষমতাৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা মনোবিদসকলে সময়ে সময়ে আগবঢ়াই আহিছে। তাৰে কেইটামান সংজ্ঞা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- 'Aptitudes and Aptitude Testing' নামৰ গ্রন্থখনত বিংহামে (১৯৪২) Warren's Dictionary of Psychology (১৯৩৪) ত থকা অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞাটো উদ্ধৃত কৰিছিল, "ব্যক্তিৰ প্রশিক্ষণৰ দ্বাৰা কিছু জ্ঞান, দক্ষতা অথবা সঁহাৰিৰ সমষ্টি আয়ত্ত কৰাৰ ক্ষমতাই হ'ল অভিক্ষমতা। ভাষা কোৱাৰ সক্ষমতা, সংগীত সৃষ্টি কৰা ইত্যাদি হ'ল অভিক্ষমতাৰ উদাহৰণ।" বিংহামে ইয়াৰ ভিত্তিতে তেওঁৰ তত্ত্ব বিকশিত কৰিছিল। বিংহামে ইয়াকো কৈছিল যে অভিক্ষমতা হৈছে ব্যক্তিৰ সফলতাৰ সম্ভাৱনীয়তাৰ পৰিমাপন। কিছুমান পৰিৱেশত প্রশিক্ষণৰ সহায়ত এই সম্ভাৱনীয়তা বিকশিত কৰা হয়। সেইবাবে অভিক্ষমতাক সক্ষমতাতকৈ কিছু অধিক বুলি কোৱা হয়। ই হৈছে পাৰদর্শিতা সামর্থ আৰু পাৰদর্শিতা প্রদর্শনৰ উপযুক্ততা। উদাহৰণ স্বৰূপে এগৰাকী ব্যক্তি ভাল পণ্ডিত হ'ব পাৰে, কিন্তু এগৰাকী ভাল শিক্ষক নহবও পাৰে।
- ফ্রিমেনৰ মতে, 'অভিক্ষমতা হৈছে কিছুমান বৈশিষ্ট্যৰ সমষ্টি। এইবোৰে ব্যক্তিক কিছুমান বিশেষ জ্ঞান, দক্ষতা অথবা সংগঠিত প্রতিক্রিয়া আহৰণৰ ক্ষেত্রত (প্রশিক্ষণৰ সৈতে)

সমর্থ কৰি তোলে। যেনে— ভাষা কোৱাৰ সক্ষমতা, সংগীতজ্ঞ হোৱাৰ সক্ষমতা আৰু গণিতিক কর্মৰ সক্ষমতা'। (ফ্রিমেন ১৯৬২)

- গিউঅ'নে বিশ্বাস কৰিছিল যে "যিকোনো কামৰ বাবে থকা অভিক্ষমতাক তিনিটা প্রধান ভাগৰ পৰা বিবেচনা কৰা হয়- (১) বৌদ্ধিক সক্ষমতা (২) শাৰীৰিক সংলক্ষণ, য'ত মনো-দৈহিক সঞ্চালন অন্তর্ভুক্ত থাকে আৰু (৩) অভিৰোচনমূলক সংলক্ষণ, আগ্রহ, মনোভাৱ অথবা মেজাজ। এইবোৰ অহৰহ আৰু মনোগ্রাহী প্রচেষ্টা কৰি যোৱাৰ বাবে প্রয়োজনীয়।" (গিউঅ'ন, ১৯৫৫)
- হাৰীমেনে তেওঁৰ 'Dictionary of Psychology' ত অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে "কোনো প্রদত্ত দক্ষতা অথবা জ্ঞান আহৰণৰ ক্ষমতা। ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ব্যক্তিৰ উন্নতিৰ ভৱিষ্যৎবাণী কৰিব পাৰি। অভিক্ষমতাত ভৱিষ্যতৰ প্রশিক্ষণে প্রভাৱ পেলায়। (হাৰীমেন, ১৯৫২)
- থ'র্ণডাইক আৰু হেগেনে কৈছিল, "অভিক্ষমতা অনুপাত নির্ভৰশীল। ব্যক্তিৰ বংশগত বৈশিষ্ট্য আৰু তেওঁৰ সমগ্র জীৱনৰ ভৌতিক পৰিৱেশ আৰু পূর্বৰ প্রশিক্ষণ ওপৰত অভিক্ষমতাই নির্ভৰ কৰে।"
- ট্রেক্সলাৰৰ মতে, "অভিক্ষমতা হৈছে এক চর্ত, এটা গুণ অথবা গুণৰ সমষ্টি যিয়ে এগৰাকী ব্যক্তিৰ উপযুক্ত প্রশিক্ষণৰ অধীনত কিছুমান বিশেষ জ্ঞান, বোধ অথবা দক্ষতা আহৰণৰ সক্ষমতা সম্পর্কে ইংগিত দিয়ে।"

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহ বিশ্লেষণ কৰি অভিক্ষমতাৰ কিছুমান বিশেষ অর্থ উন্মোচিত কৰা হৈছে। তলত সেইবোৰ উল্লেখ কৰা হ'ল—

- অভিক্ষমতা হৈছে বংশগতি আৰু পৰিৱেশৰ ফল। অভিক্ষমতাৰ প্রাথমিক মানসিক সক্ষমতাৰ প্রধান উপাদানটো হ'ল বংশগতি। জ্ঞান অথবা দক্ষতা অর্জনৰ প্রস্তুতি আৰু কার্যৰ সন্তুষ্টি পৰিৱেশৰ প্রভাৱত কর্ষণ কৰা হয়।
- অভিক্ষমতা হৈছে ব্যক্তিৰ সম্ভাৱনীয়তাসমূহৰ সূচক। এগৰাকী ব্যক্তিৰ সক্ষমতা বুজি পালে তেওঁ ভৱিষ্যতে কি কৰিব পাৰিব সেয়া জনাত সহায় হয়।
- অভিক্ষমতাৰ অনুশীলন আৰু প্রশিক্ষণৰ দ্বাৰা বিকাশ ঘটাব পাৰি।
- অভিক্ষমতা হ'ল বিশেষ প্রকৃতিৰ দক্ষতা। ই সকলো পৰিৱেশতে একে নহয়। য'ত বিশেষ সক্ষমতা ব্যৱহাৰৰ প্রয়োজন তাতেই অভিক্ষমতাৰ প্রয়োগ ঘটে।
- অভিক্ষমতাক বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা সাধাৰণ সক্ষমতালৈ ৰূপান্তৰ কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ প্রকৃতি একক। ই কম বেছি পৰিমানে মানুহৰ জীৱন জুৰি স্থিৰ হৈ থাকে।
- অভিক্ষমতাৰ অর্থ হৈছে শিকনৰ সুবিধা অথবা এটা বিশেষ বৃত্তি অর্জনৰ প্রস্তুতি।
- ইয়াক ব্যক্তিৰ অসাধাৰণ সম্ভাৱনীয়তা হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়।
- অভিক্ষমতাই জীৱনৰ আগ্রহ আৰু সন্তুষ্টিৰ পথ মুকলি কৰে।

- এগৰাকী ব্যক্তিৰ বহুতো অভিজ্ঞতা নাইবা সম্ভাৱনীয়তা থাকিব পাৰে। কিন্তু এইবোৰ সমানে শক্তিশালী নহয়।

১৪.৫ অভিক্ষমতাৰ প্রকৃতি

অভিক্ষমতাৰ কেইটামান বিশিষ্ট দিশ তলত দাঙি ধৰা হ'ল -

- **ব্যক্তিৰ বিশেষত্ব ঃ** অভিক্ষমতা সাধাৰণ সামর্থ নহয়। ই হৈছে বিশেষ দিশত পাৰদর্শিতা দেখুৱাবৰ বাবে প্রয়োজন হোৱা এক বিশিষ্ট প্রতিভা।
- **জন্মগত আৰু অন্তর্নিহিত ঃ** ই হৈছে এটা জন্মগত আৰু অন্তর্নিহিত গুণ প্রশিক্ষণৰ দ্বাৰা মানুহে বিশেষ ক্ষেত্রত অভিক্ষমতা প্রকাশ কৰিবলৈ শিকে। ই বংশগত আৰু পৰিৱেশকেন্দ্রিক উপাদানৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়। বংশগতিয়ে সম্ভাৱনীয়তা প্রদান কৰে আৰু পৰিৱেশে ইয়াৰ প্রকাশত সহায় কৰে।
- **দক্ষতাক বুজায় ঃ** ই এক বিশেষ বৃত্তি গ্রহণ কৰিব পৰা সক্ষমতাক বুজায়। কোনো ব্যক্তি লিপ্ত হৈ থকা কার্যটো সম্পন্ন কৰাৰ দক্ষতা আৰু উপযুক্ততা অভিক্ষমতাই প্রকাশ কৰে।

ভৱিষ্যতৰ প্রসংগ জড়িত থাকে ঃ ই আমাক উপযুক্ত প্রশিক্ষণ আৰু অভিজ্ঞতাৰে সমৃদ্ধ এগৰাকী ব্যক্তিয়ে কোনো বিশেষ কার্যত কিমান সফল হ'ব তাক আগতীয়াকৈ জনাত সহায় কৰে।

১৪.৬ অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ ধাৰণা

অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা হৈছে মনোবিজ্ঞানৰ অভীক্ষাবোৰৰ ভিতৰত বিস্তৃতভাৱে ব্যৱহাৰ হোৱা পৰীক্ষা। ভৱিষ্যত সম্ভাৱনীয়তাৰ পৰিমাপন কৰিবলৈ প্রস্তুত কৰা যিকোনো পৰীক্ষাকে অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা বোলা হয়। ই ব্যক্তিৰ কার্য সম্পাদনৰ সম্ভাৱনীয়তাৰ স্তৰক প্রতিনিধিত্ব কৰে। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ দ্বাৰা ব্যক্তিৰ বিশেষ সক্ষমতাৰ স্তৰ অথবা মাত্রাৰ পৰিমাপন কৰা হয়। কথাটো বুদ্ধি অভীক্ষাবোৰৰ দ্বাৰা ব্যক্তিৰ সাধাৰণ মানসিক সক্ষমতা পৰিমাপন কৰাৰ দৰে একে। এইবোৰ প্রধানকৈ কিছুমান দিশ অনুমান কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— এগৰাকী ব্যক্তিয়ে কি পাঠ্যক্রম অথবা বিশেষ প্রশিক্ষণ ল'লে লাভান্বিত হ'ব অথবা কোনো এক প্রদত্ত পৰিৱেশত এগৰাকী ব্যক্তিৰ সফলতাৰ ভৱিষ্যত বাণী কৰাৰ কামত এই পৰীক্ষাবোৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যান্ত্রিক অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাই ব্যক্তি এগৰাকীয়ে উপযুক্ত প্রশিক্ষণ আৰু সঠিক অভিৰোচন পোৱাৰ পাছত যন্ত্র ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত ভাল ফল দেখুৱাব পাৰিছেনে নাই সেয়া নির্ধাৰণ কৰিব পাৰে। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ মূল্যায়ন হ'ল প্রণালীৱদ্ধ নিয়মেৰে গঠত সংৰচনা। মানুহে এটা কার্য কেনেদৰে সম্পাদন কৰে অথবা বিভিন্ন পৰিৱেশত কি ধৰণৰ প্রতিক্রিয়া দেখুৱায় সেয়া এই পৰীক্ষাৰে গম পাব পাৰি। এই পৰীক্ষাবোৰ পতাৰ স্বীকৃত পদ্ধতি আছে। যোগ্যতা অর্জনৰ মাত্রা নম্বৰেৰে জোখা হয় আৰু একে অভীক্ষাত অন্যই কেনে ফল দেখুৱায় তাক চাব

পৰা যায়।

বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ত ওৱালটাৰ ভান ডাইক বিংহাম, নামৰ মনোবিদগৰাকীয়ে এই পৰীক্ষাটো বিকশাই তুলিছিল। সৈনিক নিযুক্তিৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল বাবে ইয়াৰ নাম আছিল 'Army Alpha'। এই বিষয়ত বিংহামৰ 'Aptitude and Aptitude Testing' নামৰ কিতাপখনে (১৯৩৭/১৯৪২) ধ্রুপদী সাহিত্যৰ মর্যাদা লাভ কৰিছিল। বিংহামৰ ভাষাত, "অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰে ভৱিষ্যতৰ সাফল্যক প্রত্যক্ষভাৱে পৰিমাপন নকৰে। এই পৰীক্ষাবোৰে তেনেধৰণৰ দাবী নকৰে। এই পৰীক্ষাবোৰে ব্যক্তিৰ বর্তমানৰ পাৱদর্শিতা পৰিমাপন কৰে। অতীত আৰু বর্তমানৰ আচৰণক ভৱিষ্যত সম্ভাৱনীয়তাৰ লক্ষণ বুলি কোৱা হয়। পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা সংগ্রহ কৰা ডেটাবোৰে এই সম্ভাৱনীয়তাসমূহৰ প্রাক্-কলনত সহায় কৰে। এই প্রক্-কলন কেৱল সম্ভাৱনীয়তাসমূহক লৈহে কৰা হয়। হালৰ মতে, "অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰে ব্যক্তিৰ কিছুমান বৃত্তি নাইবা বিশেষ দক্ষতা অর্জন কৰাৰ সম্ভাৱনীয়তা আৱিষ্কাৰ কৰে।" ফ্রিমেনে অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাক এনেদৰে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰিছে— "কোনো এক বিশেষ প্রকাৰৰ কার্য সম্পাদন কৰিবলৈ ব্যক্তিৰ সক্ষমতা পৰিমাপন কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে অভিক্ষণতাৰ পৰীক্ষাবোৰ প্রস্তুত কৰা হয়। এইবোৰৰ প্রসাৰ সীমাৱদ্ধতা থাকে।"

অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ একোটা স্বীকৃত প্রয়োগ পদ্ধতি আৰু ফলাফলক নম্বৰ প্রদান কৰাৰ নিয়ম থাকে। একে পৰীক্ষাত অনতীর্ণ হোৱা আটাইৰে ফলাফলক সংখ্যাগতভাৱে প্রকাশ আৰু তুলনা কৰিব পাৰি। যিহেতু এনে পৰীক্ষাই ব্যক্তিৰ এটা বিশেষ দক্ষতাৰ অন্তর্নির্হিত সক্ষমতা নির্ধাৰণৰ প্রয়াস কৰে, সেইবাবে ইয়াত ব্যক্তিৰ পূর্ব জ্ঞান সম্পর্কে কোনো ধাৰণা কৰা নহয়। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাই অনুমান কৰে যে ব্যক্তিৰ কিছুমান বংশগত সামর্থ আৰু দুর্বলতা থাকে তথা স্বাভাৱিকতে নিজৰ অন্তর্নির্হিত বৈশিষ্ট্য অনুসৰি সফলতা নাইবা বিফলতাৰ ফালে ঢাল খায়। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাই মানুহৰ জ্ঞান পৰীক্ষা নকৰে, এই পৰীক্ষাৰ বাবে কোনো অধ্যয়নো কৰিব নালাগে। এবিধ সামগ্রিক মূল্যায়ন আহিলা অথবা পৰীক্ষা তলত দিয়াবোৰ পৰিমাপন কৰিবলৈ প্রস্তুত কৰা হয় -

ক) মূর্ত সক্ষমতা, যেনে— নিপুণতা, তীক্ষ্ণতা আৰু কেৰাণীৰ কাম কৰাৰ পাৱদর্শিতা।

খ) বৃত্তিগত প্রশিক্ষণৰ সৈতে জড়িত সক্ষমতা, যেনে— চিকিৎসাবৃত্তি, আইন অথবা নার্চিং সেৱা।

গ) বিদ্যায়তনিক অথবা বৃত্তিমুখী সফলতাৰ বাবে প্রয়োজনীয় মৌলিক সক্ষমতাৰ সমষ্টি, যেনে— মৌখিক বোধ, সাংখ্যিক সক্ষমতা, যান্ত্রিক জ্ঞান আৰু ধাৰণাগত যুক্তি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ অভিক্ষমতা জন্মগত নে আর্জিত?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ অভিক্ষমতাৰ এটা সংজ্ঞা আগবঢ়াওক।

.....

.....

১৪.৭ অভিক্ষমতা পৰীক্ষণৰ প্রকাৰ

মনোবৈজ্ঞানিক পৰীক্ষাসমূহত সাধাৰণতে দুই ধৰণৰ অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা প্রয়োগ কৰা হয়-

- অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা সমষ্টি
- বিশেষীকৃত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা
- **অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা সমষ্টি ঃ** উৎকৃষ্টাৰ আধাৰত এই পৰীক্ষাত দুই ধৰণৰ পৰীক্ষা সমষ্টি অন্তর্ভুক্ত কৰিব পাৰি। ইয়াৰে এটা হ'ল সাধাৰণ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টি (GATB) আৰু আনটো হ'ল প্রভেদ নিৰূপক অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা (DAT).

ক) **সাধাৰণ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টি ঃ** এই প্রকাৰৰ পৰীক্ষা সমষ্টিটোক GATB বুলিও জনা যায়। ই হৈছে বৃত্তিগত কর্মজীৱন অভিক্ষমতা পৰীক্ষা। ই নটা বিভিন্ন অভিক্ষমতা পৰিমাপন কৰে আৰু এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এক বিশেষ কর্মজীৱন নাইবা প্রশিক্ষণ কার্যসূচীত কিমান সফলতা লাভ কৰিব তাৰ সম্ভাৱনা পৰিমাপন কৰে। আমেৰিকাৰ Emploment Service (USES)এ বৃত্তিগত পৰামর্শদানৰ বাবে এই পৰীক্ষা সমষ্টিটো বিকশিত কৰিছিল। প্রধানকৈ ৰাষ্ট্রীয় সংস্থাসমূহ আৰু ৰাজ্যিক নিয়োগ কার্যলয়সমূহত পৰীক্ষা সমষ্টিটো প্রযোগ কৰা হৈছিল। ১৯৪৭ চনতপ্রথমবাৰ প্রকাশিত পৰীক্ষা সমষ্টিটো বহুবাৰ পুনৰীক্ষণ কৰা হৈছিল। ২০০২ চনতএই পৰীক্ষা সমষ্টিটোৰ ব্যৱহাৰ বন্ধ কৰা হৈছে। এই পৰীক্ষা সমষ্টিটোৱে বিভিন্ন প্রজ্ঞাত্মক, ধাৰণাত্মক আৰু মনো-দৈহিক সঞ্চালনমূলক সক্ষমতা পৰিমাপন কৰিছিল। যেতিয়া মানুহক বৃত্তি অনুযায়ী ভগোৱা হৈছিল তেতিয়া মানুহৰ সাধাৰণ মানসিক সক্ষমতা চোৱা হোৱা নাছিল। GATBৰ প্রধান লক্ষ্য আছিল কর্মচাৰীৰ সক্ষমতাক নির্দিষ্ট কামৰ সৈতে মিলোৱা। পাঁচটা বৃত্তি পৰিয়ালৰ অন্তর্ভুক্ত ৬৬ বৃত্তিধাৰী দলৰ বাবে USES য়ে এই পৰীক্ষা সমষ্টিটোক স্বীকৃতি দিছিল যদিও কেৱল এটা ক্ষুদ্র শতাংশ বৃত্তিৰ ক্ষেত্রতহে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

GATB ৰ ফর্ম A ১৯৪৭ চনত প্রথমবাৰৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। গৱেষণা আৰু পুনৰীক্ষণক বৈধতা প্রদানৰ বাবে ফর্ম B ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এনে ফর্মবোৰ কিছু বছৰ পাছত সলনি কৰা হৈছিল। ১৯৮৩ চনত ফর্ম C আৰু D প্রৱর্তন কৰা হৈছিল। GATB ত ১২ টা পৃথকে পৃথকে নম্বৰ দিব পৰা আৰু সময় নির্দিষ্ট উপ-পৰীক্ষা আছিল। এইবোৰ ৯ টা অভিক্ষমতাৰ নম্বৰ গণনাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এনে পৰীক্ষা

চলাবলৈ কোনো বৃত্তিজীৰি ব্যক্তিৰ প্রয়োজন নাছিল আৰু ২.৫ ঘণ্টাৰ ভিতৰত পৰীক্ষাবোৰ শেষ হৈছিল। এই পৰীক্ষা নৱম শ্রেণীৰ পৰা দ্বাদশ শ্রেণীলৈ উপযুক্ত আছিল নাইবা কর্ম শক্তিৰ অংশ আছিল। উপ পৰীক্ষাবোৰত তুলনা, গণনা, ত্রিমাত্রিক স্থান, শব্দ ভাণ্ডাৰ, আহিলা মিলোৱা, গাণিতিক যুক্তি, ফর্ম মিলোৱা, নম্বৰ মিলোৱা, স্থান (পেগবোর্ড পৰীক্ষা), ঘূর্ণন সামর্থ (অন্য এটা পেগবোর্ড পৰীক্ষা) একত্রিত আৰু বিচ্ছিন্ন কৰা। উপ-পৰীক্ষাবোৰে মৌখিক আৰু পৰিমাণগত যুক্তি তথা মৌখিক আৰু পাৰদর্শিতা পৰিমাপনক সামৰি লৈছিল। কিছুমান উপ-পৰীক্ষা অতি দ্রুতবেগী আৰু কেৰাণী জাতীয় কাম্ভৰ বাবে উপযুক্ত। অভিক্ষমতাৰ নম্বৰবোৰ যোগ কৰা হয়। সাধাৰণতে বেছিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা পৰীক্ষাবোৰ প্রজ্ঞাত্মক (সাধাৰণ, মৌখিক আৰু সাংখ্যিক অভিক্ষমতা অন্তর্ভুক্ত), ধাৰণাবিষয়ক (স্থানিক অভিক্ষমতা, ধাৰণা গঠন আৰু কেৰাণীজাতীয় কামৰ ধাৰণা অন্তর্ভুক্ত) আৰু মনো-দৈহিক সঞ্চালনমূলক (অংগ সঞ্চালন, আঙুলিৰ নিপুণতা আৰু হস্ত সঞ্চালনৰ নিপুনতা)। পৰীক্ষাবোৰৰ অর্থপূর্ণতাই পৰিমাপনৰ সকলোবোৰ দিশ ভালদৰে বিবেচনা কৰাটোক বুজায়। গম পোৱা গৈছে যে প্রজ্ঞাত্মক উপ-পৰীক্ষবোৰে অভিসৰণ বৈধতাৰ ক্ষেত্রত যুক্তিসংগত গঠনমূলক বৈধতা প্রদর্শন কৰিছিল। ধাৰণাগত পৰিমাপন ব্যৱস্থাসমূহক এই ক্ষেত্রত অমান্য কৰা হয়। মনো-দৈহিক সঞ্চালনমূলক পৰিমাপনৰ সামগ্রিক বিচাৰ কৰিব কৰিব পৰাকৈ পর্যাপ্ত পৰিমাণে গৱেষণা কৰা হোৱা নাই। কিছুমানে এই পৰীক্ষা সমষ্টিটোৰ সমালোচনা কৰে। কাৰণ, অভিক্ষমতাৰ উপাদানসমূহৰ মাজত অতি উচ্চ আন্তঃসম্পর্ক আছে। সেইবাবে কিছুমানে ভাবে যে GATB ৰ পৃথক প্রজ্ঞাত্মক উপ-পৰীক্ষাবোৰে একে বস্তু অথবা পৰিমাণৰ পৰিমাপন কৰে। এইবোৰৰ মাজত উচ্চতৰ সহঃসম্পর্ক থাকে বাবে পার্থক্যজনিত বৈধতাৰ অভাৱ ঘটে।

এই পৰীক্ষা সমষ্টিটোৰ ব্যৱহাৰ হৈছে বহল পৰিসৰৰ আৰু বিতর্কমূলক। প্রাথমিক সমস্যাটো দলীয় পার্থক্যৰ সৈতে জড়িত। একাংশৰ মতে GATB পৰীক্ষাবোৰত শৈক্ষিক আৰু সাংস্কৃতিকভাৱে পিছপৰা লোকৰ তুলনাত আপেক্ষিকভাৱে উচ্চ পর্যায়ৰ পঠন আৰু গাণিতিক দক্ষতা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তাৰোপৰি, প্রকৃত প্রতিদর্শ গোটটো অতি কম সংখ্যক সদস্য আৰু সম্পূর্ণ পুৰুষ সদস্যতে সীমাবদ্ধ থাকে।

উদাহৰণ স্বৰূপে, আপুনি যদি GATB পৰীক্ষা সমষ্টিবোৰ পঢ়ি চায় তেন্তে ভাবিব পাৰে যে আপোনাৰ শক্তিশালী সাংখ্যিক অভিক্ষমতা আছে। ইয়াৰ অর্থ এয়ে যে আপোনাৰ গণিতত ভাল নম্বৰ পাব পৰা সক্ষমতা আছে। হয়তো আপুনি বিদ্যালয়ত গণিতৰ পাঠ্যক্রম বেছি পঢ়া নাছিল। কিন্তু যেতিয়া অভিক্ষমতাৰ কথা কোৱা হয় তেতিয়া এই কথাটো আহি নপৰে। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাই আপোনাৰ ভাল ফল দেখুওৱাৰ সম্ভাৱনাহে পৰিমাপন কৰে, আগতে আপুনি যি জানিছিল সেয়া জোখা নহয়। সেইবাবে, যদিও আপুনি বহুবছৰ ধৰি গণিত অধ্যয়ন কৰা নাই তথাপিও সাধাৰণ অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা সমষ্টিয়ে সাব্যস্ত কৰি দেখুৱাব যে আপোনাৰ গণিতৰ ক্ষেত্রত শক্তিশালী অভিক্ষমতা আছে। ই গণিতৰ

অভিক্ষমতা থকাৰ প্রয়োজন হোৱা বৃত্তি অথবা প্রশিক্ষণ নির্বাচন কৰাৰ ক্ষেত্রত আপোনাৰ আত্মবিশ্বাস বৃদ্ধি কৰিব। আপোনাৰ প্রকৃত গাণিতিক দক্ষতাৰ অনুশীলন কৰাৰ প্রয়োজনীয়তা তেতিয়াহে আহিব, যেতিয়া আপুনি এটা বিশেষ পাঠ্যক্রমত সফল হ'ব বিচাৰিব। কিন্তু যদি আপোনাৰ গাণিতিক অভিক্ষমতা শক্তিশালী, তেন্তে আপুনি কোনো প্রয়োজনীয় দক্ষতা অর্জনত সমস্যা নাপায়। সাধাৰণ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টিয়ে পৰিমাপন কৰা অভিক্ষমতাবোৰ তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

- **G- সাধাৰণ শিকন সক্ষমতা ঃ** ধৰিব পৰা অথবা নির্দেশনা আৰু অন্তর্নিহিত নীতিবোৰ বুজা, যুক্তি প্রয়োগৰ সামর্থ আৰু বিচাৰ কৰাৰ ক্ষমতা। বিদ্যালয়ত সফলতা লাভ কৰাৰ সৈতে নিবিড় সম্পর্ক আছে।
- **V- মৌখিক অভিক্ষমতা ঃ** শব্দৰ অর্থ বুজা আৰু তাৰ উপযুক্ত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা সামর্থ। শব্দবোৰৰ মাজত থকা সম্পর্ক বুজাৰ সক্ষমতা, সম্পূর্ণ বাক্য আৰু দফা বুজাৰ সক্ষমতা ।

  N- সাংখ্যিক অভিক্ষমতা ঃ গাণিতিক গণনাবোৰ দ্রুত আৰু শুদ্ধভাৱে কৰাৰ পাৰদর্শিতা।
- **S- স্থানিক অভিক্ষমতা ঃ** জ্যামিতিক আকাৰক চাক্ষুসভাৱে চিন্তা কৰাৰ সক্ষমতা আৰু ত্রিমাত্রিক বস্তুৰ দ্বিমাত্রিত উপস্থাপন বুজাৰ সামর্থ। স্থানত বস্তুৰ গতিশীলতাৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা সম্পর্কবোৰ চিনাক্ত কৰাৰ সক্ষমতা।
- **P- আকাৰৰ ধাৰণাবোধ ঃ** বস্তুৰ অংশবোৰৰ বিশদ ধাৰণা অথবা ছবি আৰু গ্রাফত আঁকা বস্তুৰ ধাৰণা কৰাৰ সক্ষমতা। চাক্ষুস তুলনা আৰু বৈষম্য বিচাৰি উলিওৱাৰ সক্ষমতা। আকাৰ-আকৃতিত থকা সূক্ষ্ম পার্থক্য ধৰা পেলোৱা আৰু ৰেখাৰ দীঘ আৰু পুতল নিৰূপণৰ সামর্থ।
- **Q- কেৰাণী জাতীয় কামৰ ধাৰণা ঃ** মৌখিক আৰু কামৰ সামৰণীভূক্ত তথ্য আয়ত্ব কৰাৰ সক্ষমতা, অনুসৰণৰ পার্থক্য নিৰীক্ষণৰ সক্ষমতা, শব্দ আৰু সংখ্যাৰ, শুদ্ধতা পৰীক্ষা কৰা, গাণিতিক গণনাত ভুল নকৰা ইত্যাদি।
- **K- অংগ সঞ্চালনৰ সমন্বয় ঃ** চকু আৰু হাত অথবা আঙুলিৰ দ্রুত সমন্বয় সাধনৰ সক্ষমতা আৰু গতিৰ সৈতে মিলাকৈ সঠিকভাৱে অংগ সঞ্চালন কৰা। বস্তু থোৱা আৰু ঘূৰোৱা কামত হাতৰ সঠিক প্রয়োগ কৰাৰ সামর্থ।
- **L- আঙুলিৰ দক্ষতা ঃ** আঙুলি লৰচৰ কৰা আৰু আঙুলিৰ দ্বাৰা সৰু বস্তু দ্রুত অথবা সঠিকভাৱে ইফাল-সিফাল কৰাৰ সক্ষমতা।
- **m- হাতৰ দক্ষতা ঃ** সহজভাৱে আৰু দক্ষতাপূর্ণভাৱে হাত সঞ্চালন কৰাৰ সক্ষমতা। বস্তু ৰখা আৰু হাতেৰে ঘূৰোৱাৰ সক্ষমতা।

খ) **প্রভেদ নিৰূপক অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা ঃ** ই হৈছে নির্দেশনা পৰীক্ষা সমষ্টিৰ এটা একত্রিকৃত ৰূপ। ইয়াক জর্জ কে. বেৰনেট, হেৰল্ড জি. আৰু চিচ'ৰ আৰু আলেকজেণ্ডাৰ জি. বেষ্টমেনে

১৯৪৭ চনত বিকাশাই তুলিছিল। অষ্টম শ্রেণীৰ পৰা দ্বাদশ শ্রেণীৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ সংহত, বিভিন্ন প্রভেদ নিৰূপক সামর্থ এই পৰীক্ষাবোৰেৰে বিজ্ঞানসন্মত আৰু সু-স্বীকৃত প্রক্রিয়াৰে জোখা হৈছিল। এই পৰীক্ষা সমষ্টিটো শৈক্ষিক আৰু বৃত্তিমুখী শিকন নির্দেশনা প্রদানৰ বাবেও ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এই অভীক্ষাবোৰ ১৯৬৩ চনত নবীনকৰণ কৰা হৈছিল। নতুন নির্দেশনাবোৰেৰে ডাঙৰ আৰু সৰু শৈক্ষিক নির্দেশনা চাহিদাবোৰ পূৰণ কৰাৰ চেষ্টা চলোৱা হয়। এই পৰীক্ষা সমষ্টিত অন্তর্ভুক্ত পৰীক্ষাবোৰৰ তলত উল্লেখ হ'ল—

- **মৌখিক যুক্তি অভীক্ষা ঃ** ইয়াৰ লক্ষ্য বিমূর্ত নাইবা সাধাৰণীকৃত বস্তুৰ ক্ষেত্রত থকা ছাত্র-ছাত্রীৰ সক্ষমতাৰ মূল্যায়ন আৰু গঠনমূলকভাৱে চিন্তা কৰাৰ সামর্থ পৰীক্ষা কৰা। য'ত জটিল মৌখিক সম্পর্ক আৰু ধাৰণাসমূহ গুৰুত্বপূর্ণ, সেই ক্ষেত্রত ছাত্র-ছাত্রীয়ে যুক্তিসংগত সঠিকতাৰে চিন্তা কৰিব পাৰেনে নাই সেয়া পৰীক্ষাবোৰৰ দ্বাৰা ভৱিষ্যতবাণী কৰিব পাৰি বুলি আশা কৰা হয়। ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ প্রকাৰ হৈছে বহুমুখী। পৰীক্ষাবোৰত ব্যৱহাৰ হোৱা কামবোৰ বিভিন্ন ধৰণৰ, অর্থাৎ ইতিহাস, ভূগোল, সাহিত্য, বিজ্ঞান অথবা অন্য কিছুমান মিল থকা বিষয়ৰ হ'ব পাৰে। মৌখিক যুক্তি পৰীক্ষাবোৰে জটিল মৌখিক সম্পর্ক আৰু ধাৰণাৰ ক্ষেত্রত যুক্তিসংগত সামর্থৰ ব্যৱহাৰৰ সঠিকতাৰ সফলতা সম্পর্কে ভৱিষ্যবাণী কৰিব পাৰে বুলি আশা কৰা হয়। মৌখিক যুক্তি পৰীক্ষাত শিক্ষার্থীয়ে লাভ কৰা নম্বৰ বিবেচনাযোগ্য। পৰীক্ষাবোৰে বৃত্তিমুখী কামত সফলতাৰ সম্ভাৱনা জোখে আৰু শিক্ষার্থীৰ পৰা কিমানখিনি প্রত্যাশা কৰিব পাৰি সেয়া সূচায়। পৰীক্ষাটোত ৫০ টা প্রশ্ন থাকে।
- **সাংখ্যিক সক্ষমতাৰ অভীক্ষা ঃ** ই হৈছে ছাত্র-ছাত্রীৰ সংখ্যা ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত প্রয়োগ কৰা যুক্তিৰ পৰীক্ষা অথবা সাংখ্যিক সক্ষমতাৰ পৰিমাপন। সাংখ্যিক সম্পর্কক নিপুণতাৰে ব্যৱহাৰ কৰা, পৰিমাণগত বস্তুৰ ক্ষেত্রত বুদ্ধি প্রয়োগ কৰি কাম সম্পন্ন কৰা আদি দক্ষতাৰ জোখ। ই হৈছে গণিত, পদার্থ বিজ্ঞান, ৰসায়ন বিজ্ঞান আৰু পৰিমাণগত চিন্তা আদিৰ দৰে বিষয়ত থকা সামর্থৰ ভৱিষ্যতবাণী কৰাৰ বাবে ব্যৱহৃত পৰীক্ষা। সাংখ্যিক সক্ষমতা পৰীক্ষাৰ বিষয়বস্তুবোৰ সাংখ্যিক সম্পর্ক বুজিবলৈ আৰু সাংখ্যিক ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ দক্ষতা প্রয়োগ কৰিব পৰাকৈ প্রস্তুত কৰা হয়। ইয়াত পঠন সক্ষমতাই এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- **বিমূর্ত যুক্তি অভীক্ষা ঃ** ই ছাত্র-ছাত্রীৰ অমৌখিক যুক্তি সক্ষমতা পৰিমাপনৰ চেষ্টা কৰে। এই পৰীক্ষাত প্রত্যেকটো সমস্যা উপস্থাপন কৰাৰ সময়ত পৰিৱর্তনীয় ৰেখাচিত্রত থকা কার্য সম্পাদন নীতিৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰাৰ প্রয়োজন হয়। প্রত্যেকটো উদাহৰণতে ছাত্র-ছাত্রীয়ে সাংখ্যিক পৰিৱর্তনৰ নীতি বিচাৰি উলিয়াব লাগে আৰু তেওঁ বুজি পোৱা ধৰণে ৰেখাচিত্র অংকন কৰি দেখুৱাব লাগে।

ৰেখাচিত্রখন যুক্তি সংগত হোৱাতো বাঞ্ছনীয়।

এই পৰীক্ষাবোৰে এটা সাধাৰণ পৰিস্থিতিত বিমূর্ত চিত্র, আকাৰ, সাধাৰণীকৰণ আৰু অ-ভাষিক নক্সাৰ নীতিবোৰৰ মাজৰ সম্পর্কবোৰৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰাৰ সক্ষমতা পৰিমাপন কৰে। যেতিয়া পাঠ্যক্রম, জীৱিকা নাইবা বৃত্তিৰ প্রয়োজনত বৃত্তিৰ শব্দ অথবা সংখ্যাৰ ধাৰণাতকৈ বস্তুৰ মাজৰ সম্পর্ক বিষয়ে ধাৰণা কৰিবলগীয়া হয়, তেতিয়া বিমূর্ত যুক্তি অভীক্ষাৰ নম্বৰবোৰ প্রাসংগিক হৈ পৰে।

- **কেৰাণী বৃত্তিৰ দ্রুততা আৰু নির্ভুলতা ঃ** সাধাৰণ ধাৰণাগত কর্মৰ প্রতিক্রিয়া হিচাপে প্রদর্শন কৰা দ্রুততা পৰিমাপন কৰিবলৈ এই পৰীক্ষাবোৰে চেষ্টা কৰে। এই অভীক্ষাৰ প্রধান উদ্দেশ্য হৈছে ধাৰণাৰ দ্রুততা, স্মৃতি ধৰি ৰখাৰ সামর্থ আৰু প্রতিক্রিয়াৰ দ্রুততা পৰিমাপন কৰা। ৰুটিন অনুসৰি কাম কৰাৰ সক্ষমতাও। এই অভীক্ষাই পৰীক্ষা কৰে এনে সক্ষমতা সামগ্রী ক'ডিং, সামগ্রী ভাণ্ডাৰৰ কাম আৰু অনুৰূপ বৃত্তিৰ বাবে গুৰুত্বপূর্ণ। শৈক্ষিক উদ্দেশ্যত এই পৰীক্ষা তুলনামূলকভাৱে কম গুৰুত্বপূর্ণ কম নম্বৰ পোৱা ছাত্র-ছাত্রীৰসকলৰ বাবে শ্রেণীকোঠাত স্বীকৃত প্রয়োজনীয় দ্রুততা আৰু নির্ভুলতাৰে এই পৰীক্ষাবোৰত নম্বৰ লাভ কৰাতো খুব কঠিন। পৰীক্ষা এটাৰ প্রত্যেক অংশতে ১০০ টা প্রশ্ন থাকে।
- **যান্ত্রিক যুক্তি অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষাই ব্যক্তিৰ বিজ্ঞানসন্মত অথবা যান্ত্রিক নীতিবোৰ প্রয়োগ কৰাৰ সক্ষমতা পৰিমাপন কৰে। য'ত সাধাৰণ ভৌতিক বলৰ নীতি বুজাৰ প্রয়োজন হয়, তেনেবোৰ পাঠ্যক্রম আৰু বৃত্তিৰ ক্ষেত্রত এই অভীক্ষাটো উপযোগী। এইখিনিতে মন কৰাতো ভাল হ'ব যে যান্ত্রিক যুক্তি পৰীক্ষাৰ নম্বৰসমূহৰ শৈক্ষিক আৰু বৃত্তিকেন্দ্রীক গুৰুত্ব ল'ৰাতকৈ ছোৱালীৰ ক্ষেত্রত কম। কিছুমান বৃত্তি, যেনে— কাঠ মিস্ত্রি, মেকানিক, মানুহ পৰিচালনা, যন্ত্রৰ অংশ সংলগ্ন কৰোতা আৰু বিভিন্ন প্রকল্পৰ লগতে কাৰখানা পৰিচালনা কৰাত এনেধৰণৰ দক্ষতা আৰু পৰিমাপনৰ প্রয়োজন হয়।
- **ব্যৱধান সম্পর্কীয় ধাৰণা জোখাৰ অভীক্ষা ঃ** ই দৃশ্যায়নৰ জৰিয়তে মূর্ত বস্তুৰ সৈতে কার্য কৰাৰ সক্ষমতা পৰিমাপন কৰে। এনে পৰীক্ষাৰ বিষয়বস্তুবোৰ বুজাৰ বাবে ত্রিমাত্রিক স্থানত বস্তুৰ অৱস্তিতিৰ ধাৰমা কৰিবলৈ মানসিক নিপুণতাৰ প্রয়োজন হয়।
- **ভাষাৰ ব্যৱহাৰ, বানান আৰু বাক্য অভীক্ষা ঃ** ইয়াৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল যন্ত্রৰ সহায়ত দিয়া নম্বৰৰ সৈতে এনে পৰীক্ষাত লব্ধ নম্বৰৰ অভিযোজন ঘটাব পাৰি।

পৰীক্ষাৰ বাবে শব্দবোৰ সর্তকতাৰে নিবার্চন কৰিব লাগে। সকলোবোৰ শব্দ Gate's Spelling Difficulties (১৯৩৭) নামৰ তালিকাথনত থকা ৩৪৭৬ টা শব্দৰ মাজৰ পৰা নির্বাচন কৰিব লাগে। এই শব্দবোৰ পুনৰ দৈনিক শব্দ ভাণ্ডাৰত থকা প্রাধান্যৰ ভিত্তিত সম্পাদন কৰি চূড়ান্ত নির্বাচন কৰিব লাগে।

ভাষা ব্যৱহাৰৰ অভীক্ষা এটাৰ বাক্য পৰীক্ষা শাখাটোৰ দ্বাৰা ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ বাক্যৰ ভুল উলিয়াব পৰা সক্ষমতা পৰিমাপন কৰিব বিচৰা হয়। যদি সম্পূর্ণ বাক্য এটাত কিবা ভুল থাকে, বানান উচ্চাৰণ কৰোতে ভুল হয় অথবা ব্যাকৰণৰ গঠন আদিত আসোঁৱাহ থাকে তেন্তে পৰীক্ষার্থীয়ে সেয়া বিচাৰি উলিয়ায়। প্রভেদ নিৰূপক অভীক্ষাবোৰত এই পৰীক্ষা অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল এইবোৰে এনে কিছুমান মৌলিক দক্ষতাৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে, যিবোৰ শৈক্ষিক আৰু বৃত্তিমুখী কামৰ বাবে প্রয়োজনীয়।

- **বিশেষীকৃত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা ঃ** এনেবোৰ অভীক্ষা ব্যক্তিৰ বিভিন্ন নির্দিষ্ট ক্ষেত্রত কাম কৰা অথবা বিভিন্ন কার্য সম্পাদনৰ অভিক্ষমতা পৰিমাপন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সাধাৰণতে এনে অভীক্ষাসমূহক তলত দিয়া ধৰণে ভাগ কৰিব পাৰি -

ক) **যান্ত্রিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা ঃ** যান্ত্রিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা অথবা যান্ত্রিক যুক্তি অভীক্ষাবোৰ সাধাৰণতে প্রযুক্তি আৰু অভিযান্ত্রিক ক্ষেত্রত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যান্ত্রিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষাই সমস্যা সমাধানৰ যান্ত্রিক ধাৰণা আৰু নীতিবোৰ বুজা তথা প্রয়োগ কৰাৰ সক্ষমতা পৰিমাপন কৰে। ই হৈছে মূর্ত বস্তুবোৰৰ ব্যৱহাৰ নিপুণতাৰে আয়ত্ব কৰাৰ সক্ষমতা। যেনে— আহিলা আৰু এইবোৰৰ যান্ত্রিক গতিৰ সৈতে মানসিক সংযোগ স্থাপন কৰি কার্য সম্পাদন কৰা। ই হৈছে সংবেদন আৰু অংগ সঞ্চালনমূলক সামর্থৰ সামগ্রিকতাবোধ আৰু সক্ষমতা। যেনে— হস্ত নিপুণতা, স্থানিক সম্পর্কৰ ধাৰণা, যান্ত্রিক জ্ঞান লাভৰ সামর্থ, যান্ত্রিক সম্পর্কৰ বোধ, যান্ত্রিক যুক্তি আৰু সমস্যা সমাধানৰ দক্ষতা। যান্ত্রিক সক্ষমতা একক সংলক্ষণ নহয়, ই হৈছে বহুতো সংলক্ষণৰ সংমিশ্রণ। অর্থাৎ, বিশেষ ধাৰণা আৰু কল্পনা, হস্ত নিপুণতা, নিখুঁত পেশী সমন্বয় আৰু বল-গতিৰ দ্রুততা-সহনশীলতাৰে কৰা অংগ সঞ্চালনমূলক সক্ষমতা আদি এই অভিক্ষমতাৰ প্রকাশ। যান্ত্রিক বৃত্তিসমূহক এই তিনিওটা উপাদানৰ প্রয়োজন, কিন্তু এই প্রয়োজনৰ মাত্রা সমান নহয়। যান্ত্রিক অভিক্ষমতাবোৰৰ পৰিমাপন যন্ত্র-পাতিৰ সহায়ত অথবা কাগজ-পেঞ্চিল পৰীক্ষাৰ জৰিয়তে কৰা হয়। কিছুমান বিখ্যাত যান্ত্রিক অভীক্ষমতাৰ পৰীক্ষা হ'ল—

- মিনেচোটা স্থানিক সম্পর্কবোধ অভীক্ষা
- সংশোধিত মিনেচোটা পাৰাৰ ফ'র্ম অভীক্ষা বোর্ড (১৯৪৮)
- ষ্টেনগাইষ্ট যান্ত্রিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা (Part I and Part II)
- যান্ত্রিক বোধৰ বিন্নেট অভীক্ষা
- এল. জে. অ' ৰুর্কৰ যান্ত্রিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা
- মিনেচোটা যান্ত্রিক সংলগ্নকৰণ অভীক্ষা

খ) **সাংগীতিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা ঃ** সাংগীতিক অভিক্ষমতা হৈছে ব্যক্তিৰ অন্তর্নিহিত সক্ষমতা। ই সংগীত শিকিবলৈ প্রয়োজন হোৱা দক্ষতা আৰু জ্ঞান অর্জনত সহায় কৰে। শিকন সংঘটিত হোৱাৰ দ্রুততা আৰু আয়ত্ব কৰা স্তৰত এই সামর্থই প্রভাৰ পেলায়।

এনেবোৰ পৰীক্ষা সাংগীতিক আৰু কলাসুলভ প্রতিভা আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সাংগীতিক সক্ষমতাৰ তিনিটা দিশ থাকে—

- **অংগ সঞ্চালনমূলক দিশ ঃ** কোনো এবিধ বাদ্যযন্ত্র বজাবলৈ বিশেষ ধৰণৰ অংগ সঞ্চালনমূলক দক্ষতাৰ প্রয়োজন।
- **ধাৰণাৰ দিশ ঃ** ইয়াৰ অর্থ হৈছে বিভিন্ন প্রকাৰৰ সংবেদী বৈষম্য আৰু জটিল সাংগীতিক সম্পর্ক ধাৰণা কৰিব পৰা দক্ষতা। সংবেদী বৈষম্যই স্বৰ প্রৱলতাৰ বৈষম্য, স্বৰৰ উত্থান-পতন ইত্যাদিক অন্তর্ভুক্ত কৰে। স্বৰতন্তুৰ গঠন, সুৰৰ ধৰণ আৰু এইবোৰৰ হাৰম'নিয়াম সৈতে সম্পর্ক ইত্যাদি হ'ল জটিল সাংগীতিক সম্পর্ক বুজাৰ দক্ষতাই সামৰি লোৱা বিষয়।
- **ব্যাখ্যাত্মক দিশ ঃ** সুৰ অথবা সংগীত সমলয়ৰ সৌন্দর্যবোধ বিচাৰক সামৰি লয়। সুৰটো শ্রুতিমধুৰ আৰু আনন্দদায়ক হয়নে নহয়, হাৰমনিয়ামৰ ছন্দৱদ্ধ সুৰ আছেনে আদি বিষয় এনে বিচাৰে সামৰি লয়।

  এটা জনপ্রিয় সাংগীতিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা হ'ল চিচ'ৰ'চ্ সাংগীতিক প্রতিভাৰ পৰিমাপন। ইয়াৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্য হ'ল পৰীক্ষার্থীৰ সাধাৰণ সংবেদী বৈষম্য নিৰূপণ দক্ষতাৰ পৰিমাপন।

গ) **কলাসূলভ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা ঃ** এনেবোৰ পৰীক্ষাই গ্রাফিক কলাৰ ক্ষেত্রত থকা প্রতিভা আৱিষ্কাৰ কৰে। দুটা গুৰুত্বপূর্ণ কলাসুলভতা পৰীক্ষাকাৰী অভীক্ষা হৈছে দা মীয়াৰ আর্ট জাজমেণ্ট টেষ্ট আৰু হোম আর্ট এপ্তিটিউড ইনভেণ্ট'ৰী।

ঘ) **কেৰাণীকেন্দ্রিক কাম-কাজ কৰাৰ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা ঃ** কেৰাণীকেন্দ্রিক কাম-কাজ কৰাৰ অভিক্ষমতা যান্ত্রিক অভিক্ষমতা সদৃশ। এই অভিক্ষমতাও বহুতো সংলক্ষণৰ সমষ্টি। যদিও বিভিন্ন কেৰাণীৰ চাকৰিৰ বাবে বিভিন্ন প্রকাৰৰ সংলক্ষণৰ প্রয়োজন, তথাপিও পার্থক্যবোৰৰ প্রকাস প্রায় একে কেৱল প্রাবল্যহে কম বেছি মাত্রাৰ হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, সকলো ধৰণৰ কেৰাণীৰ চাকৰিৰ বাবে দ্রুততা আৰু নির্ভুলতাৰ প্রয়োজন। কিন্তু বেংকৰ কেৰাণী এগৰাকীৰ সাধাৰণ টাইপিষ্টকৈ এই দক্ষতা বেছিকৈ থকাতো প্রয়োজন। ঠিক সেইদৰে, বৈষম্য নিৰূপণৰ দ্রুততা টাইপিষ্টকৈ বেংকৰ কেৰাণীক অধিক প্রয়োজন। বিংহামৰ মতে কেৰাণীৰ অভিক্ষমতাই বিভিন্ন বিশেষ সক্ষমতাক সামৰি লয়। যেনে - ধাৰণা বিষয়ক সক্ষমতা (শব্দ আৰু সংখ্যা দ্রুত আৰু সঠিকভাৱে ধাৰণা কৰাৰ সক্ষমতা) বৌদ্ধিক সক্ষমতা (শব্দৰ অর্থ আৰু চিহ্ন বুজাৰ সক্ষমতা), অংগ সঞ্চালনমূলক দক্ষতা (বিভিন্ন ধৰণৰ যন্ত্র আৰু আহিলা, যেনে- টাইপৰাইটাৰ, ডুপ্লিকেটৰ, চাইক্লোষ্টাইল মেচিন, পান্চিং মেচিন ইত্যাদি ব্যৱহাৰ কৰাৰ সক্ষমতা) আদি। কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ কেৰাণীকেন্দ্রিক কাম-কাজ কৰাৰ অভিক্ষমতা জোখাৰ পৰীক্ষা হ'ল -

- **কেৰাণী কর্মীৰ বাবে মিনেচোটা বৃত্তিমূলক অভীক্ষা ঃ** এই অভীক্ষাটো ড'ৰ'থি এম. এণ্ড্রিউ-এ প্রস্তুত কৰিছিল। এই অভীক্ষাই কেৱল কেৰাণীৰ সৈতে অন্যলোকৰ

পার্থক্য উলিওৱা নাছিল, ই কেৰাণী কর্মীসকলৰ মাজতে দক্ষতাৰ ভিত্তিত শ্রেণী আৰু গ্রেডৰ মাত্রাৰ পার্থক্য উলিয়াইছিল। অভীক্ষাটোৰ প্রথম অংশত ২০০ যোৰ সংখ্যা আৰু দ্বিতীয় অংশত ২০০ যোৰ নাম থাকে। অভীক্ষার্থীয়ে এইবোৰ মিলাব লাগে।

- **সংখ্যা আৰু শব্দ পৰীক্ষা কৰা ঃ** এই অভীক্ষাই শব্দ আৰু সংখ্যাৰ যোৰবোৰৰ মাজত থকা সূক্ষ্ম বৈষম্য ধৰা পেলাব পৰা দক্ষতা পৰীক্ষা কৰে। বিভিন্ন কেৰাণীৰ চাকৰিৰ বাবে এনে সক্ষমতাৰ প্রয়োজন।
- **ষ্টেনোগ্রাফাৰ আৰু টাইপিষ্টৰ বাবে সাধাৰণ অভীক্ষা ঃ** এই পৰীক্ষাটো US Civil Service ৰ গৱেষণাৰ শাখাই বিকশিত কৰিছিল। এই অভীক্ষাটো ষ্টেনোগ্রাফাৰ আৰু টাইপিষ্টৰ বিশেষ দক্ষতা বিচাৰি উলিওৱাৰ উপৰি তেওঁলোকৰ অভিযোজন মানসিক সচেতনতা আৰু জ্ঞান পৰিমাপনৰ বাবে প্রস্তুত কৰা হৈছিল। প্রশ্নবোৰ ব্যৱহাৰিক বিচাৰ সামর্থ, শব্দ ভাণ্ডাৰ আৰু ইংৰাজী ভাষাৰ প্রয়োগ, শুদ্ধ বানান আৰু পঢ়াৰ দক্ষতা বিষয়ক আছিল।
- **কেৰাণীৰ কাম কৰাৰ সামর্থ জোখাৰ অভীক্ষা ঃ** এইটো ভাৰতৰ মাইচোৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মনোবিজ্ঞান বিভাগে প্রস্তুত কৰি উলিয়াইছিল।
- **কেৰাণী অভিক্ষমতা জোখাৰ পৰীক্ষা সমষ্টি ঃ** এইটো পাটনাক শৈক্ষিক আৰু বৃত্তিমুখী দিক্ নির্দেশনা ব্যুৰ'ই বিকাশ কৰা পৰীক্ষা সমষ্টি।
- **কেৰাণীৰ কাম কৰাৰ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা ঃ** এই পৰীক্ষাটো পঞ্চায়ত নির্দেশনা ব্যুৰ', ২০৯ হর্ণবী ৰোড, মুম্বাই-ৰ দ্বাৰা প্রস্তুত কৰা হৈছিল।

ঙ) **বৃত্তিজীৱি কাম কৰাৰ অভিক্ষমতা অভীক্ষা ঃ** এনেবোৰ অভীক্ষা কিছুমান বৃত্তিৰ বাবে প্রয়োজন হোৱা বিশেষ অভিক্ষমতা পৰিমাপন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে- শিক্ষণ, কেৰাণীৰ চাকৰি, চিকিৎসা, আইন, অভিযান্ত্রিকবৃত্তি, বিক্রয়বৃত্তি, গৱেষণা ইত্যাদি।

ছ) **শৈক্ষিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা ঃ** এনে অভীক্ষাসমূহ কিছুমান বিশেষ বিষয়ত অথবা বৃত্তি, যেনে- আভিযান্ত্রিক, আইন, চিকিৎসা, বাণিজ্য, পৰিচালনা ইত্যাদিত ছাত্র-ছাত্রীৰ নামভর্তিকৰণৰ যোগ্যতা নিৰ্দ্ধপণৰ কামত প্রয়োগ কৰা হয়। এনেধৰণৰ কিছুমান অভীক্ষা হৈছে—

- আমেৰিকান শিক্ষা পৰিষদৰ স্ক'লাষ্টিক এপ্টিটিউড টেষ্ট (ACE)
- আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রত বিকাশ ঘটা স্ক'লাষ্টিক এপ্টিটিউড টেষ্ট (SAT)
- ডি. এল. ঝিভে বিকশিত কৰা ষ্টানফ'র্ড চাইণ্টিফিক এপ্টিটিউড টেষ্ট
- দিল্লীৰ ৰাষ্ট্রীয় অভিযান্ত্রিক প্রতিষ্ঠানে বিকশিত কৰা চাইন্স এপ্টিটিউড টেষ্ট (দ্বাদশ শ্রেণীৰ পাছত)
- চিকিৎসাবিজ্ঞানৰ শিক্ষার্থীৰ বাবে থকা ম'চ স্ক'লাষ্টিক এপ্টিটিউড টেষ্ট

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ কেৰাণীকেন্দ্রিক কাম-কাজ কৰাৰ অভিক্ষমতা পৰীক্ষাত অন্তর্ভুক্ত উপাদানবোৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ শৈক্ষিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা এটাৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ প্রভেদ নিৰূপক অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ অন্তর্ভুক্ত ৭ টা পৰীক্ষাৰ তালিকা এখন প্রস্তুত কৰক।

.....

.....

১৪.৮ শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ উপযোগিতা

অভিক্ষমতা পৰীক্ষাবোৰ সাক্ষাৎকাৰ, দলীয় আলোচনা, লিখিত পৰীক্ষা আদিৰ তুলনাত উপযুক্ত প্রার্থী নির্বাচনৰ ক্ষেত্রত অধিক উপযুক্ত বুলি গম পোৱা গৈছে। এই অনুমানৰ ভিত্তিত বর্তমান বিভিন্ন অনুষ্ঠান-প্রতিষ্ঠান আৰু শৈক্ষিক সংস্থাত এই অভীক্ষাবোৰৰ প্রয়োগ বৃদ্ধি হৈছে। শিক্ষাৰ ক্ষেত্রখনতো এনে অভীক্ষাবোৰৰ প্রয়োজন আৰু সম্ভাৱনীয়তা ক্রমে বৃদ্ধি পাইছে। শিক্ষা ক্ষেত্রত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ তলত দিয়া ধৰণৰ হ'ব পাৰে -

- **মানৱ সম্পদৰ বিকাশ** ঃ মানুহৰ মাজত ব্যক্তিগত পার্থক্য থাকে বাবে প্রতিগৰাকী ব্যক্তি সকলো বৃত্তিৰ বাবে উপযুক্ত নহয়। ব্যক্তিৰ বংশগত আৰু অন্তর্নিহিত গুণাৱলী তথা অভিক্ষমতাসমূহ চিনাক্ত কৰি উপযুক্ত প্রশিক্ষণেৰে প্রশিক্ষিত কৰি তুলিব লাগে যাতে বর্তমানৰ উদ্যোগীকৰণ আৰু বিশেষীকৰণৰ যুগত মানৱ সম্পদৰ উপযুক্ত উপযোগ কৰিব পৰা যায়।
- **শৈক্ষিক নির্দেশনা প্রদানৰ বাবে উপযোগী** ঃ উচ্চ মাধ্যমিক পর্যায়ত ছাত্র-ছাত্রীসকলে বিষয় নির্বাচনৰ ক্ষেত্রত সঠিক সিদ্ধান্ত ল'ব লাগে। কাৰণ, বিভিন্ন ভৱিষ্যৎ পাঠ্যক্রমৰ বাবে নির্দিষ্ট প্রকৃতিৰ সক্ষমতা আৰু অভিক্ষমতাৰ প্রয়োজন। শিক্ষাৰ এই স্তৰটোত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ সমষ্টি প্রয়োগ কৰি শিক্ষার্থীৰ সবলতা আৰু দুর্বলতা নির্ণয় কৰিব পৰা যায়। পৰীক্ষাবোৰৰ ফলাফলৰ পৰা কোনবোৰ কার্যত শিক্ষার্থীসকল সফল হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক আৰু ভৱিষ্যতে উন্নতি কৰিব পাৰিব সেয়া চিনাক্ত কৰিব পৰা যায়।

- **বৃত্তিমুখী শিক্ষা গ্রহণৰ পৰামর্শ প্রদানত সহায় কৰে ঃ** বহুতো ছাত্র-ছাত্রীৰ ক্ষেত্রত বিদ্যায়তনিক অভিক্ষমতাৰ অভাৱ দেখা যায়। ইয়াৰ ফলত আনুষ্ঠানিক শিক্ষা তেওঁলোকৰ বাবে ডাঙৰ বোজা স্বৰূপ হৈ পৰে। কিন্তু, তেওঁলোকৰ বিভিন্ন বৃত্তিৰ বাবে প্রয়োজন হোৱা হস্ত আৰু অংগ সঞ্চালনমূলক অভিক্ষমতা থাকিব পাৰে। সেইবাবে, বিশেষকৈ মাধ্যমিক পর্যায়ত যিবোৰ বিশেষ বৃত্তিমুখী পাঠ্যক্রম তেনে শিক্ষার্থীৰ বাবে সবাতোকৈ উপযুক্ত সেইবোৰৰ ক্ষেত্রত তেওঁলোকৰ সংলক্ষণৰ প্রকৃতি চিনাক্তকৰণৰ বাবে এই অভিক্ষমতা পৰীক্ষাবোৰৰ ব্যৱহাৰ অতি ফলপ্রসূ হ'ব পাৰে।
- **প্রশিক্ষার্থীৰ উপযুক্ত নির্বাচন ঃ** প্রশিক্ষণ প্রদান কৰাৰ আগতে কিছুমান বিশেষ পাঠ্যক্রমৰ ক্ষেত্রত প্রশিক্ষার্থী নির্বাচনক অতি গুৰুত্বপূর্ণ হিচাবে বিবেচনা কৰা হয়। সেইবাবে বৃত্তিমুখী পাঠ্যক্রমত ছাত্র-ছাত্রীক নামভর্তি কৰিবলৈ দিয়াৰ আগতে অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ ব্যৱহাৰ ফলপ্রসূ হ'ব পাৰে। এইবোৰ পৰীক্ষাক নিয়োগ প্রক্রিয়াৰ ক্ষেত্রত নির্বাচনৰ আহিলা হিচাপেও প্রয়োগ কৰিব পাৰি।
- **বৃত্তি নির্বাচন ঃ** নিয়োগকর্তাই এনেবোৰ পৰীক্ষা প্রয়োগৰ যোগেদি কোনো বৃত্তিৰ বাবে উপযুক্ত কর্মী নির্বাচনো কৰিব পাৰে। এনেবোৰ পৰীক্ষাৰ সহায়ত তেওঁ যিয়ে সেই বৃত্তি অৱলম্বন কৰিছে তেওঁলোকৰ মাজত অসফল হ'ব পৰা লোকৰ সংখ্যা কমাব পাৰে।
- **প্রশাসনিক ব্যৱহাৰ ঃ** এগৰাকী প্রশাসকে নির্বাচন, শ্রেণীকৰণ আৰু নিয়োগ সিদ্ধান্তৰ ক্ষেত্রত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাত পৰীক্ষার্থীয়ে লাভ কৰা নম্বৰ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। তাৰোপৰি, অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ পাঠ্যক্রম পৰিকল্পনা আৰু মূল্যায়নৰ প্রাসংগিক পৰিপূৰক তথ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে।
- **গৱেষণাত এই পৰীক্ষাবোৰৰ ব্যৱহাৰ ঃ** গৱেষণাৰ ক্ষেত্রত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ বিভিন্ন প্রকাৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। গৱেষণাৰ আর্হি এটাত এনে পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা লব্ধ নম্বৰবোৰ স্বাধীন চলক হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

আলোচনাৰ পৰা গম পোৱা গ'ল যে উদ্দেশ্যপূর্ণ নির্দেশনা আৰু পৰামর্শদান কার্যসূচী অথবা বিশেষ বিদ্যায়তনিক আৰু বৃত্তিমুখী পাঠ্যক্রমৰ প্রৱেশ পৰীক্ষা অথবা বিশেষ চাকৰিৰ নির্বাচন প্রক্রিয়াত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ ব্যৱহাৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰিব লাগে। আগ্রহৰ তথ্য, ব্যক্তিত্ব পৰীক্ষা, বুদ্ধি পৰীক্ষা আৰু সঞ্চয়ী অভিলেখ আদিৰ জৰিয়তে লাভ কৰা অন্যান্য তথ্যৰ সৈতে সংযুক্ত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাৰ ফলাফলে ব্যক্তিক যথোপযুক্ত কাম কৰাৰ সুযোগ দিব আৰু মানৱ সম্পদৰ লগতে আন ভৌতিক সম্পদ অপচয়ৰ পৰা হাত সৰাত সহায় কৰিব পাৰে। এইবোৰে ব্যক্তিক অধিক উৎপাদনশীল কৰি তুলিব পাৰে।

অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ বিশেষ ভাৱে প্রস্তুত কৰা হয় বাবে এইবোৰে দক্ষতা প্রয়োগ, আহৰণ আৰু বিভিন্ন কামৰ বাবে জ্ঞান অর্জনৰ সক্ষমতা পৰিমাপন কৰিব পাৰে। বিভিন্ন অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাৰে কিছুমান দক্ষতা অথবা সক্ষমতাক ব্যক্তিয়ে কেনেদৰে কামত প্রয়োগ কৰে সেয়া নিৰীক্ষণ কৰা হয়। সেৱা আগবঢ়াব বিচৰা কামবোৰৰ প্রত্যাশিত

ফলাফলৰ ওপৰত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ প্রকাৰ নির্ভৰ কৰে। অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ বিভিন্ন উদ্দেশ্যত ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু মিশ্রিত উৎসৰ দ্বাৰা প্রয়োগ কৰা হয়। শিক্ষকসকলে এনেবোৰ পৰীক্ষা ছাত্র-ছাত্রীৰ পাৰদর্শিতাৰ পৰিমাপন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে, বিদ্যালয়বোৰে কিছুমান ক্ষেত্রত ব্যক্তিৰ জ্ঞান নির্ধাৰণ কৰাৰ বাবে ইয়াক প্রয়োগ কৰিব পাৰে আৰু নিয়োগ কর্তাসকলে ইয়াৰ দ্বাৰা বৃত্তিটোৰ ক্ষেত্রত আটাইতকৈ উপযুক্ত ব্যক্তিগৰাকীক নির্বাচন কৰিব পাৰে। অভিক্ষমতাৰ ভিত্তিত বিকশিত হোৱা পৰীক্ষাবোৰক কর্মজীৱন বাচনিৰ বাবে পতা পৰীক্ষাবোৰৰ ভিতৰত সবাতোকৈ উপযোগী বুলি গণা কৰা হয়।।

১৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অভিক্ষমতাক বিশেষ সক্ষমতা অথবা নির্দিষ্ট ক্ষমতা হিচাবে বর্ণনা কৰা হয়। এইবোৰে ব্যক্তিক প্রয়োজনীয় দক্ষতাৰ স্বীকৃতি অথবা বিশেষ ক্ষেত্রত কৃতিত্ব অর্জনত সহায় কৰে।
- অভিক্ষমতা হৈছে ব্যক্তিৰ জন্মগত অথবা আর্জিত সক্ষমতা। ই শিকন অথবা বোধৰ প্রক্রিয়া সহজ কৰি তোলে।
- অভিক্ষমতা হৈছে ব্যক্তিৰ সম্ভাৱনীয়তা সমূহৰ লক্ষণ অথবা সূচক।
- অভিক্ষমতাৰ প্রকৃতি বিশেষ ধৰণৰ।
- অভিক্ষমতা হৈছে ভৱিষ্যতৰ প্রসংগত বর্তমানৰ অৱস্থা। ই উপযুক্ত প্রশিক্ষণ আৰু অভিজ্ঞতাৰ সৈতে এগৰাকী ব্যক্তিয়ে কোনো বিশেষ কার্যকলাপত কিমান সফল হ'ব তাৰ ভৱিষ্যৎবাণী কৰাত সহায় কৰে।
- অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ দ্বাৰা এগৰাকী ব্যক্তিৰ বিশেষ সক্ষমতাৰ স্তৰ অথবা মাত্রা পৰিমাপন কৰা হয়। এই পৰীক্ষা বুদ্ধি অভীক্ষাবোৰৰ দ্বাৰা ব্যক্তিৰ সাধাৰণ মানসিক সক্ষমতা পৰিমাপন কৰাৰ দৰে একে।
- অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা পতাৰ স্বীকৃত পদ্ধতি আৰু ফলাফল নম্বৰৰ ৰূপত প্রদান কৰাৰ ব্যৱস্তাই ফলাফলসমূহৰ দ্বাৰা পৰীক্ষাত অৱতীর্ণ হোৱা সকলৰ তুলনা কৰিব পাৰি।
- অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰক দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে - অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টি আৰু বিশেষীকৃত অভিক্ষমতা পৰীক্ষা।
- অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টিৰ উদাহৰণ হৈছে— সাধাৰণ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টি আৰু প্রভেদ নিৰূপক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টি।
- বিশেষ অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ উদাহৰণ হৈছে— যান্ত্রিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা, সাংগীতিক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা, কেৰাণীজাতীয় কাম কৰাৰ অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা ইত্যাদি।
- শিক্ষাকে ধৰি বিভিন্ন ক্ষেত্রত অভিক্ষমতা পৰীক্ষাৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধি হৈছে। এইবোৰক মানৱ

সম্পদ বিকাশ, শৈক্ষিক আৰু বৃত্তিমুখী দিক্ নির্দেশনা প্রদান, প্রশিক্ষার্থীৰ উপযুক্ত নির্বাচন, উপযুক্ত কর্মনিযুক্তি আৰু গৱেষণাৰ ক্ষেত্রত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

১৪.১০ অধিক জানিবলৈ

1] American Educational Research Association, American Psychological Association, and National Council on Measurement in Education. (1999). *The Standards for Educational and Psychological Testing*. Washington, DC: American Educational Research Association.

2] Bhatia, K. K. (1989). *Measurement and Evaluation in Education*. Ludhiana: Prakash Brothers.

3] Freeman, F. S. (1975). *Theory and Practice of Psychological Testing*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

4] Walsh, W. B., & Betz, N. E. (1995). *Tests and Assessment* (4th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

১৪.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জন্মগত আৰু আর্জিত দুয়োধৰণৰ।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ফ্রিমেনৰ মতে, 'অভিক্ষমতা হৈছে কিছুমান বৈশিষ্ট্যৰ সমষ্টি। এইবোৰে ব্যক্তিক কিছুমান বিশেষ জ্ঞান, দক্ষতা অথবা সংগঠিত প্রতিক্রিয়া আহৰণৰ ক্ষেত্রত (প্রশিক্ষণৰ সৈতে) সমর্থ কৰি তোলে। যেনে— ভাষা কোৱাৰ সক্ষমতা, সংগীতজ্ঞ হোৱাৰ সক্ষমতা আৰু গণিতিক কর্মৰ সক্ষমতা'।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কেৰাণীকেন্দ্রিক কাম-কাজৰ অভিক্ষমতা পৰীক্ষাত অন্তর্ভুক্ত উপাদানবোৰ হৈছে- সাধাৰণ কেৰাণীৰ কাম কৰাৰ দ্রুততা আৰু নির্ভুলতা, সাধাৰণ প্রভেদ নিৰূপণৰ দ্রুততা, স্থানিক সম্পর্ক নিৰূপণৰ সক্ষমতা, অংগ সঞ্চালনমূলক সক্ষমতাৰ দ্রুততা আৰু নিৰীক্ষণ তথা তুলনা কৰিব পৰা সক্ষমতা।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আমেৰিকাৰ শিক্ষা পৰিষদে বিকশিত কৰা স্ক'লাষ্টিক এপ্টিটিউড টেষ্ট (ACE).

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রভেদ নিৰূপক অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টিত অন্তর্ভুক্ত পৰীক্ষাবোৰ হৈছে - মৌখিক যুক্তি অভীক্ষা, সাংখ্যিক সক্ষমতা অভীক্ষা, বিমূর্ত যুক্তি অভীক্ষা, ব্যৱধান সম্পর্কে ধাৰণা কৰাৰ অভীক্ষা, ভাষাৰ ব্যৱহাৰ - বানান আৰু বাক্য শুধৰণি অভীক্ষা।

১৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ "অভিক্ষমতা অজ্ঞাত সম্পদৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।"- কোনে কৈছিল?

প্রশ্ন ২ ঃ শুদ্ধনে অশুদ্ধ লিখক- 'প্রশিক্ষণৰ দ্বাৰা অভিক্ষমতাৰ বিকাশ কৰিব পাৰি।'

প্রশ্ন ৩ ঃ সাধাৰণ অভিক্ষমতা পৰীক্ষা সমষ্টি কোনে বিকশিত কৰিছিল?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০টা মান শব্দত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ বিভিন্ন শিক্ষাবিদে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আপোনাৰ নিজৰ ভাষাত অভিক্ষমতাৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্রশ্ন ২ ঃ অভিক্ষমতাৰ ক্ষেত্রত বিংহামে আগবঢ়োৱা মতামতটো বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ 'সাংগীতিক অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষা'ৰ বিষয়ে এটা চমুটোকা লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ শিক্ষা ক্ষেত্রত অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰ কিদৰে ব্যৱহাৰ কৰা হয়?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০টা মান শব্দত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ অভিক্ষমতাৰ প্রকৃতি বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ অভিক্ষমতা আৰু কৃতিত্ব অর্জনৰ মাজত কি পার্থক্য আছে? উদাহৰণসহ উত্তৰ দিয়ক।

প্রশ্ন ৩ ঃ প্রভেদ নিৰূপক অভিক্ষমতাৰ পৰীক্ষাবোৰৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৫ ঃ কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতা

অধ্যায় গাঁথনি

১৫.১ উদ্দেশ্য
১৫.২ পৰিচয়
১৫.৩ কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ অৰ্থ
১৫.৩.১ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সংজ্ঞা
১৫.৩.২ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
১৫.৩.৩ অপৰাধীসকলৰ কাৰ্যকলাপ
১৫.৪ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ কাৰণসমূহ
১৫.৫ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থা
১৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৫.৭ অধিক জানিবলৈ
১৫.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১৫.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ অৰ্থ আৰু ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- অপৰাধীসকলৰ বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰ্যকলাপ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ কাৰণ আৰু এইবোৰৰ সমাধান দিশ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব

১৫.২ পৰিচয়

বৰ্তমান সমাজত কিশোৰ-কিশোৰীসকলে বহুতো অপৰাধ সংঘটিত কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনেধৰণৰ ঘটনা ক্ৰমে বৃদ্ধিপাইছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল টিভি, গণ মাধ্যম অথবা ইণ্টাৰনেটে সমাজত পেলোৱা নেতিবাচক প্ৰভাৱ। কিশোৰ-কিশোৰীসকলে সংঘটিত কৰা অপৰাধবোৰক অপৰাধ প্ৰৱণতা বুলি কোৱা হয়। বৰ্তমান সময়ত অপৰাধ প্ৰৱণতা হৈছে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক সমস্যা। ই হৈছে ল'ৰা-ছোৱালীয়ে সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য নীতি-নিয়ম ভংগ কৰাৰ প্ৰৱণতা প্ৰদৰ্শন কৰাৰ সমস্যা। এই অধ্যায়টোত আমি অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ অৰ্থ আৰু এইবোৰে সমাজত কেনেদৰে কাৰ্য সম্পাদন কৰে তাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। শিক্ষাৰ জৰিয়তে এই সমস্যাটো কিদৰে সমাধান কৰিব পাৰি অধ্যায়টোত তাৰ বিষয়েও আলোচনা কৰিম।

১৫.৩ কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ অৰ্থ

অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুবোৰ ব্যতিক্ৰমী শিশুৰ ভাগত পৰে। সামাজিক সমাযোজনৰ ক্ষেত্ৰত এনে শিশুই যথেষ্ট বিচ্যুতি প্ৰদৰ্শন কৰে। সেইবাবে এনে শিশু আইন ভংগকাৰী হয় আৰু অপৰাধ প্ৰৱণতাত ভোগে। এনে শিশুৰ মনোভাৱ আৰু আচৰণ সমাজৰ দ্বাৰা গ্ৰহণযোগ্য নহয়। অপৰাধ প্ৰৱণ শিশু-কিশোৰ প্ৰধানকৈ অসামাজিক কামত লিপ্ত থাকে। অপৰাধীবোৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰবৃত্তিমূলক আৰু জৈৱিক ইচ্ছাবোৰ অতি সক্ৰিয় কিন্তু সিহঁতৰ বিবেক দুৰ্বল। সেইবাবে এনে কিশোৰে সহজে হিংসাত্মক কাৰ্যত লিপ্ত হয়। অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুৰ কাৰ্যবোৰৰ আঁৰত তুলনা অথবা হিংসাৰ উৎস থাকে। সেইবাবে অপৰাধ প্ৰৱণতাক আৱেগিকভাৱে বিচলিত আৰু অশান্ত মনৰ প্ৰকাশ বোলা হয়।

সাধাৰণতে এনেধৰণৰ অপৰাধ প্ৰৱণতা কিশোৰ-কিশোৰীসকলৰ মাজত অধিক দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনে কিশোৰ-কিশোৰীসকল ব্যক্তিগত আৰু সামাজিকভাৱে হতাশাত ভোগা শ্ৰেণীটোৰ অন্তৰ্গত। ১৮ বছৰ বয়সৰ তলৰ অপৰিপক্ক মনৰ অপৰাধমূলক কাৰ্যবোৰক আমি কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতা বুলি কওঁ। এনে অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ বলি হৈ কিশোৰ-কিশোৰীয়ে সংঘটিত কৰা ঘটনাবোৰ পৃথকভাৱে আদালতত বিচাৰ কৰা হয় যাক কিশোৰ আদালত নামেৰে জনা যায়। সাধাৰণ ভাষাত 'কৈশোৰ অপৰাধী' অথবা 'যুৱা অপৰাধী'ৰ অৰ্থ হৈছে নিজ সংস্কৃতি অথবা সামাজিক মানদণ্ডৰ পৰা গুৰুতৰভাৱে বিচ্যুতহোৱা নাবালক। এনে নাবালকে হয়তো হত্যা আৰু ডকাইতি সংঘটিত কৰে অথবা অন্য কিছুমান অপৰাধ কৰে যিবোৰৰ বিশেষভাৱে বয়সৰ লগত সম্পৰ্ক থাকে।

আইনৰ দৃষ্টিকোণেৰে যিবোৰ আচৰণকলৈ অপৰাধ প্ৰৱণতা গঢ়ি উঠে সেইবোৰ পৰিয়াল অথবা দেশত প্ৰচলিত কৈশোৰ আইনৰ দ্বাৰা নিষিদ্ধ। সেইবাবে নাবালক অপৰাধীসকলক (অৰ্থাৎ যিসকল আইনীভাৱে প্ৰাপ্তবয়স্ক নহয়) কিশোৰ আদালতৰ অধীনত ৰখা হয়। কৈশোৰ আইনে নিষিদ্ধ কৰা আচৰণক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি- ১) এনে কোনো আচৰণ যিটো প্ৰাপ্তবয়স্কসকলে সংঘটিত কৰিলে অপৰাধমূলক কাৰ্য হিচাবে বিবেচিত হ'ব (সম্পত্তিৰ বিদ্বেষপূৰ্ণ ধংস, চুৰি, ডকাইতি, মটৰ যানবাহন চুৰি ইত্যাদি) আৰু ২) এনে কোনো আচৰণ যিটো কেৱল নাবালকসকলৰ বাবেহে নিষিদ্ধ, যিবোৰক স্থিতিগত অপৰাধ বোলা হয় (স্কুলৰ পৰা আঁতৰি থকা, ঘৰৰ পৰা পলোৱা, অসংশোধনীয় আচৰণ-অভ্যাস ইত্যাদি)

কিশোৰ-কিশোৰীয়ে কৰা অপৰাধমূলক কাৰ্যৰ প্ৰকৃতি উল্লেখযোগ্য বিধৰ। তেওঁলোকে চুৰি, ডকাইতি, নিচাযুক্ত দ্ৰব্য সেৱন, যৌন অপৰাধ, আক্ৰমণ, ধূমপান, জুৱা খেলা, পকেট মৰা ইত্যাদি অপৰাধত লিপ্ত হ'ব পাৰে। স্কুলত তেওঁলোকৰ বাধা নমনা স্বভাৱ কিছুমান কাৰ্যৰ দ্বাৰা প্ৰকট হয়। যেনে, অনিয়ন্ত্ৰিত উপস্থিতি, অনুশাসনহীনতা, অবাধ্যতা, আঁতৰি থকা, আক্ৰমণমূলক মৰোভাৱ ইত্যাদি। ২০১৪ চনত প্ৰকাশিত চৰকাৰী তথ্য অনুসৰি দেশত উপলব্ধ মুঠ অপৰাধৰ ১.২ শতাংশ হৈছে কৈশোৰ অপৰাধ। এই ধাৰাটো ২০১২ চনৰ পৰা অপৰিৱৰ্তনীয়ভাৱে চলি

আছে। ২০১২ চনত নাবালকসকলৰ ৩৩,৫২৬ টা গোচৰ (ভাৰতীয় দণ্ডবিধি আইনৰ বিভিন্ন ধাৰাৰ অধীনত) পঞ্জীয়ন হৈছিল। সেইবছৰ দেশত পঞ্জীয়ন হোৱা মুঠ গোচৰ আছিল ২৮,৫১,৫৬৩ টা। বিশেষ স্থানীয় আইন অনুসৰি দাখিল কৰা গোচৰসমূহৰ ভাৰতীয় দণ্ডবিধি আইনৰ বিভিন্ন ধাৰাত যোগ কৰাৰ পাছত কৈশোৰ অপৰাধৰ গোচৰৰ সংখ্যা ৪৮,২৩০ টা হৈছিল। ইয়াৰ প্ৰায় ৭৫% টা কেচ আছিল ১৬ ৰ পৰা ১৮ বছৰ বয়স সীমাৰ ভিতৰৰ কিশোৰ অপৰাধীয়ে কৰা অপৰাধ। (উৎস ঃ https://www.ojjdp.gov/ojstatbb/nr2014/downloads/NR2014.pdf)

১৫.৩.১ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সংজ্ঞা

তলত অফৰাধ প্ৰৱণতাৰ দুটামান জনাজাত সংজ্ঞা তুলি দিয়া হ'ল—

- জনচন আৰু চুৱেকৰ মতে, "অপৰাধ হৈছে প্ৰকৃততে 'পৰম অহম' (super ego) গঠনত হোৱা ঘাটি। অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুৱে পৰিয়াল আৰু সমাজে নিৰ্ধাৰণ কৰা আদিম নিষেধাজ্ঞা আৰু আচৰণ বিধিসমূহ আত্মসাৎ কৰি ল'ব নোৱাৰে। এনে শিশুৱে আনন্দৰ নীতিমতে কাম কৰে অথবা নিজৰ ইগো (অহম)ৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। অপৰাধ প্ৰৱণতাই প্ৰকৃততে মানুহৰ 'পৰম অহম'ত থকা সুৰঙাবোৰ দেখুৱায়।"
- ➢ বানদুৰা আৰু ৱালটাৰে মত প্ৰকাশ কৰিছিল যে অপৰাধ প্ৰৱণতা হৈছে শিশুৰ হতাশাগ্ৰস্ত প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰকাশ, এইবোৰে তেওঁক আক্ৰমণাত্মক আচৰণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিব পাৰে।"
- ➢ নিউ মায়েৰৰ মতে, "অপৰাধপ্ৰৱণ কিশোৰ-কিশোৰী হৈছে কম বয়সৰ ব্যক্তি, যি সমাজ বিৰোধী কাৰ্যৰে দোষী আৰু যিয়ে অসৎ আচৰণৰ দ্বাৰা আইন উলংঘা কৰিব পাৰে।"
- ➢ ৰিকার্ড এ ক্ল'লার্ড-এ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে, "অপৰাধমূলক কাৰ্য হৈছে সমাজৰ নীতি নিয়ম উলংঘা কৰা আচৰণ আৰু যেতিয়া আনুষ্ঠানিকভাৱে এই বিষয়ে জনা যায় তেতিয়া ই অপৰাধী ন্যায় প্ৰদানকাৰী অভিকৰ্তাৰ দ্বাৰা এনে নীতি-নিয়ম উলংঘা কৰা হৈছে বুলি ৰায় দিয়া হয়।"
- ➢ হাৰ্বাৰ্ট কুৰে তেওঁৰ কিতাপ 'জুভিনাইল ডেলেংকুৰেঞ্চি' তলত দিয়া সংজ্ঞাটো আগবঢ়াইছিল— "যাৰ বেয়া আচৰণ তুলনামূলকভাৱে গুৰুতৰ আইনগত অপৰাধ, যিবোৰ কিশোৰ অথবা কিশোৰীটিৰ বিকাশৰ স্তৰৰ বাবে অনুপযুক্ত আৰু তেওঁ যি সংস্কৃতিত ডাঙৰ-দীঘল হৈছে তাত এনে আচৰণ অচিনাকি, তেন্তে তেওঁক অপৰাধ প্ৰৱণ বুলি কোৱা হয়।"
- ➢ চি. বাৰ্টৰ মতে, "এটা শিশুক কাৰিকৰীভাৱে তেতিয়া অপৰাধী বোলা হয়

যেতিয়া তেওঁৰ অসামাজিক প্ৰৱণতা ইমানেই গুৰুতৰ যেন লাগে যে তেওঁৰ ওপৰত চৰকাৰী ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাতো আৱশ্যক হৈ পৰে।'

- আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ অহায়' সংহিতাৰ সংজ্ঞা অনুসৰি "যুৱ অপৰাধী হৈছে সেইসকল যিয়ে আইন ভংগ কৰে, অনাই-বনাই ঘূৰি ফুৰে, আদেশ অমান্য কৰে, যাৰ আচৰণে নিজৰ নৈতিক জীৱন বিপন্ন কৰাৰ লগতে আনৰো নৈতিক জীৱন বাধাপ্ৰাপ্ত কৰে।"
- ক'লমেনে অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সংজ্ঞা দি কৈছে যে "১৮ বছৰৰ তলৰ যুৱক-যুৱতীসকলৰ এনে আচৰণ যিবোৰ সমাজৰ বাবে গ্ৰহণযোগ্য নহয় আৰু সাধাৰণতে ইয়াক কোনো ধৰণৰ উপদেশমূলক শাস্তি অথবা সংশোধনমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ আহ্বান জনোৱা কাৰ্য বুলি গণ্য কৰা হয়।"

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা এইটো স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি যে যেতিয়ালৈকে কিশোৰ-কিশোৰীক আদালতলৈ অনা নহয় আৰু তেওঁলোকে কোনো অপৰাধ কৰাটো প্ৰমাণিত নহয়, তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকক অপৰাধী বুলি গণ্য কৰা নহয়। অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ ক্ষেত্ৰত অপৰাধীৰ বয়স দেশ অনুযায়ী বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে যদিও সাধাৰণতে ১৬ বছৰৰ পৰা ২০ বছৰৰ ভিতৰত থাকে। ভাৰতীয় সংসদৰ দ্বাৰা গৃহীত কিশোৰ ন্যায় আইন ২০১৬ (শিশুৰ যত্ন আৰু সুৰক্ষা) খন ১৫ জানুৱাৰী ২০১৬ চনৰ পৰা বলবৎ কৰা হৈছিল। এই আইনখনত কিশোৰ অপৰাধীৰ বয়সৰ সীমা ১৬-১৮ বছৰ ধৰা হৈছে। আইনৰ সৈতে সংঘাতত লিপ্ত হোৱা আৰু জঘন্য অপৰাধৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰা নাবালকসকলক যাতে প্ৰাপ্তবয়স্ক অপৰাধী হিচাবে বিচাৰ কৰিব পাৰি সেইবাবে এই বয়সসীমা বান্ধি লোৱা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

যদিও অপৰাধীৰ কাৰ্যকলাপবোৰ অপৰাধ অথবা অপৰাধমূলক কাৰ্যকলাপ বুলি ধৰা হয়, তথাপিও অপৰাধ আৰু অপৰাধ প্ৰৱণ কাৰ্যৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। সেইবোৰ হৈছে -

- বয়সৰ ক্ষেত্ৰত থকা পাৰ্থক্য ঃ ধৰা হ'ল, দুটা অপৰাধী অসামাজিক কাৰ্যত লিপ্তত ইয়াৰে ১৫ বছৰৰ পৰা ২০ বছৰত থকা ভিতৰৰ অপৰাধীটোক কিশোৰ অপৰাধী বুলি কোৱা হ'ব। ১৮ বছৰতকৈ বেছি বয়সৰ অপৰাধীবোৰক কেৱল অপৰাধী বুলি কোৱা হয়।
- কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত থকা পাৰ্থক্য ঃ কৈশোৰৰ বহুতো অপৰাধ, যেনে— নিষ্ঠুৰতা, অনুশাসন নমনা ইত্যাদিৰ বাবে কোনো আইনগত পন্থা লোৱা নহয়। কিন্তু প্ৰাপ্তবয়স্ক অপৰাধীৰ বাবে সদায় আইনগত পন্থা গ্ৰহণ কৰাৰ প্ৰয়োজন হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ অপৰাধ প্ৰৱণ কিশোৰ বুলি কোৱা হয়?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ২০১৫ চনৰ কিশোৰ ন্যায় আইন (শিশুৰ যত্ন আৰু সুৰক্ষা) অনুসৰি কিশোৰ অপৰাধীৰ বয়সসীমা উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সংখ্যা দিয়ক।

.....

.....

১৫.৩.২ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

অপৰাধ প্ৰৱণ কিশোৰ-কিশোৰীৰ ক্ষেত্ৰত লক্ষ্য কৰা কিছুমান বৈশিষ্ট্য তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

- সাধাৰণতে অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুৰ বুদ্ধ্যাংক কম।
- প্ৰায় সকলো অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুৱে লিখা-পঢ়া আৰু স্কুলৰ কাৰ্যকলাপ কৰি বেয়া পায়।
- তেওঁলোকে বেছিভাগেই মৌখিক আৰু দৃশ্যমান প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত দুৰ্বল।
- সামাজিকভাৱে এনে কিশোৰ-কিশোৰী অগণতান্ত্ৰিক, ধংসাত্মক আৰু সৰু কালৰে পৰা হিংসামূলক ভাৱ পুহি ৰাখে।
- তেওঁলোক আৱেগিকভাবে অপসমযোজিত, হতাশাগ্ৰস্ত, প্ৰত্যাখিত অপ্ৰিয় আৰু দোষী।
- অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুসকলে সদায় আৱেগিক নিৰাপত্তাহীনতাত ভোগে।
- এনে শিশু অথবা কিশোৰ-কিশোৰীৰ ব্যক্তিত্বত সন্দেহজনক মনোভাৱ, অইনক পীড়া দি ভালপোৱা অভ্যাস আৰু প্ৰতিশোধ পৰায়ণতা ধৰা পৰে।
- তেওঁলোকৰ চখ আৰু অৱসৰ বিনোদনৰ কাৰ্যবোৰ অস্বাস্থ্যকৰ। যেনে— ধূমপান কৰা, মদ্যপান, ড্ৰাগছৰ লগত জড়িত কাৰ্যকলাপ ইত্যাদি।
- তেওঁলোক স্বভাৱতে চিন্তাহীন, নিৰাশা আৰু অবাধ্য।
- তেওঁলোকৰ ইড (ID) শক্তিশালী কিন্তু চুপাৰ ইগো অথবা আধ্যাত্মিক ভাৱ দুৰ্বল।

ওপৰত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যসমূহৰ উপৰি কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ আন কিছুমান বৈশিষ্ট্য ছেলডন আৰু গ্লুৱেকচ্-এ চিনাক্ত কৰিছে। তলত সেইবোৰ দাঙি ধৰা হ'ল।

- **শাৰীৰিক ঃ** মেচোম'ৰফিক শাৰীৰিক গঠন, পেশীবহুল, শক্তিশালী আৰু সাহসী।
- **মেজাজী ঃ** অস্থিৰ, আৱেগপ্ৰৱণ, বহির্মুখী, আগ্ৰাসী আৰু ধংসমুখী।
- **মনোভাৱমূলক ঃ** শত্ৰুতাপূৰ্ণ, বিদ্ৰোহী, দ্বেষপূৰ্ণ, সন্দেহবাদী, অগতানুগতিক আৰু কৰ্তৃপক্ষৰ অধীন নোহোৱা।
- **মনোবৈজ্ঞানিক ঃ** প্ৰত্যক্ষ আৰু মূৰ্ত বৌদ্ধিক প্ৰকাশ, সমস্যাৰ প্ৰতি কম পদ্ধতিগত অভিগমন আৰু ডাঙৰৰ প্ৰতি অসন্মান।
- **সামাজিক-সাংস্কৃতিক ঃ** মৰম আৰু স্থিৰতাৰ অভাৱ, পিতৃ-মাতৃ আৰু বয়সস্থ সকলৰ নিম্ন নৈতিক মান।

জানি থোৱা ভাল

বহুতো মনোবিজ্ঞানীয়ে মত প্ৰকাশ কৰে যে অপৰাধ প্ৰৱণতা পূৰ্বপুৰুষ অথবা পিতৃ-মাতৃৰ পৰা কিশোৰ-কিশোৰীৰ গালৈ আহে। এই বিষয়ত অধ্যয়ন কৰা কেইগৰাকীমান বিখ্যাত বিজ্ঞানী হ'ল—

- **কালিকাক আৰু এডৱার্ড—** তেওঁলোকে বংশবৃক্ষৰ ওপৰত কৰা অধ্যয়নৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে অপৰাধ আৰু বুদ্ধি বংশগতভাৱে প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈ প্ৰৱাহিত হয়।
- **গোৰীঙ—** তেওঁৰ অধ্যয়নত পোৱা তথ্য অনুসৰি ব্যক্তিৰ শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্যৰ তুলনাত অপৰাধমূলক প্ৰৱণতাৰ সৈতে বুদ্ধি অধিক ভাৱে জড়িত। ব্যক্তিৰ নিম্ন বুদ্ধিসম্পন্নতা হৈছে অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ।
- **গ'ডার্ড ঃ** তেওঁৰ কিতাপ 'Mental Efficiency and Level of Intelligence'ত উল্লেখ কৰিছে যে অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ একমাত্ৰ গুৰুতৰ কাৰণ হৈছে মানসিক দুৰ্বলতা।
- **স্মিথ ঃ** তেওঁ অধ্যয়নত ধৰা পেলাইছিল যে চোৰ আৰু হত্যাকাৰীসকল গ্ৰন্থি আৰু কেন্দ্ৰীয় স্নায়ুতন্ত্ৰৰ বিফল্যত ভোগে।

১৫.৩.৩ অপৰাধীসকলৰ কার্যকলাপ

আৰ্থ-সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক বিভিন্নতাৰ বাবে কিশোৰ অপৰাধীসকলৰ কার্যকলাপৰ প্ৰকাৰ বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। এনে অপৰাধীৰ কিছুমান সাধাৰণ কার্যকলাপ তলত দাঙি ধৰা হ'ল।

- কিশোৰ অপৰাধীসকলে সদায় তেওঁলোকৰ তাৎক্ষণিক সামাজিক আৰু জৈৱিক

প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ কৰিব বিচাৰে। যাৰ ফলত তেওঁলোক চুৰি কৰা, যৌন নিযাৰ্তন ইত্যাদিৰ দৰে কাৰ্যত লিপ্ত হয়।

- কিশোৰ অপৰাধীসকলৰ মাজত সাধাৰণতে দেখিবলৈ পোৱা অন্য এক কাৰ্য হৈছে জালিয়াতি। তেওঁলোকে শিক্ষক আৰু পিতৃ-মাতৃৰ চহী জাল কৰিব আৰু বেআইনী কাৰ্যত লিপ্ত হ'ব পাৰে।
- অপৰাধ প্ৰৱণ কিশোৰৰ আচৰণ আক্ৰমনাত্মক। তেওঁলোকে পৰিৱেশৰ সজীৱ আৰু নিৰ্জীৱ সকলো উপাদানৰ প্ৰতি আক্ৰমণাত্মক ভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰে।
- এনেধৰণৰ অপৰাধীবোৰে সাধাৰণতে যৌন বিষয়ক অপৰাধ বেছিকৈ কৰে।
- অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ এক চৰম ৰূপ হৈছে হত্যা অথবা ডকাইতি। তেওঁলোকে এনে ধৰণৰ কাৰ্যত লিপ্ত হোৱাৰ এটা প্ৰধান কাৰণ হ'ল আনৰ দ্বাৰা বিৰক্ত হোৱা।
- কিশোৰ অপৰাধীসকল সকলোৰে পৰা আঁতৰি থাকিব বিচাৰে আৰু পলায়নবাদী হয়। এনে কিশোৰে কৰা কিছুমান সাধাৰণ কাৰ্য হৈছে স্কুলৰ পৰা আঁতৰি থকা, ঘৰৰ পৰা পলাই যোৱা, কোনো অপৰাধ কৰি তৎক্ষণাত সেই ঠাই এৰা ইত্যাদি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কৈশোৰ অপৰাধীসকলৰ কিছুমান কাৰ্যকলাপ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ছেলডন আৰু গ্লুৱেকচ্ে চিনাক্ত কৰা কিশোৰ অপৰাধীৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখক।

.....

.....

১৫.৪ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ কাৰণসমূহ

জীৱনৰ আৰম্ভণিৰ সময়ছোৱাত শিশুৰ ব্যক্তিত্বৰ অপসমাযোজন আৰু ত্ৰুটিপূৰ্ণ বৃদ্ধিয়ে অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ জন্ম দিয়ে। চিৰিল বাৰ্টে অপৰাধ প্ৰৱণতাক লৈ কৰা বস্তুনিষ্ঠ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা গম পাইছিল যে অভিভাৱকৰ অপৰাধী মানসিকতাই শিশুৰ ব্যক্তিত্বত আধিপত্য বিস্তাৰ নকৰে। পৰিৱেশৰ সাধাৰণ পৰিস্থিতিয়েহে শিশুৰ মনত অপৰাধমূলক ভাৱ জাগ্ৰত কৰে। অনুপযুক্ত ঘৰ, স্কুল আৰু সামাজিক পৰিৱেশ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ বাবে দায়ী। কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ কাৰণ আৰু চৰ্তসমূহ সাধাৰণতে সমগ্ৰ সমাজ, সামাজিক প্ৰতিষ্ঠান, সামাজিক গোট- আৰু সংগঠন

তথা আন্তঃব্যক্তিগত সম্পৰ্ককে ধৰি সামাজিক গাঁথনিৰ প্ৰতিটো স্তৰতে পোৱা যায়। শিশুৰ অপৰাধমুখী জীৱিকা বাছনি আৰু তাৰ ফলত অপৰাধৰ স্থায়ীকৰণ ঘটাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো বহুতো কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক কেইটামানৰ বিষয়ে তলত বৰ্ণনা কৰা হ'ল।

- অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ এটা প্ৰধান কাৰণ হৈছে পিতৃ-মাতৃৰ মৰমৰ অভাৱ।
- ঘৰুৱা অনুশাসনহীনতা, পিতৃ-মাতৃৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ অভাৱ, ভগ্ন পৰিয়াল আদিৰ দৰে কাৰকেও শিশুক অপৰাধ প্ৰৱণ কৰি তোলে।
- শিশুৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ বাবে দায়ী অন্য এটা কাৰণ হৈছে অপৰিকল্পিত পৰিয়াল ব্যৱস্থা আৰু পৰিয়ালৰ মান-মৰ্যাদাহীন অৱস্থা।
- প্ৰতিকূল স্কুলৰ পৰিৱেশেও শিশুৰ মনত অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ জন্ম দিয়ে। স্কুলৰ কাৰ্যসূচীৰ অফলপ্ৰসু বিদ্যায়তনিক আৰু তাত্বিক প্ৰকৃতি, সহ-পাঠ্যক্ৰম কাৰ্যসূচীৰ অভাৱ আৰু বিদ্যায়তনিক দিশত শিক্ষকৰ হেচাই স্কুলত তেনে নেতিবাচক পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰে।
- শিশুৰ প্ৰতি শিক্ষকৰ অবন্ধুসুলভ আচৰণ আৰু শত্ৰুতাপূৰ্ণ মনোভাৱে পৰিৱেশ আৰু আধিক বেয়া কৰি তোলে। ইয়াৰ ফলত শিক্ষাৰ্থীৰ মনত অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সৃষ্টি হয়।
- দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণেও শিশুসকল অপৰাধী হোৱা দেখা যায়। দৰিদ্ৰ অভিভাৱকে সন্তানৰ বৈধ প্ৰয়োজনখিনিও পূৰণ কৰিব নোৱাৰাৰ ফলত এনে হয়।
- অপৰাধমূলক কাৰ্যকলাপ বৃদ্ধি হোৱাৰ অন্য এক কাৰণ হৈছে গণ মাধ্যম। প্ৰাপ্তবয়স্কৰ অপৰাধ, বেশ্যাবৃত্তি, ড্ৰাগছৰ ব্যৱসায়, বজাৰৰ অভাৱ ইত্যাদিবোৰ চিনেমাৰ দৰে মাধ্যমৰ যোগেদি প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। এইবোৰেও কিশোৰ-কিশোৰীক অপৰাধমূলক কাৰ্যকলাপত লিপ্ত হ'বলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে।
- বৰ্তমান সময়ত শিক্ষিত নিৱনুৱাসকল সহজ লভ্য টকা, ক'লাধন আদিৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা প্ৰবল। নৈতিক মূল্যবোধৰ অৱনতি হৈছে অপৰাধ প্ৰৱণতা বৃদ্ধিৰ অন্য এক কাৰণ।
- সুস্থ বিনোদনমূলক সুবিধাবোৰৰ অভাৱেও শিশুসকলৰ অপৰাধ প্ৰৱণতা বৃদ্ধি কৰে।
- ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, সাম্প্ৰদায়িক সংঘৰ্ষ, সামাজিক অন্যায়, ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ ইত্যাদিবোৰ হৈছে অপৰাধক প্ৰভাৱিত কৰা কিছুমান নেতিবাচক প্ৰৱণতাৰ কাৰণ।

ওপৰত অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ কিছুমান কাৰণ আলোচনা কৰা হ'ল। অপৰাধ প্ৰৱণতাক সামাজিক সমস্যাৰ পৰিৱৰ্তনশীল কাৰকৰ ফলাফল বুলিব পাৰি।

১৫.৫ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থা

কৈশোৰ অপৰাধীৰ অপৰাধ বিচাৰ কৰাৰ সময়ত তেওঁলোকৰ কল্যাণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। অপৰাধীক শাস্তি দিয়াতো এনে বিচাৰৰ উদ্দেশ্য নহয়। কিশোৰ-কিশোৰীৰ

অপৰাধমূলক প্ৰৱণতা শুদ্ধ কৰা আৰু তেওঁলোকক দেশৰ একোগৰাকী উৎপাদনশীল নাগৰিক হিচবে গঢ়ি তোলাটোহে ইয়াৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য। আমাৰ সংসদে গৃহীত কৰা ১৯৬০ চনৰ 'শিশুৰ আইন'ত শিশুসকলৰ যত্ন, সুৰক্ষা, পৰিচালনা, কল্যাণ আৰু প্ৰশিক্ষণৰ দিশবোৰলৈ লক্ষ্য ৰখাৰ লগতে অপৰাধ প্ৰৱণ আৰু অৱহেলিতসকলৰ পুনৰ্বাসনৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ কোৱা হৈছে।

যিকোনো শিশুৰ বাবে ঘৰখন হৈছে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ। গতিকে ঘৰত যিমান সম্ভৱ শিশুক সহায় কৰাৰ অবিৰত প্ৰচেষ্টা চলাই যোৱা উচিত। যেতিয়া অপৰাধী শিশুক ন্যায়িক জিম্মাত ৰখা হয় তেতিয়া শিশুটিক ৰিমাণ্ড গৃহলৈ পঠোৱা হয়। তাৰ পাছত পিতৃ-মাতৃ অথবা অভিভাৱক সৈতে যোগাযোগ কৰি শিশুটিক সৰ্তক বাণী শুনাই ৰেহাই দিয়া হয়। পিতৃ-মাতৃ অথবা অভিভাৱক নথকা কিশোৰ অপৰাধীক তদাৰক গৃহত ৰখা হয় কিশোৰ অপৰাধীৰ অপৰাধ যুৱা আদালতত বিচাৰ কৰা হয়। এই আদালতবোৰ নিয়মীয়া আদালত নহয়। কৈশোৰ অপৰাধ বিচাৰ কৰিবলৈ মাজে সময়ে এনে বিশেষ আদালত বহুওৱা হয়। বিচাৰৰ এই অনানুষ্ঠানিক প্ৰক্ৰিয়াত কেৱল শিশুৰ সৈতে জড়িত লোকসকলকহে উপস্থিত থাকিবলৈ দিয়া হয়। যদি শিশুটোক আনুষ্ঠানিকীকৰণৰ প্ৰয়োজন হয়, তেতিয়া তেওঁক বিশেষ সংশোধনী প্ৰতিষ্ঠান, যেনে-সংস্কাৰ কেন্দ্ৰ, প্ৰমাণিত স্কুল আদিলৈ পঠোৱা হয়। এই প্ৰতিষ্ঠানসমূহত শিশুক শিক্ষা গ্ৰহণ সুযোগ আৰু বৃত্তিগত প্ৰশিক্ষণ দিয়াৰ লগতে বিনোদন আৰু নৈতিক প্ৰশিক্ষণো দিয়া হয়। এনে প্ৰতিষ্ঠানত শিশুৰ বাবে উপযুক্ত থকা-খোৱাৰ সুবিধা থাকে। আমাৰ সমাজ ভাল সামাজিক প্ৰতিষ্ঠান স্থাপন আৰু সুস্থ পৰিৱেশ সৃষ্টিৰ দ্বাৰা কৈশোৰকালৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সমস্যাটো সমাধান কৰিব পাৰে। এই কথা বাস্তৱ কৰিবলৈ উপযুক্ত ঘৰ, ভাল অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, উপযুক্ত শিক্ষা ব্যৱস্থা, বিনোদনৰ সুবিধা আৰু উপযুক্ত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন। কিশোৰ-কিশোৰীৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সমস্যাটো উপযুক্তভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ আমি কিছুমান ফলপ্ৰসু পন্থা হাতত ল'ব পাৰো। তলত এইবোৰৰ চমু আলোচনা কৰা হ'ল—

- **সৌহাৰ্দ্যপূৰ্ণ ঘৰুৱা পৰিৱেশ ঃ** এটা অনুকুল আৰু উপযুক্ত ঘৰুৱা পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিব পাৰিলে শিশুৱে আৱেগিক নিৰাপত্তা অনুভৱ কৰে আৰু পৰিয়ালৰ সদস্যসকলক বিশ্বাস কৰাৰ যোগেদি নিজৰ আত্মবিশ্বাস গঢ়ি তুলিব পাৰে। পিতৃ-মাতৃসকলে নিজৰ সন্তানৰ প্ৰতি ইতিবাচক মনোভাৱ গঢ়ি তুলিব লাগে।
- **শিশুক সংগ দান ঃ** ঘৰত পিতৃ-মাতৃয়ে সন্তানক যিমান পাৰে সংগ দিব লাগে। অভিভাৱক আৰু স্কুল কৰ্তৃপক্ষই শিশুসকলৰ কাৰ্যকলাপ আৰু তেওঁলোক প্ৰতিপালিত হোৱা পৰিৱেশৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখিব লাগে। তেতিয়াহে অদুৰ ভৱিষ্যতে শিশুক কুসংগৰ পৰা আঁতৰত ৰাখিব পৰা যাব।
- **সামাজিক নীতি আৰু প্ৰথা-পৰম্পৰাৰ শিক্ষণ ঃ** পিতৃ-মাতৃ আৰু শিক্ষকৰ দায়িত্ব হৈছে নিয়ম-নীতি, প্ৰথা-পৰম্পৰাৰ প্ৰতি শিশু যাতে অনুগত হয় তাৰ উপযুক্ত শিক্ষণ দিয়া।
- **উপযুক্ত স্কুলীয়া পৰিৱেশ ঃ** স্কুলত শিক্ষকসকলে ল'ৰা-ছোৱালীৰ সমস্যাৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল মনোভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰিব আৰু সিহঁতক উদগনি যোগাব লাগে। শিশুক

উপযুক্তভাৱে নিৰ্দেশনা দিবলৈ শিক্ষকগৰাকী নিজেও উপযুক্ত হ'ব লাগে। স্কুলৰ পাঠ্যক্ৰমত নমনীয়তা থাকিব লাগে। শিশুসকলক স্কুলত গুৰুতৰ শৈক্ষিক বোজা দিব নালাগে। সহঃপাঠ্যক্ৰমৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ আগ্ৰহ সৃষ্টি কৰিব লাগে।

- **বিশেষ পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্ভুক্তি ঃ** নিয়মিত অধ্যয়নৰ পাঠ্যক্ৰমৰ সৈতে যৌন শিক্ষা আৰু নৈতিক শিক্ষাৰ পাঠ্যক্ৰম অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। তাৰোপৰি মাধ্যমিক শিক্ষাৰ বৃত্তিমুখীকৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিব লাগে যাতে শিশুসকলে নিজকে ফলদায়ক কাৰ্যকলাপত জড়িত কৰিব পাৰে।
- **সুস্থ বিনোদনৰ সুবিধা ঃ** শিশুক ঘৰত আৰু স্কুলত সুস্থ বিনোদনমূলক কাৰ্য কৰাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব লাগে। চৰকাৰেও এই দিশত বিশেষ ব্যৱস্থা হাতত ল'ব লাগে। শিশুৰ ৰুছি আৰু অভিৰুছি উন্নত কৰাৰ বাবে যথোপযুক্ত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগে।
- **নিয়োগৰ সুবিধা ঃ** চৰকাৰে পাৰ্যমানে নিয়োগ আৰু আত্মনিয়োগ সুবিধাৰ সৃষ্টি কৰিব লাগে। সমাজত কৰ্ম-সংস্কৃতিবোধ গঢ়ি তোলাৰ প্ৰয়াস চলা উচিত।
- **ফলপ্ৰসু বৈধকৰণ ঃ** চৰকাৰে আমাৰ সমাজৰ নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ লোকৰ মনৰ পৰা অপৰাধ প্ৰৱণতা আঁতৰাবলৈ ফলপ্ৰসু বৈধ ব্যৱস্থা হাতত ল'ব পাৰে।জুৱা, মাদক দ্ৰব্য সেৱন, ক'লা বজাৰ আদিত জড়িত অপৰাধীৰ সংখ্যা তেতিয়া কম কৰিব পৰা যাব।
- **আৰ্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সমস্যা দূৰীকৰণ ঃ** ৰাজনৈতিক নেতা, প্ৰশাসনিক বিষয়া, সমাজ কৰ্মীসকল আগবাঢ়ি আহি আৰ্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সমস্যা দূৰ কৰাৰ চেষ্টা চলাব লাগে। এনে সমস্যাই শিশুৰ মাজত অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ সৃষ্টি কৰে।
- **বিশেষ স্কুল স্থাপন ঃ** অপৰাধী আচৰণ সংশোধন কৰিবলৈ অপৰাধ প্ৰৱণ শিশু অথবা কিশোৰ-কিশোৰীক বিশেষ স্কুলত ভৰ্তি কৰিব লাগে। তেওঁলোকক বিশেষ শিক্ষকৰ দ্বাৰা বিশেষ পাঠ্যক্ৰম শিকাব লাগে আৰু বিশেষপদ্ধতিৰে অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুৰ আচৰণ মূল্যায়ন কৰিব লাগে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা প্ৰতিৰোধৰ উপায়সমূহৰ লগতে 'The Children's Young Person's Act of Britain'-এ ভাৰতবৰ্ষৰ কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতা আঁতৰাবলৈ কিছুমান সংশোধনমূলক ব্যৱস্থাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- বিশেষ যুৱা আদালত (Juvenile Court) প্ৰতিষ্ঠা কৰি কিশোৰ অপৰাধীৰ সমস্যা সমাধানৰ বাবে প্ৰশিক্ষণ প্ৰাপ্ত দণ্ডাধীশ নিযুক্ত কৰা।
- অপৰাধীৰ গোচৰবোৰ হাতত ল'বলৈ প্ৰশিক্ষণ প্ৰাপ্ত সমাজকৰ্মী অথবা নৱভ্যাস কালত থকা বিষয়া নিযুক্ত কৰা।
- শিশুৰ অপৰাধজনিত আচৰণ বুজাৰ বাবে মনোবিশেষজ্ঞ অথবা মানসিক ৰোগৰ চিকিৎসকৰ সহায় লোৱা।
- বিশেষ শিক্ষা, সংশোধনীমূলক ব্যৱস্থা আৰু পুনৰ্নিবাসৰ সুবিধা থকা বিশেষ বিদ্যালয় স্থাপন কৰা।

- অপৰাধ প্ৰৱণসকলক দায়িত্বশীল ব্যক্তি অথবা সামাজিক সংস্থাৰ অধীনত ৰখাৰ সুবিধা গঢ়ি তোলা।
- ৰিমাণ্ড হোম স্থাপন কৰি অপৰাধী শিশুক বিচাৰ অথবা উচিত স্থানত পুনঃসস্থাপিত কৰাৰ বাবে অপেক্ষা কৰিবলৈ দিয়া। এই সময়ছোৱাত সিহঁতক কোনো দায়িত্বশীল ব্যক্তিৰ জিম্মাত ৰখা হ'ব পাৰে। পুনঃসংস্থাপিত হোৱাৰ পূৰ্বে অথবা অনুমোদিত বিদ্যালয়ৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ আগতে কোনো নৱভ্যাস কালত থকা বিষয়াৰ পৰিচালনা অনুসৰি এই আশ্রয় গৃহবোৰ চলাই ৰখা।

বৰ্তমান শিশুৰ সমস্যাবোৰৰ প্ৰতি চৰকাৰ তথা সমাজৰ সদস্যসকলে মনোযোগ দিছে। কিন্তু তথাপিও সমস্যাবোৰ শেষ হোৱা নাই আৰু এইবোৰে নৈতিক মূল্যবোধ অবনমিত কৰি সমাজত সংঘৰ্ষ আৰু অপৰাধৰ সৃষ্টি কৰিছে। কিশোৰকালৰ অপৰাধৰ মূল কাৰণসমূহ, যেনে- সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু অন্যান্য উপাদানবোৰ প্ৰথম অৱস্থাৰ পৰাই উপযুক্তভাৱে বিচাৰ কৰিব লাগে। প্ৰতিখন সমাজে শিশুৰ সঠিক যত্ন লোৱা আৰু সঠিক পৰিৱেশত লালন-পালন কৰাতো নিশ্চিত কৰাত সম্পূৰ্ণ মনোযোগ দিব লাগিব। শিশুৱে উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণ, শিক্ষা আৰু পথ প্ৰদৰ্শন লাভ কৰিব পাৰিলেহে ডাঙৰ হৈ সমাজত নিজৰ উচিত স্থান লাভ কৰিব পাৰিব।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক

আপুনি নিজৰ জীৱনত লগ পোৱা কিশোৰ অপৰাধী এজনৰ কাৰ্য বৰ্ণনা কৰক।

.....

.....

১৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অপৰাধ প্ৰৱণ শিশুবোৰ ব্যতিক্ৰমী শিশুৰ ভাগত পৰে। সিহঁতে সামাজিক সমাযোজনৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট বিচ্যুতি প্ৰদৰ্শন কৰে। সেইবাবে সিঁহত কেতিয়াবা আইন ভংগকাৰী হয় আৰু অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ অধিকাৰী হয়। এনে মনোভাৱ আৰু আচৰণ সমাজৰ বাবে গ্ৰহণযোগ্য নহয়।
- ১৮ বছৰ বয়সৰ তলৰ অপৰিপক্ক মনেৰে কৰা অপৰাধমূলক কাৰ্যবোৰক আমি কৈশোৰ কালৰ অপৰাধ নাইবা যুৱা অপৰাধ বুলি কওঁ। কিশোৰ অপৰাধীৰ অৰ্থ হৈছে এনে এটা শিশু অথবা নাবালক, যিটো নিজ সংস্কৃতি অথবা সমাজৰ দ্বাৰা স্বীকৃত নীতি-নিয়মৰ পৰা গুৰুতৰভাৱে বিচ্যুত, হত্যা অথবা ডকাইতিৰ দৰে অপৰাধ সংঘটিত কৰে অথবা অন্য কিছুমান অপৰাধ কৰে যিবোৰৰ বিশেষভাৱে বয়সৰ লগত সম্পৰ্ক থাকে।

- কিশোৰ অপৰাধীসকলৰ অপৰাধমূলক কাৰ্যৰ প্ৰকৃতি বিচিত্ৰ। এনে অপৰাধীয়ে চুৰি কৰা, ডকাইতি, নিচাযুক্ত দ্ৰব্য সেৱন, যৌন অপৰাধ, আক্ৰমণ, ধূমপান, জুৱা খেলা, পকেট মৰা ইত্যাদি কাৰ্যত লিপ্ত হ'ব পাৰে। স্কুলত তেওঁলোকৰ বাধা নমনা আচৰণ কিছুমান কাৰ্যৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত হ'ব পাৰে। যেনে— অনিয়মিত উপস্থিতি, অনুশাসনহীনতা, অবাধ্যতা, সকলোৰে পৰা আঁতৰি থকা, আক্ৰমণমূলক মনোভাৰ ইত্যাদি।
- অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ হৈছে দৰিদ্ৰতা, অনুশাসনহীনতা, বিনোদনমূলক ব্যৱস্থাৰ অভাৱ, নৈতিকতাৰ অভাৱ, স্কুলত শৃংখলাৰ অভাৱ, অফলপ্ৰসূ পাঠ্যক্ৰম ইত্যাদি।
- অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ প্ৰতিৰোধমূলক ব্যৱস্থা কিছুমান হৈছে- সৌহাদ্যপূৰ্ণ ঘৰ আৰু স্কুলৰ পৰিৱেশ, শিশুক সংগদান, সামাজিক নীতি আৰু প্ৰথা-পৰম্পৰাৰ প্ৰশিক্ষণ, বিশেষ পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্ভুক্তি, বিশেষ স্কুল স্থাপন, কিছুমান অপৰাধৰ ফলপ্ৰসু বৈধকৰণ, নিয়োগৰ সুবিধা ইত্যাদি।

১৫.৭ অধিক জানিবলৈ

১) Aggarwal J. C. (2014). Essentials of Educational Psychology. New Delhi: Vikas Publishing House.

২) Chauhan, S. S. (2007). Advanced Educational Psychology. New Delhi: Vikas Publishing House.

৩) Mangal, S. K. (2008). Advanced Educational Psychology. New Delhi: PHI Learning Private Limited.

১৫.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কৈশোৰ অপৰাধী অথবা যুৱা অপৰাধীৰ অৰ্থ হৈছে এনে এটা শিশু অথবা নাবালক যিটো নিজ সংস্কৃতি অথবা সমাজ স্বীকৃত নীতি-নিয়মৰ পৰা গুৰুতৰভাৱে বিচ্যুত, হত্যা অথবা ডকাইতিৰ দৰে অপৰাধ সংঘটিত কৰে অথবা অন্য কিছুমান অপৰাধ কৰে যিবোৰৰ বিশেষভাৱে বয়সৰ সৈতে সম্পৰ্ক থাকে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৫ জানুৱাৰী ২০১৬ চনৰ পৰা বলবৎ হোৱা ভাৰতীয় সংসদৰ দ্বাৰা গৃহীত কিশোৰ ন্যায় আইন ২০১৫ (শিশুৰ যত্ন আৰু সুৰক্ষা) যিখন কিশোৰ অপৰাধীৰ বয়সৰ সীমা ১৬-১৮ বছৰ ধৰা হৈছিল।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ অহায়' সংহিতাৰ সংজ্ঞা অনুসৰি "যুৱ অপৰাধী হৈছে সেইসকল যিয়ে আইন ভংগ কৰে, অনাই-বনাই ঘূৰি ফুৰে, আদেশ অমান্য কৰে, যাৰ আচৰণে নিজৰ নৈতিক জীৱন বিপন্ন কৰাৰ লগতে আনৰো নৈতিক জীৱন বাধাপ্ৰাপ্ত কৰে।"

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কিশোৰ অপৰাধীসকলে চুৰি কৰা, ডকাইতি, যৌন অপৰাধ, আক্ৰমণ, ধূমপান কৰা, মাদক দ্ৰব্য সেৱন, জুৱা, পকেটমাৰ ইত্যাদি অপৰাধমূলক কাৰ্যত লিপ্ত হ'ব পাৰে। স্কুলত তেওঁলোকৰ নিয়ম ভংগকাৰী আচৰণবোৰ অনিয়ন্ত্ৰিত উপস্থিতি, অমনোযোগিতা, অনুশাসনহীনতা, আক্ৰমনাত্মক মনোভাৱ, অমাৰ্জিত ব্যৱহাৰ, অবাধ্যতা আদিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পায়।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ছেলডন আৰু গ্লুৰেক্স চিনাক্ত কৰা কৈশোৰ অপৰাধৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য হ'ল-

শাৰীৰিক ঃ মেচোম'ৰফিক শাৰীৰিক গঠন, পেশীবহুলতা, শক্তিশালী আৰু সাহসী।

মেজাজী ঃ অস্থিৰ, আৱেগ প্ৰৱণ, বহির্মুখী, হিংসাত্মক আৰু ধংসমুখী।

মনোভাৱমূলক ঃ শত্ৰুতাপূৰ্ণ, বিদ্ৰোহী, দ্বেষপূৰ্ণ, সন্দেহবাদী, অগতানুগতিক আৰু কৰ্তৃপক্ষৰঅধীন নোহোৱা।

মনোবৈজ্ঞানিক ঃ প্ৰত্যক্ষ আৰু মূৰ্ত বৌদ্ধিক প্ৰকাশ, সমস্যাৰ প্ৰতি কম পদ্ধতিগত অভিগমন আৰু ডাঙৰৰ প্ৰতি অসন্মান।

সামাজিক-সাংস্কৃতিক ঃ মৰম আৰু স্থিৰতাৰ অভাৱ, পিতৃ-মাতৃ আৰু বয়সস্থসকলৰ নিম্ন নৈতিক মান।

১৫.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ টা মান শব্দত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতা সম্পৰ্কে এটা টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ আপুনি কেনেকৈ কিশোৰ অপৰাধী চিনাক্ত কৰিব?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ কৈশোৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখক।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ কিশোৰ অপৰাধীসকলৰ কাৰ্যকলাপ চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ কৈশোৰকালৰ অপৰাধ প্ৰৱণতাৰ প্ৰধান কাৰণবোৰ ব্যাখ্যা কৰক। ইয়াৰ দূৰীকৰণ আৰু প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থাবোৰ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

প্রসংগ গ্রন্থসমূহ

1) Agarwalla, Dr. S. (2008). Psychological Foundation of Education and Statistics. Bookland.
2) Aggarwal, G. C. (1996). Essential of Educational Psychology. New Delhi: Vikas Publishing House.
3) Aggarwal, J. C. (2014). Essentials of Educational Psychology. New Delhi: Vikas Publishing House.
4) American Educational Research Association, American Psychological Association, and National Council on Measurement in Education. (1999). The Standards for Educational and Psychological Testing. Washington, DC: American Educational Research Association.
5) Atkinson, J. W. (1964). An Introduction to Motivation. Princeton: Van Strand.
6) Baldwin, T. T., & Ford, K. J. (1988). Transfer of Training: A Review and Directions for Future Research. Personnel Psychology, 41, 63-105.
7) Berliner, D. C., & Calfee, R. C. (1996). Handbook of Educational Psychology. Routledge.
8) Bhatia, B. D., & Safaya, R. N. (2000). Educational Psychology and Guidance. New Delhi: Dhanpat Rai & Sons.
9) Bhatia, K. K. (1989). Measurement and Evaluation in Education. Ludhiana: Prakash Brothers.
10) Bolles Robert, C. (1967). Theory of Motivation. New York: Harper & Row.
11) Broad, M. L., & Newstrom, J. W. (1992). Transfer of Taining: Action-Packed Strategies to Ensure High Payoff from Training Investments. New York: Addison-Wesley Publishing Company.
12) Butcher, H. J. (1968). Human Intelligence and Its Nature & Assessment. London: Methun & Co.
13) Carlson, E. R. (1995). Evaluating the credibility of sources. A missing link in the teaching of critical thinking. Teaching of Psychology, 22(1),

39-41

14) Charles. E. Skinner (ed.) (1964). Education Psychology. New Delhi: Practical Hall of India. Ltd.

15) Ceci S. J. (1990). On Intelligence... More or Less: A Bio-Ecological Treatise on Intellectual Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

16) Chaplin, Jamesh P., & Krawiee. (1974). Systems & Theories of Psychology. New York: Holt Rinehart & Winston.

17) Chauhan, S. S. (1993). Advanced Educational Psychology. New Delhi: Vikas Publishing House.

18) Curtis, K. and Shaver, J. P. (1980). Slow Learners and the Study of Contemporary Problems. Social Education. 44, 4, pp. 302-38, April.

19) Dandekar, W. N. (2002). Psychological Foundation of Education. Macmillan India Ltd.

20) Dandapani, S. (2000). A Textbook of Advanced Educational Psychology. New Delhi: Anmol Publication Pvt. Ltd.

21) Facione, P.A., Sanchez, C. A., Facione, N. C. & Gainen, J. (1995). The disposition toward critical thinking. The Journal of General Education. 44(1), 1-25.

22) Fernandes, M. M. (2008). Advanced Educational Psychology: The Psychology of the Learner. Mumbai: Himalaya Publishing House. 23) Freeman, F. S. (1975). Theory and Practice of Psychological Testing. New York: Holt, Rinehart and Winston.

24) Gardner, H. (1998). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligence. New York: Basic Books.

25) Hall, J. F. (1961). Psychology of Motivation. Chicago: Lippincot. 26) Halpern, D. F., & Nummedal, S. G. (1995). Closing thoughts about helping students improve how they think. Teaching of Psychology. 22(1), 82-83.

27) Holton, E. F., Bates, R.A, Ruona, W. E. A. (2000). Development of a Generalized Learning Transfer System Inventory. Human Resource Development Quarterly.

28) Kar, C. (2006). Exceptional Children: Their Psychology and Education.

New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd.

28) Kulshrestha, S. P. Educational Psychology. R Lall Book Depot.

29) Kuppuswamy, B. (2010). Advanced Educational Psychology. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd.

30) Mangal, S. K. (1993). Advanced Educational Psychology. New Delhi: Prentice Hall of India.

31) Mathur, Dr. S. S. (2000). Educational Psychology. Agra: Vinod Pustak Mandir.

32) Morgan, C. T. (1961). Introduction to Psychology. New York: McGraw-Hill.

33) Pintrich, P. R. (2000). Educational Psychology in the Millennium: A Look Back and A Look Forward. Educational Psychologist. 35, 221-226.

34) Sarma, M. (2008). Educational Psychology. Dibrugarh: Tushar Publishing House.

35) Walsh, W. B., & Betz, N. E. (1995). Tests and Assessment. (4th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

36) Woolfolk, A. (2004). Educational Psychology. Pearson Education.